ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
ПОЖАРЕВАЦ

Година XI, број 11 ПОЖАРЕВАЦ, 2022.

Пожаревац
2022.

ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Година XI, број 11
ПОЖАРЕВАЦ, 2022.

ZAPISI

THE HISTORICAL ARCHIVES OF POZAREVAC
YEARBOOK

Year XI, No 11
POZAREVAC, 2022.

ЗАПИСИ
Годишњак Историјског архива Пожаревац
М 51 – врхунски часопис националног значаја

ИЗДАВАЧ: Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

ЗА ИЗДАВАЧА: Др Јасмина Николић, директорка

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: Др Јасмина Николић

УРЕДНИК: Др Јасмина Николић

РЕДАКЦИЈА:
Др Јасмина Николић
Проф. др Александар Растовић
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Проф. др Радован Радовановић
Др Момчило Исић
Др Маријана Мраовић
Др Драгана Милорадовић
Др Јасмина Живковић
Наташа Милошевић Дулић
Слободанка Цветковић

ИНОСТРАНИ ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:
Проф. др Петер Павел Класинц (Словенија)
Др Грасиа Тато (Италија)
Др Димитар Атанасов (Бугарска)
Др Живана Хеђбели (Хрватска)
Др Јасна Пожган (Хрватска)
Др Бојан Цвелфар (Словенија)
Др Бојан Стојнић (Босна и Херцеговина/Република Српска)
Мр Дмитар Богески (Северна Македонија)
Светлана Успрцова (Северна Македонија)

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК:
Наташа Милошевић Дулић
Коректура и лектура: Аутори прилога

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ:
Наташа Милошевић Дулић

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ:
ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република Србија
Телефон/факс +381 12 223 082
Email: info@arhivpozarevac.org.rs

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Проф. др Александар Растовић
Проф. др Радован Радовановић
Проф. др Златко Матић
Проф. др Петер Павел Класинц
Др Маријана Мраовић
Др Александар Стојановић
Др Влатка Лемић
Др Миле Бакић

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ: Јелена Чкоњевић, проф.

УДК: Народна библиотека Србије

ПРЕЛОМ И ШТАМПА: NEWPRESS Д.О.О. Смедерево

ТИРАЖ: 350

ISSN 2334-7082

2022. © Историјски архив Пожаревац

Није дозвољено дељење, умножавање и дистрибуција садржаја без изричитог пристанка Историјског архива Пожаревац. Доступне садржаје корисници могу користити искључиво уз поштовање ауторских права и навођење извора података.

Штампање часописа омогућио је Град Пожаревац

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљења аутора текстова.

Сви чланци објављени у часопису су рецензирани.

Прихваћено за штампу на седници Редакције одржаној у Пожаревцу, 16. септембра 2022.

ZAPISI
THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
M 51 – a top journal of national importance

PUBLISHER: Historical Archive Pozarevac
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

FOR PUBLISHER: Ph.D. Jasmina Nikolic, director

EDITOR-IN-CHIEF: Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITOR: Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Jasmina Nikolic
Ph.D.Aleksandar Rastovic, prof.
Ph.D. Ivana Krstic Mistridzelovic, prof.
h.D. Radovan Radovanovic, prof.
Ph.D. Momcilo Isic
Ph.D. Marijana Mraovic
Ph.D. Dragana Miloradovic
Ph.D. Jasmina Zivkovic
Natasa Milosevic Dulic
Slobodanka Cvetkovic

FOREIGN MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Peter Pavel Klasinc (Slovenia)
Ph.D. Grazia Tato (Italy)
Ph.D. Dimitar Atanasov (Bulgaria)
Ph.D. Zivana Hedjbeli (Croatia)
Ph.D. Jasna Pozgan (Croatia)
Ph.D. Bojan Cvelfar (Slovenia)
Ph.DBojan Stojnic, (Bosnia and Herzegovina/Republic of Srpska)
Dmitar Bogeski, msc. (Northern Macedonia)
Svetlana Usprcova (Northern Macedonia)

TEHNICAL EDITOR:
Natasa Milosevic Dulic
Proofreading - authors of articles

SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD:
Natasa Milosevic Dulic

ADDRESS:
ZAPISI, THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
Dr Voje Dulic 10, Pozarevac, 12000, Republic of Serbia
Fone/fax +381 12 223 082
Email: info@arhivpozarevac.org.rs

REVIEWERS:
Ph.D. Ivana Krstic Mistridzelovic, prof.
Ph.D.Aleksandar Rastovic, prof.
Ph.D. Radovan Radovanovic, prof.
Ph.D. Zlatko Matic, prof.
Ph.D. Peter Pavel Klasinc, prof.
Ph.D. Marijana Mraovic
Ph.D. Aleksandar Stojanovic
Ph.D. Vlatka Lemic
Ph.D. Mile Bakic

TRANSLATION INTO ENGLISH: Jelena Ckonjevic, prof.

UDK: National Library of Serbia

LAYOUT AND PRESS: NEWPRESS D.O.O.Smederevo

CIRCULATION: 350

ISSN 2334-7082

2022.© HistoricalArchivePozarevac

It is not allowed to share, reproduce and distribute the content without the express consent of the Historical Archive of Pozarevac. Users may use the available content only with respect to copyright and indication of data sources.

The printing of the Journal was made possible by the City of Požarevac

The editorial office is not accountable for the views and opinions of the authors of the texts.

All the articles published in annual journal are reviewed.

Accepted for the press at the session of the Editorial Board held in Požarevac on September 16, 2022

САДРЖАЈ CONTENTS

Др Јасмина НИКОЛИЋ, директорка
ЈЕДАНАЕСТ ГОДИНА ПРЕД ВАМА
7
Ph.D. Jasmina NIKOLIC, director
FOREWORD TO 11TH EDITION

АРХИВИСТИКА ARCHIVAL

Mp Elizaveta GORBANEVA
ТЕОРИЈСКИ И ПРАКТИЧНИ АСПЕКТИ РЕВИЗИЈЕ УПРАВЉАЊА ДОКУМЕНТИМА
15
MSc. Elizaveta GORBANEVA
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF RECORDS MANAGEMENT AUDIT

Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ
ПУТ РУКОПИСА АУТОБИОГРАФИЈА ВАСЕ ПЕЛАГИЋА – ИЗ ЗБИРКЕ VARIA ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ
20
Natasa MILOSEVIC DULIC
THE FATE OF THE MANUSCRIPT AUTOBIOGRAPHY OF VASA PELAGIĆ- FROM THE COLLECTION VARIA OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC

Милован ЦВЕТАНОВИЋ
О АРХИВИСТИЧКОЈ СЕКЦИЈИ БРИСЕЛСКОГ МЕЂУНАРОДНОГ КОНГРЕСА АРХИВИСТА И БИБЛИОТЕКАРА 1910. ГОДИНЕ – У КОНТЕКСТУ
29
Milovan CVETANOVIC
THE ARCHIVIST SECTION OF THE INTERNATIONAL CONGRESS OF ARCHIVISTS AND LIBRARIANS IN BRUSSELS, 1910, IN THE CONTEXT

Božidar KEREKOVIĆ
KORIŠTENJE ARHIVSKOG GRADIVA U IZVANREDNIM UVJETIMA
42
Božidar KEREKOVIC
THE USE OF ARCHIVAL MATERIAL IN EXCEPTIONAL CONDITIONS

Слободанка ЦВЕТКОВИЋ
АРХИВСКА ГРАЂА ФОНДА ТРГОВАЧКО-ОБАВЕШТАЈНИ И ИНКАСО ЗАВОД „КРЕДИТ-ИНФОРМ“ БЕОГРАД У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ ПОЖАРЕВАЦ
46
Slobodanka CVETKOVIC
THE ARCHIVAL DATA OF THE „TRADE INFORMATION AND INKASO BUREAU: KREDIT-INFORM, BELGRADE“ IN THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC

Sonja GALINA
DIGITALIZACIJA OSOBNOG FONDA HR-DAZG-839 HIRC DRAGUTIN
60
Sonja GALINA
DIGITALIZATION OF PERSONAL FUND HR-DAZG-839 HIRC DRAGUTIN

ИСТОРИОГРАФИЈА ISTORIOGRAPHY

Доц. др Никола МИЉКОВИЋ
КРУГ ТЕКСТОВА О СВЕТОЈ БРАЋИ БОРИСУ И ГЛЕБУ И ЖИТИЈЕ СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ ОД ГРИГОРИЈА ЦАМБЛАКА – ТИПОЛОШКЕ СЛИЧНОСТИ
71
Ph.D. Nikola MILjKOVIC
THE TEXTS ABOUT THE HOLY BROTHERS BORIS AND GLEB AND THE “LIFE OF STEFAN DEČANSKI” BY GRIGORY TSAMBLAK – TYPOLOGICAL PARALLELS

Др Филип КРЧМАР
ПОЖАРЕВАЧКИ МИР У ДВЕМА НЕМАЧКИМ КОМПИЛАЦИЈАМА: *МАЂАРСКО-МЛЕТАЧКА РАТНА ПОЗОРНИЦА* ЈОХАНА ТЕОДОРА БОЕЦИЈУСА И *ИСТОРИЈСКО--ПОЛИТИЧКИ ТЕАТАР ЦЕРЕМОНИЈА* ЈОХАНА КРИСТИЈАНА ЛИНИГА
78
Ph.D. Filip KRCMAR
TREATY OF PASSAROWITZ IN LIGHT OF TWO GERMAN COMPILATIONS: HUNGARIAN – VENETIAN THEATER OF WAR BY JOHANN THEODOR BOETIUS AND THEATRUM CEREMONIALE HISTORICO-POLITICUM BY JOHANN CHRISTIAN LÜNIG

Проф. др Ивана КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ Проф. др Јелена РАДОВИЋ СТОЈАНОВИЋ **СОЦИЈАЛНО РАДНИЧКО ЗАКОНОДАВСТВО У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА (1918-1929)**	109	Ph.D. Ivana KRSTIĆ MISTRIDŽELOVIĆ, prof. Ph.D. Jelena RADOVIĆ STOJANOVIĆ, prof. **THE SOCIAL LABOR LEGISLATION IN THE KINGDOM OF SCS (1918-1929)**
Др Маријана МРАОВИЋ **ФЕНОМЕН ЦЕНЗУРЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ**	128	Ph.D. Marijana MRAOVIC **THE PHENOMENON OF CENSORSHIP ON THE TERRITORY OF OCCUPIED SERBIA IN WORLD WAR 2**
Др Владимир КРИВОШЕЈЕВ **ПОСЛЕДИЦЕ ПАНДЕМИЈЕ ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ У СЕЛИМА ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУГА**	147	Ph.D. Vladimir KRIVOŠEJEV **THE CONSEQUENCES OF SPANISH FEVER PANDEMIC IN THE VILLAGES OF POŽAREVAC BOROUGH/COUNTY**
Мр Небојша ЂОКИЋ Проф. Др Радован РАДОВАНОВИЋ **АВИОНИ РУДОЛФА ФИЗИРА ПРОЈЕКТОВАНИ ДВАДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА**	155	MSC. Nebojsa DJOKIC Ph.D.Radovan RADOVANOVIC, prof. **RUDOLPH FISIR'S AIRPLANES DESIGNED IN THE TWENTIES OF THE 20TH CENTURY**
Огњан ПЕТРОВИЋ **АЕРОПЛАН ДЕХЕВИЛЕНД ДХ.60 МОТ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ, 1929-1941**	167	Ognjan PETROVIC **DH.60 MOTH AIRCRAFT IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (1929-1941)**
Давор ЛАЗАРЕВИЋ **„ПИРОТСКО ЧУДО" КАО ПАРАДИГМА ПОЛИТИЧКИХ СУСРЕТА ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА СА РОДНИМ КРАЈЕМ**	200	Davor LAZAREVIC **"PIROT MIRACLE" AS A PARADIGM OF DRAGOLJUB JOVANOVIC'S POLITICAL MEETINGS WITH HIS HOMELAN**
Др Жељко ЛАЗИЋ Др Мартин МАТИЈАШЕВИЋ **ТЕКСТОВИ О ЈЕВРЕЈСКОЈ ЗАЈЕДНИЦИ У ДНЕВНОМ ЛИСТУ „ВРЕМЕ" 1940. ГОДИНЕ**	208	Ph.D. Željko LAZIC Ph.D. Martin MATIJAŠEVIĆ **TEXTS ON THE JEWISH COMMUNITY IN THE DAILY "VREME" IN 1940.**
Др Оливера ДРАГИШИЋ **ИТАЛИЈАНСКЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ФИЛМСКЕ ПРЕДСТАВЕ ЕКОНОМСКИХ МИГРАНАТА**	219	Ph.D. Olivera DRAGIŠIC **THE ITALIAN AND YUGOSLAV FILM DISPLAY OF THE ECONOMIC MIGRANTS**
Проф. мр Драган ШАЛЕР **КОНСТРУКЦИЈЕ И ПРОЈЕКТИ ОГЊЕСЛАВА КОСТОВИЋА**	230	MSc. Dragan ŠALER, prof. **THE CONSTRUCTIONS AND PROJECTS OF OGNJESLAV KOSTOVIĆ**
Јована ДИНИЋ, мср Тамара ПЕЈИЋ, мср **КУЛТУРНА И ДИПЛОМАТСКА САРАДЊА СРБИЈЕ И МАЂАРСКЕ**	239	Јована ДИНИЋ, MA Тамара ПЕЈИЋ, MA **CULTURAL AND DIPLOMATIC COLLABORATION BETWEEN SERBIA AND HUNGARY**
Рената МИНИЋ, мср **ЗНАЧАЈ 1847. ГОДИНЕ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ И БИБЛИОТЕКЕ**	245	Renata MINIC, MA **THE IMPORTANCE OF 1847 FOR THE SERBIAN CULTURE AND LIBRARIES**

Горан МИТИЋ
ПОСЕБНИ ПОРТРЕТ СА ФИЛМСКОМ АПАРАТУРОМ У ПОЗАДИНИ
252
Goran MITIC
A UNIQUE PORTRAYAL WITH THE FILM EQUIPMENT IN THE BACKGROUND

ИЗ РАДА АРХИВА FROM THE ARCHIVES OF

Др Драгана МИЛОРАДОВИЋ
ПРЕДСТАВЉАЊЕ ДРУГЕ КЊИГЕ ПРОЈЕКТА "КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ – ПРИМЕР КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ЗАВОДА ПОЖАРЕВАЦ, ЗАБЕЛА 1918-1945."
259
Ph.D. Dragana MILORADOVIC
PRESENTATION OF THE SECOND BOOK OF PROJECT ON THE DEPARTMENTS OF CORRECTION IN SERBIA, THE DEPARTMENT OF CORRECTION IN POŽAREVAC, ZABELA 1918-1945.

Др Јасмина НИКОЛИЋ
ЕДИЦИЈА „ЗБОРНИЦИ ДОКУМЕНАТА" ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ И ПРЕДСТАВЉАЊЕ ЗБОРНИКА АРХИВСКИХ ДОКУМЕНАТА „ПОЖАРЕВАЧКИ ПРОТОПРЕЗВИТЕРАТ, 1836-1888"
266
Ph.D. Jasmina NIKOLIC
HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC PUBLICATION: "COLLECTION OF DOCUMENTS", PRESENTATION OF THE ARCHIVAL DOCUMENT BOOK POŽAREVAC PROTO-PRESBYTERIANISM,1836-1888

МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА И КУЛТУРНА САРАДЊА INTERNATION ARHIVAL AND CULTURAL COOPERATIO

Др Маријана МРАОВИЋ
УЧЕШЋЕ ПРЕДСТАВНИКА ВОЈНОГ АРХИВА ИСИ УО МО НА МЕЂУНАРОДНОМ АРХИВИСТИЧКОМ СКУПУ „15. СУБОТИЧКИ АРХИВСКИ ДАН" У ОРГАНИЗАЦИЈИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА СУБОТИЦА
275
Ph.D. Marijana MRAOVIC
PARTICIPATION OF THE MILITARY ARCHIVES REPRESENTATIVES ISR UD MD IN THE INTERNATIONAL ARCHIVAL CONFERENCE " 15TH SUBOTICA ARCHIVAL DAY", ORGANIZED BY HISTORICAL ARCHIVES OF SUBOTICA

Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ
Драгана ЈОВАНОВИЋ
Милан СТАНКОВИЋ, мср
МЕЂУНАРОДНО АРХИВИСТИЧКО САВЕТОВАЊЕ „МЕЋАВНИК 2022" МОКРА ГОРА, 5-7. ОКТОБАР 2022. ГОДИНЕ.
276
Natasa MILOSEVIC DULIC
Dragana JOVANOVIC
Milan STANKOVIC, MA
International Archival Counseling, Mokra Gora 2022, -"Protect the past-think of the future", 5th -7th October 2022, Mokra Gora

ПРИКАЗИ И РАСПРАВЕ REVIEWS AND DISCUSSIONS

Dr Mile BAKIĆ
„IZVJEŠTAJI MITRA BAKIĆA, CRNOGORSKOG POSLANIKA U CARIGRADU 1885-1887, KNJIGA 1, ZBORNIK DOKUMENATA, PRIREDILI: PREDRAG VUKIĆ, VUKOTA VUKOTIĆ, SRĐA PEJOVIĆ, CETINJE, 2022.
283
Ph.D. Mile BAKIC
THE REPORTS OF MITAR BRKIĆ, MONTENEGRIN REPRESENTATIVE IN CONSTANTINOPLE 1885-1887, BOOK I, COLLECTION OF DOCUMENTS, EDITORS: PREDRAG VUKIĆ, VUKOTA VUKOTIĆ, SRĐA PEJOVIĆ, CETINJE 2022.

Мр Дејан ЈАКШИЋ
КОМПЛЕТИРАНА СЕРИЈА СВЕЗАКА АНАЛИТИЧКОГ ИНВЕНТАРА АРХИВА ВОЈВОДИНЕ ЗА ФОНД ДРУШТВО ЗА СРПСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ - НЕНАД ПРЕДОЈЕВИЋ, ДРУШТВО ЗА СРПСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ – НОВИ САД (1861–1941), АНАЛИТИЧКИ ИНВЕНТАР, СВЕСКА 4, АРХИВ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД 2021, ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ, ЕЛЕКТРОНСКИ ОПТИЧКИ ДИСК (CD-ROM), СТР. 342.

286

MSc. Dejan JAKŠIC
COMPLETED SERIES OF INVENTORY ANALYSIS DOCUMENTS OF THE ARCHIVE OF VOJVODINA FOR FUND SOCIETY SERBIAN NATIONAL THEATER-NENAD PREDOJEVIĆ, SERBIAN NATIONAL THEATER SOCIETY-NOVI SAD (1861-1941), INVENTORY ANALYSIS, BOOK 4, THE ARCHIVE OF VOJVODINA, NOVI SAD, 2021, ELECTRONIC EDITION, ELECTRONIC OPTICAL DISK (CD-ROM) PAGE 342.

Dr Mile BAKIĆ
MR.SC. MARTIN MODRUŠAN, VELIKI NAUČNIK, ČOVJEK I HUMANISTA

290

Ph.D. Mile BAKIC
IMR.SC. MARTIN MODRUŠAN, GREAT SCIENTIST, PERSONAGE AND HUMANITARIAN

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА INSTRUCTIONS TO AUTHORS

УПУТСТВА САРАДНИЦИМА И ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ (ЋИРИЛИЦА, ЛАТИНИЦА, ЕНГЛЕСКИ)

295

INSTRUCTIONS TO THE CO-AUTHORS AND CITATION RULES

Главни и одговорни уредник
Др Јасмина НИКОЛИЋ, директорка
Историјског архива Пожаревац

ЈЕДАНАЕСТ ГОДИНА ПРЕД ВАМА

Поштовани читаоци, драги сарадници и колеге,

Савремени архиви доживљавају се као отворене установе доступне свим корисницима, које активно доприносе културном животу и обликовању идентитета заједнице у којој делују и привлаче широк круг истраживача. Сходно томе, архиви активно учествују у културним, научним и друштвеним активностима, повезују се са различитим културним, научним и образовним установама које настоје евоцирати заједничку баштину, развијају нове корисничке садржаје и услуге и омогућавају отворен приступ архивским изворима свим сегментима друштва. Уз стручне послове примарно везане уз заштиту и обраду архивске грађе, савремени архиви се, пратећи и одговарајући на друштвене изазове и трендове, такође баве и културним и едукативним активностима усмереним на доступност и промоцију архивских извора, као и развојем различитих програма за истраживаче, кориснике, ствараоце и имаоце архивске грађе.

Имајући наведено у виду, часописи су веома захвалан вид литературе, „огледало“ теорије и праксе у науци, јер правовремено прате развој у одређеној научној области и бележе најновије садржаје, достигнућа, ствараоце, њихове ауторске радове... И часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ наставља промовисати архивску теорију и праксу и постулате друштвених и хуманистичких наука, окупљајући велики број сарадника из земље и иностранства, чије је заједничко обележје сарадња и умрежавање на свим нивоима – институционално, кроз програме и пројекте, иницијативе, стручна удружења, научне скупове и разноврсне догађаје...

Последњи, једанаести број који је пред уваженим читаоцима, доноси укупно двадесетседам прилога 29 аутора из Републике Србије, Руске Федерације, Републике Хрватске и Републике Црне Горе. Поред уводника главног и одговорног уредника и упутстава за будуће сараднике на ћирилици, латиници и енглеском језику, овај број часописа, као и сви претходни, садржи тематске целине *Архивистика*, *Историографија*, *Из рада архива*, *Међународна архивска и културна сарадња* и *Прикази и расправе*. Прва целина „Архивистика“ доноси шест прилога - два прегледна научна чланка и четири стручна рада из архивске теорије и праксе. Друга целина „Историографија“ заступљена је са четрнаест оригиналних погледа на теме из овог домена научног истраживања и садржи пет изворних научних радова, пет прегледних, један стручни рад и три претходна саопштења. Сви радови из ове тематске целине одговорили су методолошким, хеуристичким и херменеутичким захтевима историјске науке, писани су на основу релевантне литературе, објављене и необјављене архивске грађе, што је чини кохерентном и иновативном. Трећа тематска целина „Из рада архива“ доноси два чланка који текстом и фотографијама на атрактиван начин, представљају реализоване програмске активности Историјског архива Пожаревац.

У складу са принципом промовисања струке и науке, и овај број часописа, у тематској целини „Међународна архивска и културна сарадња“ доноси два приказа одржаних међународних конференција у Републици Србији у 2022. години, а на којима су активно учествовали представници српске архивистике и историографије. Заинтересованом читаоцу биће занимљиви прикази нове литературе из области историје, архивистике и културе, у тематској целини „Прикази и расправе“.

Подсећамо, часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, категорисан је од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и носи ознаку М 51 – врхунски часопис националног значаја.

Констатујемо да је наш часопис за једанаест година, наишао на одличан пријем код стручне, научне и шире јавности, да представља узор институцијама које покрећу своје часописе, што његовом уредништву чини изузетну част и даје мотива за даљи рад. Сви досадашњи бројеви часописа налазе се у многим библиотекама, архивима, музејима, институтима, факултетима, у земљи и

иностранству. Такође, сви објављени бројеви часописа налазе се и у електронском облику на web-страни Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi и www.arhivpozarevac.org.rs/digitalizovanaizdanja чиме смо га учинили доступним и дигиталним корисницима. Часопис се редовно полаже у Репозиторијум Народне библиотеке Србије.

Уређивачки одбор часописа позива досадашње сараднике и потенцијалне ауторе на сарадњу. Електронска адреса на коју аутори могу слати своје прилоге за дванаести број часописа је info@arhivpozarevac.org.rs или natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs, а прилози се могу слати до 1. јуна 2023. године. Молимо ауторе чланака да, пре него што нам пошаљу свој прилог, обавезно консултују web страну Историјског архива Пожаревац на www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi , где ће моћи да пронађу смернице за писање радова, као и електронске верзије претходних бројева часописа.

Уређивачки одбор овог часописа захваљује свима који су својим залагањима, саветима и коментарима допринели припреми овог броја. Посебну захвалност дугујемо ауторима који су издвојили своје драгоцено време за писање научних чланака, стручних радова и приказа. Надамо се да смо оправдали њихово поверење и да ће сарадњу са нашим часописом наставити и у будућности. Жеља нам је, свакако, да придобијемо и нове сараднике, како би наредни бројеви часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ били још разноврснији и занимљивији.

Изражавамо захвалност домаћим и иностраним члановима редакције, рецензентима, преводиоцима, који су ту од самог почетка и првог броја, несебично уграђујући свој ауторитет у углед часописа.

На крају, захваљујемо се Граду Пожаревцу који од оснивања часописа 2012. године до данашњих дана, пружа материјалну подршку, чиме омогућава публиковање часописа и његово редовно излажење.

У Пожаревцу, новембар 2022. године

Glavni i odgovorni urednik
Dr Jasmina NIKOLIĆ, direktorka
Istorijskog arhiva Požarevac

JEDANAEST GODINA PRED VAMA

Poštovani čitaoci, dragi saradnici i kolege,

Savremeni arhivi doživljavaju se kao otvorene ustanove dostupne svim korisnicima, koje aktivno doprinose kulturnom životu i oblikovanju identiteta zajednice u kojoj deluju i privlače širok krug istraživača. Shodno tome, arhivi aktivno učestvuju u kulturnim, naučnim i društvenim aktivnostima, povezuju se sa različitim kulturnim, naučnim i obrazovnim ustanovama koje nastoje evocirati zajedničku baštinu, razvijaju nove korisničke sadržaje i usluge i omogućavaju otvoren pristup arhivskim izvorima svim segmentima društva. Uz stručne poslove primarno vezane uz zaštitu i obradu arhivske građe, savremeni arhivi se, prateći i odgovarajući na društvene izazove i trendove, takođe bave i kulturnim i edukativnim aktivnostima usmerenim na dostupnost i promociju arhivskih izvora, kao i razvojem različitih programa za istraživače, korisnike, stvaraoce i imaoce arhivske građe.

Imajući navedeno u vidu, časopisi su veoma zahvalan vid literature, „ogledalo“ teorije i prakse u nauci, jer pravovremeno prate razvoj u određenoj naučnoj oblasti i beleže najnovije sadržaje, dostignuća, stvaraoce, njihove autorske radove... I časopis „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ nastavlja promovisati arhivsku teoriju i praksu i postulate društvenih i humanističkih nauka, okupljajući veliki broj saradnika iz zemlje i inostranstva, čije je zajedničko obeležje saradnja i umrežavanje na svim nivoima – institucionalno, kroz programe i projekte, inicijative, stručna udruženja, naučne skupove i raznovrsne događaje...

Poslednji, jedanaesti broj koji je pred uvaženim čitaocima, donosi ukupno dvadesetsedam priloga 29 autora iz Republike Srbije, Ruske Federacije, Republike Hrvatske i Republike Crne Gore. Pored uvodnika glavnog i odgovornog urednika i uputstava za buduće saradnike na ćirilici, latinici i engleskom jeziku, ovaj broj časopisa, kao i svi prethodni, sadrži tematske celine *Arhivistika*, *Istoriografija*, *Iz rada arhiva*, *Međunarodna arhivska i kulturna saradnja* i *Prikazi i rasprave*. Prva celina „Arhivistika“ donosi šest priloga - dva pregledna naučna članka i četiri stručna rada iz arhivske teorije i prakse. Druga celina „Istoriografija“ zastupljena je sa četrnaest originalnih pogleda na teme iz ovog domena naučnog istraživanja i sadrži pet izvornih naučnih radova, pet preglednih članaka, jedan stručni rad i tri prethodna saopštenja. Svi radovi iz ove tematske celine odgovorili su metodološkim, heurističkim i hermeneutičkim zahtevima istorijske nauke, pisani su na osnovu relevantne literature, objavljene i neobjavljene arhivske građe, što je čini koherentnom i inovativnom. Treća tematska celina „Iz rada arhiva“ donosi dva članka koji tekstom i fotografijama na atraktivan način, predstavljaju realizovane programske aktivnosti Istorijskog arhiva Požarevac.

U skladu sa principom promovisanja struke i nauke, i ovaj broj časopisa, u tematskoj celini „Međunarodna arhivska i kulturna saradnja“ donosi dva prikaza održanih međunarodnih konferencija u Republici Srbiji u 2022. godini, a na kojima su aktivno učestvovali predstavnici srpske arhivistike i istoriografije. Zainteresovanom čitaocu biće zanimljivi prikazi nove literature iz oblasti istorije, arhivistike i kulture, u tematskoj celini „Prikazi i rasprave“.

Podsećamo, časopis „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“, kategorisan je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i nosi oznaku M 51 – vrhunski časopis nacionalnog značaja.

Konstatujemo da je naš časopis za jedanaest godina, naišao na odličan prijem kod stručne, naučne i šire javnosti, da predstavlja uzor institucijama koje pokreću svoje časopise, što njegovom uredništvu čini izuzetnu čast i daje motiva za dalji rad. Svi dosadašnji brojevi časopisa nalaze se u mnogim bibliotekama, arhivima, muzejima, institutima, fakultetima,

u zemlji i inostranstvu. Takođe, svi objavljeni brojevi časopisa nalaze se i u elektronskom obliku na web-strani Istorijskog arhiva Požarevac www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi i www.arhivpozarevac.org.rs/digitalizovanaizdanja čime smo ga učinili dostupnim i digitalnim korisnicima. Časopis se redovno polaže u Repozitorijum Narodne biblioteke Srbije.

Uređivački odbor časopisa poziva dosadašnje saradnike i potencijalne autore na saradnju. Elektronska adresa na koju autori mogu slati svoje priloge za dvanaesti broj časopisa je info@arhivpozarevac.org.rs ili natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs , a prilozi se mogu slati do 1. juna 2023. godine. Molimo autore članaka da, pre nego što nam pošalju svoj prilog, obavezno konsultuju web stranu Istorijskog arhiva Požarevac na www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi, gde će moći da pronađu smernice za pisanje radova, kao i elektronske verzije prethodnih brojeva časopisa.

Uređivački odbor ovog časopisa zahvaljuje svima koji su svojim zalaganjima, savetima i komentarima doprineli pripremi ovog broja. Posebnu zahvalnost dugujemo autorima koji su izdvojili svoje dragoceno vreme za pisanje naučnih članaka, stručnih radova i prikaza. Nadamo se da smo opravdali njihovo poverenje i da će saradnju sa našim časopisom nastaviti i u budućnosti. Želja nam je, svakako, da pridobijemo i nove saradnike, kako bi naredni brojevi časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ bili još raznovrsniji i zanimljiviji.

Izražavamo zahvalnost domaćim i inostranim članovima redakcije, recenzentima, prevodiocima, koji su tu od samog početka i prvog broja, nesebično ugrađujući svoj autoritet u ugled časopisa.

Na kraju, zahvaljujemo se Gradu Požarevcu koji od osnivanja časopisa 2012. godine do današnjih dana, pruža materijalnu podršku, čime omogućava publikovanje časopisa i njegovo redovno izlaženje.

U Požarevcu, novembar 2022. godine

Editor-in-Chief
Jasmina NIKOLIĆ PhD,
the director of the Historical Archive of Požarevac

FOREWORD TO 11TH EDITION

Dear readers, associates and colleagues,

Contemporary archives are perceived as the institutions accessible and open to all the users. These institutions actively contribute to cultural life and they shape the identity of the community in which they function, attracting a wide circle of researchers. Consequently, the archives participate actively in cultural, scientific and social events, they collaborate with various cultural, scientific and educational institutions which tend to evoke the mutual heritage, develop new user content and services which allow access to the archival data to all social segments. In addition to the professional preservation and work on the archival data, contemporary archives, as a response to social challenges and trends, promote the archival sources and make them accessible through various cultural and educational activities. They also develop various programs for researchers, users, creators and owners of the archival data.

In the light of what is said, magazines represent an extremely pragmatic type of literature, "the mirror" of theory and practice in science, since they are well-timed in following the development in a certain scientific branch and they record the latest content, achievements, creators original work. Therefore "Zapisi"- the Historical Archive of Požarevac Annual magazine continues to promote the archival theory and practice, the postulates of social sciences and humanities. The magazine gathers many domestic and foreign associates who all together have the same goal: to cooperate and bond on all the levels; institutionally, through various programs and projects, initiatives, gatherings and conferences and other numerous social events.

The latest, eleventh edition has 27 articles, 29 authors from Republic Of Serbia, Russian Federation, Republic of Croatia, Republic of Montenegro. Apart from the editor-in-chief's introduction and the instructions for future associates, in cyrillic, latin and in English, this issue (as all the previous ones) has theme entities *Archival science, Historiography, From the archive work, the International archival and cultural conference* and the last one *-Prikazi i rasprave (reviews and discussion)*. The first entity, Archival science, consists of six studies, two scientific research articles and four articles on archival theory and practice. The second entity, Historiography, has fourteen original reviews on scientific research and consists of five scientific original articles, five reviews, one scientific work and three previous announcments. All the articles from this entity fulfil methodological, heuristic and hermeneutic standards of historical science, as well as the archive theory standards. They have been written according to the unpublished and published archival material and relevant literature, which makes those articles coherent and innovative. The third entity From the Archive work, has two articles, followed by appealing photographs and texts, which present realised program activities of the Historical Archive of Požarevac. In accordance with the archival and scientific promoting principle, the entity International archival and cultural conference, has two reviews on the international conferences in the Republic of Serbia in 2022. Serbian archivist and historiographer representatives have participated actively in these conferences. The reviews on new historical, archival and cultural tendencies can be especially interesting to our readers in the entity "Prikazi i rasprave".

It is worth reminding that the Ministry of Education, Science and Technological development has given the Historical Archive of Požarevac Annual magazine the category M51- for the outstanding National magazine.

Furthermore, there is a constant reminder that our magazine "Zapisi" has been widely accepted both by the scientific and other audiences, which gives its editors great pleasure, honour and motivation to continue the good work. All the

existing issues/editions of "Zapisi" can be found in numerous libraries, archives, museums, institutions, faculties here and abroad. They can be found on our web page electronically, www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi www.arhivpozarevac.org.rs/digitalizovanaizdanja, and in this way it is available for the digital users and audience. The magazine "Zapisi"- the yearbook of the Historical Archive of Požarevac is sent regularly to the Repository of the National Library of Serbia.

The editorial board of this magazine welcomes its partners and potential authors to cooperation. The email for articles (12th magazine issue) is info@arhivpozarevac.org.rs or natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs, . The articles can be sent till June 1st, 2023.

We kindly ask the authors to visit the Historical Archive of Požarevac webpage before sending us their articles www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi . This page offers guidelines for writing the articles, as well as the e-versions of all previous digital magazine's editions.

"Zapisi" editorial board is grateful and appreciative to everyone who has contributed to the creation of this issue, both with their commitment and advice and comments. Our special thanks goes to ones who devoted their time in writing scientific studies and articles and addendums. We sincerely hope we have proved worthy of their trust and that our cooperation will continue in the future. It is our wish to broaden our associates in order to make our future editions of "Zapisi", the yearbook of the Historical Archive of Požarevac, more versatile and more interesting.

The gratitude goes to associates, members of the impressum, consulting editors, translators, who are with us from the very beginning, unselfishly giving their best, contributing to the magazines' best image.

Finally, we are grateful to the City of Požarevac, who has been supporting the magazine financially since its founding in 2012 and thus allowing the "Zapisi" continuous publishing.

In Požarevac,
November 2022

архивистика
archiva
arhivistika

archival
архивистика
arhivstika

MSc. Elizaveta GORBANEVA[1]
Russian State University for Humanities
Russian Federation

UDK: 005.921

Прегледни рад.

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF RECORDS MANAGEMENT AUDIT

Abstract: The paper analyzes records management audit as the logical evolution of audit history. The paper describes practical aspects of records management audit, including observation, inquiry, examination of records, re-performance, risk assessment. Records management audit criteria viewed as a tool of effectiveness evaluation. Records management audit considered as the way to assess whether the system of records management responds to the challenges it faced.

Keywords: Records management audit, effectiveness evaluation, electronic workflows, criteria, balanced scorecard, KPI

The audit is usually understood as examination of financial information, but in practice it can be assurance that the subject (internal controls, quality management, compliance, information technologies and records management) matter is free from material misstatement. In this article audit considered as process of checking the quality or condition of objects (processes, systems, resources, results of activities, etc.) by a competent, independent expert based on measurable information to determine its compliance with any criteria (standards, rules, budget, goals, etc.).

Audit principles include independence, honesty, objectivity, professional competence and integrity, confidentiality, professional conduct. It means auditors should not have personal interests and relations with the audited object, it is necessary to strive for the impartiality, competence, maintaining auditors' professional reputation and take care of protecting information during the audit. The audit principles may be supplemented during a specific audit. For example, good audit principles are support from the management of the audited entity, providing full access to information, knowledge of existing judicial practice, using information technologies.

The audit theory consists of the legislative regulation of audit and the methodological aspects of conducting an audit, mostly financial audit. At the same time, issues related to the subject, object, functions, role of audit remain debatable, that constrains the development common audit methodology. Furthermore, the theory and practice of auditing differs around the world. For example, in the former Soviet countries due a sharp transition from a planned economy to a market economy the audit theory has not yet sufficiently developed, and auditors use results-oriented approach. Also, after the global financial crisis of 2008 companies that successfully passed the audit went bankrupt, it means that the results of financial audit were unsatisfactory for many companies and its usefulness was called into question. Since after that there was no transformation and development of financial audit, it began to be perceived as a less useful tool with lesser independent value. And as a result, nowadays the audit is not limited solely to financial control. Among organizations of all forms of ownership there is a high need an alternative to audit, new types and forms of check at the intersection of audit and consulting. A specific example of this form of assessment is records management audit.

Records management audit need the development of rules based on which auditors make decisions upon the compliance of the records management with its goals, rules, budget or effectiveness. These rules develop individually for every checking and become quantitative and qualitative records management audit criteria. There are general criteria (for example, efficiency, economy, performance) and specific, records management's unique criteria.

1 Ауторка је докторанд на Историјско-архивском институту Руског државног универзитета за хуманистику из Москве, под менторством проф. др Михаила Ларина, архивисте светске репутације који је и члан Архивског савета Руске академије наука и академик Међународне академије за информатизацију у Москви; е-маил: mik091947@gmail.com

One of examples of specific criteria is article "Records Management Checklist" of The Auditor-General of the Victorian Parliament (Australia) with system of records management criteria for sound records management; based on principles of records management objectives and policy; management and oversight; strategic planning and resource allocation; operational procedures, practices and systems; staff with records management responsibilities; communications; monitoring and reporting.

Other example is Criteria of Russian business software developer 1C Company, which includes risk retention practices like use business classification schemes, fast search of records, outline the employee's responsibility for records management processes, organized records management processes.

The balanced use of these criteria will help assess whether risks such as loss of records, leak and falsification of documents, loss of legal validity of records or loss of working time for unnecessary procedures.

The records management audit begins with an assessment of necessary for it the resources in the form of qualified personnel, time, financial costs, methods, and information technologies. The preliminary analysis of the audited entity is important part of the audit. Objects of study are the structure of the organization, its territorial distribution, regional and industry specifics of business activities, qualifications of employees, used information technologies, the organization of the internal control system. This analysis is based on constituent documents and regulations, conversations with management and employees, monitoring business processes, etc.

The result of data analysis and audit objectives associated with records management risks (for example, the risks of losing a document or untimely receipt of information for decision-making) are determined the scope and objects of the audit in the audit space. For instance, the risk of non-compliance with the legislation on archiving in terms of inappropriate destruction of documents. The audit space will be limited to the organization with all its departments, procedures, systems and individual documents. The audit area will be regulations in the field of archiving (the audit area should answer the question: "what requirement is being audited for compliance with?"). Finally, the objects of the audit will be the terms of document retention, sections of regulations on document retention, procedures of the storage and destruction of documents, data storage systems, the ability to maintain these procedures and systems, as well as work with different types of documents.

The preliminary analysis helps define a strategy of records management audit with the logical sequence of key audit procedures, audit objectives, areas and topics, individual timing of the audit, used resources (including the auditors themselves), as well as their distribution by audit areas and stages of audit, its management and control.

For effective records management in an organization with a clear understanding of its business activities it is necessary to provide system support for records management, implement common file naming rules, clearly delineate access rights, use convenient search parameters, comply regulations requirements in all processes, have rules storage and destruction of documents. Control mechanisms can be used for assessing whether these features are inherent in the records management. Such an assessment enhances the role and quality of records management.

The standard records management audit procedures include analysis of legislations and regulations, registration of documents, records life cycle, workflow, business classification schemes, evaluation, storage, destruction of documents.

Planning results are reflected in general plan, which describe planned audit procedures with timeframes, required resources and assessment of audit risks, and audit program, which describe more specific time frames, the nature and scope of carried out works, specific responsible. All planned activities should be interconnected.

In practice during the records management audit are used observation, inquiry, examination of records, re-performance and risk assessment.

Firstly, observation is an inspection documents, work processes, office equipment, storage areas. For example, auditor can evaluate the working environment of employees during an office inspection or the process of working with records using momentary time-sampling. The advantages of observation are related to the fact that it is the simplest method of audit. However, observation have high audit risks. For example, employees can prepare for audit, show only correct records, rearrange something in storage, work better until someone was watching.

Secondly, inquiry (interview, questionnaire) is one of the main methods of records management audit that is needed to collect information about all records management

processes. During the interview, the order, content and type of questions are important. Since the audited entity willingness to cooperate must be considered, auditors need conduct the interview during working hours in the workplace of the interviewed employee, create a relaxed atmosphere and explain the reason for the interview and any notes during the interview.

Thirdly, examination of records, consisting of two procedures: reconciliation and review of records. Reconciliation of records includes checking the status of local regulations, verification of conformity of orders and other decision-making documents, analyze business classification schemes. Review of records is examination of records to identify non-compliance. Good practice for auditors is drawing up special table by types of records and audited departments / employees with typical and unique irregularities and errors. When records considering as a system, auditors can understand whether the information in them is complete, correct, consistent with other records and up to date.

Nowadays organizations use different, often unrelated, information systems for different tasks and different employees. Consequently, new challenge for auditors is to get access to full information about records management. Downloading all content during an audit is not possible since this is a very slow and expensive process. One of the alternatives would be proofs of retrievability (auditors get file and verify its condition) and proofs of ownership (auditors get metadata of the file from the server and understand, that organization maintenance file in system without checking its condition).

There is also a sampling problem. During records management audit auditors check less than 100% of all records, that is why sample must be representative. To achieve this, auditors use expert sampling, i.e., subjective choice based on the auditor's decision, their knowledge, skills, experience, and statistical sampling, law of probability.

Fourthly, re-performance re-enacts and/or replicates records management processes from creation to disposal records.

Fifthly, records management risks assessment depends on possibility of events, which can hurt the realization of auditor's and business goals. Auditor's risk connects with the possibility of an inappropriate audit opinion. Business risk related to events, actions, inactions, that could adversely affect an organization's ability to achieve its goals. For example, the standard ISO/TR 18128:2014 analyze business risk in records management field.

Thus, records management audit has its own unique criteria and methods, which allow use audit as a good tool for assessment of efficiency and reliability of records management. Records management audit provide an understanding, how current records management processes helps business grow or, in worst case, hinder normal development due awkwardness and strong bureaucratization.

From a practical standpoint, a consequence of the increasing role of information in business is evolution of records management, use of ECM-systems and other information systems. ECM-systems are always connected with the information infrastructure and the communication system of the organization. As a result, effect of using the ECM-system do not become immediately apparent or, if they are related to loss prevention (risks of loss records, corruption, lack of timely decision-making), is either lacking entirely. During the implementation and use of ECM-systems effectiveness is generally considered to be speeding up processes and reducing costs. However, usually very difficult to assess what and how much is accelerated/reduced. And furthermore, the lack of economic effect from ECM-system is justified by non-financial effects: image, strategic advantages, increasing the manageability and corporate culture, development of information infrastructure, etc. Consequently, business software development companies selling replicated ECM-systems evaluate its efficiency by more than 200% and give payback periods of one year due the difficulty of calculating real efficiency. These calculations require serious study and scientific evidence. Evaluation of the effectiveness of ECM-systems is one of the most important issues in the modern methodology for records management audit.

All management decisions and priorities of the organization must be consistent with its goals. To achieve this consistency, it is necessary to implement a performance measurement system with specific indicators. This is impossible without the development of functionality, a strategy for the development of records management, duties and responsibilities of employees, common goals, performance indicators and control. For example, the evaluation of records management staff may include quantitative criteria (number of documents, employees, labor costs), qualitative criteria (compliance of regulations, use electronic records management systems and other information technologies) and

combined criteria (completeness of the implementation of functions, qualification of employees, technical equipment of workplaces).

Deserves special mention balanced scorecard, based on to operations with both financial and other indicators. The balanced scorecard allows examine the chain of causality, for example, between the implementation of information system and internal business processes, the improvement of offers for customers, changes in customer satisfaction indicators and, as a result, an increase in profits. The use of the balanced scorecard can be illustrated by two examples.

First example is use balanced scorecard for assessment of electronic records management system. For efficiency of electronic records management system important be able to use it and correctly assess its suitability for the selected activity. The suitability of electronic records management system is calculated based on the strategic fit as Number of features available / Number of features needed. The efficiency of electronic records management system will amount to a percentage of the achievement of the set goals, which calculated sequentially for all components of the balanced scorecard: improving the indicators of business processes, customer satisfaction, obtaining the necessary resulting financial indicators. Thus, the effectiveness is evaluated depending on the specific tasks of the organization.

Second example is use balanced scorecard for assessment of personnel. In this case, the performance indicator may be the satisfaction of other employees with the work of the electronic records management system (from the speed of approval of document to the time to provide documents from the archive at the request of the tax authorities).

Another important approach is key performance indicators (KPI), numeric parameters that allow to evaluate the achievement of goals or the optimality of the process. KPIs are developed individually depending on the tasks and functions of the employee. There are such types of KPI as result KPI, cost or using of resource KPI, operation KPI, performance KPI and efficiency KPI. KPIs for records management staff can be set for deadlines, adherence to procedures, error reduction, and so on.

But good records management practices have different meanings to employees in different departments. Employees who do not deal with day-to-day paperwork may find elaborate records management methods redundant and cumbersome, whereas departments with a huge volume of documents and information require a straightforward system for finding them. One of the solutions to this problem is common KPI including records management indicators.

The results of records management audit would be reflected in the audit report with recommendations for improving the records management.

In conclusion, this paper has discussed theoretical and practice aspects of records management audit, one of the best tools for assessment of records management. At the same time, it should be noted that the main purpose of records management audit is not a search of mistakes, decreasing KPI results or reduction of the employees. In this situation increases the risk that auditors will change audit evidence to fit the preconceived outcomes. Consistently, such audit cannot be considered objective and independent. Also, this approach does not inspire staff support and audit will be more difficult to complete with objective results. That is why the real purpose of records management audit is improve records management, achieve a new quality of the whole management system by identifying its weaknesses, potential risks and growth points.

Bibliography:

1. Bobyleva M.P. (2016). Records management flow: from paper to electronic. Questions of theory and practice. (In Russian). Moscow: Publishing House MEI.

2. Dubovitskaya M. (2016). Organize records management audit in the structural units. (In Russian). Records management and workflow at the enterprise, 2. Available at https://delo-press.ru/journals/documents/sovremennoe-deloproizvodstvo/44936-organizuem-proverku-vedeniya-deloproizvodstva-v-strukturnykh-podrazdeleniyakh/ (accessed on 10.02.2021).

3. Kozhanova E.N. (2020). Records management audit. (In Russian). Assistant Secretary, 4. Available at https://www.profiz.ru/sr/4_2020/audit_deloproizvodstva/ (accessed on 10.02.2021).

4. Larin M.V. (2021). Digital transformation of records management. "General Regalement": 300 years in the service of Russia: from collegiate to digital transformation of records management. Moscow: RGGU.

5. Larin M.V. (Ed.). (2021). Records management in the digital economy. Organization, regulation, implementation. Moscow: RGGU.

6. Larin M.V., Gorbaneva E.A. (2021). Some aspects of records management audit in organizations. Records management, 3, pp. 18–24.

7. Risk Assessment in Audit Planning. (In Russian). PEMORAL. Available at https://www.roskazna.gov.ru/upload/iblock/029/otsenka-riskov-pri-planirovanii-audita_rus.pdf (accessed on 10.02.2021).

8. Records Management Checklist. VAGO. Available at https://www.audit.vic.gov.au/records-management-checklist (accessed on 10.02.2021).

9. Shiyanevskaya I.A. Records management audit in the organization. (In Russian). Secretary's Handbook. Available at https://www.sekretariat.ru/article/210313-qqe-16-m4-audit-deloproizvodstva-v-organizatsii (accessed on 10.02.2021).

10. Uliantseva S.E. (2015). Records management: quickly, efficiently, on our own. Example of «1C: Workflow 8». (In Russian). Moscow: 1C-Publishing.

ТЕОРИЈСКИ И ПРАКТИЧНИ АСПЕКТИ РЕВИЗИЈЕ УПРАВЉАЊА ДОКУМЕНТИМА

Апстракт: Чланак анализира документе везане за ревизију управљања документима, који приказују еволуцију историјата ревизије. Рад описује практичне аспекте ревизије управљања документима, што укључује опсервацију, упит стања, преглед докумената, поновно извођење и процену ризика. На критеријуме за ревизију управљања документима се гледа као на средство за процену ефективности. Ревизија управљања документима је начин да се процени да ли је систем управљања документима спреман да се носи са изазовима који су постављени пред њега.

Кључне речи: ревизија управљања документима, процена ефективности, електронски процес рада, критеријуми, избалансиран резултат, КПИ (KPI / key performance indicator)

Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 930.253:93/94(497.11 Пожаревац)"18"
32:929 Пелагић В.

Прегледни рад.

ПУТ РУКОПИСА *АУТОБИОГРАФИЈА ВАСЕ ПЕЛАГИЋА* – ИЗ ЗБИРКЕ VARIA ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Апстракт: Васа Пелагић је изузетна личност која је својим револуционарним радом и пропагирањем социјалистичких идеја, имала снажан политички утицај, не само за живота, већ и касније. Због својих ставова и акција више пута је хапшен. Последњи пут је осуђен 1897. године на четири године затвора. Казну је служио у пожаревачком затвору, где је и умро 1899. године. На самрти, у децембру 1898. године, све своје драгоцености, међу којима се нашао и рукопис аутобиографије, предао је свом пријатељу Јовану Скерлићу. Рад се бави судбином овог рукописа, од пожаревачког затвора, где је писан крајем 19. века, преко породичних збирки Јована Скерлића, Владимира Ћоровића и Ненада Љубинковића током периода Првог и Другог светског рата, до Историјског архива Пожаревац, где се данас чува.

Кључне речи: Васа Пелагић, рукопис, аутобиографија, Јован Скерлић, Владимир Ћоровић, Ненад Љубинковић, откуп, Историјски архив Пожаревац

Биографија Васе Пелагића

Васа Пелагић је био изузетна личност, политички и просветни радник, социјалистички трибун и револуционар, активни учесник у организовању радничког покрета. Човек необично велике енергије, снажног револуционарног темперамента, упорног и несаломивог карактера, као револуционар и популаризатор социјалистичких идеја вршио је снажан политички утицај на своју средину.[2]

Васа Пелагић је рођен у месту Горњи Жабар, у Босни, 1838. године. Детињство је провео у свом завичају, где је стекао основно образовање. Нижу гимназију и богословију учио је у Београду. Српску православну богословију отворио је 1866. године. То је била прва српска средња школа у Босни. У њој су се школовали свештеници и учитељи. Пелагић је настојао да његови ученици буду борци за политичку слободу и народна права. Због протеста против поступака турске управе, приликом сукоба између ђака и ноћне страже, осуђен је 1869. године у Сарајеву и протеран у Малу Азију. Из прогонства Пелагић се спасао бекством 1871.године и преко Цариграда дошао у Србију. Од тада је постао социјалистички револуционар и писаном речју и делом започео је борбу против „реакционарних режима и капиталистичког друштва“[3]. Од почетка 1872. године Пелагић је био у сталном сукобу са режимом у Србији, тако да је његово прогонство настављено. Својим политичким деловањем радио је на оснивању Социјалистичке партије Србије. У задругарству је видео језгро из којег произлазе принципи и правила рационалнијег, моралнијег и хуманијег живота. Писао је врло критички о цркви и религији, а још 1873.године, док је боравио у Грацу, „раскрстио је са црквом“[4]. Послао је тада чланак новосадском листу *Застава*, под насловом *Јавна оставка на архимандритско звање*. Јавно је рашчињен као архимандрит у Саборној цркви у Београду 1895. године. Због својих слободоумних чланака и брошура, више пута је извођен пред суд и осуђиван. И последње године живота провео је на издржавању казне у Пожаревачком казненом заводу, где је и преминуо 25. јануара 1899. године.

Поред радова који су се бавили пропагирањем социјалистичких идеја, Васа Пелагић је аутор више публикација у којима је обрађивао теме из образовања и културе. Његов допринос општем образовању народа о свакодневном животу, здрављу, начину вођења газдинстава, жени и детету,

1 Ауторка је архивист у Историјском архиву Пожаревац; e-mail: natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs

2 Мирољуб Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, Културно-просветна заједница Пожаревац, Пожаревац, 2009, 237.

3 Историјски архив Пожаревац (даље ИАП), Збирка Varia, 419. (Рукопис „Живот и дело Васе Пелагића“).

4 ИАП, Збирка Varia, 419. (Рукопис *Живот и дела Васе Пелагића*).

лековитим биљкама и њиховој примени, од изузетног је значаја и налази се у књизи „Пелагићев народни учитељ“.[5] Поред књиге „Пелагићев народни учитељ“ Васа Пелагић је објавио више од 50 књига, брошура и других публикација[6] и преко 150 чланака у више од 40 листова, календара и других публикација[7], прецизније сарађивао је у 32 листа који су излазили на српскохрватском језику, једном бугарском, једном руском и два листа која су излазила на немачком језику.[8]

Васа Пелагић је поред Светозара Марковића био најпознатији политички осуђеник у Пожаревачком заводу до 1918. године. Његово тамновање је окончано смрћу управо унутар заводских зидина. У Пожаревачком заводу је боравио најпре 1895. године, када је издржавао казну затвора у трајању од „140 дана“ за „штампарске кривице“, коју су чинили објављени чланци *Занатлијски савез*, *Моћ капитала* и *Радни народ је сила распарчана*. Пар година касније, 1897. године поново је спроведен у Пожаревачки казнени завод, када је требало да издржава казну четворогодишњег затвора, због одбране коју је поводом оптужби за штампарске кривице изнео пред судом.[9] Поштоваоци и пријатељи су Пелагића често питали „зар му није жао да пропада по апсанама“, али је одговор скоро увек био исти: „Пријатељи правде и истине, слободе и народа, овде у апсанама још више се очеличе за своју борбу против угњетача и варалица људских. Само кукавице клону.“[10] У позним годинама, изнурен и оболео, Пелагић је тешко подносио затворске услове у којима су политички осуђеници издржавали казну, због чега је 17. септембра 1897. године од министра правде затражио да му се болесничка храна даје, као и веш пере „стално“ о трошку завода. У свом писму упућеном министру правде Миловану Милованићу, тражио је и да третман политичких осуђеника буде „као у другим цивилизованим земљама“.[11] Вест о стању здравља поштованог „народног трибуна“ се врло брзо проширила у јавности, па су уследиле и писане интервенције код надлежних органа власти за његово пуштање из затвора. Грађани Београда су послали молбу за ослобођење Васе Пелагића од даљег издржавања затворске казне краљу Александру I Обреновићу, 13. јула 1898. године, а пожаревачки адвокат Драгољуб Вељковић је 7. јануара 1899. године, у име пожаревачких грађана, упутио министру правде телеграм следеће садржине: „Васа Пелагић умире, молили смо управу завода да одобри његово сликање, управа нас упути вама, молимо вас одобрите. Понизни у име осталих, Драгољуб Вељковић, адвокат“[12].Молба за помиловање Пелагића „који у пожаревачком Казненом заводу на самртној постељи проводи последње дане“ поднета од стране грађана Параћина пристигла је у двор на дан његове смрти, у пожаревачкој болници, 25. јануара 1899. године.[13] Васа Пелагић је сахрањен на Пожаревачком старом гробљу, уз присуство „око стотине пријатеља и поштовалаца“. Грађански опозициони лист *Мали журнал* је тим поводом забележио: „Борац за слободу и народна права, вођа босанско-херцеговачког устанка, најплоднији српски књижевник, први и највећи социјалистички борац и агитатор код народа Балкнског полуострва, највећи и најискренији пријатељ радног народа, узор поштења и карактерности, свима омиљена дична старина, Васа Пелагић – чика Васа, сахрањен је овако...Са покојним чика Васом опростио се лепим говором један заступник Радничког друштва....“[14] Захваљујући пријатељским везама са пожаревачким ћурчијом Димитријем Марковићем, са којим је Васа Пелагић једно време заједно и тамновао, остао је запис о месту где је тачно на пожаревачком старом гробљу сахрањен Васа Пелагић. На том месту се налази скроман споменик, са епитафом: „Овде почивају два стара друга, који нађоше смрт у својој судбини Васа Пелагић, ум. 1889. у 62-ој години и Димитрије Марковић, ћурчија, ум. 1920. у 85-ој години“[15].

5 Риста Бесаровић, *Васо Пелагић*, Свјетлост, Сарајево, 1953, 151.

6 Младен Владимировић, Васа Пелагић-*Библиографија радова његових и о њему, Браничево, часопис за културу, уметност и друштвена питања*,број 1-2, Центар за културу Пожаревац, Пожаревац 1988, 81-185.

7 Мирољуб Манојловић, *наведено дело*, 237-238.

8 *Васа Пелагић у листу Панчевац*, Народна библиотека Србије, Народна и универзитетска библиотека Босне и Херцеговине, Београд, Сарајево, Панчево, 1988, 9.

9 Јасмина Живковић, *Поступање са осуђеницима у Пожаревачком казненом заводу – случај политичких криваца*, у: Група аутора, *Казнено поправни заводи у Србији-Пример Пожаревачког казненог завода 1858-1918 – књига прва*, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац и Криминалистичко-полицијска академија, Пожаревац, 2016, 203.

10 ИАП, Збирка Varia, 419. (Рукопис *Живот и дела Васе Пелагића*).

12 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, Посебна издања, књига 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011, 84.

13 *Живот и дела Васе Пелагића*, НИО“Браничево“ Пожаревац, 1976, 77-78.

14 Младен Владимировић, *Васа Пелагић у Пожаревцу*, у: Браничево, часопис за културу, уметност и друштвена питања,свеска 6, Културно просветна заједница Пожаревац, Пожаревац 1969, 42.

15 Младен Владимировић, *Пет затвореника пожаревачке тамнице*, у: *Пожаревачки алманах*, Социјалистички савез радног народа Среза Пожаревац, 1957, 212.

Сахрана Васе Пелагића на пожаревачком старом гробљу, 1899. (Историјски архив Пожаревац, Збирка Varia 1873- , 419.)

Умрлица Васе Пелагића, 1899. (Историјски архив Пожаревац, Збирка Varia 1873- , 419.)

Пут рукописа *Аутобиографија Васе Пелагића*

Васа Пелагић је, већ тешко болестан, упутио депешу Јовану Скерлићу из пожаревачког затвора у децембру 1898. године, тражећи да га посети. О том сусрету Јован Скерлић је писао: „У децембру 1898. године добијам депешу од Пелагића и са једним чланом ондашњег Радничког друштва отидем у Пожаревац, Затекли смо га у постељи, изнурена, болешћу сатрвена, али са старом непоколебљивом вером. Вазда готов на одушевљавања и склон илузијама као сви апостоли...“ Том приликом је Пелагић предао Скерлићу своје рукописе и све своје „драгоцености, старински сребрни сат, једну малу сребрну кашику и малу суму новца, коју су му пријатељи из унутрашњости послали, с налогом да све то утрошим на ширење идеја због којих је он у затвору умирао“.[16] Међу предатим рукопима налазио се и рукопис Аутобиографије који је Пелагић писао у пожаревачком затвору. Један део те Аутобиографије Скерлић је објавио 1910. године у бањалучком часопису *Развитак*.[17] У уводном тексту Скерлић је дао напомену да се Пелагићева Аутобиографија налази код њега од 1898. године, нагласивши да је поред породичних веза, мислећи при том на пријатељство свог оца Милоша Скерлића са Васом Пелагићем[18], и сам био у добрим личним односима са Пелагићем „и ако смо се размимоилазили и у теоријским и у политичким питањима“. Јован Скерлић у својим списима забележио да је за време режима Александра Обреновића рукопис Аутобиографије склонио на таван своје куће. После 29. маја 1903.године рукопис је скинут са тавана и том приликом је утврђено да је оштећен, за шта је кривио Обреновићеве жандаре. [19]

Део рукописа *Аутобиографија Васе Пелагића* бесповратно је нестао у Првом светском рату, део је Клара, удовица Јована Скерлића продала 1945. године Универзитетској библиотеци “Светозар Марковић”[20], а део се налазио у библиотеци професора Владимира Ћоровића, Скер-

16 Владимир Ћоровић, *Предговор аутобиографије Васе Пелагића*, у: Историјски архив Пожаревац, Досије откупа Аутобиографије Васе Пелагића.

17 Јован Скерлић, *Из аутобиографије Васе Пелагића*, часопис *Развитак* , Св. 2,, Бања Лука, 1910, 42-48; и Јован Скерлић, *Из аутобиографије Васе Пелагића*, часопис *Развитак* , Св. 3,, Бања Лука, 1910, 74-79.

18 Да би се боље разумела веза Јована Скерлића са Пелагићем морамо напоменути да је један од потписника молбе грађана Београда за ослобођење Васе Пелагића од даљег издржавања затворске казне био Јованов отац Милош, шеширџија београдски, извор: Љубодраг Поповић, *Из последњих дана Васе Пелагића*, *Архивски преглед 1-4*, 1992-1993, 86.

19 *Живот и дела Васе Пелагића*, НИО“Браничево“ Пожаревац, 1976, 79.

20 Клара, удовица Јована Скерлића продала је 1945. године расправе и чланке Васе Пелагића, писма која су му упућена, натписе у новинама о његовом хапшењу. Од њих је образована Збирка Васе Пелагића која садржи 243 јединице, а која се чува у У Одељењу реткости Универзитетске библиотеке “Светозар Марковић”, извор Васа Пелагић (1838-1899), каталог изложбе, Универзитетска библиотека «Светозар Марковић», Београд, 2010, 5

лићевог зета. Наиме, после Скерлићеве смрти, Ђоровић је рукопис дневника Васе Пелагића добио од његове (Скерлићеве) супруге и почео је да припрема издавање Пелагићеве Аутобиографије, написавши предговор.[21] У уводном тексту он напомиње: "Када сам после ослобођења Србије, у јануару 1919. године дошао у Београд и прегледао по други пут Скерлићеву заоставштину, међу многим несталим стварима беше и један део Пелагићеве аутобиографије. Од његових списа, преписке и рачуна остала су два пуна свежња, али трећи са најважнијим стварима био је много оштећен...и то, сва преписка Светозара Марковића, Скерлићеви дневници и сва његова књижевна писма били су 1916. године однесени у злогласни „гувернеман" и ту су или пропали или били послани некуд. `[22] У тој припреми Пелагићевог рукописа за штампу Ђоровића је прекинуо рат.

Политичка активност Владимира Ђоровића утицала је на то да он постане велики противник аустроугарске и немачке политике на Балканском полуострву, а касније и противник фашизма. Због његових политичких ставова и бројних научних радова у којима је износио доказе о одговорности Аустро-Угарске и Немачке за Велики рат, Трећи Рајх га је прогласио за државног непријатеља и осудио на смрт. Гестапо је запленио његову имовину – рукописе, преписку и библиотеку. Нацисти су, између осталог, запленили и породични архив, у коме је, као део наслеђа Светозара Ђоровића и Јована Скерлића, био читав низ рукописа и докумената који су се односили на политички и културни живот с краја XIX и почетка XX века. Осим тога, Гестапо је из Ђоровићеве куће однео и низ оригиналних рукописа наших књижевника тога времена, затим значајан део рукописа Матице српске из времена Мађарске буне, као и акције Уједињене омладине српске.[23] У првом обраћању Повереништву за просвету Србије, Ђоровићева ћерка Мирјана Ђоровић – Љубинковић навела је да је Гестапо једанаест пута вршио преметачину у Ђоровићевој кући.[24] . Међу тим однетим рукописима налазио се и текст Аутобиографије Васе Пелагића. Рукописи и Ђоровићева лична преписка били су прво пренети у Министарство спољних послова, а после тога у зграду Поштанске штедионице, где су, делимично, и пронађени после Другог свјетског рата. Пронађени рукописи били су сасвим растурени и касније су пребачени из зграде Поштанске штедионице у зграду Уметничког (Народног) музеја.[25] Након ослобођења Београда, део Ђоровићеве библиотеке је развучен, јер су ослободиоци мислили да је реч о својини немачког института. Пре него што су рукописи и преписка били враћени породици, већи део рукописа прошао је неку врсту контроле, провере. Поједини рукописи, у целини, никада нису враћени породици, као на пример рукопис о српском књижарству, о Београду у средњем веку, о Васи Пелагићу[26]. Иако су одлуком Комитета за просвету Србије Ђоровићевој породици враћене ствари које су биле заплењене од стране Немаца, касније је утврђено да недостају друга и трећа књига *Хисторије Босне*, Ђоровићеве белешке, писма, те многи његови рукописи, али и рукописи наших књижевника и државника, који су се налазили у Ђоровићевој библиотеци. После ратних дешавања је рукопис аутобиографије Васе Пелагића нађен „у бившем Немачком институту у Београду, али је убрзо нестао, па се и данас не зна где је"[27], тако да по завршетку Другог светског рата било непознато где се овај рукопис налази. И Боривоје Маринковић је сматрао да је уз Ђоровићеве рукописе нестао и рукопис *Аутобиографија Васе Пелагића*, али је касније дошао до сазнања да је Ђоровићево издање Пелагићеве Аутобиографије објављено у редакцији његовог (Ђоровићевог) унука Ненада Љубинковића, тако да је овај рукопис очигледно био враћен Ђоровићевој породици. Према Маринковићевим речима, „Пелагићев манускрипт и Ђоровићево издање његове Аутобиографије, у редакцији Ненада Љубинковића, данас се, као породично завештање, чувају у Градском музеју у Пожаревцу".[28] Међутим, истина је да се овај рукопис Аутобиографије чува у

21 Боривоје Маринковић, *Скривени свет Владимира Ђоровића*, Билећа-Гацко, Просвјета, 2006, 80-81.

22 Владимир Ђоровић, *Предговор аутобиографије Васе Пелагића*, у: Историјски архив Пожаревац, Досије откупа Аутобиографије Васе Пелагића.

23 Александра Костадиновић – Рачић, *Живот и научно дјело Владимира Ђоровића*, Бања Лука 2016, 257.

24 Боривоје Маринковић, наведено дело, 752.

25 Боривоје Маринковић, наведено дело, 752.

26 Боривоје Маринковић мишљења је да се наведени изгубљени рукопис о Васи Пелагићу односи на Ђоровићеву ауторску монографију, а не на Пелагићеву Аутобиографију, коју је Ђоровић уочи Другог светског рата припремао за штампу, а публиковао ју је Ненад Љубинковић у сарајевском *Ослобођењу*, 1971. године. - Боривоје Маринковић, *наведено дело*, 616, 637.

27 Степан Томић, *Библиотекар II*, Београд 1950, 145-146.

28 Боривоје Маринковић, наведено дело, 80-81.

Историјском архиву Пожаревац и то не као завештање, већ је откупљен од Ненада Љубинковића 1975. године.[29]

Откуп рукописа *Аутобиографија Васе Пелагића*

Иницијативу за откуп рукописа *Аутобиографија Васе Пелагића* покренуо је пожаревачки судија Војислав Живковић, који је обавестио Самоуправну интересну заједницу културе Општине Пожаревац, да у Београду постоји добра воља да се рукопис *Аутобиографија Васе Пелагића уступи* (прода).[30] Самоуправна интересна заједница културе Општине Пожаревац је прихватила ову иницијативу, издвојила финансијска средства за овај откуп и образовала Комисију, чији је задатак био да анализира рукопис *Аутобиографије*, да утврди његову оригиналност и веродостојност.[31] Ова Комисија је радила у саставу: Војислав Живковић, Предраг Јевремовић, Споменка Протић, Срба Кукољ и Душан Ковачевић.[32] Први сусрет са посредником у овом откупу, доктором Слободаном Комадинићем, Комисија је имала у Пожаревцу, 15. јануара 1975. године. Комисија је одржала два састанка, а три њена члана су тим поводом посетила Београд. У својој службеној белешци о раду у овој Комисији Споменка Протић је најпре нагласила да је на службено путовање у Београд ишла 15. јануара 1975. године, са задатком да као члан Комисије разговара са доктором Слободаном Комадинићем о откупу рукописа Васе Пелагића. Затим констатује да др Комадинић није припремио стручно мишљење, како је то обећао на састанку Комисије у Пожаревцу, већ само предлог уговора и понуду потписану од стране власника Љубимировића[33] и да „у његовим изјавама има нетачности, па због тога мислим да би требало контактирати са власником рукописа, а не са посредником". Даље наводи да чланови Комисије нису сигурни у аутентичност рукописа и зато су тражили мишљење стручњака Народне библиотеке из Београда. У службеној белешци од 21. јануара 1975. године она каже: „Учествовала сам у раду Комисије за откуп рукописа Васе Пелагића који је понудио Слободан Комадинић, а чији је власник Ненад Љубинковић из Београда. Нисам стручњак и не знам да ли је рукопис аутентичан мада сам неке делове, у присуству посредника Комадинића, прочитала. Због тога не могу да дам своје мишљење."

О раду на откупу рукописа Васе Пелагића и о резултатима рада Комисије Општинској заједници Пожаревац Предраг Јевремовић је поднео извештај у коме таксативно наводи чињенице до којих је Комисија дошла и које преносимо у целини:

„1. На првом састанку утврдили смо неке чињенице, које би требало даљим радом проверити.

а. У списима Јована Скерлића постоје подаци о аутобиографији Васе Пелагића. Јован Скерлић посетио је Васу Пелагића у пожаревачком затвору који му је тада поред осталог дао и рукопис своје Аутобиографије. За време обреновићевске реакције, рукопис је био склоњен на тавану куће и том приликом је оштећен. Јован Скерлић пише да за то није крив он него жандарми Обреновића. У погледу описа рукописа Аутобиографије, наведено је да је у почетку писан другом руком, а касније је писао сам Васа Пелагић. По целом рукопису постоје исправке Васе Пелагића. Неке одломке Аутобиографије објавио је Јован Скерлић у листу *Ново време*, који је својевремено уређивао са Милорадом Поповићем. Како су примерци листа ретки и данас достижу на тржишту високу цену, тај одломак објављиван је и у другим часописима и листовима. Постоје подаци да су одломци Аутобиографије објављивани и у листу *Ослобођење*.

б. Пошто смо на тај начин могли да дођемо до претпоставке о власнику рукописа, одлучили смо да закажемо састанак комисије са посредником у продаји.

29 Историјски архив Пожаревац, Досије откупа Аутобиографије Васе Пелагића.

30 *Живот и дела Васе Пелагића*, НИО"Браничево" Пожаревац, 1976, 80.

31 *Живот и дела Васе Пелагића*, НИО"Браничево" Пожаревац, 1976, 80.

32 Историјски архив Пожаревац, Досије откупа Аутобиографије Васе Пелагића.

33 15. јануара 1975. године, Љубинковић је Општинској заједници културе Пожаревац упутио понуду следеће садржине: „Сазнао сам да се Библиотека и Архив у Пожаревцу интересују за рукопис аутобиографије Васе Пелагића. Како се овај налази у мом власништву, а ја сам га стекао као породично наслеђе од мог деде др Владимира Ђоровића и др Јована Скерлића, био бих вољан да га уступим Заједници културе у Пожаревцу, месту у коме је Пелагић и писао своју аутобиографију." Поред понуде Ненад Љубинковић је Општинској заједници културе Пожаревац истом приликом послао и потписан предлог Уговора следеће садржине: „Уговор о продаји рукописа аутобиографије Васе Пелагића

1) Друг Ненад Љубинковић се обавезује да ће представницима Општинске заједнице културе у Пожаревцу предати комплетан рукопис аутобиографије Васе Пелагића

2) Општинска заједница културе у Пожаревцу, уплатиће одмах износ од дин. 10.000 на жиро рачун Ненада Љубинковића из Београда.".

2. На другом састанку обавили смо разговор са др Слободаном Комадинићем.

а. Били смо на правом путу када смо претпостављали да је рукопис у власништву неког од потомака Јована Скерлића. Др Комадинић обавестио нас је да је власник рукописа Ненад Љубинковић који је унук Јована Скерлића и Владимира Ћоровића. Владимир Ћоровић био је ожењен сестром Јована Скерлића, а после његове смрти наследио је његову заоставштину.

Б. Ненад Љубинковић продаје рукопис из личних разлога. Према наводу др Комадинића то је млад човек, научни радник, скоро се оженио и потребан му је новац.

Д. Рукопис је обиман (преко 50 страница).

Е. На састанку са др Слободаном Комадинићем, договорили смо се да га у Београд посети једна наша делегација, која ће тада од њега да прими писмену понуду власника и његово стручно мишљење.

3. Истог дана на посебном састанку одредили смо комисију која ће да посети Београд. Указали смо и на неке друге чињенице које морамо да проверимо. Рукопис је нуђен Народној библиотеци; да ли је право власништво решено и сл.

4. Чланови комисије посетили су Београд. Прво су посетили др Слободана Комадинића који је у разговору потврдио своје раније наводе. Чак је и неке допунио. Ненад Љубинковић је јединац, бави се етнографијом. Мајка и отац су научни радници, али се баве историјом уметности (Средњи век).

Предао нам је и писмену понуду и предлог уговора о купопродаји.

5. Посетили смо Народну библиотеку, где смо сазнали да рукопис званично није нуђен библиотеци на откуп. Нису могли да нам овог тренутка кажу нешто више о рукопису. Договорили смо се да сутра дан дође један члан комисије и ксерографише објављена места рукописа. Сутра дан добиће и друге податке. Предложено је да затражимо и неколико страница ксерокопије рукописа Аутобиографије.

6. Посетио сам сам Београд. У Народној библиотеци сазнао сам да је неко имао разговор са помоћником управника, др Најдановићем, о рукопису Аутобиографије. Није била званична понуда за откуп. Консултована је Мирјана Љубинковић, којом приликом је изјавила да не стоји на путу у погледу продаје.. у Народној библиотеци консултовао сам више наслова. Пронашао сам часопис *Бразду* где је објављен одломак Аутобиографије. То је у ствари одломак који је објавио Јован Скерлић у *Новом времену*. Препис је уступио Слободан Комадинић. Ксерографисао сам одломке. Ксероксирао сам и Тестамент Васе Пелагића који је објављен у листу *Босна*. Од др Комадинића примио сам три ксерокопије и његово стручно мишљење.[34] Све наведено прилажем уз извештај.

Други чланови комисије приложиће своје извештаје уколико имају нека посебна запажања.“ [35]

У Досијеу откупа рукописа *Аутобиографија Васе Пелагића* не налази се изјашњење ове Комисије о аутентичности рукописа, као ни предлог за откуп рукописа. У поговору издања *Живот и дела Васе Пелагића*, у коме је публикован рукопис који је овом приликом откупљен у целини, наведено је да је Самоуправна интересна заједница Општине Пожаревац прихватила предлог Комисије да се откупи рукопис и приреди за објављивање. Уговор о откупу рукописа Васе Пелагића је закључен 25. јануара 1975. године, између Ненада Љубинковића из Београда, као продавца и Историјског архива Пожаревац, као купца рукописа. У преамбули овог купопродајног Уговора назначено је да је Уговор закључен на основу Одлуке Извршног одбора СИЗ-а културе Општине Пожаревац од 17. јануара 1975. године и Одлуке Збора радних људи Историјског архива Пожаревац, као и Закључка Комисије СИЗ-а културе Општине Пожаревац, за утврђивање аутентичности рукописа Васе Пелагића. Уговор је заведен под овим датумом у Историјском архиву Пожаревац, са печатом Установе и потписом директора Предрага Јевремевића, и Ненада Љубинковића из Београда, као продавца. У тексту Уговора недостају подаци о датуму закључења Уговора и податак о броју страна рукописа. Уговор је закључен на 10.000,00 динара.

У извештају о раду Архива у 1976. години у вези са овим откупом наведено је: „У току године учествовали смо у Комисији СИЗ-а за откуп *Аутобиографије Васе*

34 Др Слободан Комадинић био је виши библиотекар Југословенског библиографског института. У поменутом стручном мишљењу он наводи биографске податке о Васи Пелагићу и и његов значај на пропагирању социјалистичких идеја не само у Србији, већ и у Војводини, Словенији, Црној Гори и Бугарској. На крају износи своје мишљење „да би рукопис аутобиографије у граду у коме је она добрим делом и писана био екпонат од прворазредног значаја“. (Историјски архив Пожаревац, Досије откупа Аутобиографије Васе Пелагића).

35 Историјски архив Пожаревац, Досије откупа Аутобиографије Васе Пелагића.

Пелагића. *Аутобиографија* је откупљена и предата Архиву на чување, обраду и припрему за публиковање. Обавили смо више студијских анализа у вези са аутобиографијом и очекујемо да ћемо је у току 1976. године предати за штампу.“[36]

Рукопис *Аутобиографија* Васе Пелагића налази се у Историјском архиву Пожаревац, у Збирци Varia[37] под називом *Живот и дело Васе Пелагића*[38]. Према Одлуци Скупштине СР Србије 1998. године рукопис *Аутобиографија* Васе Пелагића је проглашена за културно добро од великог значаја.[39]

Рукопис *Аутобиографија Васе Пелагића*

Рукопис *Аутобиографија Васе Пелагића* је је обима 58 страна[40]. Текст *Аутобиографије* је у почетку писан другом руком, претпоставља се по Пелагићевом диктату, а касније је писао сам Васа Пелагић. У целом рукопису постоје напомене о потребним допунама/изменама постојећег текста.

Васа Пелагић је писао своју аутобиографију у трећем лицу, као да о њему прича неко други. Интересантно је на који начин Владимир Ћоровић појашњава рукопис Васе Пелагића: „Ташт, како је био читава живота, он је налазио задовољство, да пише о себи тако, како би му било најмилије да се о њему говори и као сви људи те врсте почињао је помало и да верује да је то све и у ствари тако.“[41] Своју аутобиографију Васа Пелагић започиње следећим речима: “Овдје се говори о животу и дјелима онога човека и борца политичког, који је цео свој век провео у борби напереној: за истину против лажи; за правду против неправде; за слободу против тираније и притиска; за корисни напредак против немарности и некорисних изморација; за међународни мир и договор противу рата и ратног оружја; за једнакост и братство против господства и свију привилегија; за привредну и здравствену наставу противу садање школске и домаће васпитне млатњаве, покварености и смицалице; за благостање свију корисних привредника противу ништавила и готованисања; за праву веру оличену у богу истине и правде против свију мантијашких лажарија и церемонија; за социјалну републику противу династијазма, итд.“ Укратко, у тој првој реченици

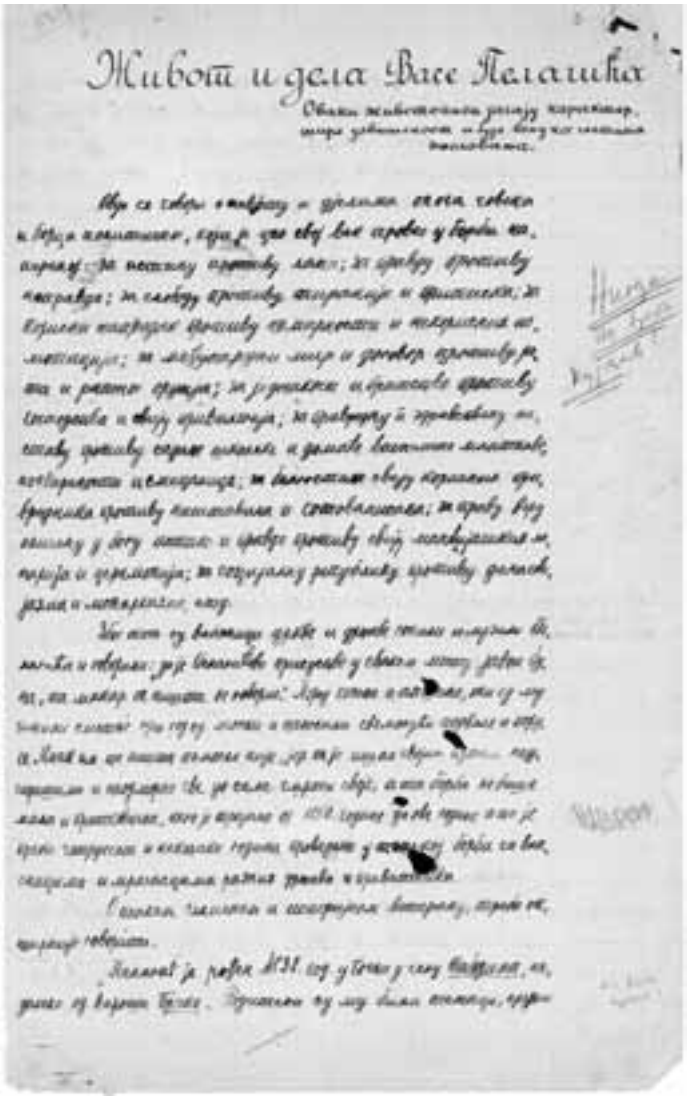
Живот и дела Васе Пелагића

Прва страна рукописа Аутобиографија Васе Пелагића (Историјски архив Пожаревац, Збирка Varia 1791- /, 419.)

36 Архивски фонд *Историјски архив Пожаревац, 1948-* .

37 Историјски архив Пожаревац, Збирка Varia 1791 - /, 419.

38 Ово је наслов издања, чији је издавач била Самоуправна интересна заједница, а у коме су поред откупљене аутобиографије Васе Пелагића публикована и документа која на посредан начин допуњују аутобиографију, јер се у њима налазе биографски подаци Васе Пелагића.

39 *Службени гласник РС*, бр. 42/1998.

40 Последњи лист рукописа (57. и 58. страна) је оштећен, односно сачувана је само половина овог листа.

41 Владимир Ћоровић, *Предговор аутобиографије Васе Пелагића*, у: Историјски архив Пожаревац, Досије откупа Аутобиографије Васе Пелагића.

Пелагић је побројао све теме којима се током живота бавио, а о којима је оставио и писани траг, не само у овој *Аутобиографији*, већ и у многобројним књигама, брошурама, другим публикацијама и чланцима.

На страницама овог рукописа Васе Пелагића налазе се политички и научни ставови који су превазиђени каснијим истраживањима и историјским развитком друштва. Ипак, *Аутобиографија* је незаобилазан историјски извор о многим историјским збивањима, а нарочито о устанку у Босни и Херцеговини 1875. године и садржи скоро комплетне биографске и библиографске податке, које је после смрти Васе Пелагића више аутора, публикујући издања о Васи Пелагићу, користило као историјски извор.

Објављивање рукописа Аутобиографија Васе Пелагића

Делови рукописа *Аутобиографија Васе Пелагића* објављивани су у више часописа. Најпре је одломке *Аутобиографије* објавио Јован Скерлић у часопису Развитак.[42] Неке одломке *Аутобиографије* Јован Скерлић је објавио у листу *Ново време*, који је својевремено уређивао са Милорадом Поповићем.[43] Др Слободан Комадинић је део *Аутобиографије* објавио у часопису *Бразда*. Ненад Љубинковић, унук Јована Скерлића и Владимира Ћоровића, објавио је *Аутобиографију* у листу *Ослобођење*, у бројевима од септембра 1971.године у целини. Текст *Аутобиографије* излазио је у 18 наставака у 18 бројева овог листа.[44] У уводном тексту првог наставка *Аутобиографије*, Ненад Љубинковић напомиње: „Захваљујући брижљивој реконструкцији у Институту за књижевност и умјетност у Београду, данас имамо *Аутобиографију* у оном облику каквом је била пред Други свјетски рат“[45]. Делови *Аутобиографије* објављивани су и у другим листовима и часописима, као и у сабраним списима Васе Пелагића.[46]

Текст рукописа *Аутобиографија Васе Пелагића* објављен је након откупа од Ненада Љубинковића у целини, под насловом Живот и дела Васе Пелагића, 1976. године.[47]

Закључак

Васа Пелагић је живео у другој половини 20. века. Заузима истакнуто место међу социјалистима и идеолозима социјалистичких идеја у југословенским земљама, земљама Балкана и Источне Европе. Више од 40 година радио је на популризацији ових идеја. Поред тога био је активан политички, просветни и културни радник. Аутобиографија је документ о овом изузетном човеку и времену у коме је деловао.

Аутобиографија коју је Васа Пелагић писао у пожаревачком затвору имала је занимљив пут. „Преживела“ је два светска рата и прелазила из руке у руку, из институције у институцију више пута, да би се на крају поново вратила у Пожаревац, где је и настала, када је Историјски архив Пожаревац откупио овај рукопис од Ненада Љубинковића, 1975. године. Одлуком Скупштине СР Србије 1998. године овај рукопис *Аутобиографија Васе Пелагића* је проглашен за културно добро од великог значаја.

Извори и литература:

Архивски извори:

- Архивски фонд *Историјски архив Пожаревац, 1948-*
- Историјски архив Пожаревац, *Збирка Varia 1791 - /*

Штампа и периодика:

- Службени гласник РС , бр. 42/1998.

Литература:

- Риста Бесаровић, *Васо Пелагић*, Свјетлост, Сарајево, 1953.
- *Васа Пелагић (1838-1899),* каталог изложбе, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд, 2010.
- *Васа Пелагић у листу Панчевац,* Народна библиотека Србије, Народна и универзитетска библиотека Босне и Херцеговине, Београд, Сарајево, Панчево, 1988.

42 Јован Скерлић, *Из аутобиографије Васе Пелагића*, часопис Развитак , Св. 2,, Бања Лука, 1910, 42-48; и Јован Скерлић, *Из аутобиографије Васе Пелагића*, часопис Развитак , Св. 3,, Бања Лука, 1910, 74-79.

43 Историјски архив Пожаревац, Досије откупа Аутобиографије Васе Пелагића.

44 Фотокопије свих делова Аутобиографије објављених у листу *Ослобођење* налазе се у фотокопији у Досијеу откупа Аутобиографије Васе Пелагића.

45 Историјски архив Пожаревац, Досије откупа Аутобиографије Васе Пелагића.

46 *Живот и дела Васе Пелагића*, НИО“Браничево“ Пожаревац, 1976, 80.

47 *Живот и дела Васе Пелагића*, НИО“Браничево“ Пожаревац, 1976.

- Младен **В**ладимировић, *Васа Пелагић-Библиографија радова његових и о њему*, у: Браничево, часопис за културу, уметност и друштвена питања,број 1-2, Центар за културу Пожаревац, Пожаревац 1988.
- Младен **В**ладимировић, *Васа Пелагић у Пожаревцу*, у: Браничево, часопис за културу, уметност и друштвена питања,свеска 6, Културно просветна заједница Пожаревац, Пожаревац 1969.
- Младен **В**ладимировић, *Пет затвореника пожаревачке тамнице*, у: *Пожаревачки алманах*, Социјалистички савез радног народа Среза Пожаревац, 1957, 212.
- Јасмина **Ж**ивковић, *Поступање са осуђеницима у Пожаревачком казненом заводу – случај политичких криваца у Казнено поправни заводи у Србији-Пример Пожаревачког казненог завода 1858-1918 – књига прва*, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац и Криминалистичко-полицијска академија, Пожаревац - Београд, 2016.
- *Живот и дела Васе Пелагића*, НИО"Браничево" Пожаревац, 1976.
- Мирољуб **М**анојловић, *Значајни Пожаревљани*, Културно-просветна заједница Пожаревац, 2009.
- Мирољуб **М**анојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, Посебна издања, књига 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011.
- Александра **К**остадиновић **Р**ачић, *Живот и научно дјело Владимира Ћоровића*, Бања Лука, 2016.
- Боривоје **М**аринковић, *Скривени свет Владимира Ћоровића*, Билећа-Гацко, Просвјета, 2006.
- Љубодраг **П**оповић, *Из последњих дана Васе Пелагића*, Архивски преглед 1-4, Београд, 1992-1993.
- Јован **С**керлић, *Из аутобиографије Васе Пелагића*, у: часопис Развитак , Св. 2, Бања Лука, 1910, 42-48;
- Јован Скерлић, *Из аутобиографије Васе Пелагића*, у: часопис Развитак , Св. 3, Бања Лука, 1910.
- Степан **Т**омић, *Библиотекар II*, Београд, 1950.

The fate of the manuscript *Autobiography of Vasa Pelagić*- from the collection Varia of the Historical Archive of Požarevac.

Vasa Pelagić was a unique personage who had a strong political influence, due to his revolutionary work and his socialist ideas propaganda, long after his lifetime. As a consequence of his actions and beliefs, he was arrested several times. The last time, in 1897 he was sentenced to four years in prison. He was incarcerated in Požarevac prison, in which he died in 1899. On his deathbed, he bestowed all his work, his valuable belongings and his autobiography manuscript to his friend Jovan Skerlić. This article is about the fate of this manuscript, written in Požarevac prison at the end of 19th century, it is about the family collection of Jovan Skerlić, Vladimir Ćorović, Nenad Ljubinković, during the period of World War I and World War II. The Historical Archive of Požarevac is the final destination of this manuscript and it is presently kept there.

Vasa Pelagić lived in the second part of the 19th century. He takes a significant part among the socialists and socialist ideologists in Yugoslav countries, Balkan and Eastern-European countries. He was working for more than 40 years on promoting these ideas. Vasa was also politically, educationally and culturally active. His autobiography documents his exceptionalism and the times he had impact on. Vasa Pelagić's autobiography, which he wrote in Požarevac prison, had a fascinating fate. It survived two world wars, constantly changing owners, it went from one institution to another several times. Finally it returned to Požarevac, where it was written, when the Historical Archive of Požarevac repurchased it from Nenad Ljubinković in 1975. This manuscript *Autobiography of Vasa Pelagić*, was named the cultural good of great importance in 1998, recognized by the Government of Serbia.

Key words: Vasa Pelagić, manuscript, autobiography, Jovan Skrelić, Vladimir Ćorović, Nenad Ljubinković, repurchase, Historical Archive of Požarevac.

Милован ЦВЕТАНОВИЋ[1]
Историјски архив Града Новог Сада
Република Србија

UDK: 930.25:005.745"1910"

Стручни рад.

О АРХИВИСТИЧКОЈ СЕКЦИЈИ БРИСЕЛСКОГ МЕЂУНАРОДНОГ КОНГРЕСА АРХИВИСТА И БИБЛИОТЕКАРА 1910. ГОДИНЕ - У КОНТЕКСТУ

My lack of success in managing my personal records convinces me that I would have been a very poor archivist, but I have enjoyed telling others how records should be managed.[2]

Сажетак: У овом прилогу је приказана архивистичка секција бриселског Међународног конгреса архивиста и библиотекара 1910. године, мање кроз доследно хронолошко праћење рада те секције, а више кроз контекстуални оквир и пружање једне шире слике о том догађају. На конгресу је једногласно усвојен принцип провенијенције, јер је постојао консензус око важности тог начела у архивистици, али чини се да су већ тада могле постојати разлике у нијансама, контекстуалног и појмовног одређењу тог принципа, те је утисак да су се временом те разлике само још додатно увећале. Осим тога, на Конгресу су расправљане и друге архивистичке теме.

Кључне речи: конгрес, Брисел, принцип провенијенције, Низоземски архивистички приручник, образовање архивиста.

Кроз нашу стручну литературу се безмало пола века провлачи тврдња како је на Међународном архивистичком конгресу у Хагу 1910. године прихваћен један од принципа модерне архивистике - начело провенијенције.[3] Тачно је да је консензус око поменутог принципа постигнут 1910. године, али се то десило у Бриселу - током Међународног конгреса архивиста и библиотекара.[4] Пошто је тај конгрес био први међународни скуп архивиста,[5] прецизније, први међународни конгрес са засебном секцијом, посвећеном искључиво темама из области архивске делатности - верујемо да би било прикладно нешто више рећи о том скупу.

Конгреси, као скупштине чланова истог сталежа или професије,[6] односно, као вид организоване институционалне размене стручних знања, идеја и мишљења постају све популарнији у другој половини 19. века. У складу са том тендецијом и архивисти постепено долазе до спознаје да законитости њихове професије неретко имају универзалније важење, а да се о дешавањима у европским архивима, поред информисања путем приватне преписке и часописа, брже и лакше могу стећи непосреднија сазнања на конгресима. Први међународни конгрес који би у том контексту вредело навести је Шести међународни статистички конгрес, који се 1867. године одржавао у, тада - на кратко време - главном граду Италије, Фиренци. Мада формално гледано овај конгрес не спада у међународне архивистичке конгресе, на њему се архивској тематици приступило темељитије и систематичније него што је то до тада био обичај. Наиме, пошло се од претпоставке

1 e-mail: milovan.cvetanovic@arhivns.rs

2 Waldo Gifford Leland, *Recollections of the Man Who Rang the Bell*, The American Archivist, Vol. 21, No. 1, Chicago, January 1958, 55.

3 Прир. Олга Јаћимовић, Олга Јелисаветов, Анка Петрановић, Споменка Андоновић, *Из архивистике: приручник за службенике архива*, Београд, 1959, 122; Антољак Стјепан, *Помоћне историјске науке*, Краљево 1971, 171; Брук Иванка - Поповић Љубодраг, *Архивистика: за 3. и 4. разред усмереног образовања преводилачке и архивско-музејске струке, занимања: архивски помоћник, архивар у ОУР-има и архивски препаратор*, Београд 1986, 76; Лекић Богдан, *Архивистика*, Београд 2006, 120.

4 Горе наведена омашка би се дала објаснити чињеницом да се принцип провенијенције у старијој литератури среће и под називом *пруско-холандски принцип*. Уосталом, пољски архивисти и данас у колоквијалном говору користе синтагму *холандски принцип провенијенције*. О том принципу ће касније још бити речи.

5 *Paul Delsalle, A History of Archival Practice, Translated and revised by Margaret Procter, New York, 2018, 217.*

6 Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза - четврто допуњено и редиговано издање*, Београд, 1991, 434.

да су уједначавање и стандардизација предуслов за научну обраду - упоређивање међународних статистичких података у конкретним областима, па се у циљу састављања адекватних статистичких упитника, покушало - барем у најкраћем - са дефинисањем стања и проблема у тим областима. Вероватно је за архивистику била повољна околност што се конгрес одржавао управо у једној земљи са тако развијеном културом, као што је Италија, па су се архиви на том конгресу нашли у осмој секцији, заједно са библиотекама, музејима и уметничким академијама - међу институцијама које се баве (културним) образовањем. Током рада те секције су у склопу архивских проблема поменути: научни карактер архива, подела архива на црквене и грађанске, подела на грађу која спада у архиве - односно у музеје или библиотеке, однос према приватним архивима, издавање информативних средстава и др.[7] Мада су те теме тада само поменуте, и о њима није било дискусија - сам покушај артикулисања проблема у архивима је драгоцено сведочанство о тадашњем стању струке. На основу тих тема је састављен образац статистичког упитника за архиве. Ипак, већ на самом Конгресу је било критика,[8] а на то су и каснији приказивачи приметили,[9] да је таквим приступом, у мноштву дефинисаних тема, било тешко разлучити шта је оно што би заиста служило статистици, а шта може бити од користи само тим струкама (па међу њима и архивској делатности). Куриозитет овог конгреса и разлог због чега се његов архивистички сегмент данас ван Италије ретко помиње, је у чињеници да наведена осма секција није имала везе са прокламованим међународним карактером овог Конгреса, односно, зато што су и учесници и теме те секције скоро искључиво били италијански.[10] Овој тврдњи као да противречи податак да је на том конгресу Србија имала свог *делегирца* - начелника *Статистичког одељења при Министерству финансија* - Владимира Јакшића, који је годину дана пре тога, 1866. године, био и члан Комисије за израду Пројекта о устројству Државне архиве.[11] Ипак, он је у свом извештају са тог конгреса, управо на примеру поменуте осме секције, сматрао *како многи предмети нису били занимљиви за већи круг наше публике*.[12] Пошто у конгресним списима нема података о евентуалном Јакшићевом присуству сесијама архивског дела ове манифестације, остаје нам само да логички претпоставимо како је он, са својим ужим интересовањима у области статистичке теорије, као и метеорологије, могао бити превише заузет око праћења и иначе обимног конгресног програма у тим областима, да би, макар и само физички, био у стању да присуствује још и седницама (последње) Осме секције.

Хронолошки следећи детаљ, који не бисмо смели изоставити када говоримо о међународној стручној размени идеја, мишљења и знања, односио би се на међународни архивистички форум, покренут управо са циљем да централизује информације из струке. У питању је француски часопис *Revue internationale des archives, des bibliothèques et des musées* (1895-1896). Упркос јединственом наслову, то гласило је заправо било састављено од три потпуно одвојена часописа, а један од њих је био посвећен архивима. Ту публикацију су уређивали историчар Шарл Ланглоа (Charles-Victor Langlois) и архивиста Анри Стан (Henri Stein), а међу својим сарадницима-извештачима Часопис је имао низ архивиста из различитих земаља, као и понека звучна имена из сродних професија, попут оснивача филигранологије Шарла Брикеа (*Charles - Moïse Briquet*) или историчара Анри Пирена (*Henri Pirenne*) и Николае Јорге (*Nicolae Iorga*). Од 1897. године ће овај часопис већ излазити под другим именом и садржајно измењен, али ће задржати основну оријентацију на

7 Séance du vendredi 4 Octobre, *Compte-rendu des travaux de la VI session du Congrès international de statistique: réuni à Florence les 29, 30 septembre, 1, 2, 3, 4, et 5 octobre 1867*, Dir. Pierre Maestri, Florence 1868, 403-404.

8 Ibidem, 413-414.

9 Samuel Brown, *Report on the Sixth International Statistical Congress, Held at Florence, From 29th September to 5th October, 1867*, Journal of the Statistical Society of London, Vol. 31, No. 1, London Mar, 1868, 21.

10 Чини се да је у архивском сегменту конгреса једини страни учесник био германист, класични филолог и историчар - проф. Јозеф Милер (Joseph Müller 1825 - 1895), који је скоро читав свој радни век службовао у Италији - између осталог, радећи и са славистом Миклошичем на објављивању средњовековних византијских списа и повеља. Познато нам је још само да је због болести управник Француског царског архива Леон де Лаборд /Léon de Laborde/ отказао учешће на овом конгресу. *Séance du 2 Octobre et Liste Alphabetique, Compte-rendu des travaux de la VI session du Congrès international de statistique: réuni à Florence les 29, 30 septembre, 1, 2, 3, 4, et 5 octobre 1867*, Dir. Pierre Maestri, Florence 1868, 271 et 340. https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_M/Mueller_Josef_1825_1895.xml, 1. јул 2022.

11 *Пројект Закона о устројству Државне архиве из 1860.* [sic] *године*, Архивски преглед : орган историских архива НР Србије, год.1, бр. 2-3, Београд, новембар 1955, 43-44.

12 Ур. Владимир Јакшић, *Државопис Србіе (Statistique de la Serbie)*, Св. 3, У Бѣограду 1869, 122.

пружање информација о дешавањима у страним архивима и библиотекама. Ипак, оно по чему би ова публикација пре свега могла остати позната у историји архивистике је, код нас релативно мало познат, фундаменталани уводни чланак у првом броју тог часописа, под називом *Наука о архивима*;[13] а разлог више због којег би нас могао интересовати тај рад је у чињеници што је његов аутор (уредник Ланглоа) дао приказ стања на европском архивском хоризонту, или боље речено своје виђење прилика у тој струци - да би већ две године након тога наш будући први државни архивар Државне архиве Краљевине Србије Михаило Гавриловић управо код њега почео да слуша предавања, у оквиру својих студија на Сорбони.[14]

Поменућемо само још међународне скупове историчара и библиотекара,[15] на којима су, на прелазу 19. у 20. век, могле бити разматране и теме из области: дипломатике, издавања историјских извора, руковања рукописима, као и конзервације и рестаурације тих рукописа.[16] Неки од тих конгреса су остали упамћени и по одлукама које су се односиле на поједностављивање услова за истраживање у архивима.[17]

*

Међународни конгрес архивиста и библиотекара је 1910. године одржан у Белгији. Ми ту земљу обично не наводимо међу државама са дугом архивистичком традицијом - из једноставног разлога што је независна држава под тим именом формирана тек 1830. године. Међутим, пошто се претходником данашњег Белгијског државног архива сматра архив који је у Бриселу формиран 1773. године - у време када је територија данашње Белгије, као део Аустријске Низоземске, била у саставу Хабзбуршке монархије; те због чињенице да су и након тога те територије биле под влашћу Француске (1795-1814), односно, Низоземске (1815-1830) - као земаља са развијеном архивистичком културом; верујемо да се може говорити о значајном континуитету у неговању архивистике на просторима данашње Белгије. Због тога, али и због повољног географског положаја - на средокраћи путева између: Француске, Низоземске, Енглеске и Немачке; Белгија је представљала и још увек је добар избор места за одржавање међународних скупова.

Са друге стране, већина земаља - учесница Конгреса је пред почетак Првог светског рата спадала у државе које су поседовале колоније и немилосрдно их израбљивале.[18] У том смислу, међународни карактер свих поменутих бриселских, па тако и архивистичко-библиотекарског, конгреса се односио на део света који данас имамо обичај називати Западном цивилизацијом. Њени су припадници чинили међународну архивистичку јавност која је ратификовала принцип провенијенције 1910. године, док се чини да је већи део (архивистичког) Трећег света то учинио у другој половини 20. века.[19] Ова архивистичка сегрегација није детаљ који би се непосредно тицао српске архивистике, али је и на нама, као баштиницима европског културно-интелектуалног наслеђа, да будемо свесни хипотеке којом је то наслеђе оптерећено.

Почетак приче о бриселском конгресу архивиста и библиотекара би вероватно био везан за оснивање Белгијског удружења архивиста и библиотекара (*Association des archivistes et bibliothécaires de Belgique*) јануара 1907. године, јер је већ септембра исте године, на свом састанку

13 Charles-V. Langlois, *La science des archives, Revue internationale des archives, des bibliothèques et des musées*. Series: Archives, *Première Année, Nr.1*, Paris, Mars 1895, 7–25.

14 Миљана Ђорђевић, *Академик Михаило Гавриловић: школовање, живот и рад*, у каталогу: Михаило Гавриловић, историчар, архивист и дипломата, Ниш 2018, 18.

15 На свечаном отварању Међународне конференције библиотекара у Лондону 1897. цитирана је мисао, код нас мало познатог писца Валворта (E.H. Walworth) да су Енглези међу најбрижнијима у очувању њихове архивске грађе, а да су Американци међу најнемарнијима у том погледу ("*...Perhaps no nation has been more carefful than England in the preservation of her archives, and perhaps no nation has been more careless in this direction than the United States...*"). *Transactions and Proceedings of the Second International Library Conference Held in London, July 13-16, 1897*. London 1898, 2-3.

16 Прва међународна конференција о заштити рукописа, о њиховој конзервацији и рестаурацији, је била одржана у швајцарском Санкт Галену 1898. године, а њен организатор је био тадашњи начелник Ватиканске библиотеке Франц Ерле (Ehrle).

17 Као резултат мера Међународног конгреса историјских наука у Риму 1903. године постигнуто је поједностављење услова за истраживање у појединим архивима Аустрије и Баварске, а из претходног периода знамо за сличне резултате појединих националних конгреса историчара.
A. G. Shirreff, *Atti del congresso internazionale di scienze storiche*,The Classical Review / Volume 21 / Issue 08, London, December 1907, 242.

18 Сам белгијски краљ Леополд 2. је био власник тзв. Независне државе Конго од 1885, а тек је под притиском међународне јавности, због одговорности за бројне масакре и безбројне људске жртве, био присиљен да се 1908. године одрекне тог власништва.

19 Jean-Yves Rousseau, Carol Couture, *Fondements de la discipline archivistique*, Québec 2008, 32 .

у Лијежу Удружење усвојило одлуку да поводом Међународне изложбе (*Exposition Universelle et Internationale*) у Бриселу 1910. године организује један међународни конгрес.[20] За поменуту изложбу, која се одржавала између априла и новембра 1910. године било је најављено укупно 69 пратећих конгреса - националних и интернационалних.[21] Међу одржаним конгресима били су научни (радиологије и електрицитета, ботанике, ентомологије и др) и ненаучни (кремације, феминизма, вегетаријанства) конгреси. Од делатности ближих архивистици, поменули бисмо приређивање Међународног конгреса јавне управе[22] и, пре свега, Међународни конгрес библиографије и документације.[23] Мада је у то време појам документације сматран релативно новим, већ тада је констатована тенденција да се тај израз користи, не само у области библиографије, већ и у библиотечкој и архивској делатности,[24] као и у јавној управи. Блискост између библиотекарства и архивистике - са једне стране, и документалистике, се у конкретном случају манифестовала и тиме што је значајан део учесника поменутог библиографско-документацијског конгреса присуствовао и сесијама Међународног конгреса библиотекара и архивиста,[25] али исто тако постоји и податак да је већа делегација Друштва француских архивиста присуствовала наведеном библиографско-документацијском конгресу.[26] По Правилнику Међународног конгреса архивиста и библиотекара, циљ скупа је био да се проуче све теоретска и техничка питања архивистике (и библиотекарства), као и да се подстакне међународна сарадња у погледу реализације закључака Конгреса, односно, да се иницира периодично одржавање сличних скупова.[27] Још пре скупа је констатовано како би било корисно уколико би се ставови те две струке објединиле, а пошто је сматрано да те струке, са изузетком неких специфичних проблема, имају много додирних тачака.[28]

У склопу Конгреса постојали су: секција која се бавила архивима, секција посвећена библиотекама, посебна секција се односила на збирке у архивима и библиотекама, као и секција у којој је анализирана организација и функционисање јавних библиотека. На секцији посвећеној збиркама, било је предложено тринаест, али је обрађено само три теме, и то: једна је била посвећена конзервацији печата,[29] друга - сталним изложбама књига и рукописа,[30] а трећа - филмским архивима.[31] Од тема које су обрађиване на библиотечкој секцији поменули бисмо само реферат о укидању дипломатских процедура при међународној позајмици књига и рукописа,[32] као и расправу о штампаним каталозима збирки преписке.[33]

На Конгресу је званично било присутно 542 делегата из 26 земаља,[34] са тим да су архивисти чинили трећину, са поднетих двадесет и три, од укупно педесет девет

20 Конгреси су често били организовани у својству пратећих манифестација светских изложби достигнућа привреде, индустрије и културе, будући да су те изложбе - као места окупљања много људи различитих професија из пуно земаља - пружале идеалне услове за организовање таквих конгреса.
Congrès international des archivistes et des bibliothécaires 1910, Actes publiés par Joseph Cuvelier et Louis Stainier, Bruxelles, 1912, 603-604.

21 Paul Schwenke, *Zwei internationale Kongresse in Brüssel*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, XXVII Jahrgang, 11 Heft, Leipzig, November 1910, 483.

22 Четврта по реду - од укупно пет - публикација, издатих поводом тог скупа, била је посвећена административној документацији. Congres international des sciences administratives - Bruxelles 1910, Vol. 4, Paris, 1910, La documentation administrative.

23 Занимљиво је да је на претходном Међународном библиографском конгресу 1898. године, у својству извештача био ангажован Михаило Гавриловић, који је тада био на студијама у Паризу. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 18.

24 P. Schwenke, *op. cit, 483.*

25 Ibidem, 491.

26 Verry Elisabeth, Le Pottier Jean, *L'Association des archivistes français, une histoire centenaire*, La Gazette des archives, n°195, Paris, 2004, 14.

27 *Règlement du Congrès, Art.3.* Cuvelier - Stainier *op. cit*, VII.

28 О тој сличности између архивистике и библиотекарства, данас би се још увек могло наћи много примера за и против, при чему би се условно још могло тврдити да је у Северној Америци блискост између те две струке традиционално већа, а у Европи - начелно - мања, али и да у Европи постоје разлике, по којима је у медитеранским земљама та блискост обично већа, а да је у Немачкој и словенским земљама архивистика неретко ближа историографији. У сваком случају, поменути конгрес је остао као позитиван пример сарадње између архивиста и библиотекара. Ibidem, III.

29 Ibidem, 186-190.

30 Ibidem, 385-389.

31 Ibidem, 383-384.

32 Ibidem, 25-28.

33 Ibidem, 48-50.

34 Татья́на Иннокентьевна Хорхордина, *110-ле́тие международного конгресса библиоте́карей и архивисто́в и архивоведческая мысль*, Материалы международной научно-практической конференции. Минск, 2020, 248.

реферата;[35] но према сведочењима једног од архивиста-учесника, на радним седницама је обично било између 30 и 50 учесника.[36] На архивској секцији су присуствовали представници световних и верских, државних /националних/ и локалних архива. На тој секцији су активно учествовали, било рефератима, било у дискусијама, архивисти: Белгије, Француске, Русије, САД, Велике Британије, Италије, Низоземске, Немачке, Аустрије, Мађарске и Шпаније. Међу званицама су били неки од тада већ признатих стручњака ове струке - попут двојице (од тројице) аутора чувеног[37] низоземског Приручника за сређивање и обраду архивске грађе (1898)[38] - Самуел Мулер (Muller) и Роберт Фруин (Robert Fruin) , али и неки од будућих великана, попут Евгенија Казанове (*Eugenio Casanova*) - који ће 1928. године објавити свој чувени приручник по називом *Archivistica*, или пионира америчке архивистике Валдо Леланда (*Waldo G. Leland*) - који ће у великој мери имати заслуге за формирање Националног архива у Вашингтону 1934. године. Са друге стране, међу онима који су у својству службених представника били наведени у званичној конгресној публикацији, се налази, на пример, и име управника Хрватског земаљског архива др Ивана Бојничића, али извесно је да он лично није присуствовао том скупу.[39]

35 Jan Van Den Broek, *From Brussels to Beijing*, in: Naar een nieuw paradigma in de archivistiek (red. P.J. Horsman, F.C.J. Ketelaar, T.H.P.M. Thomassen), Jaarboek 1999, ,s Gravenhage, 154.

36 Paul Bailleu, *Internationaler Kongress der Archivare und Bibliothekare in Brüssel*, Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der Deutschen Geschichts- und Alterthumsvereine, 11/12, Berlin, 1910, 574.

37 Код нас је мало познато да је први архивистички приручник на словенском језику, пољски приручник Казимира Конарског (Kazimierz Konarski, Novožytna archiwistyka polska, Warszawa 1929), у време Другог светског рата, био веома високо цењен у Сједињеним Америчким Државама, јер је сматран најкориснијим приручником, након низоземског, за архивисте који се баве модерном грађом.
Selected References on Phases of Archival Administration, compiled by Solon J. Buck and Ernst Posner, in Staff
Information circulars, No.12, May 1942, 4.

38 Samuel *Muller* Fz, Johan Adriaan *Feith*, Robert Jacobus *Fruin*, *Handleiding Voor Het Ordenen En Beschrijven Van Archieven*, Groningen 1898.

39 Áldásy Antal, *A Brüsszeli Nemzetközi Levéltári és Könyvtári Kongresszus (első közlemény)*, A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárának közlönye, XVIII. köt. 4. füzet. Új folyam, Budapest, 1910. Október-decz, 300.

*

Од предложених питања за расправу на секцији архивиста, пет питања није обрађено, док су неки парови питања, због своје међусобне сличности, били обрађени заједно као једна тема. За секцију архивиста била су предложена следећа питања:

1. Принципи који се морају поштовати приликом пројектовања архивске зграде - депоа;
2. Да ли организовати сталне или повремене изложбе, и коју врсту грађе излагати?
3. О методама чишћења грађе (од прашине и других нечистоћа);
4. Питање рестаурације-конзервације старих рукописа;
5. Проблем излучивања у старијој/новијој грађи;
6. Питање приватних архива;
7. Чување сређивање и пописивање великих регистратура;
8. О предаји текуће регистратуре архивима;
9. Питање организовања архива за савремену привредну историју;
10. Регулисање питања бележничких архива;
11. Заштита црквених матичних књига и регулисање њиховог коришћења;
12. О врсти грађе коју би архив могао издавати на коришћење истраживачима у другим архивским установама. Ко би и на који начин то вршио ?
13. Принцип провенијенције у сређивању грађе;
14. Архивске публикације;
15. Учешће архивиста у генеалошким истраживањима;
16. Проблем образовања/школовања архивиста;
17. О организовању архивистичких курсева на универзитетима;
18. О данима,часовима рада и одмора архивиста у различитим земљама;
19. Висина примања, услови напредовања у служби, године за одлазак у старосну пензију архивиста у различитим земљама;
20. Које књиге чине (једну добру) архивску библиотеку?
21. Критеријуми на основу којих би се утврђивала припадност неке грађе архиву или рукописном одељењу библиотеке;
22. О изради регеста;
23. О ставу да структура архивских информативних средстава у начелу мора одговарати устројству фонда, на који се то информативно средство односи;

24. Централизовани државни модел управе јавних архива;

25. Приказ функционисања великог архива;

*

Као што је на почетку речено, овај се конгрес у архивистичким круговима данас памти првенствено по усвајању принципа провенијенције као једног од кључних архивистичких начела. На Конгресу је било два реферата, посвећених овом принципу. Први излагач, низоземски архивиста Епе Вирсум (*Eppe Wiersum*) је у свом реферату говорио о примени начела провенијенције, пружајући преглед земаља које га примењују, али се осврнувши и на најчешће критике на рачун тог принципа.[40] Други излагач, раније поменути Мулер, је уједно био копредседник Конгреса. Он је у свом реферату објаснио због чега је важно поштовати принцип провенијенције и приликом израде архивских обавештајних средстава. Мулер је био против израде информативних средстава према тематским, географским и сличним начелима, сматрајући да се само поштовањем принципа провенијенције, приликом израде обавештајних средстава, може постићи да се и у тим публикацијама лакше уочи веза између појединих целина списа.[41] На самом Конгресу није било пуно речи о теоретским поставкама принципа провенијенције, јер се рачунало да су сви имали прилику да се упознају са њим на страницама Приручника. Та књига је тада сматрана најбољом студијом о примени принципа провенијенције код сређивања и описа архивске грађе,[42] а у том тренутку је већ била преведена на: немачки (1905), италијански (1908) и француски (1910) језик. Несумњиву везу између конгресних ставова и идеја Низоземског приручника, можемо поткрепити и чињеницом да је један од главних организатора овог скупа Жозеф Кувеје (Joseph Cuvellier)[43] уједно био и један од француских преводилаца тог приручника.

На Конгресу се, као и у Приручнику имао у виду принцип провенијенције који касније неретко срећемо као принцип провенијенције у ширем значењу, односно, као начело према којем се води рачуна и о унутрашњој структури и о спољашњим границама фонда. Истина је да Приручник није пружао дефиницију поштовања фондова, а да је низоземски пандан принципу провенијенције (*Herkomstbeginsel*) добио своју формулацију тек 1908. године,[44] али чињеница је да је већ прво издање те књиге 1898. садржало идеју успостављања поретка какав је био у регистратури.

Раније поменути немачки превод (1905), који се уједно сматра другим званичним издањем овог приручника,[45] је појам принципа провенијенције поистовећивао са принципом поштовања фондова,[46] али је, између осталог, и у својим параграфима бр.16. и 17. говорио и о изворном поретку списа. Па је тако параграф бр.16. предвиђао *да се начин сређивања грађе мора заснивати на првобитном поретку списа, а овај поредак би у главним цртама био*

40 Није случајно да је он био у улози апологете принципа провенијенције, јер је сличну функцију вршио већ раније.
Mitteilungen, Deutsche Geschichtsblätter, 7. Band, Gotha, 1906, 318-322;
Eppe Wiersum, *Het Provenienzprinzip*, Nederlandsch Archievehblad, No.3, 15. Jahrgang (1906-1907), 155-161.

41 Cuvelier - Stainier, op. cit, 635.

42 Већ године 1906. године Кувеје је навео како нема дела које би боље и студиозније објаснило принцип провенијенције него што је то учињено помоћу многобројних примера у тој књизи, док је, већ помињани, белгијски историчар Пирен, 1910. године у свом предговору француском преводу овог дела навео како се на том принципу (*respect des fonds*) заснива читава доктрина ове књиге.
J. Cuvelier, *compte rendu: Anleitung zum Ordnen und Beschreiben von Archiven von S. Muller et al*,
Revue des bibliothèques et archives de Belgique, Bruxelles 1906, 117;
Samuel *Muller* Fz, Johan Adriaan *Feith*, Robert Jacobus *Fruin*, *Manuel pour le classement et la description des archives*, Traduction française et adaptation aux archives belges par Joseph Cuvelier, adaptation aux archives françaises par Henri Stein, avec une préface de Henri Pirenne. La Haye, 1910, V.

43 Он је био секретар Белгијског удружења архивиста и библиотекара. Њему се приписује заслуга за добру припрему Конгреса, те се сматра да је умногоме утицао на избор архивистичких тема дневног реда тог окупљања.
Lavrence D. Geller, *Joseph Cuvelier, Belgian Archival Education, and the First International*
Congress of Archivists, Brussels, 1910, Archivaria 16, Ottawa, Summer 1983, 28;
Bailleu Paul, *Internationaler Kongress der Archivare und Bibliothekare in Brüssel*, Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der Deutschen Geschichts- und Alterthumsvereine, 11/12, Berlin, 1910, 574.

44 Peter Horsman, Eric Ketelaar, Theo Thomassen and Marjorie Rabe Barritt, *Introduction* in: Manual for the arrangement and description of archives: drawn up by direction of the Netherlands Association of Archivists / by S. Muller, J.A. Feith and R. Fruin; translation of the second edition by Arthur H. Leavitt, Chicago 2003, XX. (P. Horsman, Introduction)

45 Сматран је званичним издањем јер је био допуњен, прегледан и одобрен од стране аутора Приручника.
P. Horsman, Introduction, XXVII.

46 Samuel *Muller* Fz, Johan Adriaan *Feith*, Robert Jacobus *Fruin*, Anleitung zum Ordnen und Beschreiben von Archiven, Für deutsche Archivare bearbeitet von Dr. Hans Kaiser, mit einem Vorwort von Wilh. Wiegand,, Leipzig 1905, 14.

одраз уређења установе - стваралаца фонда.[47] Параграф бр.17 је прописивао *да би при сређивању фонда требало установити првобитни поредак списа, у мери у којој је то могуће, па тек након тога размишљати о томе да ли уопште, и у којој мери, одступати од тог поретка.*[48]

На Бриселском конгресу није изречена истоветна формулација принципа провенијенције, али је суштина прокламоване дефиниције и закључка била слична. Према конгресној дефиницији, принцип провенијенције је *метод архивског сређивања по којем би се сваки документ одлагао у онај фонд и серију, којима је конкретни документ припадао када је грађа стваралаца представљала живи организам.*[49] Након тога је и једногласно прихваћен закључак да је *принцип провенијенције најбољи систем за сређивање и пописивање архивског фонда, не само са тачке гледишта логичког организовања предмета, већ је то и у интересу изучавања историје.*[50]

Наконизреченог можемо констатовати да се у Приручнику није инсистирало на обавезном сређивању према структури организације административног тела чијим је деловањем грађа створена, већ да је та структура морала бити идеја водиља приликом сређивања грађе.[51]

Конгресна дефиниција принципа провенијенције је помињала одлагање списа у одговарајуће фондове и серије, али се унутрашњом организацијом (начином уређења) тих серија није бавила.[52]

Сматра се да је на Бриселском конгресу једногласно усвојен принцип провенијенције, но амерички учесник је у свом каснијем извештају са овог догађаја нагласио да је практична једногласност по том питању постојала међу архивистима континенталне Европе.[53] Ово не треба да чуди, јер је у време Бриселског конгреса тај принцип већ начелно био прихваћен у више европских земаља,[54] међу којима и у Србији.[55] Међутим, вероватно се и о тој једногласности може само условно говорити. У једном белгијском стручном чланку (1905), који се умногоме ослањао на идеје Приручника, је сматрано да: *увек када је то могуће, архивске фондове треба доводити у стање у којем је њихова грађа била када је припадала активној регистратури, а инвентар мора одражавати тај поредак.*[56] Наспрам тога се у Немачкој 1909. године[57] може наићи на тумачење како су аутори Приручника били: *за стриктно поштовање принципа провенијенције, да су инсистирали на томе да се списи при сређивању одложе тачно у поретку који су имали у регистратури стваралаца, као и да су сматрали да се при евентуалним одступањима од тог поретка списи имају вратити на место.*[58] Ово би могло бити у складу са теоријом по којој је поштовање изворног

47 "...*Архив се уређује на начин регистратуре. Систем раздиобе треба да се темељи на првотној организацији архива, а ова мора барем углавном бити у сугласју с уређењем установе, од које потјече архив...*" Јосип Бутурац, Архивска читанка, Загреб, 1950, 108.

48 "...*Код поновног уређивања архива треба најприје, уколико је то могуће, успоставити његово првашње уређење, истом тада можемо се одлучити, хоћемо ли и колико ћемо од тога првашњег реда задржати, а колико од њега одступити...*" J. Бутурац, нав. дело, 115.

49 У овој дефиницији употребљавамо реч фонд, но на француском језику, па и при првобитном изрицању ове дефиниције 1908. године, је употребљен израз збирка (*collection*).
Samuel *Muller* Fz, Johan Adriaan *Feith*, Robert Jacobus *Fruin*, *Manuel pour le classement et la description des archives*, Traduction française et adaptation aux archives belges par Joseph Cuvelier, adaptation aux archives françaises par Henri Stein, avec une préface de Henri Pirenne. La Haye, 1910, V.
„... *Le principe de provenance est...une méthode de classement d'archives, d'après laquelle chaque document est placé dans la collection et dans la série de cette collection, auxquelles il appartenait quand cette collection était un organisme vivant...*".
Cuvelier - Stainier, op. cit, 633;
P. Horsman, The *Last Dance*, 10.

50 "...*Le principe de provenance est le meilleur système à adopter pour classer et inventorier un fonds d'archives, non seulement au point de vue du classement logique des pièces mais aussi dans l'intérêt bien compris des études historiques...*".
Cuvelier - Stainier, op. cit, 635.

51 P. Horsman, *Introduction*, XXI-XXII.

52 Заправо ову дефиницију је формулисао Мулер 1908. године, када је и први пут дао низоземски назив том принципу (Herkomstbeginsel), а тај назив би се могао превести као *принцип порекла*.
P. Horsman, *Introduction*, XIX.

53 Arnold J. F. Van Laer, *The Work of the International Congress of Archivists and Librarians at Brussels, August 28-31, 1910*, in Annual Report of the American Historical Association for the Year 1910,Washington 1912, 292.

54 P. Horsman, *Introduction*, XVIII.

55 "...*Iz jednog izveštaja od 1907. godine vidi se da je prvi zadatak pri radu bio rekonstruisanje prvobitnog stanja jednoga fonda...*"
Радмила Поповић-Петковић, *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*, Београд, 1972, 208.

56 "...partout où la chose est possible, il faut classer les archives comme elles le furent à l'époque où existèrent les corps et administrations dont elles proviennent et l'inventaire doit réfléter ce classement..."
Joseph Cuvelier, Henri Pirenne, *Les petites archives*, Revue des bibliothèques et archives de Belgique, t.3, fasc.3,Bruxelles 1905, 208.

57 То је време када је немачка јавност већ могла добро да се упозна са немачким преводом Приручника.

58 "...Sie sind strenge Vertreter des sogenannten Provenienzprinzips, d. h. *sie fordern, daß die Archivalien genau in der Ordnung liegen sollen, in welche sie durch den laufenden Kanzleidienst gekommen sind, und*

поретка списа лако примењиво у земљама у којима је практикован регистар при евидентирању административног пословања - попут Немачке, али да у латинским земљама (Италији, Француској, Шпанији) то није случај, па је тамо инсистирање на изворном поретку списа од мање важности, а некад има чак и вештачки карактер.[59] Ипак, вероватно нису без извесне тенденциозности тврдње једног немачког архивисте да је након Конгреса од принципа провенијенције створена скоро светиња, а да је у случајевима сумње у ту својеврсну догму чак могло бити запрећено и дисциплинским мерама.[60] Претпостављамо да слично томе, није сасвим објективна ни тврдња како је *шири круг француских архивских стручњака сматрао, а тај став се и одржао ... да се поштовање фондова (respect des fonds) и принцип провенијенције имају сматрати истоветним, и да је довољно ако се појединачне целине докумената не мешају међусобно.*

Свакако да је извесно разногласје међу архивистима појединих земаља и тада постојало, са тим да ни међу низоземским архивистима није било јединственог става о принципу провенијенције, па је тако и сам аутор Мулер, за разлику од неких својих колега - сународњака, мање био присталица тога да се изворни поредак списа какав је био у регистратури искључиво и обавезно мора поштовати при сређивању фонда,[61] већ је заступао став да при сређивању грађе мора доћи до изражаја структура организације творца грађе.

Белгијски историчар Пирен је у предговору француском издању Низоземског приручника рекао како се национални архиви међу собом разликују као што се институције разликују у различитим државама, али да се свуда наметнуо као фундаментални принцип обликовања целине грађе - принцип провенијенције.[62] Овај принцип је формално усвојен као једно од кључних архивистичких начела 1910. године, али је остало упитно у коликој мери су учесници конгреса, као представници архива различитих земаља, под тим принципом подразумевали исти појам.[63] Уосталом, још 1906. године је било речи о погрешној примени принципа провенијенције, као и о дилемама око примењивости принципа провенијенције због специфичности, својствених одређеним земљама[64] или одређеној врсти грађе.[65] Несумњиво би у томе ваљало тражити узроке који су потом могли довести до разлика у концептуалном и терминолошком одређењу принципа провенијенције у различитим језицима.[66] Осим тога, те разлике у поимању принципа провенијенције су посредно значиле и разлике у схватању принципа слободне провенијенције.

*

Што се тиче осталих конгресних питања, њихов значај није такав да бисмо се бавили сваким од њих појединачно, већ ћемо само указати на она која су имала већег одјека, евентуално на детаље који нам се чине интересантним са данашње тачке гледишта.

Питање бр.5, о излучивању грађе, спада међу формулисана, али необрађена питања. Није нам јасно због чега није било речи о овој теми, будући да је приликом излагања једне друге теме,[67] као и у пратећој дискусији,[68] јасно било наглашено како излучивања грађе из регистратура представља веома озбиљан проблем.

Питање број 12, о издавању грађе корисницима у другим архивима, није расправљано на Конгресу. Могуће је да није постојало јединствено мишљење по том питању. Нама је познато да се од осамдесетих година 19. века се у Пруском државном архиву практиковало издавање грађе

verlangen, daß sie bei Störungen dieser Ordnung in ihre natürliche Lage zurückgebracht werden..."
Gustav Wolf, *Archivliteratur*, Deutsche Geschichtsblätter, 10 Band, 11-12. Heft, August-September 1909 Gotha, 286 -287.

59 Duchein Michel, *Theoretical Principles and Practical Problems of Respect des fonds in Archival Science*, Archivaria, № 16, Summer 1983 Ottawa, 77.

60 P. Horsman, *The Last Dance*, 5.

61 P. Horsman, *The Last Dance,* 9 et 12.

62 Аутор је у свом наводу употребио израз поштовања фондова (respect des fonds), ми употребљавамо израз принцип провенијенције, јер су та два принципа тада већ поистовећивана. Samuel Muller Fz, Johan Adriaan Feith, Robert Jacobus Fruin, *Manuel pour le classement et la description des archives,* Traduction française et adaptation aux archives belges par Joseph Cuvelier, adaptation aux archives françaises par Henri Stein, avec une préface de Henri Pirenne. La Haye, 1910, V.

63 "*...The question remains unanswered: to what extent in 1910 did each representative at the international congress in Brussels understand the same thing?...*"
Ibidem, 11.

64 *Mitteilungen*, Deutsche Geschichtsblätter, 7. Band, Gotha, 1906, 255 et 318.

65 E. Wiersum, *op. cit*, 159-161.

66 https://www.isko.org/cyclo/provenance, 1. јул 2022.

67 Cuvelier - Stainier, *op. cit*, 368.

68 Ibidem, 653.

корисницима у другим архивима,[69] а да је крајем 19. века, осим у Немачкој, то рађено и у: Швајцарској, Шведској, Белгији и Низоземској.[70] Осим тога, чињеница је да су на Међународној конференцији библиотекара 1893. године у Чикагу немачки делегати били предложили увођење међународне (међубиблиотечке) позајмице рукописа.[71]

Питања бр.16 и 17 су се односила на образовање - школовање будућих архивиста. Могли бисмо рећи да је овај пар питања спадао међу теме које су изазвале највећу дискусију. Мада бисмо данас били склони да ово сматрамо само једним у низу питања, ток и тон пратеће полемике, као и подтекст Конгреса би нам сугерисали да је оно ипак имало посебну важност, или, како се један од учесника дебате изразио: читава будућност наше архивистичке организације налази се у том питању.[72] Наиме, у то време је постојала општа сагласност о нужности организовања образовања на научним основама, али је дилема била око тога да ли да школовање архивиста садржи додатна знања из правничке или историјске струке. У пратећој дискусији су у мањини били они који су били за правни оквир архивистичког образовања, мада је међу њима био Самуел Мулер - управо онај кога су на Конгресу назвали учитељем свих нас.[73] На крају је, одлуком већине, усвојен закључак да би општа историја ваљало да има примат у образовању будућих архивиста, али да таква основна знања морају бити допуњена посебним курсевима из области историје права, историје организације управе и архивистике.[74] Што се тиче имплицитног значења ове одлуке на Конгресу, важно је нагласити: да је ово питање разматрано на првој интегралној архивистичкој секцији једног међународног конгреса, да је оно расправљано управо у време које се данас сматра периодом утемељења архивистике као (самосталне) науке,[75] али да је ипак преовладало мишљење како историја мора (и даље) чинити темељ архивистичког образовања.

Питања 18 и 19,[76] која су се односила на статус запослених, њихово напредовање у служби, услове рада, одмора, одласка у пензију - је интересантно навести јер су се њима бавили и библиотекари,[77] а поређењем начина обраде тих тема бисмо могли закључити да су библиотекари темељитије и систематичније приступали питањима - што не треба да чуди, с обзиром да су они до тада већ имали искуства у учешћу на међународним конгресима и конференцијама.

Поменућемо и два усвојена закључка о темама које претходно нису биле ни предложене - а што вероватно сведочи о тадашњој актуелности тих проблема. У питању су: укидање компликованих административних процедура за стране кориснике архива и препорука да творци грађе за своју преписку користе квалитетни папир и мастило.[78]

Коначно, не смемо изоставити детаљ да је шведска конзерваторка Елиза Самуелсон (*Elise Samuelson*), била прва и једина референткиња (жена) на архивистичкој секцији тог конгреса.[79]

*

Међународни конгрес архивиста и библиотекара у Бриселу 1910. године је представљао завршну фазу својеврсне *либералне архивске еволуције*,[80] која је током дугог деветнаестог века од тајних архива, доступних само привилегованим особама, створила јавне институције, каквим их данас знамо. Један учесник Конгреса је резултате овог скупа видео у: усвајању принципа

69 Max Bär, *Leitfaden für Archivbenutzer*, Leipzig 1896, 23

70 Henri Stein, *Le pret des archives*, Revue internationale des Archives, des Musees et des Bibliotheques, Nr.13, Paris, 1896, 141-142.

71 Wayne A. Wiegand, Donald G. Jr. Davis, *Encyclopedia of Library History*, New York-London 1994, 289.

72 "*...Tout l'avenir de notre organisation archivistique est là...*" Cuvelier - Stainier, *op. cit*, 670.

73 "*....notre maître à tous, M . S. Muller...*" Ibidem, 658 et 665-666.

74 Ibidem, 677.

75 Luciana Duranti, *Archival Science*, in *Encyclopaedia of Library and Information Science*, Allen Kent ed., vol. 59, New York - Basel - Hong Kong 1996, 5.

76 Cuvelier - Stainier, *op. cit*, 573-576 et 688-689.

77 Cuvelier - Stainier, *op. cit*, passim.

78 Cuvelier - Stainier, *op. cit*, 688-689.

79 Само годину дана пре тога, 1909. у Вормсу (Wormс), она је била и прва жена која је на Немачким архивским данима поднела реферат. До тада су жене на тој манифестацији учествовале само пасивно.
Riedrich Ramona, *Die Deutschen Archivtage* (Diplomarbeit an der Fachhochschule Potsdam), unveröff. Typoskript, Potsdam, 2004, 11.
https://www.yumpu.com/de/document/read/6365320/die-konstituierung-der-archivtage-im-deutschen-kaiserreich, 1. јул 2022.

80 Некадашњи председник Међународног архивског савета је тај процес назвао револуцијом, но нама се чини да би било прикладније говорити о еволуцији.
Kecskeméti Károly, Levéltár és emlékezet. Levéltári paradoxonok, Levéltári Szemle 62, Nr.1, Budapest, 2012, 11-12.

провенијенције, јачању свести о потреби за међународном сарадњом и једнообразношћу архивистичких метода, тенденцији да се води брига како о старој тако и о регистратурској грађи, спознаји значаја привредних архива, као и констатацији да историја - а не право - мора бити у основи образовања будућих архивиста у Европи.[81] Значај овог конгреса можемо приказати библиометријским показатељем, према којем се Евгеније Казанова у фуснотама свог чувеног архивистичког приручника из 1928. године, седам пута позивао на реферате са овог скупа, од којих се само једно позивање односило на усвојени принцип провенијенције.

Са друге стране, на Конгресу се неколико пута чуо став да извесне теме и закључци немају универзални карактер, већ да се могу односити само на поједине земље. Немачки представник је тако тврдио како су француски и белгијски учесници скупа доносили извесне одлуке које се - због малих изгледа да буду примењене у другим земљама - могу назвати платонским.[82]

Први светски рат је омео одржавање следећег конгреса, предвиђеног за 1915. годину у Милану, да би, након извесних покушаја међународне сарадње између два светска рата, 1948. године био формиран Међународни архивски савет, и у његовој организацији било настављено са приређивањем међународних архивистичких конгреса, а почев од париског 1950. године. Велики број тема Бриселског конгреса је и касније: разматран на страницама часописа *Archivum* (бележнички архиви, црквени архиви), обрађиван на седницама одбора и секција Међународног архивског савета (професионално образовање, привредни архиви, конзервација и рестаурација), био предмет приручника и упутстава (пројектовање архивских зграда, излучивање, обавештајна средства), те представљао теме расправа на конгресима и конференцијама.[83] Ипак, утисак је да се организовање великих међународних стручних конгреса у том облику није показао најидеалнијим, јер су се на Међународном архивистичком конгресу у Пекингу 1996. године, након анализе резултата међународне стручне сарадње у 20. веку, међу приоритетима наредног периода развоја нашли унапређивање регионалних контаката и сарадња међу архивистима суседних земаља и блиских култура.[84]

81 Arnold J.F. Van Laer, *The Work of the International Congress of Archivists and Librarians at Brussels, August 28-31, 1910*. in: Annual Report of the American Historical Association for the Year 1910,Washington, 1912, 291-292.

82 P. Bailleu, op. cit, 578.

83 Charles Kecskeméti, Lajos Körmendy, *Les écrits s'envolent*, Lausanne, 2014. https://www.marieannechabin.fr/wp-content/uploads/2017/10/SCRIPTA-VOLANT_web.pdf, 1. јул 2022.

84 Хорхордина Т.И. *Отечественные архивы и мировое архивное сообщество: история сотрудничества* https://rusarchives.ru/publikacii/otechestvennye-arhivy/6714/horhordina-otechestvennye-arhivy-i-mirovoe-arhivnoe-soobshchestvo, 1. јул 2022.

Резиме:

Међународни конгрес архивиста и библиотекара је одржан 1910. године у Бриселу. Рад Конгреса се одвијао у четири секције, и то у: архивској, библиотечкој, мешовитој архивско-библиотечкој (посвећену збиркама), као и у секцији о јавним библиотекама. Библиотекари су и до тада већ имали пар одржаних међународних конгреса или конференција, док је за архивисте то био први међународни конгрес. Сесијама секције архивиста су присуствовали припадници те струке из: Белгије, Француске, Русије, САД, Велике Британије, Италије, Низоземске, Немачке, Аустрије, Мађарске и Шпаније.

У архивистичким круговима овај скуп се најчешће памти по интернационализацији принципа провенијенције. Тај принцип се на Конгресу рачунао у оквирима, који су овом начелу били дати у низоземском Приручнику за сређивање и обраду архивске грађе, мада се у првом издању те књиге(1898) још није користио сам појам принципа провенијенције. На Конгресу није дато теоретско образложење тог принципа, већ је само дата једна општија дефиниција и закључак о усвајању тог принципа. Стога би се могло рећи да је на Конгресу једногласно усвојен принцип провенијенције, али да је поимање овог начела међу учесницима тог скупа зависило од њиховог тумачења Низоземског приручника. У том контексту, утисак је да су на Конгресу постојале две архивистичке традиције: једна у земљама латинског говорног подручја (Италија, Француска, Шпанија), а друга у земљама немачког говорног подручја (Немачка, Аустроугарска).

Поред тога, на конгресу су расправљана и друга архивистичка питања. Међу њима су најзначајнија: питање приватних архива, рад архива за привредну историју, проблем бележничких архива, заштита и коришћење

црквених матичних књига, питање школовања и обуке архивиста, те др. Данас се већ мало обраћа пажња на те друге проблеме који су решавани на Конгресу, мада се чини да је питање школовања архивиста могло имати велики значај - јер је тада закључено да историјска предзнања у архивистичкој струци имају предност над правним знањима.

Први светски рат је омео одржавање конгреса, заказаног за 1915. годину, па су архивисти, за разлику од библиотекара који су и у међуратном периоду више или мање редовно одржавали своје међународне стручне скупове, почели са периодичним одржавањем међународних конгреса тек од 1950. године.

Литература:

1. *Пројект Закона о устројству Државне архиве из 1860. године*, Архивски преглед : орган историских архива НР Србије, год.1, бр. 2-3, Београд, новембар 1955.

2. Стјепан Антољак, *Помоћне историјске науке*, Краљево, 1971.

3. Иванка Брук - Љубодраг Поповић, *Архивистика: за 3. и 4. разред усмереног образовања преводилачке и архивско-музејске струке, занимања: архивски помоћник, архивар у ОУР-има и архивски препаратор*, Београд, 1986.

4. Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза - четврто допуњено и редиговано издање*, Београд, 1991.

5. Миљана Ђорђевић, *Академик Михаило Гавриловић: школовање, живот и рад*, у каталогу: Михаило Гавриловић, историчар, архивист и дипломата, Ниш, 2018,

6. Прир. Олга Јаћимовић, Олга Јелисаветов, Анка Петрановић, Споменка Андоновић, *Из архивистике: приручник за службенике архива*, Београд, 1959.

7. Богдан Лекић, *Архивистика*, Београд, 2006.

8. Радмила Поповић-Петковић, Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији, Београд, 1972.

9. Татья́на Иннокентьевна Хорхордина, *110-летие международного конгресса библиотекарей и архивистов и архивоведческая мысль*, в: Материалы международной научно-практической конференции. Минск, 2020.

10.*Mitteilungen*, Deutsche Geschichtsblätter, 7. Band, Gotha, 1906.

11. Transactions and Proceedings of the Second International Library Conference Held in London, July 13-16, 1897. London, 1898.

12. Antal Áldásy, *A Brüsszeli Nemzetközi Levéltári és Könyvtári Kongresszus (első közlemény)*, A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárának közlönye, XVIII. köt. 4. füzet. Új folyam, Budapest, 1910. Október-decz.

13. Paul Bailleu, *Internationaler Kongress der Archivare und Bibliothekare in Brüssel*, Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der Deutschen Geschichts- und Alterthumsvereine, 11/12, Berlin, 1910.

14. Max Bär, *Leitfaden für Archivbenutzer*, Leipzig, 1896.

15. Jan Van Den Broek, *From Brussels to Beijing*, in: Naar een nieuw paradigma in de archivistiek (red. P.J. Horsman, F.C.J. Ketelaar, T.H.P.M. Thomassen), Jaarboek 1999, 's Gravenhage.

16. Samuel Brown, Report on the Sixth International Statistical Congress, Held at Florence, From 29th September to 5th October, 1867, Journal of the Statistical Society of London, Vol. 31, No. 1, London, Mar. 1868.

17. *Selected References on Phases of Archival Administration*, compiled by Solon J. Buck and Ernst Posner, in Staff Information circulars, No.12, May, 1942.

18. Josip Buturac, Arhivska čitanka, Zagreb, 1950.

19. Joseph Cuvelier, *compte rendu: Anleitung zum Ordnen und Beschreiben von Archiven von S. Muller et al*,

Revue des bibliothèques et archives de Belgique, Bruxelles, 1906.

20. Joseph Cuvelier, Henri Pirenne, *Les petites archives*, Revue des bibliothèques et archives de Belgique, t.3, fasc.3,Bruxelles, 1905.

21. *Congrès international des archivistes et des bibliothécaires 1910*, Actes publiés par Joseph Cuvelier et Louis Stainier, Bruxelles, 1912

22. Paul Delsalle, *A History of Archival Practice*, Translated and revised by Margaret Procter, New York, 2018.

23. Michel Duchein, *Theoretical Principles and Practical Problems of Respect des fonds in Archival Science*, Archivaria, №16, Ottawa, Summer 1983.

24. Luciana Duranti, *Archival Science*, in Encyclopaedia of Library and Information Science, Allen Kent ed., vol. 59, New York - Basel - Hong Kong 1996.

25. Lavrence D. Geller, *Joseph Cuvelier, Belgian Archival Education, and the First International Congress of Archivists, Brussels, 1910*, Archivaria 16, Ottawa, Summer 1983.

26. Peter Horsman, The Last Dance of the Phoenix, or The De-discovery off the Archival Fonds, *Archivaria* 54, Ottawa, October 2002.

27. Peter Horsman, Eric Ketelaar, Theo Thomassen and Marjorie Rabe Barritt, *Introduction* in: Manual for the arrangement and description of archives: drawn up by direction of the Netherlands Association of Archivists / by S. Muller, J.A. Feith and R. Fruin; translation of the second edition by Arthur H. Leavitt, Chicago, 2003.

28. Károly Kecskeméti, Levéltár és emlékezet. Levéltári paradoxonok, Levéltári Szemle 62, Nr.1, Budapest, 2012.

29. Arnold J. F. Van Laer, *The Work of the International Congress of Archivists and Librarians at Brussels, August 28-31, 1910*, in Annual Report of the American Historical Association for the Year 1910,Washington, 1912.

30. Charles-V. Langlois, *La science des archives, Revue internationale des archives, des bibliothèques et des musées*. Series: Archives, Première Année, Nr.1, Paris, Mars, 1895.

31. Waldo Gifford Leland, *Recollections of the Man Who Rang the Bell*, The American Archivist, Vol. 21, No. 1, Chicago, January 1958.

32. *Séance du 2 Octobre et Liste Alphabetique, Compte-rendu des travaux de la VI session du Congrès international de statistique: réuni à Florence les 29, 30 septembre, 1, 2, 3, 4, et 5 octobre 1867*, Dir. Pierre Maestri, Florence, 1868.

33. Samuel Muller Fz, Johan Adriaan Feith, Robert Jacobus Fruin, Anleitung zum Ordnen und Beschreiben von Archiven, Für deutsche Archivare bearbeitet von Dr. Hans Kaiser, mit einem Vorwort von Wilh. Wiegand, Leipzig, 1905.

34. Samuel Muller Fz, Johan Adriaan Feith, Robert Jacobus Fruin, *Handleiding Voor Het Ordenen En Beschrijven Van Archieven*, Groningen, 1898.

35. Samuel Muller Fz, Johan Adriaan Feith, Robert Jacobus Fruin, *Manuel pour le classement et la description des archives*, Traduction française et adaptation aux archives belges par Joseph Cuvelier, adaptation aux archives françaises par Henri Stein, avec une préface de Henri Pirenne. La Haye, 1910.

36. Jean-Yves Rousseau, Carol Couture, *Fondements de la discipline archivistique*, Québec 2008.

37. A. G. Shirreff, *Atti del congresso internazionale di scienze storiche*,The Classical Review / Volume 21 / Issue 08, London, December 1907.

38. Paul Schwenke, *Zwei internationale Kongresse in Brüssel*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, XXVII Jahrgang, 11 Heft, Leipzig, November 1910.

39. Henri Stein, *Le prêt des archives*, Revue internationale des Archives, des Musees et des Bibliotheques, Nr.13, Paris, 1896.

40. Elisabeth Verry, Jean Le Pottier, *L'Association des archivistes français, une histoire centenaire*, La Gazette des archives, n°195, Paris, 2004.

41. Wayne A. Wiegand, Donald G. Jr. Davis, *Encyclopedia of Library History*, New York-London 1994.

42. Eppe Wiersum, *Het Provenienzprinzip*, Nederlandsch Archievehblad, No.3, 15. Groningen 1906-1907.

43. Gustav Wolf, *Archivliteratur*, Deutsche Geschichts-blätter, 10 Band, 11-12. Heft, August-September 1909, Gotha.

Elektronski izvori:

1. https://rusarchives.ru/publikacii/otechestvennye-arhivy/6714/horhordina-otechestvennye-arhivy-i-mirovoe-arhivnoe-soobshchestvo

2. https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_M/Mueller_Josef_1825_1895.xml

3. https://www.isko.org/cyclo/provenance

4. https://www.marieannechabin.fr/wp-content/uploads/2017/10/SCRIPTA-VOLANT_web.pdf

5. https://www.yumpu.com/de/document/read/6365320/die-konstituierung-der-archivtage-im-deutschen-kaiserreich

The Archivist section of the International Congress of Archivists and Librarians in Brussels, 1910, in the context

Summary: The International Congress of Archivists and Librarians was held in Brussels, in 1910. The Congress had 4 sections: archivist, librarian, mixed archival-librarian (on collections) and public libraries section. The librarians had already held several international congresses and conferences. This was the first Archivist congress. The archivists from Belgium, France, Russia, USA, Great Britain, Italy, Netherlands, Germany, Austria, Hungary and Spain participated in the sessions of the archivist section. In the Archival circles this congress is remembered for establishing the principle of provenance on an international basis. This principle was taken into consideration according to the Netherlands reference book for regulating and processing of the archival material. However, the term provenance was not used in the first edition of the book (1898). The Congress did not provide the theoretical explanation of the principle of provenance. Instead, the broader general definition was given and the conclusion on adopting the principle. The principle of provenance was unanimously accepted in the congress, however the understanding of this principle depended on the participants' interpretation of the Netherlands reference book. In that context, the impression is that there were two Archivist traditions: first in the countries of Latin speaking areas-Italy, France, Spain and second in the countries of German speaking areas-Germany, Austria-Hungary. Furthermore, there were other Archivist topics at the congress.The most significant ones were: the matter of private archives, the archives and the economic history, the problem of notarial archives, the protection and use of ecclesiastic register books, the issue of archivist education and training...Today these issues are less taken into consideration although the education of the archivists could have been significant since it was concluded that the historical knowledge had an advantage over the law knowledge. World War I postponed the Congress in 1915, so the archivists, unlike the librarians (who held more or less their international conferences regularly) did not have their periodical international conferences until 1950.

Božidar KEREKOVIĆ[1]
Državni arhiv u Zagrebu
Republika Hrvatska

UDK: 351.862.21:930.25(497.5)
005.921(497.5)

Stručni rad.

KORIŠTENJE ARHIVSKOG GRADIVA U IZVANREDNIM UVJETIMA

Sažetak. U radu se iz svakodnevne prakse prikazuje djelatnost Odjela za dokumentacijsko-informacijske poslove Državnog arhiva u Zagrebu u vrijeme pandemije i potresa s naglaskom na rad s korisnicima u nastalim okolnostima. U radu se također piše o planu odobrenom od Ministarstva kulture Republike Hrvatske koji bi u budućnosti trebao djelatnicima i korisnicima Državnog arhiva u Zagrebu zbog posljedica potresa osigurati prikladnije uvjete za rad.

Ključne riječi: Državni arhiv u Zagrebu (Arhiv), arhivsko gradivo, korištenje, korisnici (građani), digitalizacija, pandemija, potres, praksa, Europska komisija, Nacionalni stožer RH, Ministarstvo kulture RH, sanacija

Uvod

U proteklom razdoblju uporno se suočavamo s izazovima koje nitko ne bi očekivao i koje nas sve postavljaju na svojevrsnu kušnju u privatnom i profesionalnom životu.

Globalna pandemija[2] koja je zadesila cijeli svijet postavila je nove granice koje su odredile uvjete u kojima moramo nastaviti živjeti. Potresi koji su pogodili zagrebačko i sisačko područje ostavili su svoj trag i u Državnom arhivu u Zagrebu te nanijeli ozbiljne štete objektu u kojem svakodnevno obavljamo svoj posao i primamo građane, a poprilično su oštećeni i objekti u neposrednom okruženju Državnog arhiva u Zagrebu.

Uvjeti u kojima pod nastalim okolnostima izdajemo arhivsko gradivo svakodnevno na korištenje svojim građanima otežavaju nam posao jer značajno mijenjaju način pristupa arhivskom gradivu što neposredno utječe na fleksibilnost u pružanju usluga Državnog arhiva u Zagrebu, ali svakako ne na uštrb njihovoj kvaliteti. Također ne bismo smjeli zanemariti činjenicu da je među područnim arhivima u Republici Hrvatskoj Državni arhiv u Zagrebu[3] oduvijek, a pogotovo danas, arhiv s najvećim brojem posjeta.

Posao u praksi

Prije suočavanja s pandemijom i potresima građani su bez posebne prethodne najave mogli pristupiti arhivskom gradivu, naravno, pod uvjetom da korištenje istog nije iziskivalo regularne restrikcije u skladu s relevantnim pravilnicima struke. Također nije postojalo niti posebno ograničenje vezano uz broj građana koji mogu svakodnevno posjetiti prostor čitaonice Arhiva niti je određeno konkretno vrijeme koje smiju utrošiti na korištenje traženog ili željenog arhivskog gradiva, naravno, u jasno zadanim okvirima radnog vremena Čitaonice. Gotovo neposredno nakon proglašenja nacionalne i globalne pandemije Nacionalni stožer Republike Hrvatske uveo je posebne mjere uz koje će se morati regulirati poslovanje u tijelima javne uprave u skladu s nastalim okolnostima.

Nove mjere propisane od strane Nacionalnog stožera Republike Hrvatske nadležno Ministarstvo kulture Republike Hrvatske moralo je brzo prilagoditi uvjetima u javnim tijelima pod svojom nadležnošću potrebnim za uredno izvršavanje unutarnjih i vanjskih poslovnih procesa, a posebno u onima koja primaju građane na svoja vrata.

Bilo bi se svakako poželjno osvrnuti na probleme s kojima se djelatnici službe za korisnike Arhiva često ili povremeno susreću.

Od prvog siječnja do kraja kolovoza 2021. godine zaprimljeno je ukupno 4367 zahtjeva odnosno registrirano 2203 građana koji su posjetili čitaonicu Arhiva prema internoj digitalnoj bazi podataka Arhiva. Nadalje, od prvog siječnja do kraja prosinca prethodne 2020. godine zaprimljeno je ukupno 5281 zahtjeva odnosno registrirano 2844 građana koji

1 Autor je arhivist specijalist;

2 Pandemija izazvana koronavirusom u cijelom svijetu poznatom i prepoznatljivom pod kraticom COVID-19.

3 Kasnije u tekstu Arhiv.

su posjetili čitaonicu Arhiva.[4] Uz građane koji su službeno podnijeli svoje podneske Arhivu moramo ubrojiti i odgovarajući broj onih koji nisu došli u priliku da podnose zahtjeve jer su ciljano od strane djelatnika Arhiva upućeni u druge jedinice lokalne ili regionalne samouprave ili tijela državne uprave, ali takvih građana nije bilo toliko mnogo.

Iznijete statističke brojke nam u dovoljnoj mjeri dokazuju učestalost posjeta Arhivu u aktivnom ili pasivnom obliku.

Arhivsko gradivo koje se oduvijek, a najčešće, i u zadnje vrijeme daje građanima na uvid na prvom su mjestu izvorni građevni projekti[5] vezani uz objekte na području Grada Zagreba i šire okolice, naravno, u poljima naše nadležnosti. Isti se oduvijek u velikom broju koriste u čitaonici Arhiva u mikrofilmiranom obliku, ali posebno u zadnje vrijeme zbog posljedica potresa u svrhu površinske ili, češće, temeljite sanacije. S obzirom na to da je većina građana primorana što prije prikupiti građevne projekte nakon potresa kako bi uspješno pokrenuli administraciju potrebnu za izvršenje sanacije objekata u kojima žive uz posljedice potresa građanima i djelatnicima Arhiva nameće se ozbiljan ritam u svakodnevnom radu uzimajući u obzir pandemijske mjere kojih se isti moraju strogo pridržavati. Uz građane koji su se preko noći našli pred nužnom sanacijom stambenih i poslovnih objekata manje ili više oštećenih nakon potresa Arhivu se obraćaju i oni koji se nalaze pred kupoprodajom raznih nekretnina na području Grada Zagreb, a koji su dužni ishoditi uporabne dozvole za objekte u kojima se nalaze nekretnine koje postaju predmetom potencijalne kupoprodaje jer je to prema smjernicama APN-a[6] osnovni uvjet koji banke nalažu svojim potencijalnim odnosno budućim kreditnim dužnicima koji namjeravaju kupiti nekretnine za novac koji, naravno, nemaju u posjedu bez pomoći bankarskog sustava u Republici Hrvatskoj.

Na drugom mjestu traži se izvorno arhivsko gradivo pravosudnih tijela koje uglavnom građani traže zbog rješavanja imovinsko-pravnih postupaka u korist građana Grada Zagreba. Najčešće su u pitanju rješenja o nasljeđivanju i kupoprodajni ugovori vezani uz nekretnine na zagrebačkom području.

Na trećem su mjestu građani koji traže izvorno arhivsko gradivo vezano uz bilo koju vrstu oduzimanja zemljišta i nekretnina u prošlosti u svrhu rješavanja imovinsko-pravnih situacija u kojima isti traže svoje pravo na povrat zemljišta odnosno nekretnina koje su im u prošlosti u odgovarajućem obliku oduzete[7].

Svaki posao koji podrazumijeva rad s čovjekom, a koji traži bilo kakvu vrstu usluge je vrlo zahtjevan, a posebno onaj koji često podrazumijeva pravovremeno i precizno pružanje slojevitih i složenih informacija koje uglavnom mogu biti presudne u rješavanju mnogih egzistencijalnih te imovinsko-pravnih situacija u kojima se, posebno u zadnje vrijeme, nalaze mnogi građani Grada Zagreba.

Velik broj građana u potrebi i tipologija arhivskog gradiva koje se istima izdaje na korištenje u strogo određenim pandemijskim uvjetima uz žive posljedice većih i manjih potresa u nizu u poprilično kratkom vremenskom razmaku jasno opisuje i određuje odgovoran posao svih djelatnika Arhiva, a posebno zahtjevan i odgovoran posao onih koji su u svakodnevnoj i neposrednoj interakciji s građanima.

Obujam čitaonice Arhiva nažalost ponekad nije dovoljno prikladan broju korisnika[8] kojima je potrebno arhivsko gradivo prema ritmu koji djelatnicima Arhiva isti nameću u novonastalim okolnostima zbog posljedica potresa u pandemijskim uvjetima. Prema jasnim uputama Nacionalnog stožera Republike Hrvatske razmak među korisnicima u prostoru ne smije biti manji od 2 metra što je u praksi ponekad teško izvesti u postojećim gabaritima čitaonice Arhiva bez obzira na to što prema nekim drugim jednako važnim uputama svakog korisnika koji mora steći uvid u zatraženo arhivsko gradivo pod imenom i prezimenom zapisujemo u odgovarajući dan i sat kako bismo u što većoj mjeri izbjegli prevelik broj korisnika u prostoru čitaonice Arhiva.

4 avedeni statistički podaci jasno pokazuju gotovo približan broj podnijetih korisničkih zahtjeva u 2021. godini u razmaku od samo mjeseci u odnosu na ukupan broj istih u 2020. godini u razmaku od dvanaest mjeseci. Ista usporedba vrijedi i za broj registriranih korisnika.

5 Izvorni građevni projekti za pojedine adrese u idealnom slučaju sadrže lokacijske, građevne i uporabne dozvole, položajne nacrte, te popratnu projektnu dokumentaciju poput inih nacrta, presijeka i tlocrta po katovima.

6 Agencija za pravni promet i posredovanje nekretninama koja sukladno Zakonu o subvencioniranju stambenih kredita (NN 65/17, 61/18, 66/19) propisuje smjernice za put do subvencioniranja stambenih kredita. Građani koji se nalaze u takvim imovinsko-pravnim situacijama uglavnom kupuju nekretnine koje nisu pogođene potresima.

7 Nacionalizacija, konfiskacija, deposedacija, eksproprijacija, sekvestracija

8 U tekstu između pojmova *korisnici* i *građani* u pravilu nema nikakve razlike, a jedan ili drugi pojam se koristiti ovisno o tome gdje bolje odgovara kontekstu.

U nastojanju da se uredno poštuju propisane mjere dosad je mnogim građanima dobar dio arhivskog gradiva koje se odnosi na građevne projekte poslan u digitalnom obliku na pojedine e-adrese uz prethodnu naplatu kako bi se u što većoj mjeri poticao suvremeni pristup korištenju arhivskog gradiva prema međunarodnom primjeru te izbjegao nepotreban dolazak građana u prostor čitaonice Arhiva te istovremeno omogućio onima kojima priroda i oblik arhivskog gradiva na raspolaganju iziskuje fizički uvid u prostoru.

Nastale okolnosti samo su dodatni poticaj Arhivu da uz sve potrebne resurse na raspolaganju još efikasnije pristupi projektu digitalizacije arhivskog gradiva koji je već neko vrijeme u tijeku kako bi se što je više moguće modernizirala i olakšala distribucija arhivskog gradiva u najširem smislu riječi.

Odjel za dokumentacijsko-informacijske poslove Arhiva nikad u praksi nije vršio niti u ovakvim izvanrednim uvjetima ne vrši selektivni uvid u zatražene građevne projekte zbog prevelikog svakodnevnog broja građana koji moraju što prije prikupiti potrebnu dokumentaciju u svrhu podnošenja zahtjeva za sanacijom objekata u Gradu Zagrebu koji su nakon potresa pretrpjeli manju ili veću štetu, i, zbog nedovoljnog broja dežurnih djelatnika Arhiva koji bi prikladno nastalim uvjetima bili u mogućnosti vršiti selekciju potrebne dokumentacije kako bi mogli pravovremeno zadovoljiti potrebe mnogih građana. Postupak se sastoji od nekoliko etapa. Građani su najprije upućeni na službenu e-adresu Arhiva za zaprimanje korisničkih zahtjeva. Nakon toga djelatnici povratno korisnicima šalju ponude za digitalizaciju ciljanih građevnih projekata uz naplatu u odgovarajućem novčanom iznosu prema Cjeniku usluga Arhiva[9]. Po izvršenoj uplati na transakcijski račun Arhiva djelatnici odgovorni za reprografiju prebacuju plaćene preslike s mikrofilmiranog ili ponekad izvornog medija u digitalni, pa se nakon toga iste šalju na pojedine e-adrese uz pomoć aplikacije[10] koja omogućuje efikasniji prijenos podataka putem Interneta. Brojni su građani u Arhivu pronašli potrebnu građevnu dokumentaciju za svoje postupke te uspješno podnijeli zahtjeve nadležnim tijelima u Gradu Zagrebu, a koji bi im u bliskoj budućnosti trebali osigurati provedbu nužne sanacije objekata u kojima žive ili obavljaju svoj posao.

Zadovoljan korisnik stvara zadovoljnog djelatnika, a zadovoljan djelatnik zadovoljnog korisnika. Odnos je uzajaman, a na kraju uredan i profesionalan. Bez takvog odnosa nema pogleda prema budućnosti u našem ili bilo kojem drugom profesionalnom području kulturno-uslužne djelatnosti. Ultimativna svrha postojanja kulturno-uslužnih institucija upravo bi trebalo biti kvalitetno i uspješno pružanje usluga građanima u potrebi. Ne smijemo tu činjenicu nikad zanemariti upravo zbog toga što uzajaman, bezizniman i profesionalan odnos građana i djelatnika bilo koje institucije manje ili više uvijek s pozitivnim ishodom na kraju dovodi do uspješno svršenih postupaka i obostranog zadovoljstva.

Pretpostavke ili put prema budućnosti (umjesto zaključka)

Idući korak koji nam se ovdje sam po sebi nameće je korištenje financijskih poticaja Europske komisije u svrhu temeljite sanacije spomenika kulture[11] u kojem svakodnevno obavljamo svoj redovni posao, i, što nije manje važno, u koji također svakodnevno primamo građane na uvid u razno arhivsko gradivo. Netom iznijete činjenice trebale bi nam ići na ruku kako bismo što prije došli u mogućnost provesti temeljitu sanaciju potrebnu za budućnost građana Grada Zagreba te djelatnika Državnog arhiva u Zagrebu koji će tim građanima uvijek trebati biti na raspolaganju.Provedba temeljite sanacije Arhiva će sigurno potrajati, ali najprije je važno na vrijeme do kraja provesti potrebne postupke u tu svrhu kako bismo uspješno iskoristili potrebnu financijsku pomoć Europske komisije. U najboljem slučaju će se započeti s sanacijom tijekom veljače 2022. godine, ali s obzirom na okolnosti nije moguće do kraja predvidjeti koliko će ona stvarno potrajati što ovisi o više različitih čimbenika.

Do kraja proljeća 2021. godine veći dio arhivskog gradiva iz objekta u Opatičkoj 29 premješten je zbog posljedica potresa u nekoliko navrata u spremišni prostor u Novom Zagrebu gdje od 2000. godine koristimo podrumski prostor IV. gimnazije u Aveniji Dubrovnik 36 za pohranu arhivskog gradiva koje nije bilo moguće smjestiti u Opatičkoj 29[12]. S obzirom na to da se pomno planiraju pripreme za nužnu

9 Cjenik je ovdje naravno prilagođen građanima u potrebi s namjerom da im se na prikladan način iskaže solidarnost. Građani koji u digitalnom obliku bez potrebnog uvida naručuju građevne projekte pri plaćanju ostvaruju popust od 60%.

10 WeTransfer App

11 Palača Erdödy-Drašković u Opatičkoj 29 u Zagrebu prema službenom registru Ministarstva kulture Republike Hrvatske spmenik je kulture nulte kategorije što podrazumijeva prioritetnu i temeljitu sanaciju.

12 Nakon uspješno provedenog premještanja arhivskog gradiva gotovo je u potpunosti iskorišten spremišni prostorni kapacitet na lokaciji u Novom Zagrebu što će u bliskoj budućnosti zahtjevati potencijalnu

temeljitu sanaciju objekta u kojem je Arhiv smješten možda će se privremeno, naravno ako bude potrebno, morati izvršiti i premještanje djelatnika koji obavljaju svoj redovan posao u Opatičkoj 29 na neku drugu lokaciju u Zagrebu koja upravi Arhiva još nije nažalost poznata.

U takvim će se okolnostima u Arhivu barem neko vrijeme teže organizirati posao, a pogotovo, ako se oduži trajanje pandemije u Republici Hrvatskoj što će iziskivati daljnje poštivanje mjera Nacionalnog stožera Republike Hrvatske u kojima ćemo biti do neke mjere i dalje prisiljeni ograničavati svoje građane u vidu pristupa arhivskom gradivu. Odjel za dokumentacijsko-informacijske poslove Arhiva neće još neko vrijeme moći svojim građanima osigurati do kraja prikladne uvjete u kojima će isti moći pristupiti traženom ili željenom arhivskom gradivu.

Bez obzira na sve navedene uvjete ipak trebamo biti optimistični i nadati se kako će se tektonske ploče pod hrvatskim prostorom konačno smiriti, da ćemo virus poslati kući, a mi ćemo svojim odgovornim ponašanjem uspješno svladati izazove koji su nam se nametnuli, a sve s jasnim ciljem – da se vratimo u ravnotežu te mirno nastavimo živjeti i uredno obavljati svoj posao.

potragu za jedinstvenim objektom koji bi trebao biti namijenjen cjelokupnom gradivu i kolektivu Arhiva.

THE USE OF ARCHIVAL MATERIAL IN EXCEPTIONAL CONDITIONS

Summary. Lately the State Archives in Zagreb are confronted with many different challenges such as pandemic disease and earthquakes in first place. These particular threats quickly and strongly changed our definition of everyday work and therefore the need to write about new experience under new circumstances which concern quite different ways and terms of using archival material as well as different ways of communication with the users.

In the meantime the State Archives in Zagreb are supposed to get a serious financial support from the European Commission according to the Ministry of Culture of the Republic of Croatia. With the support of this kind in near future the Archives will be able to fulfill the masterplan of long-term restauration of the building of the Archives and to ease ways and terms of using archival material as much as possible in the future.

Key words: State Archives in Zagreb (Archives), archival material, pandemic, earthquake, digitalization, users (citizens), European Commission, Ministry of Culture, experience, restauration

Слободанка ЦВЕТКОВИЋ[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 94:334.788(497.11)"193/194"
930.25(497.11)

Стручни рад.

АРХИВСКА ГРАЂА ФОНДА ТРГОВАЧКИ ОБАВЕШТАЈНИ И ИНКАСО ЗАВОД „КРЕДИТ-ИНФОРМ“ БЕОГРАД У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ ПОЖАРЕВАЦ – ДЕО ДРУГИ[2]

Апстракт: У десетом броју Годишњака Историјског архива Пожаревац „Записи“ (2021.) објављен је чланак под називом *Архивска грађа фонда „Трговачки обавештајни и инкасо завод „Кредит-информ“ Београд“ у Историјском архиву Пожаревац. Прилог микроекономској историји Пожаревца између два светска рата* у коме је дат историјат творца фонда и попис лица о којима је овај кредитни завод прикупљао информације и обрађивао их са територије данашњег Града Пожаревца. Овај чланак представља наставак претходног и доноси попис лица са подручја општина Велико Градиште, Голубац, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће и Петровац која су била предмет обраде Трговачког обавештајног и инкасо завода „Кредит-информ“ Београд тридесетих и почетком четрдесетих година 20. века са подацима о њиховом пословању, имовинском стању и кредитној способности, о пословању предузетника, фирми, индустријских предузећа, задруга и банака.

Кључне речи: архивска грађа, архивски фонд, привредна историја, кредитна способност, Кредит-информ, кредитни завод, Велико Градиште, Голубац, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће, Петровац

Архивска грађа садржана у овом архивском фонду састоји се из извештаја, упитника и евиденционих картица о обрађиваним клијентима и понегде пратеће документације (новински чланци о стечају и сл), а који су за свако лице или предузеће спаковани у одговарајуће коверте са исписаним евиденционим бројем. За свако обрађивано лице оригинална коверта није сачувана (додата је нова накнадно, приликом сређивања), али у већини случајева јесте. Овом раду претходило је сређивање по азбучном редоследу, отварање сваке коверте, провера садржаја, разврставање у одговарајуће коверте уколико је дошло до погрешног убацивања за различита лица, означавање група по почетним словима и по местима. Коверте су претходно биле разврстане по местима, околним селима за свако од општинских места и евентуално по ортачким фирмама. Приликом сређивања придржавали смо се првобитно успостављеног реда са неопходним корекцијама. Архивска грађа је непотпуна (недостају у појединим ковертама уобичајене врсте документације), али добро очувана. Има трагова изложености влази, неки делови докумената су слепљени или физички оштећени вероватно приликом неких ранијих покушаја одвајања докумената од коверте, али у суштини, сва оштећења су минимална и не нарушавају аутентичност и читљивост докумената.

У наставку дајемо списак обрађиваних лица од стране Трговачког обавештајног и инкасо завода „Кредит-информ“ из Београда. Констатовано је постојање упитника и других кредитних завода који су вероватно сарађивали и размењивали информације са Кредит-информом. Неки од њих су поменути у фуснотама. Такође, у фуснотама су евидентиране занимљивости о појединцима или њиховим предузећима, дати основни подаци о већим предузећима, задругама, банкама и слично. Тамо где је то изостављено не значи да података нема или нису значајни, већ је процењено да су подаци опште природе или мање интересантни за читаоце.

1 Ауторка је дипломирани историчар и виши архивист у депоу у Историјском архиву Пожаревац: e-mail: slobodankacvetkovic@arhivpozarevac.org.rs ;

2 Као прилог историји Великог Градишта, Голупца, Жабара, Жагубице, Малог Црнића, Кучева и Петровца на Млави у међуратном периоду

ВЕЛИКО ГРАДИШТЕ

1. Ацкерман Јосип, берберо-фризерска радња[3]
2. Бајкић Драгиша, трговац[4]
3. Бајкић Сава, трговац[5]
4. Бесарабић Стеван, трговац[6]
5. Бисенић Драгомир, трговац
6. Благић Стана, чиновник[7]
7. Будимски Мирослав, столар
8. Васић Војислав, трговац кожа
9. Вапа Јулиус, пензионер и приватни чиновник[8]
10. Гајић Александар, заступник шиваћих машина
11. Градиштанско електрично и индустријско друштво[9]
12. Грађанска штедионица А.Д.[10]
13. Добричић Миливоје, трговац[11]
14. Ђекић Дана, повереник Финансијске контроле
15. Ђорђевић Д. Драгољуб, раденик, електромеханичар
16. Ђорђевић Ж. Драгољуб, механичар[12]
17. Живојинов Цветко, трговац
18. Живојиновић Живота, трговац
19. Илић Миодраг, бив. трговац[13]
20. Јовановић Јован, финансијски прегледник
21. Јовић Миленко, кафеџија
22. Јуначковић Михајло, сремски начелник[14]
23. Леохин Антон, референт Среза рамског[15]
24. Миличевић (Милошевић) Влада, абаџија[16]
25. Миловановић Милисав, трговац
26. Милорадовић Светислав, трговачки заступник
27. Милошевић Влада, трговац
28. Мирковић Драгомир, цариник[17]
29. Митровић Милан, сремски лекар[18]
30. Обрадовић Милан, трговац[19]
31. Павловић М. Драгомир, трговац[20]
32. Павловић Драгутин, директор гимназије[21]
33. Петровић Живота,, мануфактурна радња
34. Петровић Милан, приватни чиновник[22]

3 За даме и господу.

4 Био под стечајем 1933 године. Постоји менична тужба Југословенске удружене банке из 1932. године. Стечај му је скинут 20. маја 1939. Био је гвожђарски трговац, а радња је основана 1928. године као предузеће Бајкић-Карамарковић.

5 Оглашена продаја непокретности над извршеником Бајкић Атанасија Савом трговцем из Великог Градишта 29. јуна 1939. године.

6 Пре Првог светског рата постојала под називом *Бесарабић, Селић&Милојевић*, а од 1928. власник је Стеван Бесарабић, трговина мешовите робе Велико Градиште.

7 Чиновница Грађанске штедионице, месечна плата 1.400 динара.

8 Рођен 1888. био царински чиновник у Београду, у Великом Градишту као пензионер ради као чиновник при Зидарској задрузи.

9 У извештају од 24. фебруара 1941. године наводи се да је фирма „један од најуспешнијих подухвата малограђанских капиталиста". Оснивач Драгиша Стефановић (касније се наводи као Драгутин С. Стефановић, председник УО и „душа посла ... пошли су на пут великих капиталистичких пионира на Западу". Основа су биле 2 воденице на Пеку на чијем је месту никло шест индустријских предузећа. Првооснована је електрична централа на Пеку и млин за производњу финог брашна. Напомиње се и да градиштанско брашно ужива одличан глас у највећим потрошачким центрима у Београду. Од 1939. године проширују се и подиже се фабрика зејтина. Прерађује се и семе бундеве. Од тада је „сунцокрет украс стишких поља". Убрзо је фабрика зејтина проширена рафинеријом. Подигли су и вунару и фабрику леда, затим фабрику картона. Друштво продаје робу од Битоља до Сиска (пишу 1940. г.), а обртни капитал је од 2,1 до 2,5 милиона динара.

10 „Типична депозитна банка провинције". Управни одбор: Милан Селић, Алекса Милојевић, Јоца Селић, Коста Живановић, Станоје Илић, Живан и Драга Величковић, Мика Милорадовић, Жив. В. Динић, Живко Тодоровић.

11 Трговина постоји од 1887. године као гвожђарско дашчарска радња. На велико и мало.

12 Рођен 1901, био шофер у Пожаревцу. Имао два камиона за превоз.

13 *Данас* (1934. прим. аут.), *не поседује ниједе ништа нити шта ради*, констатује известилац, и да његова мајка издржава и њега и жену му и двоје деце у једној кућици за становање, са једном њивом

14 Рођен око 1877. ожењен без деце. У Градиште је дошао крајем 1931. године, зарађује око 2.200 дин. (белешка из 1932.)

15 Рођен око 1897, пореклом Рус. Од 1931. године је додељен у В. Градиште као пољопривредни референт Среза рамског. Плата му је око 1.500 дин.

16 Агент није могао пронаћи Милићевића, (Миличевић) већ Милошевић Владу који има абаџијску радњу која није његова. (1940)

17 Рођен око 1888. био цариник у Панчеву, сада (1932. прим. аут.) у В. Градишту са месечном платом 1.900 дин. и споредних прихода од 1,5 до 2.000 од ревизије лађа и шлепова. Ожењен Француткињом.

18 Рођен око 1893. године, дипломирани лекар целокупне медицине. Има плату као сремски лекар 1.700, и приход од приватне праксе 2-3.000 динара. Нема непокретне имовине.

19 Известилац напомиње да је алкохоличар, да радњу не отвара по два три дана, пије по кафанама. Иначе је стручан трговац.

20 Гвожђара, стаклара и фарбара.

21 Драгутин Р. Павловић, директор гимназије у периоду 1926-1933. године. Видети: Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, Весна Новковић, Зоран Ташић, *Великоградиштанска гимназија 1879-2019*, Велико Градиште 2019, 112; Рођен око 1891. дипломирао филозофију, као директор Самоуправне гимназије имао плату од око 2.700 динара, а има и приватне часове. Нема непокретности.

22 Књиговођа Грађанске штедионице, плата 3.000 дин. месечно. Заступа Бајлонијеву пивару и стовариште.

35. Раденковић Иван, трговац[23]
36. Радовић Бранко, трговац
37. Радосављевић Ј. Михајло, ужарска радња
38. Рамска земљорадничка сточарска задруга[24]
39. Саратлић Ђорђе, колонијална радња[25]
40. Сикијасовић Мардирос, бакалска радња[26]
41. Станковић Петар, хотел и кафана[27]
42. Стефановић Андра, кафеџија
43. Стефановић Миле, тровац[28]
44. Стефановић Светолик, трговац[29]
45. Стефановић Стеван, галантерија
46. Стокић С. Василије, кожарска радња[30]
47. Стокић Светислав, хотел
48. Стошић Светислав, Хотел Балкан
49. Тутунџић Живко, кафеџија[31]
50. Чупић Бора, шеф Агенције речне пловидбе[32]
51. Хисмановић Ђабир, бојаџија[33]
52. Хркач Станко, жандармеријски поднаредник[34]

Ортаци

53. Богдановић Светомир, шофер, Богдановић Чедомир, шофер
54. Величковић Живан и синови, млин[35]
55. Зарић Милан, трговац, Јанковић Љубомир, трговац
56. Милојевић и Селић, трговци[36]
57. Михајловић Браћа
58. Обрадовић Димитрије и синови, гвожђара[37]
59. Стојадиновић Богосав, кројачко-абаџијска радња и Живановић Живадин

Села

Кисиљево

60. Дунавска пчеларска задруга
61. Тодоровић Живко, троговац

Средњево

62. Стојковић Драгољуб, ситничарница

23 Има и картон на Раденковић И. Надежду. Садржи податак о тужби *Југословенске творнице Маутнер а.д. Београд*. Из документације се види да је 1933. године пао под стечај. После је основао фирму на жену која је била разматрана за кредит. „Принуђен да се заклања иза имена своје супруге“, наводи се у извештају. За њу се даже да је „добро верзирана у послу“ . Стечај је постојао и 1942. године. Радња му се и тад водила на жену, а кућа на ћерку. „Треба сачекати завршетак рата, ако га исти неби избацио на површину као и многе друге које је баш сам рат подигао“, потписао ММ 10.9.1942.

24 Основана 27. јула 1940. када је уведена у регистар Окружног суда у Великом Градишту, а ради унапређења привреде својих чланова путем унапређења сточарства, заједничке и организоване производње и продаје стоке, сточиних производа и прерађевина и осталих земљорадничких производа.

25 Стоји у извештају да је до 1923. године држао столарску радњу у околини Свилајнца, а да од тад ради са колонијалном, парфимеријском, књижарском, стакларском и порцеланском робом, а продаје и радио апарате као комисиону робу.

26 Бави се трговином бакалске робе и играчака на мало. Пореклом из Параћина.

27 У упитнику из 1932. на питање да ли је ожењен стоји да је „отерао жену“, да је дошао из села Крушевица где је био кафеџија. О њему стоји карактеристика „опште неваљао“. Држао је Хотел *Српски краљ*. После, у извештају из 1938. године бележе да је стар око 45 година, да је ожењен, да је из Београда дошао где је био келнер и да ужива добар глас. Стоји напомена на крају да није штедљив и да врло рђаво плаћа дуг, да је оштетио многе земљораднике који су му кредитирали вино и ракију.

28 Он је и општински кмет, описују га као исправног човека.

29 Тајни ортак свога шурака Животе Петровића, 1939. био осуђен на затвор за дело саучешништва у крађи, тако што су *испод руке* куповали робу из радње Ивана Раденковића коју су његови помоћници крали и кришом продавали. Због тога се предлаже да неко гарантује за кредит.

30 Кожарско опанчарска радња постоји од пре Првог светског рата, под називом Браћа С. Стокић.

31 Пореклом из Смедерева, раније званичник Пореске управе. Послује слабо јер је „врло напрасите природе и има обичај да избацује своје госте из кафане“. Не препоручује се за кредит јер троши много на себе и своје синове.

32 Плата 2.100 динара.

33 Држао и посластичарницу, наводи се да је вере *Мухамеданске*, дошао из Јужне Србије око 1930. г. и да „изгледа поштен“.

34 Од 1938. године у жандармеријској станици у Великом Градишту, командир станице, плата 1.280 динара, описан повољно, поштен и карактеран и по начину живот скроман човек.

35 Отац Живан, синови Драгољуб, Милутин и Милентије. Протоколисана фирма 1922. године као млинска индустрија и извозничка радња. Поседује моторни млин на ваљке који кошта 800.000 динара. Капацитет 1,5 вагона у 24 сата.

36 Трговина мешовите робе. Раније била на Бесарабић, Селић и Милојевић, а од 1925. само Селић и Милојевић. Власници Милан Селић и Александар Милојевић.

37 Радња основана на пијаци још око 1840. године. Власници Таса Д. Обрадовић, син Миодраг. Колонијална и гвожђарска роба на велико и мало.

ГОЛУБАЦ

63. Андриличек Рудолф, сресни ветеринар[38]
64. Буњан Јурај, приватни чиновник[39]
65. Драгојевић Бошко, приправник Финансијске контроле[40]
66. Дујковић Станко, трговац
67. Ђорђевић Живојин месарска радња
68. Ђорђевић Чедомир, кафеџија
69. Јовановић Радојица, кафеџија
70. Кредитна задруга државних службеника за кредитну штедњу с.о.ј. у Голупцу[41]
71. Љубисављевић Душан, чиновник Катастарске управе у Голупцу[42]
72. Марковић Љубомир, заступник фирме „Бата“[43]
73. Недељковић Бора, трговина
74. Пајкић Милован, трговац
75. Стојићевић Драгољуб, кафана „Код чесме“, Голубац[44]
76. Стокић Душан, опанчар[45]
77. Тешић Новак, стершина земљишних књига Среског суда у Голупцу[46]

Ортаци

78. Милетић Петар, Милетић Даница, опанчарска радња[47]
79. Радовановић Драгољуб и Душан, трговина[48]

Села

Добра
80. Новаковић Селимир, трговац[49]

ЖАБАРИ

81. Адамовић Танасије, механџија и трговина[50]
82. Батинић Александар, адвокат[51]
83. Благојевић Владимир, лимар
84. Димитријевић Милан и Воја, хотел, кафана[52]
85. Димић Љубисав, трговина[53]
86. Ивановић Драгољуб, кафеџија
87. Јовановић Јован, трговина
88. Јовичић Владислав, трговина
89. Марковић Секула, трговина,
90. Милошевић Јован, сресни начелник
91. Минић Никола и Мара, трговина
92. Митровић Мирко, учитељ
93. Нађеновић Илија, опанчарска радња
94. Радовановић Коста, адвокат
95. Станојевић Витомир, трговина

38 Дипломирао на Ветеринарском факултету у Немачкој. Раније у служби у Крагујевцу, а од 1934. у служби као сресни ветеринар у Голупцу, плата 3.000 динара.

39 Дошао у Голубац из Загреба. Јавља о њему агент са иницијалима К.И, односно Ј.К. из Загреба, 16.9.1940. године.

40 Приправник Финансијске контроле, додељен у Голубац, плата 887 динара и још 150-200 динара месечно од „хватања шверца“.

41 Седиште Голубац, Срез голубачки, Моравска бановина. Основана 20. јануара 1939. године код Окружног суда Велико Градиште. Чланови Управног одбора: Пауновић Радомир, сресни начелник у Голупцу, Ћирковић Божидар, управник поште у Голупцу, Бранковић Владимир, старешина Среског суда у Голупцу, Ћаловић Новица, шеф Катастарске управе у Голупцу и Марковић Војислав, државни сресни санитетски референт у Голупцу.

42 Плата 800 динара

43 Месечна плата 1.000 динара.

44 Наводи се и као Драгољуб и као Драгослав Стојићевић. Води фирму на име своје жене Здравке зато што је он задужен код Градиштанске банке у Велком Градишту. Кућа му је због неисплаћених дугова прешла у својину Градиштанске банке. Живи преко својих материјалних могућности и као такав се не препоручује за кредит, стоји у извештају.

45 Опанчарска радња и трговина гуменом обучом, специјално за земљорадничке потребе.

46 Од 1936. године. Плата месечно 1.300 динара, са напоменом да живи преко својих материјалних могућности.

47 Радња постоји од 1931. године на име Данице јер је њен муж под стечајем. Родом из Кучева су. Од како она води радња добро ради и нема дугова. Муж ради у радњи као пословођа.

48 Сматра се једном од најјачих фирми у месту, стоји у извештају.

49 Иако га повољно оцењују, сматрају (1938.г.) да је 5.000 динара које тражи кредит превисок за фирмине прилике и може се поверити највише 2-3.000 дин, и да ако се ради о већим износима потребно је условити и „супотпис“ његове супруге.

50 Садржи новински оглас о продаји непокретности Танасија Адамовића из Жабара ради наплате меничног дуга (огласило Начелство Среза опленачког).

51 Рођен око 1897, дошао из Смедеревске Паланке где је био адвокат. Има жену и двоје деце. Зарађује око 2.000 дин. месечно. Забележено да живи раскошно, изнад својих материјалних могућности, склон пићу, плаћа неуредно, не препоручује се за кредит.

52 Отац и син, основана фирма још пре ратова. Има кафански *једик* и намештај у 5 хотелских соба. Годишњи обрт је око 200.000 динара. Отац Милан Димитријевић је члан Управног одбора Моравске банке.

53 Колонијална бакалска роба и књижара, постоји од 1926. на пијаци. Власник је пореклом из Ореовице.

Села

Александровац
96. Ђорђевић Драгољуб, трговина
97. Јовановић Милан, трговина
98. Милосављевић Алекса, опанчар
99. Николић Милован, трговина

Жагубица

100. Гаџић Живота, трговина
101. Гаџић Милан, трговина
102. Гаџић Илија, абаџија
103. Дамњановић Милутин, лекар
104. Дачић Милутин, трговина
105. Ђорђевић Живојин, чиновник среског суда
106. Браћа Ђорђевић, трговина
107. Жељковић Максимовић Здравка, бивша учитељица жена Жељковић Јосифа
108. Живковић Милутин, председник суда
109. Илић Василије, опанчарска радња
110. Јанић Јелена, учитељица
111. Јовановић Станоје, трговина
112. Костић Светолик, трговина
113. Кнежевић Светислав, порезник
114. Крчевинац Миодраг, кафеџија
115. Кекић Милић, трговац
116. Костић Мирјана, учитељица
117. Крстић Станимир, опанчарска радња
118. Миленковић Стоја, трговина
119. Мијатовић Милан, бив. чиновник
120. Протић Војислав, свештеник
121. Филиповић Стеван, трговина

Села

Златово
122. Јанковић Јованка, учитељица
Крепољин
123. Илић Сава, трговина
124. Стефановић Станимир, трговина
125. Јовановић Александар, трговина
126. Атастасијевић Коста, трговина
127. Пантић Живан, опанчарска радња
Лазница
128. Димитријевић Стеван, трговац
129. Брагин Јосиф, свештеник

КУЧЕВО

130. Адамовић Светозар, трговина[54]
131. Алексић Василије, жандармеријски каплар[55]
132. Благојевић Урош, трговац[56]
133. Боговац Синиша, полицијски писар[57]
134. Брсановић Вељко, трговац мешовите робе
135. Васић Марјан, трговац
136. Војиновић Тома, настојник[58]
137. Вукаловић Јован, инжињер[59]
138. Гајић Сретен, сресни лекар
139. Ђокић Бранко, опанчар,
140. Ђорђевић Јован
141. Живановић Милован, кафеџија
142. Живановић Пера, трговац[60]

54 Налази се у коверти и упитник са заглављем *Univerzalni Obaveštajni Zavod za Trgovinu, Obrt i Industriju Confidentia – Beograd, Kralja Petra 44*. Упитник Кредит информа послат је њему да га попуни: „Учтиво Вас молимо да нам у сопственом и опште трговачком интересу изволите дати потребне податке о својој фирми, јер нам се чешће обраћају комитенти из наше земље и иностранства, молећи нас за што тачније податке о Вашој фирми. Ваше податке требамо ради проверавања вести које нам стижу са других страна, јер не би хтели да наседнемо евтл. (евентуалним прим аутора) злонамерним извештајима што се без ваше помоћи неда увек избећи. Ради тога са сигурношћу рачунамо да ћете Ви у тачном оцењивању ситуације да нам већ првом поштом пошаљете одговор на наша питања“ Фирма је основана 1908. (у другом документу пише 1900.) пословање је гвожђарско-дашчарска радња на мало и велико. (забелешка 1938. г.). Годишњи промет 1,5 до 2 милиона динара.

55 У Кучев,у месечна плата 1.100 дин.

56 Основана 1902. трговина мешовите робе. Урош Благојевић пореклом из Кучајне. „У личном погледу је човек повољно описан али је много под утицајем жене која се радо меша у послове и подржава га у шиканирању лифераната“.

57 Раније био у служби у Краљеву, а од 1936. је премештен у Кучево. Плата 1.400 дин. месечно, а опис: „поштен је и исправан и од својих претпостављених је повољно оцењен, тако често заступа начелника, једино воли друштво и по мало је склон алкохолу, али врло умерено“.

58 Код предузећа за грађење пруга Кучево Пожаревац запослен код *Друштва Рот-Плец*. Плата 1.200 (1937. г.).

59 Инжењер секције за грађење пруге, Раброво. Раније у Министарству Саобраћаја дирекција за грађење. Сада при секцији за грађење пруге Пожаревац-Кучево (1933.г.). Завршио Технички факултет у Београду. Плата са теренским додатком око 3.500 до 4.000 дин. месечно.

60 Основана 1921. од стране Филипа Вукотића који је 1930. примио као ортака Перу Живановића. Имају филијалу у Мајданпеку коју држи Вукотић, а Живановић у Кучеву. Посао је трговина мешовите робе. 1934. се разортачили, Пера је иступио и преузео једну радњу у Благојевом Камену коју је водио до 1937. кад је претворио у филијалу и поверио пословођи Милану Бркићу, а он се вратио

143. Живковић Божидар, апотекар[61]
144. Жутић Драгиша, надрзорник државних путева[62]
145. Зарић Мита, трговац
146. Ивковић Владимир, опанчарска радња
147. Јанковић Борисав, трговац
148. Јанковић Никола, трговина[63]
149. Јовановић Загорка, учитељица[64]
150. Јовановић Ружа, домаћица[65]
151. Јовановић Стојадин, званичник Среског суда и Јовановић Милена[66]
152. Јовић Милан, воскарско лицидерска радња
153. Коцић Драгослав, трговац
154. Крајчевић Јозеф, месар[67]
155. Лазаревић Стеван, кафеџија
156. Лазић Милован, абаџија
157. Лазић Тиса, трговац
158. Марковић Милан (Миле), трговац мешовите робе
159. Марковић А. Милан, трговина мешовите робе[68]
160. Миљковић Мирослав, опанчар
161. Михајловић Алекса, трговац
162. Михајловић Петар, кафеџија[69]
163. Ненадовић Вељко, трговац
164. Ненадовић Јоца (Светомир), трговина мешовитом робом[70]
165. Николић Коста, трговац[71]
166. Папесковић Мојсије, званичник Среског суда
167. Петровић Миливоје, трговац
168. Петрујкић Јован, трговац
169. Поповић Јован, судија
170. Ранић Душан, званичник Пореске управе[72]
171. Станојевић Милован, трговац[73]

у Кучево. Филијалу у Благојевом Камену је 1939. преузео Милан Бркић од Живановића. Живановић је 1937. у Кучеву протоколисао нову радњу, а тајни ортак му је у послу Бркић са улогом 150 хиљада, предмет пословања гвожђарско-дашчарска, колонијално-фарбарска и књижарска радња на велико и мало. Живановић има и имање у Благојевом камену, кафану, 2 дућана и зграде у којој су пекара и станови. Извештај о њему и његовој имовини поднео је трговац Миливоје Петровић (Мануфактурно-колонијална и нирнбершка радња Миливоја А. Петровића).

61 Апотека основана 1928. протоколисана код Београдске апотекарске коморе. Власник и оснивач Божидар Живковић пореклом из Беле Паланке, *дипломирани маистер фармације*. Напомена да у месту нема конкуренције пошто је то једина апотека и да „Живковић воли често без потребе да цепидлачи“. (1934. г.)

62 Запослен код Среског начелства у Кучеву као надзорник државни путева, 1.000 дин. месечно плата, а на име километраже прима још 100 дин.

63 Трговина мешовите робе основана око 1900 године од Илије Јанковића, Николиног оца.

64 Информација да не постоји као таква у *селу Кучеву*, срез Звишки *како је установљено према извештају добивеном у Министарству просвете и према проверама наших тамошњих повереника*. Упућено: *Jugosl. Philips, a.d. Beograd* (1. avg. 1940), а onda 24.9.1940. има извештај да је Загорка Р. Јовановић, наставница Женске занатске школе у Кучеву, рођена око 1915, није удата. Свршила државну стручну учитељску школу у Београду. Прво је била намештена као наставница Женске занатске школе у Пожаревцу, Петровцу, а од 16.2.1938. је запослена у Кучеву. Плата јој је 1.400 дин. аа поред тога што је учитељица врши и дужност управитељице исте школе.

65 Удовица са 4 одрасле деце. Док је муж био жив обављала баштовански и кројачки посао и лепо зарађивали. После смрти мужа нема одређен посао, живи од баштованлука. Син је завршио средњу школу са матуром, сарадник је дневног листа „Правда“, друга два сина су такође запослени, ћерка ради као кројачица. Повољно је описана, али због немања посла траже се гаранције за кредит од 3,500 динара. Податке је тражила продавница *Викинг а.д. Београд*.

66 Званичник дневничар Среског суда у Кучеву, месечна плата 900 динара. Био званичник дневничар у Доњем Милановцу. Описан неповољно као човек слабога гласа и некарактеран, радо пије и коцка се и као такав не може да дође у обзир за отплатне кредите. На крају упитника је напомена “Као дневничару када неће на леп начин да вам плати, јер је покварен шта му можете, и чиме вам се гарантује да ће остати у служби пошто се истиче као партизан, а навије лисе посланику да га отпусти, то данас иде брзо“ (белешка из 1938. г.)

67 Чешког поданства. Радња је основана 1937. године и одборен му је боравак у Великом Градишту на 3 месеца решењем Краљевске банске управе, али га је продужио. Пре је био месарски помоћник у више фирми у Београду.

68 „Фирма је у почетку рада имала извесне неугодности, тамошњи трговци из зависти су га оптуживали код београдских фирми и ишли толико далеко да код трговачких путника робу купују само у том случају ако се овај обавеже да на кредит неће ништа давати Марковићу. 1938. су се односи изгладили, тако да фирма добро послује“. Основана је 1933. г.

69 Кафана основана 1912, а он је родом из Београда. Био келнер у Београду.

70 Фирма основана још 1894. (у једном из 1933. стоји да је основана 1879.) Јоца Ненадовић, отац данашњег (1938) сопственика Свете Ненадовића. Напомена да Јоца важи у месту као најјачи трговац. Има 200 хиљада ратне штете у боновима, а имовина од 600-700 хиљада динара.

71 Пореклом из Каоне. Био трговачки помоћник код разних фирми у Великом Градишту и Пожаревцу, а пре отварања као писменији човек био и општински ћата.

72 Месечна плата 956 динара.

73 Извештај писан 1935. у Кучеву потписан од Св. Марјановића. Каже да се није задужио код банке за зидање куће, већ код Азриела Левија из Београда и да је он имао интабулацију на његовој кући. Станојевић држи трговину мешовите робе и пекарницу. У упитнику пише да сарађује са Ароном Левијем и синовима.

172. Стојановић Божидар, званичник поште[74]
173. Стокић Душан, ткач
174. Стокић Жарко, берберско-фризерска радња
175. Стокић Миливоје, опанчар
176. Шарић Лазар, надлугар

Ортаци

177. Живановић Пера и Вукотић Филип, трговина[75]
178. Ивковић Даница, власник кафане и Ивковић Велимир, кафеџија[76]
179. Миладиновић Милош, опанчар и Радојковић Ратомир, опанчар
180. Станисављевић Добривоје и Лазић Живота,[77] абаџијска радња
181. Степановић Чедомир, опанчарска радња „Конзорција“ Јовановић Јован и Лазић Борисав[78]

Села

Раброво

182. Анђели Давид, државни надзорник пруге[79]
183. Бујдић Десанка, учитељица[80]
184. Живић Александар, опанчар
185. Илић Радиша, трговац
186. Крстић Драгиша, трговац
187. Кузмановић Љубомир, шлосерско-механичарска радња[81]
188. Кузмановић Милић, адвокатски писар[82]
189. Миловановић Вукашин и Љубица, воскарско-лецидерска радња[83]
190. Милорадовић Милан, трговац
191. Павловић Александар, седларско-сарачка радња
192. Пајкић Данило, трг. гвожђе и даске
193. Поповић Василије, трговина
194. Стеван Стевић, трговина[84]
195. Стефановић Александар и Љубица, кафана

Раброво ортаци

196. Ђорђевић и Арсић, трговци
197. Паговић Михајло и Љубомир, трговина

Нересница

198. Мартиновић Дара, трговина[85]

74 Плата 900 дин.

75 Водио је Филип Вукотић, а од 1930. ушао у посао и Пера Живановић. Као ортаци послују до 1934. када је Живановић преузео радњу у Благојевиом Камену и иступио из заједничке фирме. Фирма има филијалу у Мајданпеку коју води Вукотићева жена, док у Кучеву ради сам Филип. Наводи се да фирма у Мајданпеку своја плаћања врши уредно и да се у тој радњи посао „води веома спретно“ док код радње у Кучеву је плаћање „нешто затезније“. Миливоје Петровић трговац је 1939. године слао информације о Филипу Вукотићу. Галантеријска радња.

76 Даница је уписана као власник кафане, а Велимир као кафеџија. Запослен је код супруге као келнер у кафани коју је она основала 1934. године. Он се због презадужености „заклонио иза имена своје супруге“. Каже се даље и да је *упитани* „описан са резервом, лаке је руке, док је његова супруга описана (је) повољно и као штедљива жена“

77 Живота попуњавао упитник и на питање „Како живи, скромно, штедљиво или је лаке руке“ он пише „Нек се не плаши Дугареса (фирма „Дугареса а.д. Београд“ од које су многи куповали робу у мешовитим радњама, прим. аут). И још каже „Шта могу рећи ево пошаљите мој рукопис на анлаизу .... у .... , он ће вам рећи да ли сам поштен, а и мене известите о анализи јер ме интересује и о судбини С пошт. Живота Лазић Кучево“. Овде се налази податак и да је Филип Вукотић (види р. бр. 75) био председник општине Кучево (1938. г.).

78 У упитнику наведена као *Опанчарска задруга Конзорција Чедомира Степановића* (1935). Из 1938. дојава Миливоја Петровића трговца да постоји фирма Чедомира Степановића, да је раније постојао конзорцијум али да су се пре године дана разортачили. (Миловоје А. Петровић Мануфактурно-колонијална и нирнбершка радња). Радња Ч. Степановића основана 1918. године. Од 1935 члан фирме *Козорција* са Јовановићем и Лазићем. Фирма има и филијалу у Раброву коју води брат Ратко Степановић (од 1936). Банковна веза је Занатска банка у Кучеву.

79 Пореклом Италијан, пре био службом у Сиракову, у пролеће 1937. се преселио у Раброво као надзорник пруге у железничкој станици. Плата 1.500 дин. Извештај потписао извесни Милорадовић.

80 Стара 24 године, неудата, месечна плата 911,80 динара. Извештај упућен фирми *Philips Jugosl. Trgovačko A.D. Beograd* на немачком.

81 Од 1936. поред шлосерско-механичарског посла бави се и трговином бициклима, деловима за бицикле, грамофонима, шиваћим машинама, а робу узима у комисији од фирме Илић и Андрејевић „Мотор“ Београд.

82 Извештај о њему насловљен на *Olympia Biro Mašine A.D. Beograd* на немачком.

83 „... фирму депротоколисао на име своје жене Љубице В. Миловановић и кријући се иза њене фигуре продужио је и даље да води послове горење фирме“

84 Основана 1912. На питање у упитнику „како плаћа“ каже „каваљерски а плаћам и унапред“. Имање процењује на 2 милиона. Информације о трговцу слао је и Бранко В. Богдановић, на меморандуму *Гвожђарско стакларске трговине Илије Белосавић и Син Пожаревац.* Извештава да је примио 120 динара, вероватно хонорар, и да је послао *15 бона за послате ми информације пошаљете ви мени и остатак још 30 динара а информације које вам шаљем рачунаћемо за исплату од 1. маја тек. године.* (1932.)

85 Радња основана 1924. од првог мужа Даре Мартиновић који је умро. Она се 1935. преудала и фирма је депротоколисана, а посао води њен други муж „на кога упитана још нема поверења да

199. Мартиновић Мита, трговац[86]
200. Стојановић Манојло, магационер[87]
201. Тоболар Венцеслав, књиговођа рудника „Нересница“ [88]
202. Тисмонаревић Дора, трговина[89]

Волуја

203. Јанковић Павле, трговина

Дубока

204. Тисмонаревић Л. Коста, трговина
205. Тисмонаревић Коста, трговина мешовите робе[90]

МАЛО ЦРНИЋЕ

206. Јанковић Михајло, дипл. агроном[91]
207. Обрадовић Војислав, деловођа општине[92]
208. Стокић Божидар „Соко“ хемијска творница[93]

Велико Црниће – село

209. Несторовић Славко, кафеџија

ПЕТРОВАЦ[94]

210. Аксентијевић Живота, абаџија
211. Аксентијевић Љубомир, абаџија
212. Алексић Живота, банкарски чиновник[95]
213. Алексић Стојан, чиновнички приправник[96]
214. Анастасијевић Милан, адвокат[97]
215. Богдановић Милисав, мануфактурна радња
216. Богосављевић Драгутин, хлебар и гостионичар
217. Бранковић Милорад, учитељ[98]
218. Булић Иван,рентијер[99]
219. Вис Фрања, млинар[100]
220. Гвоздић Владимир, електроинсталатерска радња
221. Гојковић Милан, ћурчија[101]
222. Домитријевић Милош, колонијална радња[102]

пренесе радњу“... „повољно описана, вредна је, поштена и по начину живота скромна жена и као таква можда да дође у обзир за пословне везе и упитани кредит..“

86 Ожењен Даром Тизмонаревић (сада Мартиновић) као други муж. (Види Дара Мартиновић, бр. 198 и 202). Муж јој умро 1930. године.

87 Радио у Пољопривредној задрузи, а од пре извеног времена код Рударског предузећа у Нересници као магационер. (извештај из 1939. г.)

88 Чех пореклом. Плата 6.000 као књиговођа.

89 Ради се вероватно о Тисмонаревић односно Мартиновић Дари. Види бр. 198. Вероватно грешка.

90 Могуће да се ради о истој особи, иако су евидентирани под различим бројевима 18263 и 15260. Код оба пише да су рођени око 1903. г.

91 Информације се достављају фирми *Зорка Београд* на немачком језику. У извештају стоји да је стар око 40 година (1940. г.), да као невенчан живи код гђе Катарине рођеном Стојићевић, удове из М. Црнића. На питање које школе је свршио стоји одговор „преставља се да је свршио вишу пољопривредну школу у Америци“, а на питање о ранијем намештењу каже: „нисам могао да сазнам, дошао је од некуда у село Мало Црниће упознао се са богатом удовицом, одмах је почео да некоме преко Дунава ликерује дрва из њеног браника и ту се задржао и данас код ње живи. Нема одређене плате.“. На питање да ли се радо задужује, пише „скроман до крајности“. Госпођа код које живи има 40 ланаца земље у вредности милион динара. Питање какав глас ужива ... „као слаб радник и човек који много прича а мало ствара“, али да не пије нити се коцка. Обавештења о њему, наводи се, може дати Фирма *И. Бајлони и Синови из М. Црнића*. Не препоручују кредит без госпође Катарине удове рођ. Стојићевић и њене гаранције.

92 Извештај је за фирму *Олимтија биро машине а.д. Београд*.

93 За израду коломаза.

94 Наводи се као Пожаревачки Петровац, ради разликовања са Петровцем на мору. У предметима пронађен евидентиран под бр. 12558 Медиговић Крсто трговац, али из Петровца на мору. Издвојен и биће припојен документима који садрже разна места бивше Краљевине Југославије.

95 Био раније чиновник Млавске Штедионице.

96 Завршио осам разреда гимназије у Пожаревцу са великом матуром. Од 1935 чиновник приправник у Среском суду у Петровцу. Плата 955 динара месечно.

97 Авокат *Млина Београдске окружне штедионице*. Млин је на усисавајући плин (Sauggasmotor) озидан је 1900. Београдска окружна штедионица га купила 1912. У тренутку извештавања (1932.) Београдска окружна штедионица више не постоји, а млин је доспео после рата (Првог. прим. аут.) у руке адвоката Милана Анастасијевића из Београда и њиме рукује његов управник, један Чех. Послови слаби, млин стар, инсталације дотрајале, вреди 200 хиљада динара. Капацитет 6 хиљада кг у 24 часа. Анатасијевић иначе лично добро описан.

98 Адреса Краља Петра 211. Завршио учитељску школу, био раније са службом у селу, 1935. премештен у Пож. Петровац где ради у тамошњој основној школи. Месечна плата 1.680 дин. Жена му је учитељица у истом месту.

99 Издаје кућу и локал. За кућу узима 1.500 дин месечно. У локалу је стовариште обуће „Бата“, кирија за локал 1.500 динара.

100 Изучени млинар по занату, био у млину Браће Савић у Осипаоници, од половине 1935. је у Млину београдске окружне штедионице, месечна плата 750 дин. Поправља и суседне млинове, описан *повољно*, мада је помало „кафански човек“.

101 Упитник је послао *„Хермес“ Трговачко – обавештајни биро из Београда*, Теразије 5.

102 Колонијално-деликатесна радња. Ток послова добар *јер је ово једина радња ове брашне у месту са лепо сортираним лагером*. Годишњи промет милон динара. Снабдева и сеоске трговце, има

223. Ђорђевић Вукашин, трговац шпецерајско.ситничарска радња
224. Ђорђевић Косара, студент права[103]
225. Ђорђевић Мирослав, фабрика сода воде[104]
226. Ђурић Драгуитн, мануфактурна радња
227. Ђурић Милутин, писмоноша[105]
228. Ђурић Тимотије, трговац[106]
229. Ђурђевић Милан, шофер[107]
230. Живковић Момчило, трговац бакалске робе
231. Живковић Радомир, лекар[108]
232. Здравковић Милан, трговац
233. Здравковић Милутин, фризер
234. Ивановић Михајло, грађевински инжињер[109]
235. Илић Адам, бакалска трговина[110]
236. Илић Војислав, служитељ Среског суда
237. Илић Милан, апотекар[111]
238. Јанићијевић Милија, опанчар
239. Јанковић Андреја, димничар
240. Јеклов рудник лигнита[112]
241. Јеремић Димитрије, трговац
242. Јеремић Михајло, трговац[113]
243. Јефтић Миодраг, бивши трговац [114]
244. Јовановић Бранислав, порезник[115]
245. Јовановић Драги, мешовита трговина[116]
246. Јовановић Коста, лекар[117]
247. Јовановић Милосав, мануфактура
248. Јоксимовић Станиша, гвожђар, стаклар и дашчар[118]
249. Јоцић Александар, трговац

и сопствени теретни ауто у вредности 50 хиљада дин. Био је у Млавској штедионици којој нешто дугује, али сада се *повлачи јер сама штедионица нема расположивих новаца и прибира сав капитал*. (1936)

103 У извештају стоји да је студент, али да је сестра Станка уд. Томић „подвела“ као јамца за кредит од 5.300 дин. Косара има мајку удову која живи од нешто пензије, није у стању ни да је школује, помаже је брат Станислав Ђорђевић адвокат из Жагубице.

104 Пореклом из Свилајнца, био кафецијa, са братом држао кафану, али је продата за дуг. Набавио ручни апарат за производњу сода воде са 100 сифона, разноси по кафанама. Кућа гласи на жену иначе би била продата за дугове.

105 Плата 800 динара.

106 Обућар по занимању, био шеф стоваришта обуће „Бата“ у месту до маја 1940. када је напустио ову дужност и не ради ништа.

107 Пореклом из Крагујевца, ради у Шумском предузећу Војислава Јањића, село Витовница. Плата му је 900 динара и стан. Упитник има меморандум *Трговачки обавештајни завод Кредит Контрол Београд*, адреса Цара Лазара 11. Напомена на крају „То су људи летећи, овди ради док има посла и док оће, по том се изгуби и нико га не може пронаћи. Сваки кредит у рескиру је јер то стоји до његове воље оћели платити и када и дали може, менична обавеза за њега не вреди ништа јер ништа нема“. Кредит само уз обавезу послодавца.

108 Завршио Београдски Медицински факултет, дошао из Крагујевца. Плата 2.700 дин. и од приватне ординације до 3.000. дин.

109 Обавештење из 1942. године да је почетком 1941. мобилисан као резервни официр Југословенске војске, али је за време преврата заробљен и данас се налази у заробљеништву у Немачкој.

110 Напомена да је по народности Јерменин, да је дошао овде око 1910. као туцач кафе па је развијао посао. Карактера јаког, штедљив, вредан тако да је способан за сваки кредит, стоји у извештају. Држи колонијалну бакалску радњу, има и радионицу пржене и млевене кафе. Зет је у кући већ 36 година, стар 55 година.

111 Извештај 1934. наводи да апотека постоји на пијаци у Петровцу око 40 година, да је протоколисана код Апотекарске коморе у Београду. Милан је рођен око 1864. изучени апотекар, пореклом из Крагујевца. Има добар посао, али радња је стара и стромодна. Наводе и да је до пре годину дана то била једина апотека у месту.

112 Рудник „Јеклов“ код Петровца, својина индустријалца из Петровца. Лигнитски слој има од 1,19 до 2,55 метара. Угљенокоп је снабдевен *модерним машинским уређајем*. У руднику је запослено 100 радника и чиновника а може да произведе дневно до 100 вагона лигнита. При коксирању добије се 42,25% кокса. Калорија 4,800. Упит је послат на име Француско-српске банке.

113 Бакалско ситничарска роба. Евидентиран под број 17838, затим под бројем 19817.

114 Радња је била на његовог очуха пок. Милосава Мила К. Томашевића који је добро ситуиран. Миодраг је презадужио и 1934. депоротоклоисао је на своје име. Због лошег пословања поново је депротоколисао, сад се води на мајку Милицу М. Томашевић, а Миодраг је ту само деловођа. Бави се трговином мешовите и мануфактурне робе.

115 Има 8 разреда гимназије и велику матуру. Завршио и порезничку школу у Београду, био порезник у Свилајнцу одакле је родом, сад је у Пореској управи у Петровцу (1937), са платом 1.340 дин. Родитељи му угледне занатлије у Свилајнцу.

116 Гвожђарско, колонијална, стакларска, фарбарска и грађевинског материјала, постоји од 1910. године. Заступа и фирму *Standard Vacuum Oil company* за бензин и уље. Годишњи обрт око 800 хиљада динара.

117 Коста Љ. Јовановић, управник Дома народног здравља. Завршио школу у Београду, раније био у Жабарима, (1933.) има 35 година. Приход 2.700, и приватно 2.500 дин. Од 1931. је у Петровцу. Не знају да ли му је жена донела мираз, али намештај процењују на 20 хиљада дин. Има нешто имања у Пожаревцу од оца, родом из Пожаревца. Наводе да живи скромно. Тражио кредит до 50.000 . „Поред свега тога што се о њему има лепо мишљење, ипак пема данашњим приликама кредит од 50.000 много је, ту трбеа да има јаке гаранције.“

118 Радња од 1909. године, а годишњи промет се процењује 1,2 милиона динара.

250. Каменаревић Коста, кројач[119]
251. Кнежевић Роксанда, учитељица[120]
252. Костић Жика и Драган, књижара[121]
253. Лазаревић Живота, трговац
254. Лазић Драгољуб, сарач[122]
255. Лаковић Светислав, трговац
256. Лужаић Павле, месар и кобасичар
257. Маринковић Велимир, кафеџија
258. Маринковић Драгутин, кафеџија
259. Марковић Живан, рентијер
260. Марковић Љубомир, поштански чиновник[123]
261. Марковић Љубомир, трговац
262. Мидић Драгољуб, опанчар
263. Миладиновић Илија, опанчар
264. Милосављевић Миливоје, опанчарска радња
265. Милосављевић Наталија, кројачица
266. Милошевић Стојан, трговац
267. Мирчић Ђура, кафеџија
268. Михаиловић Жика, благајник Млавске штедионице[124]
269. Михаиловић Радомир и Марко, трговина гвожђа
270. Млавска штедионица[125]
271. Младеновић Живојин, бакалска ситничарска радња
272. Московлић Живота и Марко, трговина мешовите робе[126]
273. Немчевић Марко, грађевинско предузеће[127]
274. Николић М. Драгутин, мануфактурна радња[128]
275. Николић Божидар, школски надзорник[129]
276. Николић М. Добросав, месарска радња
277. Новак Владимир, лекар[130]
278. Обрадовић Велимир, бакалска радња
279. Павловић Радисав, фризер
280. Павловић Тиосав, званичник у срезу[131]
281. Панајотовић Драгољуб, пешадијски капетан у пензији[132]
282. Пауновић Јован, трговац
283. Пауновић Сава, трговац

119 Пореклом из Македоније. Изучени кројач.

120 У основној школи од 1931. у Петровцу. Плата 1.360 динара.

121 Књижара и штампарија основана је првенствено у Свилајнцу још пре рата (Првог св. рата. прим. аут). Оснивач је Жика Д. Костић. Због сукоба са законом отишао из Свилајнца и 1927. и преместио се у Петровац, а 1933. радњу пренео на свог сина Драгана. У месту нема друге штампарије, описују је као малу и примитивну.

122 Евидентиран у две коверте, под бројем 17839 и 15521, занимање у оба сарач и седлар, родом из Свилајнца. Не слажу се године живота Лаића, у извештају из 1937 стоји да је рођен око 1899. године радња постоји од 1925, а у извештају из 1938. да је рођен око 1894, а радња постоји од 1926. Потпис известиоца је исти: М.Б.П. Вероватно је у питању иста особа, јер су године увек дате оквирно. Код оба стоји да је на упит од *Soldatović i Co, Beograd*.

123 Раније био запослен код општинске управе, а од 1.8.1938. је у пошти, плата 970.

124 Свршио основну школу и нижу гимназију. Био је општински благајник, порезник, а од 1930. благајник Млавске штедионице са платом 1.500.

125 У предмету је закључни рачун за 1932. годину Млавске трговачке банке из Петровца на Млави где се види и ко су чланови Управног и Надзорног одбора. Председник је био Миодраг Ј. Петровић. Сазнајемо из докумената да је акциски капитал око милион динара, да је Млавска штедионица основана 1887. године. Има и одштампан закључни рачун Млавске штедионице Петровац (на Млави) за 1932. годину. Седиште је *у сопственом дому Краља Петра бр. 62*, постоји и слика зграде. Управу су чинили: председник Управног одбора Марко Н. Московлић, потпредседник Живота Јовановић, чланови Лазар Николић, Милан Рајковић, Драг. Д. Селинкић, Милутин Средјић. Надзорни одбор: председник Влад. Д. Миливојевић, чланови Светислав Лалковић Јаков Симоновић. Управник Драг. Д. Селинкић.

126 Гвожђарско-дашчарска и фарбарска и стакларска радња основана 1885. године. Марко Московлић је био председник Млавске штедионице и председник Општинског суда (1933). Син Живота ради са њим. Њихова имовина се процењује на 2 односно 3 милиона динара. Ратне штете има 1,5 милиона динара. Има удео у Млавској штедионици 100.000 дин. „Слободан је за сваки кредит колико год треба, па било и до 50.000“. Наводе и да живи скромно и да је вилики штедиша.

127 Грађевинско предузимачка фирма основана 1927. године, предузима радове и код државних надлештава, има потраживања од Моравске бановине 60.000 дин. Власник је родом из Баната. Разматрали га као жиранта Милану Черном, књиговођи Млавске штедионице за кредит од 4.000 дин.

128 Црвеном оловком исписано да је 11. јуна 1932. предао кључеве Окружном суду у Пожаревцу због стечаја. Каснији извештај из 1941. наводи да је ток послова фирме слаб, да је иста око 1933. била под принудним поравнањем, али је постигнут споразум са повериоцима.

129 Има свршену учитељску школу, рођен око 1896, има факултетску наобразбу, био учитељ у Скопљу, а од 1935. је школски надзорник за Срез млавски. Плата 2.200 дин. Супруга је учитељица *у месту*.

130 Завршио Медицински факултету Београду. Раније био лекар у Божевцу. У Петровцу је од 1934. сремски лекар. Плата око 1.600, још 1.200 дин од ординације и разних хонорара. Напомена: као лекар добар, клијентелу има добру јер је *врло приступачан код публике* и *прозват је сиротињски лекар*. Податке су дали на захтев *Jugoslovesnki Philips a.d. Beograd*.

131 Родом из Прокупља, плата 750 динара.

132 Пензија је 2.870. Има свршену Војну академију. Информације је тражио *Радио салон из Београда*, са адресом у Браће Југовића 17 .

284. Пацика Христа, модерна млекара[133]
285. Перазић Душан, шофер[134]
286. Перић Живота, трговац
287. Петковић Живота, службеник Техничког одељка[135]
288. Петровић Драгољуб и Миодраг, кожарско-житарска радња
289. Петровић Драгослав, посластичар[136]
290. Петровић Душан, Радмила и Илија, трговина[137]
291. Петровић Живан, трговац
292. Петровић Мих. бивши трговац, кафеџија
293. Петровић Радомир, мануфактурна радња
294. Пиљевић Векас, часовничар[138]
295. Пољопривредна подружина[139]
296. Поповић Војислав, келнер
297. Поповић Драгиша, апотека[140]
298. Радовић Цвета, чиновник Среског суда[141]
299. Радојковић Живко, ситничарска радња
300. Радојковић Милош, трговина мешовите робе[142]
301. Рајић- Браћа, мануфактурна трговина
302. Рајић Ј. Љубиша, помодно мануфактурна радња
303. Рајчић Драгољуб, бивши трговац
304. Ракић Јован, абаџија
305. Ранчић Станислав, лимар
306. Ранчић Стојан и Милица, молер[143]
307. Ристић Станоје Тане, кафеџија
308. Садиковић Јетула, жандармеријски поднаредник[144]
309. Селинкић Драгутин, управник Млавске штедионице[145]
310. Спасојевић Драгољуб, поштански чиновник
311. Спасојевић Милан, лимарска радња
312. Срејић Живота, кафеџија[146]
313. Стаменковић Д. Милица[147]

133 За време окупације дошао као Грк избеглица, занат свршио у Грчкој. Нема конкуренције у својој бранши зато добро послује, примећује известилац.

134 Нема свој аутомобил, јер је исти регистрован на брата. Презадужен је и нема основ за кредит.

135 Завршио 4 разреда Гимназије у Смедереву. Запослен као службеник Техничког одељка за грађење путева у Петровцу са месечном платом од 1,100 дин.

136 Сачуване су две коверте под бројем 19819 и 19032 и истим именом. Отац Љубомир му је био по занату изучени лецедер и посластичар и такође има своју самосталну радњу.

137 Известилац извештава да фирма Душана Петровића не постоји. „Он је син Илијин који уме да се као такав рекламира, али уствари живи на туђ рачун.“. Фирма је најпре вођена као *Илија Петровић&Син*, потом као *Душан Петровић & Комп*. Једно време као филијала његовог шурака Драг. Ђурића, а сад се води на име жене Радмиле Душана Петровића. „На тај начин Петровић вуче за нос све своје повериоце и закачи где кога стигне“. Очева фирма је од 1932. (извештај из1935.) је под стечајем.

138 Нема радњу, већ ради по потреби. Послове највише обавља по кафанама где налази муштерије. Нема ни сталног места становања.

139 У извештају 1938. стоји да постоји од пре 15 година Пољопривредна подружина за срез Млавски у Петровцу чији је задатак пропагандни рад на побољшању пољопривредне производње. Води је Сресски пољопривредни референт. Председник је Бранислав Милић свештеник, потпредседник Драгутин Павловић индустријалац, секретар и благајник Тодор Благојевић пољопривредни референт Среза млавског. Има 350 задругара.“ Тражени кредит заслужује, *у управи су добри људи и доброг стања*.

140 Родом из Пожаревца где је био апотекарски помоћник. Апотеку отворио 1933/34. год. преузео је од Милана Илића за 180.000 динара. Добро послује под називом „Народна апотека“. Власник је магистар фармације.

141 Чиновница Среског суда у Петровцу, девојка двадесетих година, није удата, месечна плата 1.178. Извештај је тражио *Радио-Салониз Београд* 1936. године, а шаље га Мих. Б. Петровић, Петровац. Он каже да је депешу Кредит-информа добио данас, на исту одговорио одмаха и моли да сачекају његово писмо *јер депешом незгодно је да дам моје мишљење, јер то је паланка и то се одма сазна шта је одговорено*.

142 Због ненаплативости дугова, известилац МБП саветује да пошто је отац дужника председник села Кнежице да ће због угледа да исплати. „Моје је мишљење да ту ствар доставите овд. адвокату г. Пери Добошаревићу па да их он позове и саопшти да је од фирме добио налог за наплату, па да у року од месец дана по мало од њих извлачи, то би био најбољи пут да се наплати, јер таквих случајева било је више, боље је дати адвокату један мали хонорар него судским путем. То је моје мишљење и препоручујем поменутог адвоката.“

143 Брат Станислава Ранчића. Завршио занат у Београду, „а као и већина занатлија и он воли кафану, али се не коцка, а пије колико му треба...“ стоји у извештају.

144 Плата 960 динара (1939), био је са службом у Куманову, одатле 1935. дошао у Петровац.

145 Сазнајемо да 1933. има 56 година, да је у Београду свршио Трговачку школу и да је у том заводу још од 1905. са платом од 4.800 динара у том тренутку. У Пожаревцу има кућу и земљу као наслеђе од оца. Намештај му вреди 50.000 динара. Годшњи приход му иде до 80.000 динара, али живи скромно.

146 Радњу је водио његов стриц Милутин Срејић, а до оснивања госионице Милутин је био члан фирме *Браћа Рајковић и М. Срејић* у Петровцу. Гостионица је у Краља Петра улици.

147 Оглашена продаја имовине 1939. због дуга од 282.893 динара колико је осуђена да плати поверилачкој банци Млавској Штедионици у Петровцу по пресуди Окружног суда у Пожаревцу из 1935. год.

314. Станковић Драгољуб, бакалско ситничарска радња
315. Станковић Живојин, трговац
316. Станојевић Л. Божидар и Богосав, мануфакт. радња
317. Станојевић Станоје, мешовита ситничарска радња
318. Станојловић Милисав, индустријалац
319. Стевић Војислав, опанчарска радња[148]
320. Стевић Љ. Војислав, опанчарска радња[149]
321. Стефановић Н. Миодраг, мануфактурна радња[150]
322. Стефановић Михајло, бравар – млин[151]
323. Стоићевић Милан, Стоићевић Станислав, трговина мешовите робе[152]
324. Стојановић Драгутин, трговачки заступник, радник надничар[153]
325. Стојановић Илија, полицијски писар[154]
326. Стојановић Милан, трговина мешовите робе
327. Стокић Велимир, ткач
328. Стокић Радосав, службеник Пореске управе
329. Танчић Милан и Стојан, трговац
330. Танчић Светозар и Милан, вуновлачарска радња[155]
331. Танчић Стојан и Милан, трговина мануфактурне робе[156]
332. Тацић Љубомир, приватни чиновник
333. Томашевић Светозар, столар
334. Томић Станка, пензионерка
335. Тоскић Душан, кафеџија
336. Траиловић Војислав, столарски помоћник
337. Трифуновић Драгутин и Милан, кафеџија Хотела „Берза“ [157]
338. Трифуновић Љубомир, трговац мештовите робе
339. Ћирковић Божидар, управник поште
340. Филиповић Христивоје, приправник Финансијске контроле[158]
341. Черни Милан, књиговођа[159]
342. Шуманац Зорка, дрогерија „Шуманац“[160]

Ортаци

343. Вујчић Милорад, мануфактура и галантерија, Вујчић Миливоје, Вујчић Катарина и Богдановић Милан, Стојковић Милан[161]

148 Евидентиран под бр. 15179

149 Евидентиран под бр. 17843

150 Био обућар *који се одао трговини*. Колају гласине да је роба својина фирме Браћа Станојевић која је од њега направила трговца када су се *спремали за пад* и њему поверили своју робу... мада *појма нема о трговини*. Браћа Станојевићи су му пашенози.

151 Два пута је евидентиран и то под бројем 21969 (извештај из 1934) и бројем 16903 (извештај из 1938. године). У оба је описан као „пропао тип“. Наводи се да је био шлосер, после радио као млинар. Оштетио бројне повериоце, па и швајцарску фирму са чијом је помоћи монтирао млин у Петровцу, као закупац. Оштетио је швајцарску фирму за неких 200 хиљада динара. Повукао кредите, продао млин и од примљеног новца само исплатио месну банку са 100 хиљада, а остале повериоце оштетио. Онда је после купио половину истог млина и ту половину пренео на ташту, кућу пренео на име сина, а своје имовине нема. Млин добро ради, али долазе наплате по тужбама. Каже МБП „Према томе као човек не вреди ништа“.

152 Основана још 1902. као трговина мешовите робе, колонијално-бакалска, гвођарско–стакларска, мануфактурна и дашчарска на мало. Имају и закуп монополских артикала и специјално дувана за цео Срез. Станислав је отац и има три одрасла сина у послу. Милан је један од синова, а остали су Диситије и Драгољуб. Милан је протоколисао радњу на своје име (1935.). Он поседује теретни аутомобил којим врши превоз робе и путника до Жагубице и Београда. Брат Доситије му је тајни ортак. Од оца се оделили 1935. Кредити могу, али преко оца. Помињу се и презименом Стојичевић.

153 Известилац каже да он није никакав трговачки заступник, већ је ту титулу сам себи дао, да ради као надничар.

154 Матурирао у Крагујевцу, од 1934 полицијски писар у Петровцу. Месечна плата 1.900 дин. Има петоро деце. Кућни намештај му вреди 6.000 дин.

155 Евидентирани заједно под бројем 19822. Милан хоће да отвори самосталну радњу и да се одвоји од оца који слабо послује, али кажу да није довољно озбиљан и не ужива добар глас. (1937. год.)

156 Раније радио по разним општинама, начелству и суду, а сада (1938.) је у моторном млину Мих. Стевановића у Петровцу, са платом од 750 динара у новцу и у натури око 300 дин. месечно.

157 Фирма основана 1927. оснивач Драгутин Трифуновић, син Милан ради са њим. Пре оснивања ове фирме власник се бавио трговином.

158 Свршио малу матуру, и стручно школу за финансе. Раније запослен у Ћуприји, од 1935. у Петровцу.

159 Књиговођа Млавске штедионице, рођен око 1906. пореклом из Словеније. Завршио је Трговачку академију у Београду, од 1933. у Млавској Штедионици са платом од 800 динара.

160 Зорка уписана као сопственик, послује са мужем Дратутином. Шуманац је родом од Шапца, био полицијски писар, *отпуштен из државне службе, рђав*. Жена има положен испит за вођење дрогерије. Због лошег пословања и мужа који није плаћао дугове стигло је наређење Банске управе да се дрогерија затвори.

161 Основана 1909. године под називом *Миливоје Вујичић&Комп. Мануфактурно-галантериска радња*. После смрти Миливоја, власници су удова Катарина М. Вујичић, његов брат Милорад и Милосав Богдановић који је 1933. иступио из фирме. Због потешкоћа фирма је била пред стечајем, али су се нагодили са повериоцима. Милорад је према извештају носио у Београд да

344. Живковић Драги и Миодраг, Пејкић Војислав, помодно-мануфактурна и галантеријска радња[162]
345. Јевтић Миодраг и Томашевић Милица, колонијална бакалска радња[163]
346. Миловановић Добросав и Павловић Милан, трговци
347. Милојевић Душан и Динић Стеван, опанчарска радња
348. Рајковић Милан и Рајковић Драгутин, трговина житарицама
349. Симоновић Јаков, трговина мешовите робе и Дурлић Јанко
350. Срејић Милутин и синови, кафана

Петровац - села

Велико Лаоле
351. Животић Светозар, деловођа општине
352. Илић Живко, кафеџија[164]
353. Илић Михајло, кафеџија
354. Тасић Марко, трговац

Велики Поповац
355. Николић Драган, кафеџија[165]

Витовница
356. Лончаревић Василије, свештеник[166]

Добра
357. Ђорић Александар, трговац

Добрње
358. Сотировић Предраг, свештеник[167]

Забрђе
359. Ђорђевић Миодраг, деловођа општине

Кнежица
360. Обрадовић Велимир, кафеџија

Лопушник
361. Савић Данило, купопродаја живине и јаја

Мало Лаоле
362. Миловановић Миладин

Мелница
363. Пауновић Т. Сава, трговина мешовите робе

Рановац
364. Јеремић Миодраг, свештеник[168]
365. Јовановић Панта, учитељ[169]
366. Мајкић Петар, лекар

Рашанац
367. Мацић Бранислав, Илић Милан, трговац бакалин и гвожђар
368. Павица Јанко, опанчар
369. Пауновић Андреја, трговац
370. Рајковић Драгутин, опанчар[170]

Трновче
371. Љубисављевић Сретен, трговац

плати рату, али као алкохоличар се запио у Београду, разбацао новац, у међувремену су зет Милан Стојковић и ранији ортак Милосав Д. Богдановић, *поравнали* Милорада са повериоцима. Они ће највероватније наставити посао. Милан Стојковић је био трговац, сада педузимач већ 15 година (1935. извештај). Пре рата (Првог светског прим. аут.) био у Жагубици, после се доселио у Петровац.

162 Основана 1931. као *Драги Живковић и Пејкић*. Пејкић се није слагао са ортаком Живковићем, јер је Живковић порочан, то су се растали 1934. Пејкић продаје срећке државне класне лутрије, месечно зарађује око 2.000 динара.

163 Године 1938. извештавају да фирма Миодрага Јевтића, колонијално бакалска радња више не постоји, да је именовани водио до 1935. године радњу на два имена и то на Јевтић, а по потреби и на име своје мајке Томашевић. Оштетио је велики број трговаца у Југославији. Он је зато пренео радњу на име мајке и данас (1938. прим. аут.) води фирму под именом Милица М. Томашевић. Миодраг није син пок. Томашевића, већ га је мајка довела кад се удала.

164 Постоји од 1932. године. Добро послује, јер је село велико и богато и има свега две кафане.

165 Отац му до смрти био кафеџија у Петровцу. Драган се 1933. преселио у Велики Поповац где је основао кафану. Изучени келнер.

166 Он уопште 1939. није познат у селу Витовници, код среског намесника установљено да не постоји свештеник под тим именом, а село Витовница уопште нема свештеника, наводи се у извештају. У околини постоји манастир, али не постоји ни један калуђер под тим именом, *а иначе калуђери нису способни за кредит јер немају плате*. Сумњају да је грешка.

167 Извештавају да свештеник више није у Добрњи, већ је у срезу Левачком (1934). Извештавају да у Добрњи ником није остао дужан. Плата му је била 800 динара плус од парохије, крштења и венчања. Пореклом из Рековца код Јагодине. Кућни намештај му вреди око 6000.

168 Жена му је учитељица у Рановцу.

169 Био учитељ у Смедрееву, а од 1937. у Рановцу. Плата 1.300 динара. Супруга такође учитељица у селу.

170 Не постоји такав у селу, извештавају.

***

Архивска грађа у оквиру архивског фонда *Трговачки обавештајни и инкасо завод „кредит-информ“ Београд* за подручје данашњих општина Велико Градиште, Голубац, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће и Петровац на Млави представља богат извор података за истраживаче, како за истраживаче привредне историје тако и за генеалоге и друге. Иако сви подаци нису потпуно поуздани, уочени су различити датуми, године, ограђивање известилаца агената са „сса“ код давања личних података,[171] они ипак представљају драгоцене изворе за евидентирање становника тих места, предузетника, привредника и индустријалаца, али и обичних људи, занатских и других радњи, заната и занимања по варошима и селима, за праћење кретања државних чиновника и чиновница у служби (учитеља, судија, свештеника, писара), за уочавање различитих пословних, али и родбинских веза које су често преплетене и биле узрок раскидања пословних односа, али и нарушавања породичних веза. Значајна је и за проучавање привредне историје Краљевине Југославије у међуратном периоду, за праћење пословних односа и пословне климе у појединим местима, праћење бројности предузетника и фирми по појединим местима, али и њиховој потреби за кредитирањем. На основу ове архивске грађе могуће је упоређивати и плате различитих државних чиновника по професијама, али и са платама приватних чиновника и пратити промене занимања појединаца. Посебно су интересантне личне карактеристике које агенти, износе на основу распитивања, мишљења „чаршије“ о појединицима, о њиховим породичним везама и односима. Занимљиве су и цртице из грађе које говоре о родним односима, положају жене у привредном амбијенту малих места у Краљевини, њеној пословној способности, често и признању њеног рада и заслуга за вођење фирме у односу на несмотрене мужеве. Занимљиво је пратити и успостављање пословних веза са Београдом као престоницом, пословно и преудзетничко понашање, пословну културу, затим кретање робе на тржишту, нпр. набавке радио апарата од стране чиновника и чиновница, учитеља и учитељица, набавку писаћих машина од стране деловођа или писара. Овај архивски фонд и његова архивска грађа, свакако ће у будућности бити незаобилазни за истраживање локалне историје, а овај чланак надамо се, допринеће повећању интересовања истраживача.

171 „око“ или „оквирно“

Резиме

У раду је представљена архивска грађа дела архивског фонда *Трговачко-обавештајни и инкасо завод „Кредит-информ“ Београд* који се чува у Историјском архиву Пожаревац. Архивска грађа која се представља у овом чланку односи се на лица, предузетнике и фирме са територије општина Велико Градиште, Голубац, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће и Петровац на Млави са околним селима. Архивска грађа наведног фонда значајна је за истраживање микроекономске историје овог подручја, за генеалошка истраживања, али и за историју родних односа и друштвену историју уопште. У раду је пописано 371 име/назив појединаца и фирми који су били предмет интересовања овог Завода ради утврђивања њихове платежне и кредитне способности, односно њихове способности за пословне везе и сарадњу. Уз попис је у напоменама истакнуто оно што је најзанимљивије о поједицима или фирмама, односно, оно што је ауторка чланка сматрала важним или интересантним подацима за тему и за читаоце. На будућим истраживачима је да подробније истраже и укажу и на нове могућности коришћења информација из ове архивске грађе.

The archival data of the „Trade information and inkaso bureau: Kredit-inform, Belgrade“ in the Historical Archive of Požarevac

This article is about the archival data from the Trade information and inkaso bureau -Kredit-inform, Belgrade, which is kept in the Historical Archive in Požarevac. The archival data mentioned in this article is about people, entrepreneurs and firms for towns and boroughs/counties Veliko Gradište, Golubac, Žabari, Žagubica, Kučevo, Malo Crniće and Petrovac on the river Mlava. The archival data of the fund is significant for microeconomic historic research of this region, genealogical research and the gender relation history and social history in general. This work has a list of 371 names/individuals and firms which were followed by the bureau in order to have their purchasing power and solvency. Furthermore, the most important data on the individuals of firms is mentioned in the notes, which the author of this article finds important or interesting for the topic and the readers as well. The future researchers have the opportunity to look deeper and point out the new possibilities of using the information from the archival data.

Sonja GALINA[1]
Državni arhiv u Zagrebu
Republika Hrvatska

UDK: 930.25(497.5)

Stručni rad.

DIGITALIZACIJA OSOBNOG FONDA HR-DAZG-839 HIRC DRAGUTIN

SAŽETAK. Digitalizaciji ovog osobnog fonda pristupilo se u sklopu projekta *Enriching Europeana through citizen science and artificial intelligence - unlocking the 19th century* čiji je cilj povećanje dostupnosti rukom pisanih dokumenata koji se čuvaju u baštinskim ustanovama. Dio radova i bilješki hrvatskog prirodoslovca, geografa i putopisca Dragutina Hirca koji se čuvaju u Državnom arhivu u Zagrebu izabrani su za sudjelovanje u projektu zbog čega je fond i digitaliziran. U radu ćemo izložiti razloge digitalizacije fonda Dragutina Hirca. proces digitalizacije fonda, upute koje smo koristili za njegovu digitalizaciju, izradu metapodataka te ishode digitalizacije.

KLJUČNE RIJEČI: digitalizacija, osobni fond, metapodaci, Europeana, građanska znanost, transkripcija

UVOD. Fond HR-DAZG-839 Hirc Dragutin manji je osobni fond koji se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu. Sastoji se od ukupno dvije arhivske kutije. Iako je kvantitativno malen u usporedbi s nekim drugim fondovima u spremištima Državnog arhiva u Zagrebu, vrlo je značajan za grad Zagreb, njegovu povijest, ali i za samog stvaratelja. Dio ovog fonda već je ranije transkribiran i objavljen u dva sveska u nakladi Matice hrvatske 2008. godine pod naslovom *Stari Zagreb*.[2] Ostatak fonda nimalo ne zaostaje za rukopisom monografije. Zanimljivi materijali koji se mogu pronaći unutar fonda bili su jedan od glavnih razloga za cjelovitu digitalizaciju ovog fonda. U ovom radu precizirat će se razlozi digitalizacije fonda Dragutina Hirca, koje su se upute konzultirale i pratile, koji su bili zahtjevi projekta koje je trebalo ispuniti. Prikazat će se proces izrade metapodataka te izložiti rezultati digitalizacije. Također, u kratkim crtama predstavit će se životopis Dragutina Hirca te dati osnovne informacije o njegovom fondu. Cilj rada je na sažet način prikazati digitalizaciju fonda kao primjer za druge baštinske ustanove koje tek počinju s projektima cjelovite digitalizacije gradiva i pronađu se u sličnoj situaciji.

PROJEKT *ENRICH EUROPEANA +*

Digitalizaciji se pristupilo zbog sudjelovanja Državnog arhiva u Zagrebu u projektu *Enriching Europeana through citizen science and artificial intelligence - unlocking the 19th century* ili kraće *Enrich Europeana +*. Projekt okuplja ukupno 9 partnera:

1. AIT Austrian Institute od Technology GmbH (Austrija) koji ujedno i vodi projekt,
2. Stichting Europeana (Nizozemska),
3. Facts & Files Historiches Forschungsinstitut Berlin Drauschke – Schreiber Partnerschaftsgesellschaft (Njemačka),
4. Instytut Chemii Bioorganicznej Polskiej Akademii Nauk (Poljska),
5. READ-COOP SCE (Austrija),
6. The Provost, Fellows, Foundation Scholars and the other members of Board, of the College of the Holy and Udivided Trinity of Queen Elizabeth near Dublin (Irska),
7. Dublin City Council (Irska),
8. Uniwersytet Wroclawski (Poljska),
9. Državni arhiv u Zagrebu (Hrvatska).

Projekt je započeo 1. travnja 2021. godine. Predviđeni datum završetka bio je 30. rujan 2022. godine, ali zbog raznih tehničkih poteškoća zatraženo je produljenje projekta u trajanju od 6 mjeseci. Konačna odluka o produljenju trajanja projekta za vrijeme pisanja ovog rada još nije bila donesena. Vrijednost projekta procijenjena je na 1.228.755 € (9.244.376,05 HRK), od čega CEF – Telecom financing

1 Autorka je arhivist specijalist za novije arhivsko gradivo u odjelu za sređivanje i obradu arhivskog gradiva u Državnom arhivu u Zagrebu, Opatička 29;

2 Prvi svezak: *Gradec i Grič*; drugi svezak: *Kaptol i Donji grad*.

sufinancira 75% odnosno 921.566 € (6.933.280,15 HRK), a ostalih 25% sufinanciraju partneri.

Glavni zadatak projekta je nastavak razvijanja *Transcribathon* platforme (https://transcribathon.eu/)[3]. Cilj projekta je omogućavanje da *Transcribathon* platforma bude dostupna baštinskim ustanovama kako bi te ustanove mogle uključiti javnost i profesionalce u poboljšanje i povećanje semantičkog te višejezičnog opisa objekata kulturne baštine. Za potrebe projekta koristit će se većinom rukopisno arhivsko gradivo nastalo u 19. stoljeću koje je manje dostupno i poznato široj javnosti.

Projekt ima tri glavna elementa:

1. agregacija više od 100.000 novih dokumenata u Europeanu pomoću postojećih nacionalnih agregatora (npr. Digital Repository of Ireland iz Dubilna, Uniwersytet Wroclawski iz Poljske)
2. razvoj inovativnih AI (*artificial intelligence*) rješenja za automatizaciju transkripcije rukopisnih tekstova i semantičko obogaćivanje istih;
3. organiziranje kampanji građanske znanosti nabave iz mnoštva (*citizen science crowdsourcing*) radi poticanja korištenja *Transcribathon* platforme.

Projekt je podijeljen na 5 aktivnosti koje se trebaju izvršiti u određenom vremenskom okviru:

1. Agregacija sadržaja i infrastruktura za razmjenu sadržaja (*Content aggregation & data exchange infrastructure)*
2. Automatizirani servis za transkripciju i obogaćivanje (*Automated transcription and enrichment services)*
3. Inovacija i skalabilnost *Transcribathon* platforme (*Innovation and scalability of Transcribathon Platform)*
4. Diseminacija i kampanje građanske znanosti nabave iz mnoštva (*Dissemination and citizen science crowdsourcing campaigns)*
5. Menadžment i planiranje održivosti projekta (*Project management and sustainability planning)*

Svaka od tih aktivnosti sastoji se od nekoliko zadataka. Prva aktivnost obuhvaća agregaciju sadržaja u Europeanu, poboljšanje kvalitete podataka i razmjene podataka, standardizaciju te validaciju metapodataka. Druga aktivnost obuhvaća razvoj HTR (*Handwritten Text Recognition*) softvera, transkripciju i prijevod metapodataka, prepoznavanje tema i semantičko obogaćivanje. Treća aktivnost sastoji se od razvoja i integracije HTR web plugina, standardizacije API-a *Transcribathona*, poboljšanja korisničkog iskustva unutar *Transcribathon* alata, ugrađivanja *Transcribathona* unutar Europeane CSP. Četvrta aktivnost sastoji se od dopiranja do javnosti i baštinskih ustanova pomoću promoviranja *Trancsribathon* događanja, organiziranja webinara i radionica, diseminacije i uredničkih aktivnosti te procjene utjecaja projekta. Peta aktivnost sastoji se od upravljanja projektom i financijama, sudjelovanja na PMB (*Project Management Board*) sastancima te omogućavanje dugoročne održivosti platforme.

Državni arhiv u Zagrebu sudjeluje u aktivnostima broj 1, 3, 4 i 5. Najznačajnija uloga arhiva je u aktivnosti broj 1 gdje je Državni arhiv u Zagrebu jedan od pružatelja sadržaja. Za potrebe projekta na Europeanu će se dostaviti:

1. HR-DAZG-857 Zbirka Ulčnik Ivan, 1848./1930. – 1745 arhivskih jedinica
2. **HR-DAZG-839 Dragutin Hirc, 1844./1921. – 142 arhivske jedinice**
3. HR-DAZG-1 Poglavarstvo slobodnog kraljevskog grada Zagreba, Zapisnici sjednica Poglavarstva, 1800./1845. – 4 arhivske jedinice
4. Izbor pisama, 1832./1903. – 8 pisama iz fondova HR-DAZG-823 Obitelj Deželić br. 1260 i br. 1695, HR-DAZG-838 Guteša Ilija br. 42, HR-DAZG-845 Zbirka Makanec Alfred br. 982, br. 2168, br. 2568, HR-DAZG-852 Radić Stjepan br. 133, br. 161
5. HR-DAZG-24 Gradsko poglavarstvo Zagreb, Opskrbni odjel II-3, Potrošačke kartice, 120,621 komada

Fond Dragutina Hirca jedan je od pet izabranih za dostavljanje na Europeanu u sklopu projekta. U ovom fondu mogu se pronaći autobiografske bilješke Dragutina Hirca o vlastitom životu i radu, rukopis za posthumno objavljeno djelo *Stari Zagreb*, zbirka materijala koju je sakupio prilikom pisanja djela *Stari Zagreb* kao i drugi osobni dokumenti i spisi. Ovaj fond može rekonstruirati društveni i kulturni život grada Zagreba, njegovu povijest i djelovanje znamenitih građana. Zajedno s drugim izabranim fondovima, napose zbirkom Ivana Ulčnika i izabranim arhivskim jedinicama

3 Transcribathon je *crowdsourcing* platforma za čitanje, transkribiranje, označavanje i dodavanje geografskih referenci. Na platformi je objavljeno razno gradivo mnogobrojnih baštinskih ustanova koje se uključuje u različite projekte i aktivnosti na platformi. Prvi prototip Transcribathona izrađen je 2014. godine, a 2019. godine platforma je ažurirana i unaprijeđena u sklopu projekta Enrich Europeana kako bi u isto vrijeme moglo biti implementirano više zbirki digitalne baštine (https://transcribathon.eu/, datum posjeta 11.07.2022.)

koje se sastoje od fotografija, razglednica i sličnih materijala, uspješno se može rekonstruirati grad Zagreb 19. stoljeća.

Druga značajna uloga Državnog arhiva u Zagrebu je u organizaciji *Transcribathon* događaja u Zagrebu koji je predviđen za studeni 2022. godine. *Transcribathon* događaj organizirat će se u suradnji s Filozofskim fakultetom u Zagrebu čije će se prostorije koristiti tijekom pet dana. Sudjelovat će studenti različitih odsjeka, a u grupama će prepisivati gradivo iz zbirke Ulčnik Ivan, Zapisnike sjednica Poglavarstva, pisma te fond Dragutina Hirca. Događaj ima natjecateljsko obilježje te će pobjednička grupa biti prigodno nagrađena.

BIOGRAFIJA DRAGUTINA HIRCA

Dragutin Hirc rođen je 6. travnja 1853. godine u Zagrebu u obitelji Franje, zagrebačkog tapetara, i majke Ane rođene Valenek, kćeri plemića Mirka Valeneka, fresko – slikara.[4] U rodnom gradu završava osnovnu školu te preparandiju. Po završetku preparandije 1873. godine dobiva mjesto učitelja u Lukovdolu, a od 1875. godine dobiva namještenja u školama u Sisku, Bakru, Lepoglavi (Kraljevska zemaljska kaznionica), Osijeku i Zagrebu.[5] Godine 1890. bio je imenovan perovođom Jubilarne gospodarske – šumarske izložbe. Uz druge suradnike organizirao je izložbu te se njegovom zaslugom smatra što je na izložbi sudjelovala Istra, Bosna i Hercegovina. Za svoj rad bio je i odlikovan velikom izložbenom kolajnom.[6] Odlazi na studij zoologije u Graz 1892. godine, a po završetku studija 1896. odlazi na Botaničko – fiziološki zavod Sveučilišta u Zagrebu gdje radi na usavršavanju iz botanike. Postaje pristavom u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu 1901. godine, a 1908. godine imenovan je glavnim učiteljem Kraljevske muške učiteljske škole i botaničarom u Botaničko – fiziološkom zavodu.[7] U mirovinu odlazi 1918. godine.

Oženio se 1873. godine Sofijom rođenom Bival s kojom je imaš šesnaestero djece: Ivku (XII. – XII. 1874.), Tereziju (rod. 1875.), Dragutina (1877. – 1878.), Miroslava (rod. 1878.), Ljubicu (1880. – 1881.), Dragicu (rod. 1881.), Danicu (1883. – 1901.), Božidara (rod. 1884.), Milivoja (rod. 1887.), Josipa i Josipu (V. 1888. – V. 1888.), Augustu (rod. 1889.), Zornicu (1890. – 1891.) Cvietoslavu (1892. – 1916.), Branislavu i Peruniku (rod. 1896.).[8]

U svojem znanstvenom radu najviše se bavio proučavanjem flore i faune istarsko – kvarnerskog krša te geografijom i speleologijom. Njegovo kapitalno floristično djelo, iako nedovršeno, je *Revizija hrvatske flore* (*Revisio florae Croaticae*, 1903. – 1912.). Neka njegova druga djela su *Putopisi* (Bakar 1878.), *Slike iz hrvatske cvjetane* (Zagreb 1880.), *Hrvatsko primorje* (Zagreb 1891., pretisak Rijeka 1993, 1996), *Lijepa naša domovina*, 1–2. (Zagreb 1891–1893.), *Vodič kroz grad Zagreb, zagrebačku okolinu i jubilarnu izložbu* (Zagreb 1891.), *Gorski kotar* (Zagreb 1898., pretisak Rijeka 1993, 1996), *Lika i Plitvička jezera* (Zagreb 1900., pretisak Rijeka 1996), *Prirodni zemljopis Hrvatske* (Zagreb 1905.) u kojem je suautor uz Hinka Hranilovića itd. Tijekom svojih putovanja i istraživanja sakupio je mnogobrojne uzorke koji su bili temelj za njegovu herbarsku zbirku koja se danas nalazi u Botaničkom zavodu Prirodoslovno – matematičkog fakulteta[9]. Sakupio je i vrijednu zbirku mekušaca koja je danas pohranjena u Hrvatskom prirodoslovnom muzeju.[10] Hirc je objavio više od 1000 članaka iz botanike, zoologije, planinarstva, mineralogije, geologije, zemljopisa i drugih područja u časopisima Napredak, Vijenac, Obzor, Narodne novine, Österreichische botanische Zeitschrift, Rad JAZU, Šumarskom listu i brojnim drugima. Bio je prvi urednik časopisa Hrvatski planinar.[11] Osim publicistikom, bavio se i pisanjem putopisa koji su pratili njegova putovanja po Hrvatskoj i susjednim zemljama. Bio je član Hrvatskog planinarskog društva od 1883. godine te je obišao skoro sve gore u Hrvatskoj. Njemu u spomen planinarska kuća na Bijelim stijenama nosi njegovo ime, kao i nekoliko biljnih i životinjskih vrsta (*Campanula hirciana, Erigeron hircianus, Rosa hirciana, Helix hircii*).[12] Prikupljao je zoološko i botaničko narodno nazivlje, sakupio je oko 20000 stihova narodnih pjesama te oko 6000 jezičnih jedinica za *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika JAZU*.[13]

Umro je u Zagrebu 1. svibnja 1921. godine.

4 *Hrvatski leksikon* I. sv., Zagreb, 1996, 441. – 442.

5 Franjo Frntić, Željko Poljak, *Hirc Dragutin*, https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7644 , 12.07.2022.

6 Državni arhiv u Zagrebu HR-DAZG-857 Ulčnik Ivan, sig. 2510 Hirc Dragutin (HR-DAZG)

7NFranjo Frntić, Željko Poljak, *Hirc Draguitn* https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7644 , 12.07.2022.

8 *Hrvatski leksikon* I. sv. Zagreb 1996., 441. – 442.

9 Franjo Frntić, Željko Poljak, *Hirc Draguitn* https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7644 , 12.07.2022.

10 *Hirc Dragutin* https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25712 ,12.0.7.2022.

11 *Hrvatski leksikon* I. sv. Zagreb 1996., 441. – 442.

12 Franjo Frntić, Željko Poljak, *Hirc Draguitn* https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7644 , 12.07.2022

13 I. Šugar, *Hirc Dragutin*, http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1115 , 12.07.2022.

PRIMOPREDAJA GRADIVA FONDA

Podaci o primopredaji gradiva fonda Dragutina Hirca poprilično su fragmentarni. Iz dosjea fonda vidljivo je da je Državni arhiv u Zagrebu preuzeo gradivo u dva navrata, 1952. i 1956. godine.

U urudžbenom zapisniku Državnog arhiva u Zagrebu pod rednim brojem 662 od 12. travnja 1952. godine upisano je da je „iz ureda" stigao predmet „Hirc: povijest grada Zagreba". Upisana je veza sa brojem 805 iz iste godine te da je otpremljeno Pavleković Mirku, predsjedniku N. O. Zagreb. Kod veze broj 805 od 15. svibnja 1952. godine upisano je da je „iz ureda" stigao predmet „Hirc „Stari Zagreb" otkup" te da je rješenje otpremljeno gospođi Hirc Sofiji u Slavonski Brod.[14]

U fondu HR-DAZG-37 Narodni odbor grada Zagreba, seriji Odjel za prosvjetu i kulturu br. 5284/52 pronađen je podatak da se na sjednici Savjeta za prosvjetu i kulturu održanoj 2. rujna 1952. godine raspravljalo o otkupu rukopisa Dragutina Hirca „Povijest grada Zagreba". Rasprava je potaknuta izvještajem direktora Arhiva grada Zagreba u kojem on ističe važnost ovog djela za grad Zagreb, istraživače i povjesničare. Odlučeno je da se predloži otkup rukopisa Predsjedništvu NO grada Zagreba zbog manjka financija Savjeta.[15] U istom fondu u spisu br. 11544/52 pronađen je podatak da je na 12. sjednici Savjeta za privredu NOGZ održanoj 26. studenog 1952. godine odobren kredit u iznosu od 100.000 dinara za otkup rukopisa Dragutina Hirca. Na temelju dostupnih podataka možemo zaključiti da je Državni arhiv u Zagrebu 1952. godine otkupio koncept rukopisa *Stari Zagreb* Dragutina Hirca od Sofije Hirc, njegove snahe.

Drugi otkup dogodio se 1956. godine koji je zabilježen u Knjizi ulaza arhivskog gradiva pod rednim brojem 1458. Od primopredajne dokumentacije sačuvan je samo popis arhivalija koje je sastavio A. Lj. Lisac. Popis arhivalija upućuje na urudžbeni zapisnik Državnog arhiva u Zagrebu pod oznakom 897-AGZ-1956. od 22. lipnja 1956. godine, ali je pod tom oznakom evidentiran drugi predmet.

Osim u Državnom arhivu u Zagrebu, arhivsko gradivo Dragutina Hirca može se pronaći u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HR-AHAZU-26 Hirc Dragutin) i Državnom arhivu u Splitu (HR-DAST-170 Osobni fond Hirc Dragutin).[16]

SREĐIVANJE FONDA HR-DAZG-839 HIRC DRAGUTIN

Preuzeto gradivo Dragutina Hirca smješteno je u ukupno dvije arhivske kutije. Obuhvaća vremenski period od 1844. do 1921. godine. Uz nekolicinu osobnih dokumenata Dragutina Hirca, u fondu se mogu pronaći mnogobrojni memoarski zapisi i rukopisi te zbirka materijala koju je Hirc sakupio tijekom rada na djelu *Stari Zagreb*.

Osobni fond Hirc Dragutin sastoji se od pet serija od kojih su druga i peta serija podijeljene na podserije. Ispod je prikazana shema osobnog fonda:

1. Osobni dokumenti i prilozi za biografiju
2. Memoarski zapisi
    - 2.1. Biografski podaci (koncepti)
    - 2.2. Sjećanja na povijesna zbivanja
3. Rukopisi i članci
4. Korespondencija
5. Zbirka Dragutina Hirca
    - 5.1. Litografije (novinski izresci)
    - 5.2. Dopisnice
    - 5.3. Fotografije
    - 5.4. Novinski izresci

Dosadašnja sređivanja ovog fonda obuhvaćaju sastavljanje inventarnog popisa gradiva osobnog fonda Hirc Dragutina od strane Mate Grabara 1983. godine. Godine 1999. Branka Molnar izradila je analitički inventar fonda.

DIGITALIZACIJA FONDA

Postupku digitalizacije fonda Dragutina Hirca pristupilo se zbog uključivanja gradiva ovog fonda projektu *Enrich Europeana +*. Za potrebe projekta kvaliteta digitaliziranog gradiva treba zadovoljavati određene kriterije. Oni se provjeravaju i validiraju u sklopu aktivnosti broj 1 Agregacija sadržaja i infrastruktura za razmjenu sadržaja. Validacija i usporedba agregiranog sadržaja ocjenjuje se na temelju *Europeana Publishing Frameworka*. Ovaj okvir za objavu sadržaja na Europeani daje smjernice o kvaliteti sadržaja i metapodataka dostatnima za dijeljenje na Europeani kako bi ti sadržaji dosegnuli što širu publiku. Smjernice za kvalitetu sadržaja sastoje se od četiri razine (*Content Tier 1, 2, 3, 4*)

14 HR-DAZG-1134 Državni arhiv u Zagrebu, sig. 17 Urudžbeni zapisnik 1951.

15 HR-DAZG-37 Narodni odbor grada Zagreba, Odjel za prosvjetu i kulturu, br. 5284/52

16 *NNacionalni arhivski informacijski sustav*, http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_17684 , 14.07.2022.

koje se odnose na kvalitetu sadržaja i njegovo licenciranje.[17] Projekt *Enrich Europeana* + propisuje *Content Tier 2* za postojeće dokumente učitane u Europeanu te *Content Tier 4* za sve dokumente koji će biti digitalizirani i dostavljeni u sklopu projekta. Kod dokumenata za koje se ustanovi da ne odgovaraju propisanim razinama davatelji sadržaja dužni su poboljšati i povećati razinu sadržaja.[18] *Content Tier 2* određuje da dokumenti dostavljeni na Europeanu imaju izravnu poveznicu na dokument, najmanje 0,42 megapiksela u veličini, jednu od licenci iz *Europeana Licensing Frameworka* te Europeana API prikaz koji mora sadržavati metapodatke i direktnu poveznicu na dokument. *Content Tier 4* određuje da dokumenti imaju izravnu poveznicu na dokument, najmanje 0,95 megapiksela u veličini, jednu od licenca iz *Europeana Licensing Frameworka* koja dozvoljava ponovnu upotrebu dokumenta, Europeana API prikaz mora sadržavati metapodatke i izravnu poveznicu na dokument uz mogućnost filtriranja dokumenata koji se mogu ponovno rabiti. Prednost *Content Tier 2* razine je mogućnost korištenja dokumenata u tematskim kolekcijama s drugim partnerima i povećanje vidljivosti unutar Europeane. Prednost *Content Tier 4* razine je mogućnost korištenja dokumenata na otvorenim i javnim platformama (npr. Wikimedia), korištenje u komercijalne svrhe i od strane kreativne industrije.[19]

UPUTE ZA DIGITALIZACIJU DOKUMENTARNOG I ARHIVSKOG GRADIVA

Osim pridržavanja naputaka iz projekta i *Europeana Publishing Framewoka*, kod procesa digitalizacije konzultirane su i korištene *Upute za digitalizaciju dokumentarnog i arhivskog gradiva* koje je objavio Hrvatski državni arhiv u Zagrebu 2021. godine. Svrha *Uputa za digitalizaciju* je olakšati poštivanje zakonskih odredbi prilikom pretvorbe analognog gradiva u digitalni oblik. Tako se *Uputama* detaljno definiraju pravila za pretvorbu gradiva u Hrvatskom državnom arhivu, ali se preporučaju za korištenje i drugim posjednicima arhivskog i dokumentarnog gradiva i osobama koje sudjeluju u procesu digitalizacije. *Upute* su predviđene za postupak digitalizacije u kojem se izrađuju master preslike. Master preslike predstavljaju vjernu kopiju predloška iz kojeg su nastale te zadovoljavaju specifikacije za raznovrsnu primjenu. *Upute* su namijenjene za digitalizaciju tekstualnih, slikovnih i grafičkih predložaka kao i trodimenzionalnih objekata koji se digitaliziraju skenerom ili digitalnom kamerom. *Upute* također donose i preporučene formate za navedene predloške, kao i za zvuk i pokretne slike.[20]

Fond Dragutina Hirca prvenstveno se sastoji od tekstualnih materijala uz nešto manje slikovnih i grafičkih. Prema *Uputama za digitaliziranje* preporučeni formati za tekstualne dokumenate i knjige su JPEG 2000, TIFF i PDF/A formati, a prihvatljivi su JPEG, PNG i PDF. Preporučena rezolucija je 300 ppi (400 ppi), 24 bitna boja te eciRGBv2, Adobe RGB (1998), sRGB, Pro Photo i Gray Gamma 2.2 prostor boje. Dodatne napomene odnose se na snimanje u rezoluciji većoj od 300 ppi što može zahtijevati određeno svojstvo izvornika, snimanje u sivoj skali kada boja nije bitna ili kod predložaka koji nisu u boji. Za tekstualne dokumente i knjige koji sadrže fotografije, crteže ili neki sličan sadržaj preporuča se snimanje predloška kao da se radi o fotografiji, crtežu ili grafici. Kod digitalizacije fotografija, crteža i grafika preporučeni su TIFF i JPEG 2000 formati, a prihvatljivi su JPEG, PNG, DNG te izvorni formati fotografskog aparata. Preporučena je rezolucija od 400 ppi, ali je poželjna od 600 ppi. Preporučuje se 24 bitna boja, a poželjna je 48 bitna. Za prostor boje preporučeni su formati eciRGBv2, Adobe RGB (1998), Pro Photo i sRGB. Dodatna napomena odnosi se na snimanje u većoj rezoluciji od 400 ppi i većoj dubini boje zbog svojstva izvornika.[21] Kod digitalizacije fonda Dragutina Hirca slijedile su se preporučene upute, uz neke manje izmjene. Većina gradiva digitalizirana je u TIFF formatu. Manji dio digitaliziran je u JPG formatu kao izvornom formatu fotografskog aparata. Korišten je Sony DSC-HX300 fotografski aparat. Dio gradiva koji je digitaliziran u JPG formatu nije bilo moguće skenirati na dostupnom skeneru u arhivu koji ima maksimalan raspon formata do A3. Radi se najčešće o rukopisu za knjigu *Stari Zagreb* gdje je Hirc dodavao razne bilješke, lijepio ih na list papira i presavijao.

Odlučeno je da će rezolucija kod TIFF formata biti 800 dpi i za tekstualne i slikovne materijale zbog trajnog očuvanja i dobivanja što kvalitetnijih dokumenata. Kod JPG for-

17 *Europeana Publishing Framework*, https://pro.europeana.eu/post/publishing-framework , 15.07.2022.

18 *Grant Agreement under the Connecting Europe Facility (CEF) – Telecommunications Sector*: Agreement No INEA/CEF/ICT/A2020/2288325, Beč, 2020., 54.

19 *Europeana Publishing Framework* https://pro.europeana.eu/post/publishing-framework , 15.07.2022.

20 *Upute za digitalizaciju dokumentarnog i arhivskog gradiva*, Zagreb, 2021., 3-4.

21 Isto, 56-57.

mata kao izvornog formata fotografskog aparata rezolucija iznosi 350 dpi, što je maksimalan doseg uređaja. Kod TIFF i JPG formata upotrebljava se 24 bitna boja te sRGB prostor boje.

PROCES DIGITALIZACIJE FONDA DRAGUTINA HIRCA

Postupak digitalizacije donekle je pratio opći model postupka digitalizacije koji preporučaju *Upute*. Nakon donošenja odluke o digitalizaciji tj. odluke o sudjelovanju gradiva fonda Dragutina Hirca u projektu *Enrich Europeana* +, prionulo se na pripremu gradiva.[22] Gradivo je arhivistički sređeno i obrađeno te nije bilo potrebe za dodatnim zahvatima na gradivu. Provjeren je redoslijed unutar kutija u kojima se gradivo čuva kao i odgovaraju li oznake na gradivu analitičkom inventaru. Gradivo je bilo fizički pripremljeno za snimanje tj. vodilo se računa da pojedino gradivo može biti snimljeno na određenom uređaju i načinom snimanja. Zbog starosti gradiva i same njegove strukture odlučeno je da će se svaki dokument snimati pojedinačno na samo jednom uređaju. Za snimanje je korišten plošni skener Microtek ScanMaker 1000 XL Plus. Kod ovakvog načina snimanja osoba zadužena za digitalizaciju ima maksimalnu kontrolu nad cijelim procesom i uočavanjem mogućih pogrešaka. Cijeli fond digitalizirala je jedna osoba. Tijekom snimanja gradiva vođeno je računa o strukturi fonda. Točnije, digitalizirane snimke organizirane su u foldere koji odgovaraju arhivskim jedinicama unutar fonda. Tako imamo ukupno 142 foldera koji je ekvivalentan broju arhivskih jedinica. Prije početka snimanja nove tehničke jedinice provjeravale su se postavke uređaja, nazivi datoteka te direktorij u koji se sprema. U ovoj fazi procesa digitalizacije izvršeno je obrezivanje slika te validacija. Nakon završetka snimanja svake pojedinačne arhivske jedinice radila se provjera cjelovitosti snimanja i kvalitete snimaka. Cjelovitost snimanja izvršila se vizualnim pregledom određene arhivske jedinice i odgovarajućih datoteka. U slučaju loše kvalitete snimke radila se nova. Prilikom snimanja označeno je gradivo koje nije bilo moguće snimiti plošnim skenerom. Označeno gradivo snimano je fotografskim aparatom te je umetnuto u foldere kojem odgovara ta arhivska jedinica uz točno imenovanje datoteke, provjere cjelovitosti i kvalitete snimke.

22 *Upute za digitalizaciju dokumentarnog i arhivskog gradiva*, Zagreb, 2021., 6.

IZRADA METAPODATAKA

Nakon završetka digitalizacije fonda započeta je izrada metapodataka. Izrada metapodataka za ovaj fond nije prethodila samoj digitalizaciji jer Državni arhiv u Zagrebu nema informacijski sustav u kojem čuva i prezentira digitalizirano gradivo pa samim time nije postojala niti potreba za strukturiranim metapodacima. Dostupan je analitički inventar, ali on ne odgovara potrebama računalne obrade podataka. Zbog sudjelovanja u projektu *Enrich Europeana* + Državni arhiv u Zagrebu ima odredbe o razini metapodataka koje treba slijediti prema *Europeana Publishing Frameworku*. Slično kao i kod sadržaja, metapodaci imaju tri razine (*Metadata Tier A, B, C*). Svaka razina ima obavezna i izborna polja koja poboljšavaju i povećavaju pretraživost sadržaja. Prema odredbama projekta za metapodatke za sadržaj koji se agregira na Europeanu u sklopu projekta potrebna je razina B (*Metadata Tier B*). Razina B predviđa da najmanje 50% dostavljenih relevantnih EDM (*Europeana Data Model*) polja metapodataka ima najmanje jednu vrijednost za jezik, najmanje tri različita elementa za omogućavanje (*Enabling Elements*) od kojih dva moraju biti elementa za otkrivanje (*Discovery scenarios*) kao što je pretraživanje po mjestu, datumu ili vremenskom razdoblju. Dalje, razina B treba imati minimalno jedan kontekstualni razred s predviđenim elementima ili poveznicu na LOD (*Linked Opet Data*) rječnik. Prednosti B razine metapodataka su korištenje u tematskim kolekcijama s drugim partnerima te povećanje vidljivosti unutar Europeane.[23]

Metapodaci su u konačnici upisivani u excel tablicu koju je pripremio Hrvatski državni arhiv u sklopu drugog projekta *e-Kultura – digitalizacija kulturne baštine*. Hrvatski državni arhiv jedan je od četiri partnera[24] koji zajedno s Ministarstvom kulture i medija razvijaju nacionalni agregator i portal za prezentiranje hrvatske digitalizirane kulturne baštine. Excel tablica prilagođena je za učitavanje na aplikaciji *Goobi* koja se koristi kao servis za podršku tijeku digitalizacije. Podijeljena je na dva lista, jedan za podatke, a drugi za datoteke. Podaci koji se upisuju u polja podijeljeni su na obavezne i dodatne. Obavezna su polja identifikator, naslov, razina, viša ID, redoslijed, vrijeme od, vrijeme do, vrsta zapisa, vrsta sadržaja, institucija, zbirka, status zapisa, za objavu te uvjeti korištenja. Dodatna polja su sadržaj, mjesto,

23 *Europeana Publishing Framework*, https://pro.europeana.eu/post/publishing-framework , 19.07.2022.

24 Ostali partneri su Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Hrvatska radiotelevizija i Muzej za umjetnost i obrt.

mjesto vrsta, autor, autor vrsta, fizička svojstva, dostupnost, jezik, pismo, nosač zapisa, količina nosača zapisa, vrsta građe, predmet i imatelj naziv. Osim obaveznih polja za fond Dragutina Hirca upisivan je sadržaj za svaku pojedinu arhivsku jedinicu, jezik, pismo te količina nosača zapisa. Prvi list s podacima bitan je za izradu točnih hijerarhijskih struktura kakve se javljaju u arhivskim fondovima. Pomoću identifikatora, više ID i redoslijeda može se precizno odrediti koja serija se veže na koji fond, koji komad/jedinica pripada kojoj seriji ili podfondu te u kojem redoslijedu će se prikazivati na portalima. Drugi list koristi za spajanje metapodataka s prvog lista i datoteka na koje se odnose. Sastoji se od polja identifikator, slike, redni broj, SHA-256[25], veličine i putanje. Identifikator je istovjetan identifikatoru s prvog lista. Slika označava naziv datoteke koji se učitava na *Goobi* i nacionalni agregator. Redni broj odnosi se na redoslijed prikazivanja pojedinih slika unutar određenog identifikatora tj. unutar određene arhivske jedinice. Putanja donosi podatak o lokaciji svake pojedine datoteke. Digitalizirano gradivo je spremljeno lokalno na server koji se nalazi u Državnom arhivu u Zagrebu te na prijenosnom hard disku.

ISHODI DIGITALIZACIJE FONDA DRAGUTINA HIRCA

Osobni fond Dragutina Hirca digitaliziran je tijekom dva mjeseca. Prilikom digitalizacije stvoreno je 1795 datoteka raspoređenih u 142 foldera. Ukupna veličina digitaliziranog fonda iznosi 18,4 GB. Većina datoteka skenirana je u TIFF formatu, 600 dpi čime su stvorene master datoteke iz kojih se mogu generirati formati za različite potrebe. Po završetku digitalizacije fonda osiguran je pristup istome na računalu za stranke u čitaonici Državnog arhiva u Zagrebu. Gradivo se više neće naručivati u fizičkom obliku čime se ono osigurava od dodatnog oštećivanja i mogućeg krivog ulaganja prilikom rukovanja. Stranka može odmah po pregledu dobiti digitalnu kopiju traženih materijala putem maila, na prijenosni disk ili isprintanu fizičku kopiju. Smanjuje se vrijeme koje stranka troši na čekanje da se gradivo dostavi[26] i da se ono digitalizira.

25 Za generiranje SHA-256 vrijednosti koristi se aplikacija Droid koju je razvio Britanski nacionalni arhiv za automatsku identifikaciju većih količina dokumenata.

26 Trenutno je gradivo Državnog arhiva u Zagrebu koje se nalazilo u spremištima u Opatičkoj ulici 29 izmješteno u spremišta na adresi Avenija Dubrovnik 36 zbog čega se na gradivo čeka nekoliko dana duže nego prije potresa 2020. godine.

ZAKLJUČAK

S početkom 2022. godine digitalizacija fonda HR-DAZG-839 Hirc Dragutin uspješno je privedena kraju. U sam proces digitalizacije uvedeni su novi koraci koji će se ubuduće primjenjivati kod digitalizacijskih projekata arhiva kao što su točno definirane postavke skenera za određenu vrstu gradiva, način imenovanja digitaliziranog gradiva i njihovo spremanje, provjera cjelovitosti i kvalitete snimaka. Obaveze koje Državni arhiv u Zagrebu ima zbog projekta *Enrich Europeana* + u smislu kvalitete datoteka i metapodataka potaknuli su arhiv na dodatnu izobrazbu i prilagodbu. Uvedena je nova praksa koja će se nastaviti primjenjivati i dalje, a to je izrada metapodataka za digitalizirano gradivo.

Cjelovitom digitalizacijom fonda Dragutina Hirca osigurala se njegova cjelovitost i smanjila mogućnost nastanka novih oštećenja na gradivu. Strankama i istraživačima omogućen je jednostavan pristup gradivu na računalu u čitaonici prilikom čega se smanjuje vrijeme potrebno za dostavljanje gradiva u čitaonicu i olakšava pretraživanje. Izradom metapodataka te njihovom nadopunom po završetka projekta, povećat će se kvaliteta metapodataka i pretraživost gradiva. Arhivu ostaje još na zadatak agregacija sadržaja na novi portal kako bi gradivo Dragutina Hirca bilo dostupno svima. Agregacija i objavljivanje na portalu u planu su za kolovoz 2022. godine, a gradivo će biti dostupno javnosti nakon službenog pokretanja portala.

BIBLIOGRAFIJA

OBJAVLJENA GRAĐA

Europeana Publishing Framework, https://pro.europeana.eu/post/publishing-framework , 15.07.2022.

Franjo Frntić, Željko Poljak, *Hirc Dragutin*, https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7644 , 12.07.2022.

Grant Agreement under the Connecting Europe Facility (CEF) – Telecommunications Sector: Agreement No INEA/CEF/ICT/A2020/2288325, Beč, 2020.

Hirc Dragutin https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25712 ,12.0.7.2022.

Hrvatski leksikon I. sv., Zagreb, 1996.

I. Šugar, *Hirc Dragutin*, http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1115 , 12.07.2022.

Nacionalni arhivski informacijski sustav, http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_17684 , 14.07.2022.

Transcribathon: https://transcribathon.eu/, 11.07.2022.
Upute za digitalizaciju dokumentarnog i arhivskog gradiva, Zagreb, 2021.

NEOBJAVLJENA GRAĐA

HR-DAZG-37 Narodni odbor grada Zagreba, Odjel za prosvjetu i kulturu, br. 5284/52
HR-DAZG-857 Ulčnik Ivan, sig. 2510 Hirc Dragutin
HR-DAZG-1134 Državni arhiv u Zagrebu, sig. 17 Urudžbeni zapisnik 1951.

DIGITALIZATION OF PERSONAL FUND HR-DAZG-839 HIRC DRAGUTIN

SUMMARY. Archival fond HR-DAZG-839 Hirc Dragutin was digitized as a part of the project *Enriching Europeana through citizen science and artificial intelligence - unlocking the 19th century* or *Enrich Europeana +* for short. This project aims to increase the availability of 19th-century manuscripts by developing new AI solutions and continuing the development of the *Transcribathon* platform, a crowdsourcing platform. In this archival fond, we can find personal notes and works of the Croatian naturalist, geographer and writer Dragutin Hirc (1853. – 1921.). Dragutin Hirc was an important figure for the city of Zagreb especially because of his manuscript for his literary and historiographical work compiled in a monography *Old Zagreb (Stari Zagreb)* which was published posthumously. Because of its significance for the city of Zagreb, its history and culture, the archival fond Hirc Dragutin was chosen for the project. We had to follow some guidelines to digitize the archival fond. Those guidelines are set by the Europeana in form of the *Europeana Publishing Framework*. There we have minimal requirements for the content and the metadata needed for the representation on the Europeana website and for the project. The content has to match the requirements of Content Tier 2 for the already ingested materials, and Content Tier 4 for the new materials. The metadata has to match the requirements for Metadata Tier B which allows the ingested collections to be used in themed collections with other partners and increases the visibility in Europeana. The second set of guidelines was set by the Croatian National Archive in form of *Instructions for the digitization of documentary and archival material (Upute za digiralizaciju dokumentarnog i arhivskog gradiva)*. In those instructions, we have explained detailed steps of the whole process of digitalization. The most important part of these Instructions for digitizing the archival fond of Hirc were detailed specifications for digitizing different materials for long-term preservation. With hitting all the specifications, as well as going over them like using a higher resolution than recommended, we managed to digitize an entire archival fond that is from now going to be used only via computer. We are using an excel table for creating the metadata that was developed by the Croatian National Archive. After completion of the metadata, we are uploading the table on the *Goobi*, service to support the digitization process. From there we are sending our digitized archival fond to the Croatian National Aggregator and Europeana. The complete digitization of archival fond Hirc Dragutin ensured its integrity and reduced the possibility of new damage to the material. Parties and researchers are provided with easy access to the material on the computer in the reading room, which reduces the time needed to deliver the material to the reading room and facilitates research. By creating metadata and enriching them after the end of the project, the quality of the metadata and the searchability of the material will increase.

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА
АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляем: 1810, Россійскій — подданный отставной Х[illegible]

которые для собранія мухъ и обрѣтенія пропитанія, дѣлаютъ изъ лакированныхъ и съ прикладываніемъ мухъ листовъ, съ срокомъ на [illegible] мѣсяцъ [illegible]

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Коммерцъ-Коллегіи Государя нашего Ассистентъ Сенатскій Совѣтникъ, Х[illegible] Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

дня 1809 года.

№ 8302

Благородному Господину
Коллежскому Асессору Орденъ Св. Анны 3 степени
Георгію Богдановичу

Господинъ Новобѣлградскій Милостивый Государь и Князь Нашъ, дошло до насъ свѣдѣніе, что у тебя [illegible] с. № 1551 Высочайшій Указъ Сенату Повелѣвающій [illegible]

Повелѣваемъ дабы [illegible]
Высокославнаго Правительствующаго
Сенатъ [illegible]
Ее Свѣтлости
Князю

Господину
Новобѣлградскій Коллежскій Асессору
Милосавлевичу

Орудія [illegible]
[illegible]

№ 958
Апрѣля 8 110
Понедѣльникъ

Милорадовичъ

Милорадовичъ

ВЫСОКОСТЕПЕННЫЙ ВЛАДѢТЕЛЬ
ПО МИЛОСТИ БОЖІЕЙ И ВОЛЕЙ НАРОДА
КНЯЗЬ СРБСКІЙ

Господину [illegible]

историографија

istoriografija

historiography

historiography
historiografija
историографија

Доц. др Никола МИЉКОВИЋ[1]
Универзитет у Београду – Филолошки факултет
Република Србија

UDK: 821.163.41.09-94 Цамблак Г.
091=163.1(497.11)"13"

Изворни научни рад.

КРУГ ТЕКСТОВА О СВЕТОЈ БРАЋИ БОРИСУ И ГЛЕБУ И *ЖИТИЈЕ СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ* ОД ГРИГОРИЈА ЦАМБЛАКА – ТИПОЛОШКЕ СЛИЧНОСТИ

Апстракт: У раду се показују типолошке сличности између текстова који као основну тему имају животопис и трагичну смрт руске Свете браће Бориса и Глеба, са једне стране, и *Житија Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака, са друге стране. Поређењем различитих варијанти текстова показују се могући утицаји текстова о руској Светој браћи на Цамблаково дело у домену фабуле и основних мотива.

Кључне речи: Света браћа Борис и Глеб, *Житије Стефана Дечанског*, Григорије Цамблак, типологија, сличности

Уводна разматрања

Истраживањем ове теме аутор ступа на један прилично клизав терен, трудећи се да пореди текстове који су временски и географски међусобно далеки, али који, могуће, имају врло реалне тачке пресека, што и јесте тема овог рада – да се покажу те тачке пресека. Стога се аутор упушта у „авантуру", следећи унеколико мисао Р. Маринковић да „закључивања <...> о књижевним везама српске и руске књижевности <...> базирана на сасвим ограниченој рукописној традицији, носе собом велики научни ризик, али истовремено и смирену научничку радост пред неочекиваним открићима."[2]

Поменуту „тачку пресека" ми видимо у Григорију Цамблаку, контроверзној личности, која је до данашњег дана умногоме обавијена велом тајни: где је и када рођен? да ли је био Бугарин[3], Србин[4], Румун[5] или Рус? Изгнан из цркве, али ипак предводи литовску делегацију на сабору у Констанцу?! Када је и где умро? итд. Али, у контексту нашег рада, можда су таква питања ипак од секундарног значаја, јер како је писао Ш. Чобану: „Григорије Цамблак је био свачији и није био ничији. Он је служио идеји православног космополитизма на језику којим се служила грчка црква у највећем броју источних православних земаља."[6] Као веома плодан писац, Григорије Цамблак је за собом оставио око 40 дела различитих жанрова (житија, похвална слова, службе и др.), а научна литература о њему, једнако плодна и опширна[7], опет многа питања оставља без одговора. Личност која својим животом и делом повезује најмање четири народа – Бугаре, Србе, Румуне и Русе – тешко је рећи чија је заправо, а не огрешити се о некога, па чак, ако цитирамо Ј. Бегунова и П. Бојчеву, да је Григорије Цамблак „балкански писац"[8], ни то није довољно, јер је он, поред живота и рада на Балкану, боравио и у Русији, на Светој Гори, у

1 Аутор у звању доцента ради на Катедри за славистику (Група за руски језик, књижевност и културу) Филолошког факултета Универзитета у Београду; објавио је више научних радова и студија о руској поезији 20. века.

2 Радмила Маринковић, *Владимир Мономах и Свети Сава* // Светородна господа српска, Београд, 1998, 132.

3 В. нпр. Александр Яцимирский, *Григорий Цаблак*, Санкт-Петербург, 1904, 13.

4 В. нпр. Макарий митрополит, *История русской церкви*, Т. 4, 98.

5 B. Melchisedec Ştefănescu, *Vieaţa şi scrierile lui Grigorie Ţamblac*, Bucureşti, 1884, 2.

6 Ştefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, Chişinau, 1992, 77.

7 О животу и делу Григорија Цамблака постоји врло опширна литература, па ми овом приликом упућујемо на: Велчо Велчев, *Творчеството на Григорий Цамблак в светлината на южнославянский предренесанс* у: Език и литература (1961), кн. 2; Пеньо Русев и др. *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак* (1971); Радмила Маринковић, *О српској средњовековној биографској књижевности и о месту Григорија Цамблака у њој* (1971); Ђорђе Трифуновић, *Григорије Цамблак* // Кратак преглед јужнословенских књижевности средњег века (1976); Димитрије Богдановић, *Григорије Цамблак* стр. 204–208 у: Историја старе српске књижевности (1980); Аврора Илиева Сивкова, *Григорий Цамблак*, ТОДРЛ, т. 40 (1985); Дамњан Петровић, *Цамблакова литерарна делатност у Србији* у: Григорије Цамблак Књижевни рад у Србији (1989); Невяна Дончева-Панайотова, *Григорий Цамблак и българските литературни традиции в Източна Европа XV-XVII в.* (2004) и др.

8 В.: Юрий Бегунов, Павлина Бойчева, *Новый труд болгарских ученых о творческом наследии Григория Цамблака.* – рецензија.

Константинопољу, Чешкој, Пољско-Литавској кнежевини и засигурно на другим нама непознатим местима.

Будући да је Григорије Цамблак био близак кругу бугарског патријарха Јевтимија, чак његов ученик, а „још је 1379. год. учествовао у свечаном дочеку московског митрополита Кипријана, који је идући у Константинопољ застао у свом родном граду"[9], Цамблак поред тога што је био велики ерудита и одличан познавалац црквене књижевности, још је у Бугарској могао да се упозна са култом Свете браће Бориса и Глеба, који је био раширен и ван граница тадашње Русије. Кијевски митрополит Кипријан беше стриц Цамблаков, који је био и „врло угледан писац старе руске књижевности."[10] С друге стране, боравећи у Србији, Цамблак је био игуман манастира Дечана, а, по свему судећи, култ светитељâ Бориса и Глеба је био, ако не распрострањен, оно макар познат, и у Србији о чему сведочи фреска Свете браће из манастира Милешева, настала око 1221–1222. године, а сама чињеница да су до 1594. године у припрати овог манастира почивале блажене мошти Светог Саве, наводи на мисао да је тај манастир морао бити место које су походили многи ходочасници, па засигурно и игуман дечански – Григорије Цамблак. Поред тога, од кључне је важности и чињеница да је сачуван препис (један од три позната у српскословенској рукописној традицији) службе Роману и Давиду (у миру Борис и Глеб) из прве половине XIV века (рукопис бр. 32 збирке манастира Дечана)[11]. С. Јелесијевић указује да су у српској рукописној традицији била позната три преписа службе Борису и Глебу[12] и сви ти преписи су настали пре него што ће на књижевну сцену ступити Григорије Цамблак. С треће стране, Григорије Цамблак је отишао на Свету Гору око 1389. где је „могао још више да развије своје знање и образовање у оквирима већ живе словенске традиције и књижевности <...>"[13]. Уз то, многобројни су били и међусобни утицаји јужних и источних Словена, тако да је одређени круг источнословенских литерарних дела био познат и преписиван и у Србији.[14] У *Православној енциклопедији* на руском језику наводи се: „Јулски помен Бориса и Глеба представља прилично уобичајену појаву у месецословима српских Апостола и Јеванђеља до средине XIV века <...>."[15] Важност знања о култу Свете браће значајан је због формирања култа владара-мученика и на српском терену, јер, уз изузетак култа Светог краља Јована-Владимира, на српском терену овакав тип житија није био познат до Цамблаковог дела *Живот и подвизи светога великомученика међу царевима Стефана српскога који је у Дечанима, написао Григорије монах и презвитер, бивши игуман исте обитељи* (даље *Житије Стефана Дечанскога)*, премда Д. Богдановић ово житије види као логичан наставак те линије светог кнеза-мученика који почиње са кнезом Лазаром и његовом погибијом на пољу Косову.[16] Житија владара и кнезова свакако су била најчешћа тема међу средњовековним српским хагиографијама, али међу њима није било мученика. А. Турилов сматра да „апсолутна превага владарских житија у српској средњовековној књижевности (али не мученика као у чешкој и руској традицији) чини њену карактерну особину у словенско-византијском свету <...>."[17] На руском терену култ владара-мученика далеко је био развијенији, поред Свете браће Бориса и Глеба, ту су још кнезови Александар Невски, Михаил Тверски, Андреј Богољубски и др; на чешком терену, а и ван њега, било је популарно житије Светог кнеза Вацлава.

Житије владара-мученика

Српска средњовековна књижевност, имајући за стожер православно хришћанство, основне теме и жанрове свакако црпи из библијских текстова и/или из блиских књижевних извора, па је стога сасвим логично да се

9 Аврора Илиева Сивкова, *Григорий Цамблак*, ТОДРЛ, Ленинград, 1985, 65.

10 Дамњан Петровић, *Цамблакова литерарна делатност у Србији* // Григорије Цамблак – Књижевни рад у Србији, Београд, 1989, 11.

11 О томе детаљно у: Татјана Суботин-Голубовић, *Фрагменти службе св. Борису и Глебу у рукопису бр. 32 збирке манастира Дечана*, Јужнословенски филолог, Београд, XLVIII, 123–134.

12 О историји преписâ службе Борису и Глебу в. детаљно у докторској дисертацији С. Јелесијевић: Снежана Јелесијевић, *Изворна дела Кијевске Русије у српскословенској рукописној традицији* (докторска дисертација) књ. 1, Београд, 2013, 6–16.

13 Ђорђе Трифуновић, *Кратак преглед јупословенских књижевности средњег века*, Београд, 1976, 107.

14 О овоме види нпр.: Анатолий Турилов, *Памятники древнерусской литературы и письменности у южных славян в XII–XIV вв. (Проблемы перспективы изучения)* // *Исследования по славянскому и сербскому средневековью*, Београд, 2014.

15 *Православная энциклопедия*, Т. VI, https://www.pravenc.ru/text/153171.html, 06. јун 2022.

16 В.: Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 206.

17 Борис Флоря, Анатолий Турилов, *Общественная мысль Сербии конца XII–XIII вв.* // *Власть и общество в литературных текстах Древней Руси и других славянских стран (XII–XIII вв.*, Москва, 2012, 129.

највише пажње поклањало књижевним обрадама живота хришћанских светитеља, било кроз житија, службе, каноне и др, било кроз друге књижевне форме, које нису строго црквеног карактера, али, по темама које обрађују, веома су блиске црквеним текстовима. Малик Мулић о средњовековној српској књижевности пише: „Настала као природан наставак старословенске књижевности охридско-преславског периода, средњовековна српска књижевност била је уједно виши степен трансформације византијске књижевне културе на словенском тлу. У доба препорода своје државности у XII веку и успостављања црквене аутокефалности Срби су се (као и Бугари), обнављајући своју књижевну традицију, послужили као узорима – и делима која су настала на руском тлу."[18] О јужнословенским и источнословенским утицајима је доста писано[19], а за нас је овде битно да су те везе несумњиво постојале. Ми ћемо се у овом раду базирати на жанру житија, јер „најважнији задаци хагиографије јесу чување лика светих у сећању хришћана, учешће у величању праведника, утврђивање свете православне вере."[20] Ђорђе Трифуновић наглашава да је житије „уз црквену богослужбену поезију најособенија врста у византијској и јужнословенској и источној књижевности"[21], а житијна књижевност се нарочито „слободно" развија након смрти византијског императора Јулијана Апостате (†363) и престанка прогона хришћана. Али, како то истраживачи средњовековне српске књижевности истичу, *Житије Стефана Дечнаскоī* чини изузетак међу другом хагиографском литературом, јер је основна тема овог текста приказивање владара-мученика – мартира (μάρτυρ). Тај феномен је, тврди С. Марјановић-Душанић „највећу популарност достигао у словенским земљама"[22], премда он не представља само специфичност словенског терена, већ је био и шире познат.[23] Аутор на другом месту, настављајући да се бави одликама култа владара-мученика додаје: „Пажљивом упоредном анализом мученичких култова светих владара 11. века могу се установити велике сличности у обликовању савремених култова светог Вацлава, светих Бориса и Гљеба и зетског кнеза светог Јована Владимира"[24], а овом низу би се свакако могло придодати и *Житије Стефана Дечанскоī* од Григорија Цамблака. В. Адрианова-Перетц житије владара-мученика види као стилизацију житијног жанра, а то се у првом реду односи на владаре који су убијени у политичкој борби[25], тј. борби за власт. Та борба за власт, која за собом повлачи убиство владара-супарника, готово је увек изграђена на релацији отац – син или брат – брат. Житија овог типа свакако и у погледу структуре одступају од више-мање утврђене структуре хагиографског текста[26] какав се са византијског терена пренео и на словенски.

Оно што је карактеристично за *Житије Стефана Дечанскоī* од Григорија Цамблака, то је чин ослепљења самог Стефана који претходи мученичкој смрти удављења. Овај мотив разликује *Житије Стефана Дечанскоī* од текстова посвећених Светој браћи Борису и Глебу. Поменута епизода би се свакако морала разматрати у контексту византијске традиције, где су сакаћењем настојали да спрече престолонаследника да заузме владарски трон. У ту сврху примењивали су казне одсецања језика, носа, браде, ослепљења и др. У *Енциклопедији византијске империје* читамо: „Сакаћење је обично примењивано као казна. Није подразумевало убијање, па тиме нису кршена правила о забрани убијања. <...> Светогрђе је кажњавано ослепљивањем. Сакаћење се такође примењивало како би се осакаћена особа спречила да заузме трон, мада то није увек било ефикасно. У неким случајевима особа је могла

18 Малик Мулић, *Стил српских средњовековних животописа XIII и XIV века* // Српска књижевност у књижевној критици: Стара књижевност, Т. 1, Београд, 1972, 181.

19 Да овде поменемо само неке фундаменталне радове на ову тему: Михаил Сперанский, *К истории взаимоотношений русской и югославянской литературы*; Михаил Сперанский, *Русские памятники письменности в югославских литературах XIV–XVI вв*; Жуковская Л. П. О *втором южнославянском влиянии*; Владимир Мошин, *О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв.*; Варвара Адрианова-Перетц, *Древнерусские литературные памятники в южнославянской письменности*; Анатолий Турилов, *Памятники древнерусской литературы и письменности у южных славян в XII–XIV вв.* (проблемы и перспективы изучения) и др.

20 Владимир (Швец), Сергей Сорочан, *Введение в агиографию*, Харьков, 2015, 19.

21 Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд, 1990, 47.

22 Смиља Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култ Стефана Дечанскоī*, Београд, 2007, 93.

23 О овоме види на пример: Norman Ingham, *The Sovereign as Martyr, Est and West*, Slavic and East European Journal, 1973, Vol. 17, 1–17.

24 Цит. према: С. Марјановић-Душанић, *нав. дело*, 93.

25 Варвара Адрианова-Перетц, *Задачи изучения «агиографическоīо стиля» Древней Руси*, ТОДРЛ, Т. XX, Москва-Ленинград, 1964, 45.

26 О структури житија в. нпр: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 68.

да плати казну и тако избегне сакаћење."[27] Потврду реченом налазимо и у самом *Житију Стефана Дечанског*, где његов полубрат Константин говори: „Када се кадгод чуло, да слепу човеку приличи царство". Ту је сликовит и опис непосредног окружења Стефана Дечанског и указивање на чињеницу да је његов стриц Драгутин након пада с коња остао хром, па је, сматрајући себе неспособним за даљу владавину, предао власт своме брату Милутину – оцу Стефана Дечанског.

Типолошке сличности

Круг делâ о Борису и Глебу обухвата варијанте текстова: *Чтение о житии и поублении блаженную страстотерпца Бориса и Глѣба* (даље ЧЖП), *Съказание и страсть и похвала святую мученику Бориса и Глѣба* (даље ССП), *Лѣтописная повѣсть о убїенїи свв. мучениковъ Бориса и Глѣба* (даље ЛП), *Съказание чюдесъ святую страстотрьпцу Христову Романа и Давида* (даље СЧ)[28] и др, од којих су прва три наведена текста најважнија, а њихова старина и првенство ни до данас нису једнозначно решени[29].

Поред „општих места" која су карактеристична за структуру житија светаца, нама се чини да између круга текстова о Борису и Глебу (које у овом раду можемо схватити као један хипертекст, па ћемо даље тај круг текстова називати: текст, а цитате ћемо прецизирати према скраћеницама које смо горе навели) и *Житија Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака постоје конкретне везе на основу којих овај други текст можемо повезати, макар на неком идејном плану и плану структуре, са кругом текстова о првим руским светитељима.

И један и други текст почињу величањем светитеља-зачетника свете лозе – у руском тексту је то Владимир (након крштења Василије), отац Бориса и Глеба, а код Цамблака – Свети Симеон. И Владимир и Свети Симеон се пореде са царем Константином. За Владимира се каже „Се вторый Констянтинъ в Руси явися" (ЧЖП), а Цамблак за Светог Симеона вели: „<...> Симеон, ваистину друг ономе Богопримцу, а мислим и већи <...>. Корен добра, дакле као што рекох, Симеон, остави царству довољно наследника <...>. Нису узмућивали цркву јеретичким валима и јелинским лакрдијама као синови и нећаци Константина Великог..."[30]. Цамблак, истина, повлачи јасну линију између Светог Симеона и цара Константина, претпостављајући врлине самог Светог Симеона и његових потомака над делима цара Константина и његових наследника. Једно од општијих места у житијима јесте приповедање о посвећености и побожности светитеља у младим годинама (Ђ. Трифуновић то дефинише као „добро владање и склоност ка јеванђелском животу већ у младости (Божански позив по сличности са Мојсијевим позивом, Друга књига Мојсијева, III))[31], па тако и у житију Бориса и Глеба читамо: „блаженый Борисъ въ разумѣ сы, исполнь благодати Божия. Взимаше бо книгы и чтяше, бяше бо и грамотѣ научен, чтяше же жития и мучения святыхъ, и глаголаше, моляся съ слзами <...>" (ЧСМ), а о Дечанском код Цамблака читамо „И већ до свога пунолетства много времена беше провео обрадован и светао ка свима, поучавајући се увек у страху Господњем, и њиме уклањајући се од сваког зла." Као кривца за ослепљење Стефана Дечанског Цамблак жигоше царицу – жену његовог оца Милутина: „Подиже завист ђаво који увек мрзи добро. А извршилац таквог служења била је његова жена. О моје сузе, што женска превара савлада прародитељеву у рају велику мудрост!", овакви паралела у житију Бориса и Глеба нема, али идеја да иза крвавог преступа стоји жена опседнута ђаволом може се, истина у нешто друкчијем контексту, наћи и овде. Наиме, Свјатополк, убица Свете браће, носи на себи грех своје мајке – црнориске коју је Јарополк отргао од подвижништва: „Сего мати

27 Jennifer Lawler, *Encyclopedia of the Byzantine Empire*, McFarland, 2011, 106.

28 Цитати се наводе према: Дмитрий Абрамовичъ, *Житія святыхъ мучениковъ Бориса и Глѣба и службы имъ*, Петроградъ, 1916.

29 Литература у којој аутори покушавају текстолошки и на друге начине да докажу или претпоставе првенство у настанку неког од текстова о Борису и Глебу веома је обимна, ми овде дајемо упуте на неке значајније радове: Алексей Шахматов, *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, Санкт-Петербург, 1908; Сергей Богуславский, *К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преп. Нестора*, ИОРЯС, Санкт-Петербург, 1914. Т. XIX. кн. 1, кн. 3; Сергей Богуславський, *Україно-руськи пам'ятники XII–XVIII вв. про князів Бориса та Глиба:* (Розвідка и тексти). Київ, 1928; Людольф Мюллер, *Понять Россию: Историко-культурные исследования*, Москва, 200; Андрей Ранчин, *К вопросу о текстологии борисоглебского цикла*, Вертоград златословный, Москва, 2007 и др.

30 Цитати из *Житија Стефана Дечанског* дају се према: *Живот и подвизи светога великомученика међу царевима Стефана српскога који је у Дечанима, написао Григорије монах и презвитер, бивши игуман исте обители* // Григорије Цамблак: Књижевни рад у Србији, Београд, Просвета, Српска књижевна задруга, 1989.

31 Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 68.

преже бѣ чьрницею, грькыни сущи, и поялъ ю бѣ Ярополкъ, братъ Володимирь, и ростригъ ю красоты дѣля лица ея, и зача отъ нея сего Святоплъка оканьнааго" (ССП). Могућу „притајену" алузију на жену кнеза Владимира, која је индиректно повезана са убиством Свете браће, можемо видети и у раније поменутом поређењу кнеза Владимира са Константином Великим, јер је добро познат и тада био факат да је жена овог владара, Фауста, наговорила мужа да убије сина Приска.

За оба текста је карактеристично да страдалници знају шта им се спрема, али не беже од судбине већ смирено и богољубиво прихватају вољу Свевишњег. Код Цамблака читамо: „А он не да није знао за оно што је смишљано о њему, но су га многи од кнезова и велможа тајно учили да се са множином војника уклони у неку од тамошњих земаља, и да избегне од преваре, која је смишљена против њега, <...> али он није хтео ово послушати, судећи да је боља Божја брига о њему...", а у житију Бориса и Глеба, пред погубљење Бориса стоји: „Таче по двою дьнию пришедше возвѣстиша ему вся бывшя, и како братъ его отбѣже святый Глѣбъ. Си слыша блаженый глагола сице: благословенъ Богъ! Не отъиду, ни отбѣжю отъ мѣста сего, ни пакы супротивлюся брату своему, старѣйшому сущю; но яко Богу годѣ, тако будеть" (ЧЖП). Н. Ингхам сматра да је обавезни елемент хагиографских текстова о кнежевима-страстотрпцима мотив убиства без кривице и непротивљење убицама, добровољно прихватање смрти.[32] Сам чин смрти у оба текста хагиографи описују као примање венца Христовог: код Цамблака: „...да се венча праведним венцем од животвореће руке онога чији се трудови и знојеви уистину не могу упоредити ни са киме.", а за Борисову смрт се каже: „И тако скончася блаженыи Борисъ, вѣнець приемъ отъ Христа Бога..." (ЛП).

Засигурно једно од најпродуховљенијих места у житију Стефана Дечанског јесу епизоде у којима се Стефану у сну јавља Свети Никола, који у руци носи извађене мученикове очи, а потом му их даје и тако му враћа очњи вид. У једној од варијанти текстова о Борису и Глебу постоји сцена где се говори да је Борис на крштењу добио име Роман, а онда се „умеће" сцена из живота Светог Романа када му се у сну јавила Мати Божја и дала му свитак: „...святому Роману молящюся у Святѣи Владычицѣ нашеи Богородици и мало ему уснувшю: и явися же ему Мати Божия, имущи же в руку Еи свитокъ, иже подастъ святому <...>" (ЧЖП).

У житију Бориса и Глеба обојица браће се описују као веома побожни верници, који често проводе време у молитви и сузама – сузе су веома чест мотив који прати ову двојицу мученика, па тако налазимо овакве изразе: „сльзами разливаашеся вьсь" (ССП), „сльзъ моих не презьри, Владыко..." (ССП), „...и начатъ сльзы испущтати отъ очию своею..." (ССП), „и ту падъ поклонися съ слезами" (ЧЖП), „молися Богу, съ слезами припадая"(ЧЖП), „и нача молитися съ слезами" (ЛП), и др. Тај *топос* „суза" ће потом бити врло карактеристичан за опис Стефана Дечанског код Цамблака, тамо, између осталог, читамо: „Када је био у ћелији, на земљу падши, много часова сузе изливаше од новодарованих оних зеница. Приносећи сузне дарове ономе ко их је дао" или на другом месту „...само довољно суза проли попустивши природи, јер се не могу задржати" или пак „...утолико је носио смернију мисао у смерном мудровању, често постељу мочећи сузама, не само ноћу, као што пева пророк, но и свакога дана савест омиваше сузама <...>". Ђ. Трифуновић за овај Цамблаков манир који је употребио у *Житију Стефана Дечанског* вели: „СРЦЕ, ДУША и СУЗЕ често се појављују нераздвојно у приказу унутрашњих доживљавања и узајамно делују као три елемента једног механизма."[33] Тај својеврсни „дар суза"[34] карактеристичан је моменат у обама случајевима.

Иако је основни однос конфликта у *Житију Стефана Дечанског* на релацији отац – син, ипак, ту налазимо и ону другу врсту релације: брат – брат, која је кључна за житије Бориса и Глеба. Наиме Цамблак даје ову сцену: „Када је Стефан био у овом и када се крепио и узвисавао Христовом силом, и када су сви његови поданици имали велико смирење, Константин, брат његов од друге матере, сакупивши довољно војске, а призвавши још и од околних предела не малу помоћ, иђаше на њега <...>". Поред тога што се ситиче да брат иде на брата, веома је интересантно наглашавање да је то „брат од друге матере", што је опет јако наглашено у житију Бориса и Глеба. А то у оба случаја прати библијско поређење уз навођење приче о

32 B. Norman Ingham, *The Martyred Prince and the Question of Slavic Cultural Continuity in the Early Middle Age*, Medieval Russian Culture, Vol. 1, Berkley, Los Angeles, 1984.

33 Ђорђе Трифуновић, *Емоционални механизам Цамблакових личности*, Српска књижевност у књижевној критици: Стара књижевност, Т. 1, Београд, 1972, 464.

34 О томе више у вези са *Житијем Стефана Дечанског* в. Смиља Марјановић-Душанић, *Свето и пропадљиво: тело у српској хагиографској књижевности*, Београд, 2017, 315–319.

Каину-братоубици, односно Јосифу-братољупцу – у *Житију Стефана Дечанскоī* читамо: „... јер ја нисам Каин братоубица, но Јосифов друг братољубац", а у једној од варијанти текстова о Борису и Глебу налазимо: „Видите ли втораго немилосердие Каина явльше? <...> оканьний, си ли слышалъ, что рече Богъ Каину о убийствѣ брата своего?" (ЧЖП), а на другом месту о праведности: „Сице бо бѣ при Осифѣ. Бѣ бо, рече, любяй Осифа Яковъ и Веньямина, бяста, бо уна тѣеломъ" (ЧЖП).

Поред поређења са Каином и Јосифом, многобројна су и друга библијска поређења са Давидом, Соломоном, Аврамом, Товитом многострадалним Јовом и др, што није карактеристика само ових житија, већ можемо рећи да су општа места, па се зато на њима нећемо нарочито задржавати.

Бугарски цар Михаило који је кренуо на Стефана, да покори његову земљу, пореди се са звери: „А он чувши ово и рикнувши као звер, испуни великим метежом предстојеће и подизаше језик небожности <...>", а са зверима писац житија Бориса и Глеба пореди убице које долазе да им одузму животе: „устремишася по немъ, акы звѣрие дивииъ" (ЧЖП) или им душу са зверском пореди: „сверѣпа звѣери, имающе" (ССП).

Кретање „главних јунака" ових житија врши се по хоризонтали (кретање географско, тј. премештање у простору) и по вертикали, тј. у виду опозиције земља/небо. Земља као локус земаљског, мученичког и страдалничког живота будућих светитеља, а небо као коначно исходиште, награда за муке претрпљене на земљи. Још један од локуса који повезује ова два круга текстова јесте *шатор*. У житију Бориса и Глеба у шатору видимо Бориса где у молитви очекује испуњење своје судбине: „...а самъ вълѣзъ в шатьръ свой, начат молитву творити вечернюю, съ сльзами горькыми и частнымь въздиханиемь и стонаниемь многымь." (ССП), готово идентичну сцену налазимо и код Цамблака: „А он опет дошавши у обичан шатор, преклонивши колена и положивши лице на земљу, ронећи сузе као извор мољаше се." На тај начин шатор у оба случаја добија неко више значење, освећује се сузама и молитвом мученика. У шатору Борис, уснувши, види сан о својој смрти: „И бяше сънъ его въ мънозѣ мысли и въ печали, крѣпъцѣ и тяжцьцѣ и страшьнѣ, како предатися на страсть, како пострадати и течение съконьчати и вѣру съблюсти, яко да и щадимый вѣньць прииметь отъ рукы Вьседьржителевы" (ССП). Сан о сопственој смрти на очи долази и Стефану Дечанском, њега последњи пут походи Свети Никола: „Једне ноћи по свршетку јутарњих песама, прилегавши на своју усамљену постељу, мало заспа. И угледа великога Николу у такој слици како што му се и раније јави. И опет Николај, опет обична корист, опет хоће да боље добро јави. Дошавши к њему рече: Ćпремај се од сада, Стефане, за смрт, јер ћеш убрзо изићи пред Господа'".

Величина и значај ових светитеља метафорично се пореди са небеским телима, па тако видимо да се Борис и Глеб пореде са звездама: „...тако свѣтящеся, акы двѣ звѣздѣ свѣтлѣ посред темыхъ: наричаю же Бориса и Глѣеба" (ЧЖП), а Цамблак Стефана Дечанског пореди са Сунцем: „...а добронарочни Стефан сијаше као неко сунце због свог живота који је сијао врлинама", а када је „најгрча смрт удављења" извршена Цамблак вели: „...као кад неко сунце под земљу зађе."

И круг текстова о Борису и Глебу и *Житије Стефана Дечанскоī* од Григорија Цамблака обилују многим елементима који су карактеристични за жанр житија (подвизи, обретење светих моштију, чуда и др.), а за које не можемо рећи да могу представљати непосредан утицај првог круга текстова на Цамблаков текст, па зато њих сада остављамо по страни, јер се не односе директно на нашу тему.

Пред основне интенције стварања култа владара-мученика, овакви текстови имају идеју да прикажу моралну страну (политичких поступака и прилика, по мишљењу неких аутора) и непосредног окружења тог владара-мученика. А. Ранчин наводи да „ситуацију (протосиже) убиства невиног владара не одређује само фигура кнеза-жртве, већи и његови антагонисти, њихов посебан статус: они су људи блиски светитељу, по свом положају морају бити са њим у љубави и миру или му се потчињавати. То је брат (Болеслав – убица Вјачеслава, Свјатополк – убица Бориса и Глеба <...>), мајеха (жена Стефана Уроша II Милутина <...>)."[35] Овај аутор на другом месту пише: „Управо структурни елементи одређују суштину ових житија, а не „хагиографски стил", који је пре у вези са предметом приказивања, неголи са типом текста. Постојаност структурне схеме издваја житија страстотрпаца из прилично разнородне хагиографије коју је хришћански свет наследио од Византије."[36]

35 Андрей Ранчин, *Князь-страстотерпец в славянской агиографии*, Вертоград златословный: Древнерусская книжность в интерпретациях, разборах и комментариях, Москва, 2007, 115.

36 Исто, 119.

Закључак

Како смо видели, и култ Свете браће Бориса и Глеба и култ Стефана Дечанског припадају специфичном кругу култа владара-мученика, што их сврстава у посебну групу (можда чак можемо рећи поджанр у оквиру житијног жанра), али на основу свега наведеног сматрамо да постоје довољне назнаке за тврдњу да је аутор *Житија Стефана Дечанског* засигурно био упознат са култом Бориса и Глеба, а затим да је тај модел могао искористити као разрађену структуру за своје дело. Наравно, неправедно би било тврдити да је утицај првог круга текстова на Цамблаково дело непосредан, или, још мање, да је то једини извор. *Житије Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака обилује утицајима многих претходника и у њему се, пре свега, огледа богата и развијена ранија хагиографска традиција где бугарски патријарх Јевтимије, велики прегалац на пољу развоја житијне форме на јужнословенском терену, засигурно има посебно место. Свакако као још један у низу извора за дело *Живот и подвизи светога великомученика међу царевима Стефана српскога који је у Дечанима, написао Григорије монах и презвитер, бивши игуман исте обители* јесте и култ Свете браће Бориса и Глеба, заправо много више блискости примећујемо између Стефана Дечанског и Бориса, старијег од браће, где су обојица приказани као зрели и одлучни, утврђени у вери и спремни да ступе пред Творца. Глеб, млађи од двојице браће, уз сву зрелост коју аутор наглашава, ипак, зрачи својом младошћу, па чак, можемо рећи, понегде и незрелошћу, будући да сâм себе пореди са „класом прерано пожњевеним".

Литература

1. Аврора Илиева Сивкова, *Григорий Цамблак*, ТОДРЛ, Ленинград, 1985.

2. Андрей Ранчин, *Князь-страстотерпец в славянской агиографии*, Вертоград златословный: Древнерусская книжность в интерпретациях, разборах и комментариях, Москва, 2007.

3. Борис Флоря, Анатолий Турилов, *Общественная мысль Сербии конца XII–XIII вв. // Власть и общество в литературных текстах Древней Руси и других славянских стран (XII–XIII вв.*, Москва, 2012.

4. Варвара Адрианова-Перетц, *Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси*, ТОДРЛ, Т. XX, Москва-Ленинград, 1964.

5. Владимир (Швец), Сергей Сорочан, *Введение в агиографию*, Харьков, 2015.

6. Дамњан Петровић, *Цамблакова литерарна делатност у Србији* // Григорије Цамблак – Књижевни рад у Србији, Београд, 1989.

7. Ђорђе Трифуновић, *Емоционални механизам Цамблакових личности*, Српска књижевност у књижевној критици: Стара књижевност, Т. 1, Београд, 1972.

8. Ђорђе Трифуновић, *Кратак преглед југословенских књижевности средњег века*, Београд, 1976.

9. Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд, 1990.

10. Малик Мулић, *Стил српских средњовековних животописа XIII и XIV века* // Српска књижевност у књижевној критици: Стара књижевност, Т. 1, Београд, 1972.

11. Радмила Маринковић, *Владимир Мономах и Свети Сава* // Светородна господа српска, Београд, 1998.

12. Смиља Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култ Стефана Дечанског*, Београд, 2007.

13. Jennifer Lawler, *Encyclopedia of the Byzantine Empire*, McFarland, 2011.

14. Ştefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, Chişinau, 1992.

Извори

1. Дмитрий Абрамовичъ, *Житія святыхъ мучениковъ Бориса и Глѣба и службы имъ*, Петроградъ, 1916.

2. *Живот и подвизи светога великомученика међу царевима Стефана српскога који је у Дечанима, написао Григорије монах и презвитер, бивши игуман исте обители* // Григорије Цамблак: Књижевни рад у Србији, Београд, Просвета, Српска књижевна задруга, 1989.

THE TEXTS ABOUT THE HOLY BROTHERS BORIS AND GLEB AND THE "LIFE OF STEFAN DEČANSKI" BY GRIGORY TSAMBLAK – TYPOLOGICAL PARALLELS

Abstract: The article presents typological similarities between the texts whose main topic is the life and tragic death of the Russian holy brothers Boris and Gleb on the one hand, and the "Life of Stefan Dečanski" by Grigory Tsamblak on the other. A comparison of the different versions of texts shows a possible influence of the texts about the holy Russian brothers on Tsamblak's work in terms of plot and main motives.

Др Филип КРЧМАР[1]
Историјски архив Зрењанин
Република Србија

UDK: 94(4)"1718"(093.2)
327(4)"17"

Изворни научни рад.

ПОЖАРЕВАЧКИ МИР У ДВЕМА НЕМАЧКИМ КОМПИЛАЦИЈАМА: *МАЂАРСКО-МЛЕТАЧКА РАТНА ПОЗОРНИЦА* ЈОХАНА ТЕОДОРА БОЕЦИЈУСА И *ИСТОРИЈСКО-ПОЛИТИЧКИ ТЕАТАР ЦЕРЕМОНИЈА* ЈОХАНА КРИСТИЈАНА ЛИНИГА

Апстракт: У раду се анализира исцрпан извештај о склапању Пожаревачког мира који је садржан у два волуминозна немачка зборника настала у време и непосредно након првог аустро-турског рата у 18. веку. Први носи назив *Мађарско-млетачка ратна позорница* и представља троделну компилацију ратних извештаја објављиваних током самог рата и непосредно по његовом завршетку (1716–1719). У њему публиковани приказ Пожаревачког мира и преговора који су претходили његовом склапању је нешто доцније преузет и објављен у масивном дипломатском зборнику – приручнику Јохана Кристијана Линига под називом *Историјско политички театар церемонија*. Уз анализу међусобних утицаја, прилог садржи и изворни текст на немачком и његов превод на српски језик, уз биографије аутора-издавача, коментаре и хронологију најзначајнијих догађаја.

Кључне речи: Пожаревачки мир, *Мађарско-млетачка ратна позорница*, Јохан Теодор Боецијус, *Историјско-политички театар церемонија*, Јохан Кристијан Линиг, дипломатија, церемонијал, Хабзбуршка монархија, Османско царство, Млетачка република.

Први аустро-турски рат у 18. веку, вођен од 1716. до 1718. године и одлучен у три велике битке – код Петроварадина (1716), Темишвара и Београда (1717), окончан је склапањем мировног споразума у историографији познатог под називом Пожаревачки мир. Иза овог збирног назива крију се заправо три међудржавна уговора, закључених између Светог Римског царства немачке народности, Млетачке републике и Османског царства, а чије су политичке, економске и друштвене последице послужиле као основ модерне европске дипломатије и међународних односа у Европи безмало све до краја Првог светског рата[2].

Околности под којима је склопљен Пожаревачки мир описане су у низу савремених извора, од којих је српској читалачкој публици вероватно најпознатији извештај Вендрамина Бјанкија, млетачког дипломате који је као секретар венецијанског посланства узео непосредног учешћа у том догађају. Његово виђење склапања овог мировног споразума сумирано је у књизи која је 2008. објављена у издању Народног музеја Пожаревац и фондације *Пожаревачки мир 1718*[3], са изворним текстом на

1 **Филип Крчмар** (Зрењанин, 28. децембар 1984) је историчар и виши архивист Историјског архива Зрењанин. Основну школу и гимназију завршио је у Зрењанину. Дипломирао је на одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду (2008), где је завршио мастер студије (2010) и докторирао (2016) са дисертацијом *Торонталска жупанија 1860–1918*. Област научног истраживања су му завичајна историја и историографија Баната, историја Великог Бечкерека, Петровграда и Зрењанина те културна историја Хабзбуршке монархије. Поред запослења у Историјском архиву у Зрењанину, члан је *Друштва за проучавање Југоисточне Европе у 18. веку* из Граца и *Комисије за историју и културу Немаца Југоисточне Европе* из Тибингена. Аутор је више сталних поставки и тематских изложби, као и више десетина библиографских јединица (монографије, приручници, каталози, чланци, расправе, прикази итд). Од новембра 2020. је виши архивист, а такође има и звање кустоса Народног музеја Зрењанин, у ком је стажирао у периоду 2011–2012.

2 Harald Heppner, „The treaties of Požarevac and their impact on Europe", *Istraživanja. Journal of historical researches* 30, Novi Sad 2019, 87.

3 Основана 2005. године од скупштине града Пожаревца, Фондација је поред штампања Бјанкијеве књиге иницирала и постављање одговарајућег спомен-обележја на месту на ком су се одиграли мировни преговори, уређење околног парка и организовање великог међународног научног скупа који је резултирао зборником радова о Пожаревачком миру (Charles Ingrao, Nikola Samardžić, Jovan Pešalj, *The Peace of Passarowitz, 1718*, West Lafayette, Indiana Purdue University Press, 2011).

староиталијанском и упоредним српским преводом[4]. Десет година касније, поводом обележавања три века од склапања Пожаревачког мира, појавило се и њено репринт издање[5].

Бјанкијев извештај је опширан и детаљан, *у складу са дипломатским стилом аутора, готово минуциозно, постављено готово искључиво на званичним документима који су имали одлучујућу улогу у преговорима*[6]. Међутим, далеко од тога да је Бјанкијево сведочанство једини извор. Рат који је претходио склапању Пожаревачког мира привукао је огромну пажњу савременика, који су за собом оставили прегршт материјалних и писаних трагова о овом догађају. Поред бројних гравира, медаља и других „визуелних" садржаја[7], рат и његово званично дипломатско окончање подстакли су настанак низа публикација у читавој Европи, а нарочито на немачком говорном подручју. У наставку ће бити анализирана два савремена немачка извора у којима је исцрпно приказано склапање Пожаревачког мира.

Мацарско-млетачка ратна позорница (1716–1719)

Већ током прве године рата (1716), у Лајпцигу је почела да излази периодична публикација која је пратила ратна дешавања – како на подручју Угарске и Балкана где је ратовала царска војска, тако и на Средоземљу где су се одвијале борбе између Млечана и Турака. У питању је био алманах чије је издавање започео тамошњи књижар, штампар и издавач **Јохан Теодор Боецијус** (нем. Johann Theodor Boetius)[8]. У овој публикацији, тада актуелни рат између хришћанских сила на једној и Турака на

Neueste Fortsetzung
Des
Hungarischen
Kriegs-
THEATRI
Vorstellend
Die Türckische Festung
BELGRAD.
Sammt der Abbildung der gehaltenen Schlacht und andern merckwürdigen Begebenheiten.
Leipzig, zu haben im Durchgange des Rathhauses in der Boutique zum Concoir-Calender, Anno 1716.

другој страни је представљен практично као позоришна представа, а огромно подручје Угарске, Балкана и Средоземља као позорница на којој се та ратна представа одиграва. Отуда је најмањи заједнички именитељ садржан у наслову ове публикације гласио *Мацарско-млетачка ратна позорница* (нем. *Hungarisch-venetianisches Kriegs-Theatrum*), док се поднаслов сваког издања мењао, већ у зависности од у њему описаних ратних збивања. У 1716. години изашло је укупно девет наставака који су описивали збивања на *мацарској ратној позорници* и три на млетачкој. Ови наставци (од којих је дакле сваки представљао засебну публикацију) су били следећи:

1. *Мацарска ратна позорница, отворена почетком турског пораза код Карловаца 5. августа 1716*[9].

4 Milorad Đorđević (ur.)., *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, Požarevac 2008.

5 Milorad Đorđević (ur.), *Požarevački mir 1718. od Vendramina Bjankija. Istorica relazione della pace di Posaroviz*, Požarevac 2018.

6 Milorad Đorđević (ur.), *Požarevački mir 1718. od Vendramina Bjankija. Istorica relazione della pace di Posaroviz*, Požarevac 2018, 7.

7 За анализу садржаја визуелне културе инспирисаних Пожаревачким миром види: Ана Милошевић, *Пожаревачки мир 1718. на картама, гравирама и медаљама*, Пожаревац 2018.

8 Оскудни биографски подаци о Јохану Теодору Боецијусу не откривају место и датум његовог рођења. Познато је да је као књижар, штампар и издавач био активан у Дрездену (1691–1696) и Лајпцигу (од 1698), где је и умро 1722. године. („Boetius, Johann Theodor", in: Carl-Maria-von Weber-Gesamtausgabe. Digitale Edition, http://weber-gesamtausgabe.de/A003793 (6. јануар 2021). Приступљено: 12. јуна 2022.

9 *Hungarisches Kriegs-Theatrum, so mit Anfang der Türckischen Niederlage bey Karlowitz, den 5. Aug. 1716. eröffnet worden.*

2. *Наставак први мађарске ратне позорнице, који представља опсаду турске тврђаве Темишвар и светски познатог принца Евгенија Савојског који је опседа*[10].
3. *Наставак други мађарске ратне позорнице, који представља турско утврђење Београд са сликом одржане итке и другим значајним догађајима*[11].
4. *Наставак трећи мађарске ратне позорнице, који представља турску тврђаву Смедерево. Уз још и исцрпан извештај о томе шта се дешавало од 16. августа до 14. септембра по питању турског рата како у Мађарској, тако и у римско-немачком Царству*[12].
5. *Наставак четврти мађарске ратне позорнице, који представља турску тврђаву Ниш. Уз то још и свима добро позната вест о томе шта су царски народи ван главне армије, у Хрватској као и у Горњој и Доњој Посавини, уједно и у Влашкој издржали пред офанзивом на Турке; к томе и један прецизан и по уметничким мерилима израђен нацрт комплетног напада, као и настављен опис опсаде Темишвара*[13].
6. *Наставак пети мађарске ратне позорнице, који представља паланку пред Темишваром, освојену на јуриш 1. октобра. Уз исцрпан опис оних радњи за поменути јуриш и његово крваво извршење, као и приложен проглас турског двора, зашто је приморан латити се оружја против римског цара*[14].
7. *Наставак шести мађарске ратне позорнице, који представља турску граничну тврђаву Шабац на реци Сави, освојену и уништену од царских народа. Уз то још јасан опис једног и другог изражаја радости због хришћанског напредовања против Турака, такође и због 12. октобра уз одобрење освојене тврђаве и цитаделе Темишвар*[15].
8. *Наставак седми мађарске ратне позорнице, који представља великог султана како због несрећног рата против хришћана бежи за Једрене. Уз то још опис, шта се дешавало пре него што су претрпљен пораз Турака у Мађарској и његове последице изазвале немире у Турској царевини, као и [свечаног] изласка и уласка у Темишвар; чему је приложен бакрорез шешира и бодежа послатих од римске курије [на поклон] принцу Евгенију Савојском, у исто време и друге занимљивости*[16].
9. *Наставак осми мађарске ратне позорнице, који представља високе царске генерале како се враћају у Беч након срећног похода у Мађарској. Уз то још и исцрпан извештај о свим значајним овде припадајућим стварима које су се десиле након освајања Темишвара, такође и приложен занимљив бакрорез што приказује први турски напад из Темишвара, јуриш на Паланку и напослетку турско напуштање Темишвара*[17].

10 *Erste Fortsetzung des Hungarischen Kriegs-Theatri, Vorstellend, Die belagerte Türckische Festung Temeswar Und den die Belagerung dekkenden Welt-berühmten Printzen Eugenium von Savoyen.*

11 *Zweyte Fortsetzung Des Hungarischen Kriegs-Theatri Vorstellend Die Türckische Festung Belgrad Sammt der Abbildung der gehaltenen Schlacht und andern merckwürdigen Begebenheiten.*

12 *Dritte Fortsetzung Des Hungarischen Kriegs-Theatri, Vorstellend Die Türckische Festung Semendria. Nebst einer ausführlichen Nachricht, was sich seit dem 16. Aug. biß den 14. Sept. In puncto des Türcken-Kriegs, sowohl im Hungarischen, als Römischen Reiche begeben.*

13 *Vierte Fortsetzung Des Hungarischen Kriegs-Theatri, Vorstellend Die Türckische Festung Nissa. Nebst einständlichen Nachricht, was die Kayserl. Völcker auserhalb der Haupt-Arme sowohl in Croatien, als auch am Ober- und Unter Sau Strohm, ingleichen in der Wallachey vor Vortheile gegen die Türcken erhalten; wobey zugleich ein accurater und nach den Regeln der Kunst entworffener Grundriß von der völligen Attaque, wie auch continuierte Beschreibung von der belagerten Festung Temeswar zu finden ist.*

14 *Fünffte Fortsetzung Des Hungarischen Kriegs-Theatri, Vorstellend Die am 1. Octobr. Mit Sturm eroberte Palanka vor Temeswar. Nebst einer ausführlichen Beschreibung von denen Anstalten zu gemeldtene Sturm und derselben blutigen Ausführung, auch beygefügtem Manifest des Türckischen Hofes, warum er wider den Röm. Kayser die Waffen zu ergreiffen genöthiget worden.*

15 *Sechste Fortsetzung Des Hungarischen Kriegs-Theatri, Vorstellen die von den Kayserl. Völckern am Sau-Strom eroberte und ruinirte Türckische Gräntz-Festung Sabaz. Nebst einer deutlichen Beschreibung von ein- und andern Freudens-Bezeugungen über die Christl. Progressen wider die Türcken, auch der den 12. Octobr. mit Accord eroberten Festung und Citadelle Temeswar.*

16 *Siebende Fortsetzung Des Hungarischen Kriegs-Theatri, Vorstellend Den, wegen des unglücklichen Krieges wider die Christen, nach Adrianopel Flüchtigen Groß-Sultan. Nebst einer Beschreibung, was die von Türcken in Hungarn erlittene Niederlage und ihre Folgen in dem Türckischen Reiche vor Unruhe verursachet, auch wie der Aus- und Einzug zu Temeswar geschehen; welcher noch die vom Röm. Stuhle dem Printzen Eugenio von Savoyen überschickte Hut und Degen in Kupffer, ingleichen andre curieuse Dinge mit beygefüget sind.*

17 *Achte Fortsetzung Des Hungarischen Kriegs-Theatri, Vorstellend, die, aus dem glücklichen Feldzuge in Hungarn, nach Wien zurück kommende Kayserl. Hohe Generalität, nebst einer ausführlichen nachricht von allen nach der Eroberung Temeswar paßirten hieher gehörigen Merckwürdigkeiten, auch beygefügtem curieusen Kupferstich, so den ersten Türckischen Ausfall zu Temeswar, die Bestürmung der Palancka, und letzlich den Türckischen Auszug von gedachtem Temeswar vorstellet.*

10. *Наставак девети мађарске ратне позорнице, који представља од цареваца освојену тврђаву Панчево у Темишварском Банату. Уз то приложен извештај о свему, што се од завршетка похода дешавало како у Темишварском Банату, тако и у Горњој и Доњој Посавини, као и у Влашкој и у Молдавији; к томе још приложена и по која значајна овде припадајућа ствар*[18].
11. *Млетачко-турска ратна позорница на којој је представљено острво Крф. Уз то још посебан план града и тврђаве Крф, као и кратак извештај о томе како је и када избио још текући рат између Млетака и Турака, и како је вођен пре досадашњих успеха. Прво отварање*[19].
12. *Друго отварање млетачко-турске ратне позорнице које представља град Крф. Уз то и исцрпан извештај како је тешко био опседнут од Турака, али након 25-дневне опсаде срећно ослобођен и шта је даље од тада предузето*[20].
13. *Треће отварање млетачко-турске ратне позорнице, које представља од Турака поседнуто острво и тврђаву Св. Маура. Уз то још доступни извештај шта се дешавало од подизања опсаде Крфа, ком је приложен опширан извештај о опсади, као и о свим млетачким припремама за рат*[21].

По завршетку прве ратне године („првог похода"), сви објављени алманаси су сабрани у посебно издање које је добило збирни назив *Мађарска и млетачка ратна позорница на којој су представљени најсрећније успели ратни походи, што су их водиле римско-царска и млетачка војска у с Божјом милошћу протеклој 1716. години у Мађарској и Грчкој против Турака. Мађарска дата у посебном опису и девет један за другим следећих наставака, а млетачка у три отварања, са занимљивим и корисним бакрорезима, као и кратким предговором и имеником*[22]. На насловној страни књиге дата је напомена да је књига штампана уз дозволу пољског краља и саксонског изборног кнеза Августа, а прецизно је назначено и место где се може набавити – у Лајпцигу, *код Јохана Теодора Боеција, у пролазу градске већнице, у радњи на тезги са календарима*, 1717.

Очигледно је интересовање за овај рат – а самим тим и за ову публикацију – било велико, будући да је њено излажење настављено. По завршетку и друге године рата (1717), која је била веома повољна по хришћанску страну, а најкасније у пролеће 1718. изашла је и друга компилација ових алманаха, која је носила подједнако дугачак назив: *Представа најсрећније прошавшег другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници или подробан опис оног значајног што се догодило у рату вођеном 1717. године између Његовог римског царског величанства и Млетачке републике са једне и отоманске Порте са друге стране, до окончања главне кампање. Представљено у 12 посебних отварања и снабдевено занимљивим бакрорезима, као и једним регистром*[23]. Овим зборником било је обухваћено укупно 12 ратних алманаха из 1717. године:

18 *Neundte Fortsetzung Des Hungarischen Kriegs-Theatri, Vorstellend, Die durch die Kayserlichen Völcker im Bannat von Temeswar erobert e Festung Panzova. Nebst beygefügter Nachricht von allem, was seit geendigtem Feld-Zuge sowohl im Bannat von Temeswar, als auch am Ober- und unter-Sau-Strom, ingleichen in der Moldau und Wallachey paßiret; welcher zu gleich ein und andere merckwürdige hieher gehörige Dinge mit einverleibet worden.*

19 *Venetianisch-Türckisches Kriegs-Theatrum, Auff welchen vorgestellet wird Die Insul Corfu, Nebst einem absonderlichen Grund-Riß der Stadt und Festung Corfu, auch kurtzem Bericht, wie und wann der zwischen den Venetianern und Türcken noch währende Krieg entstanden, und mit was vor Success er bißhero geführet worden. Erste Eröffnung.*

20 *Zweyte Eröffnung Des Venetianisch-Türckischen Kriegs-Theatri, Vorstellend, die Stadt Corfu in Prospect. Nebst einer ausführlichen Nachricht, wie sie von den Türcken hart belagert, aber nach einer 25.tägigen Belagerung glücklich befreyet, und was sonsten weiter unternommen worden.*

21 *Dritte Eröffnung Des Venetianisch-Türckischen Kriegs-Theatri, Vorstellend Die von den Türcken besetzte Insel und Festung S. Maura. Nebst einer zugänglichen Nachricht / was sich seit Aufhebung der Belagerung Corfu begeben / welcher zugleich eine weitläufige Relation von der Belagerung Corfu / auch allen vorhergehenden Venetianischen Anstalten zum Kriege / mit beyfüget ist.*

22 *Hungarisch- und Venetianisches Kriegs-Theatrum auff welchem die höchst-glücklichen Feld-Züge, so die Röm. Kayserl. und Venetianischen Armeen, in dem mit Gott zurückgelegten 1716. Jahre in Hungarn und Griechenland wider die Türcken gethan. Das Hungarische in einer besondern Beschreibung, und neun nach und nach darauf erfolgten Fortsetzungen derselben, das Venetianische aber in drey Eröffnungen, mit darzu dienlichen curieusen Kupffern, auch einer kurtzgefasten Vorrede und Register, vorgestellet werden.* Mit königl. Poln. und Churfürstl. Sächs. Privilegio. Leipzig, bey Johann Theodoro Boetio, im Durchgange des Rathhauses, in der Boutique zum Contoir-Calender, 1717.

23 *Vorstellung des höchst-beglückten zweyten Feldzugs, auff dem Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatro, oder Ausführliche Beschreibung dessen, was sich in dem zwischen Ihro Röm. Kayserl. Maj. und der Republic Venedig eines, dann der Ottomannischen Pforte andern Theils geführtem Kriege, in diesem 1717ten Jahre, biß zu Endigung der Haupt Campagne, Merckwürdiges begeben. In Zwölff besondern Auffritten vorgestellet, und mit curieusen Kupffern, auch einem Register versehen.* Mit Königl. Poln. und Churfurstl. Sächß. Privilegio. Leipzig,

1. *Прва појава другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, представља влашки главни град Букурешт. У овој појави дат је кратак али темељан опис Молдавије и Влашке, као и накнадно читање свих значајнијих дешавања стадајућих у у недавно окончаном походу, а посебно у Влашкој и Молдавији, као и у Далмацији и др.; уз то још и неколико вести о припремама за тренутно предстојећи поход*[24].
2. *Друга појава другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља молдавски главни град Јаши. Уз то још опис свега што се до сада десило против Турака, како у Мађарској и њој припадајућим земљама, тако и у Венецији*[25].
3. *Трећа појава другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља на Лефкади налазећу се турску тврђаву Лепанто. Уз то још опис свега онога што се десило против Турака како у Мађарској и припадајућим јој земљама, тако и у Венецији*[26].
4. *Четврта појава другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља на Дунаву лежећу турску тврђаву Оршаву. Уз то још опис свега онога што се десило против Турака, како у Мађарској и припадајућим јој земљама, тако и у Венецији*[27].
5. *Пета појава другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља у Мореји налазеће се турско утврђење Модон. Ова приказује исцрпан опис свега онога значајног што се десило како пре, тако и након што је царска главна армија у журби и смело прешла Дунав до савладавања тврђаве Београд у Мађарској; а потом и у млетачкој области против Турака; к томе и један прецизан у бакру резан план читаве околине изнад и испод Панчева, где* [царска] *армија прелази Дунав*[28].
6. *Шеста појава другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља на Дунаву лежећу тврђаву Нова Паланка. Ова приказује исцрпан опис свега онога значајног што се догодило против Турака, од заузимања тврђаве Београд, ту и другде у Краљевини Мађарској; потом и у млетачким областима*[29].
7. *Седма појава другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља у Мореји лежеће турско утврђење Корони. Уз исцрпан опис свега онога значајног што се десило против Турака у логору пред Београдом, као и другде у краљевини Мађарској. Истовремено и комплетан извештај о тродневном сукобу између млетачке и турске флоте. Притом исто и београдска тврђава у бакрорезу*[30].
8. *Осма појава другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља гранично*

bey Johann Theodoro Boetio, im Durchgange des Rathhauses, in der Boutique zum Contoir-Calender, 1717.

24 *Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs Erster Aufftritt, Vorstellend Die Wallachische Residenz-Stadt Buchorest. Dieser stellet vor eine kurtze doch gründliche Beschreibung der Moldau und Wallachey, auch eine Nachlese aller zu dem jüngst geendigten Feld-Zuge gehöriger und sonderlich in der Wallachey und Moldau, auch in Dalmatien, etc. passirter merckwürdigen Begebenheiten; Wobey zugleich einige Nachricht von denen Anstalten zu gegenwärtig bevorstehendem Feld-Zuge befindlich.*

25 *Zweyter Auftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs / Vorstellend Die Moldauische Residentz-Stadt Jasi. Nebst einer Beschreibung alles desjenigen was sich so wohl in Hungarn und zugehörigen Landen, als auch im Venetianischen bißhero wider die Türcken begeben.*

26 *Dritter Aufftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Thetri Zweyten Feldzugs, Vorstellend die in Livadia liegende Türckische Festung Lepanto. Nebst einer Beschreibung alles desjenigen, was sich so wohl in Hungarn und zugehörigen Landen, als auch im Venetianischen bißhero wider die Türcken begeben.*

27 *Vierdter Aufftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs, Vorstellend, die an- und auf der Donau liegenden Türckische Festung Orsava. Nebst einer Beschreibung alles desjenigen, was sich so wohl in Hungarn und zugehörigen Landen, als auch im Venetianischen bißhero wider die Türcken begeben.*

28 *Fünffter Aufftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs, Vorstellend, die in Morea gelegene Türckische Festung Modon. Dieser stellet vor eine ausführliche Beschreibung alles desjenigen was sowohl vor als nach dem schleunig- und tappfern Übergang der Kayserl. Haupt-Armee über die Donau biß zu Berennung der Festung Belgrad im Königreich Hungarn; sodann auch in dem Venetianischem Gebiethe gegen die Türcken Merckwürdiges paßiret; Wobey zugleich ein accurater Entwurff der gantzen Gegend ober- und unterhalb Pancsova, wo die Armee die Donau paßiret, in Kupffer zu befinden.*

29 *Sechster Aufftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs, Vorstellend, die in der Donau gelegene Festung Ui Palancka. Dieser stellet vor eine ausführliche Beschreibung alles desjenigen, was sich seit Berennung der Festung Belgrad vor selbiger, auch sonst im Königreich Hungarn; sodann im Venetianischen Gebiethe gegen die Türcken Merckwürdiges begeben.*

30 *Siebender Aufftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs, Vorstellend die in Morea gelegene Türckische Festung Coron. Nebst einer ausführlichen Beschreibung alles dessen, was im Lager vor Belgrad, auch sonsten im Königreich Hungarn wider die Türcken merckwürdiges paßiret; ingleichen einer vollständigen Relation von dem drey tägigen Treffen zwischen der Venetianischen und Türckischen Flotte. Wobey zugleich die Festung Belgrad in Prospect, im Kupfferstich befindlich*)

упориште царске војске Мехадију у Темишварском Банату. Ова приказује подробну вест о настављеној опсади београдске тврђаве, као и долазак, смештање и ушанчивање турске главне војске пред поменутом тврђавом, у исто време шта се значајно дешавало против Турака уопште у Краљевини Мађарској, као и на са млетачке стране. Уз то још и приложен план, односно нацрт београдске тврђаве са свим њеним спољним бедемима, нападима, царским и турским логором и напослетку, околином у целости изнад и испод Дунава, од острва до Панчева[31].

9. *Девета појава другог похода мађарско-млетачке ратне позорнице, која представља у најкраћем могућем времену окончану тешку опсаду и освајање турске тврђаве Београда у највишу славу узвишеног царског господина генерал-поштуковника Евгенија Фрање Савојског. Ова представља опис свега онога значајног што се десило даље код опсаде тврђаве Београда, као и 16. августа између царске и турске војске, у корист ове прве, предузетом главном окршају, у исто време и предају београдске тврђаве која је уследила 18. августа; потом, приликом срећне поморске победе Млечана код Сапијенце, те освајања турске тврђаве Имотски у провинцији Херцеговини и коначно на царском сабору у Регенсбургу по питању „турског пореза" и друго*[32].

10. *Десета појава другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља срећан резултат изванредне победе извојеване над Турцима од стране царске главне армије 6. августа код Београда и славног освајања главног турског пограничног утврђења Београда које је уследило недуго затим. Уз то је дат план од Турака напуштене а од генерал-мајора Силенија запоседнуте тврђаве Оршаве са околином, у исто време и главни извештај штампан на царском двору о величанственој победи извојеваној 16. августа код Београда и потом освојеној београдској тврђави, ком је прикључено и наређење царског господина генерал-поштуковника о поступању против непријатеља у актуелном рату, како на бојном пољу, тако и приликом опсаде и друге значајне ствари; посебно се може наћи прецизан списак мртвих и рањених на царској страни у након предузете битке горепоменутој победи, као и указ царске комисије који обавештава Земаљски сабор у Регенсбургу о горепоменутој победи и освајању Београда*[33].

11. *Једанаеста појава другог похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља на Морези лежећу турску тврђаву Малвазију. Уз то исцрпан опис онога што се догодило против Турака како у Краљевини Мађарској, тако и са млетачке стране, од одласка турског гарнизона из Београда и упада татарских ројева у Ердељ и Горњу Мађарску. Томе су придодати у исто време и један краћи извештај разних ту и тамо одржаних свечаности*

31 *Achter Aufftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs, Vorstellend den im Temeschwarischen Bannat liegenden Kayserl. festen Gräntz-Posten Media. Dieser stellet vor eine zulängliche Nachricht von der continuirten Belagerung der Festung Belgrad, auch Ankunfft, Niederlaß- und Verschantzung der Türckischen Haupt-Armee vor gedachter Festung/ ingleichen was sonsten im Königreich Hungarn, sodann Venetianischer Seits Merckwürdiges wider die Türcken vorgefallen. Nebst beygefügtem Plan, oder Grund-Riß der Festung Belgrad mit allen ihren Aussenwercken, Attaquen, Kayserlichen und Türckischen Lagern, und endlich der völligen Gegend ober- und unterhalb der Donau, von Siget biß Pancsova).*

32 *Neunter Aufftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs, Vorstellend den durch die in kurtzer Zeit vollendete schwere Belager- und Eroberung der Türckischen Festung Belgrad auf die höchste Staffel des billigsten Ruhms erhobenen Kayserlichen Herrn General-Lieutenant, Printz Eugenium Franciscum von Savoyen. Dieser stellet vor eine vorläuffige Beschreibung alles dessen, was weiter bey Belagerung der Festung Belgrad, auch dem am 16. Augusti, zwischen den Kayserlichen und Türckischen Armeen, zum Vortheil der erstern, vorgefallenem Haupt-Treffen, ingleichen bey der am 18. Augusti durch Accord erfolgten Ubergabe der Festung Belgrad; sodann in der glücklichen See-Victorie der Venetianer bey Sapienza, hiernechst mit Eroberung der Türckischen, in der Provintz Hertzegovina gelegenen Festung Isinuschi, und endlich auf dem Reichs-Convent zu Regenspurg, in puncto der Türcken-Steuer, auch sonsten Merckwürdiges paßiret).*

33 *Zehendter Auftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs, Vorstellend Die glücklichen Folgen des Durch die Kayserliche Haupt-Armee am 6. Augusti bey Belgrad über die Türcken befochtenen Vortrefflichen Siegs, Und der kurtz darauff erfolgten glorieusen Eroberung der Türckischen Haupt- und Gräntz-Festung Belgrad. Hierbey ist die von den Türcken verlassene und durch den Geeral-Major Spleny besetzte Festung Orsava, mit ihrer völligen Gegend im Grundriß, ingleichen die am Kayserlichen Hofe gedruckte Haupt-Relation, von dem am 16. August bey Belgrad befochtenen herrlichen Siege, und der darauff eroberten Festung Belgrad, welcher zugleich des Kayserlichen Herrn General Lieutenants vortreffliche Anordnung, wie es sowohl unter währendem Treffen gegen dem Feind im Felde, als auch den belagerten Ort gehalten werden solle, in forma mit einverleibet, und sonsten viel Merckwürdiges, sonderlich aber eine accurate Lista der Kayserl. Seits in dem vor oberwhntem Siege hergegangenen Treffen bekommenen Todten und Bleßirten, wie auch das Kayserl. Commissions-Notifications-Decret an den Reichs-Convent zu Regenspurg, wegen oberwehnter Victorie und Eroberung Belgrads, befindlich.*

у знак захвалности због срећног похода у Мађарској и друге значајне ствари[34].

12. *Дванаеста појава другог похода мађарско-млетачке ратне позорнице, која представља занимљиву илуминацију величанствене победе извојеване 15. августа 1717. у Мађарској од царске главне армије и освајање Београда које је недуго потом уследило. Уз приложен кратак опис онога значајног што се од тада против Турака десило у Краљевини Мађарској и са млетачке стране*[35].

Најзад, по завршетку рата (1719) се јавила и трећа компилација, у којој су садржани бројеви штампани током 1718. године. Она је носила наслов *Најжељеније и најсрећније закључење трећег похода на мађарско-млетачкој ратној и позорници мира или Подробан опис оног значајног, што се догодило у рату вођеном између Његовог римског царског величанства и Млетачке републике на једној, и Отоманске порте на другој страни у 1718. години до његовог окончања. Представљено у шест посебних представа ратне позорнице и (једном) опису позорнице мира, те три наставка / снабдевено занимљивим бакрорезима и именником*[36].

Из њеног садржаја се види да садржи десет поглавља, од којих првих шест још увек говори о ратним збивањима, седмо је већ насловљено као *позорница мира* и доноси текст мировног споразума између Хабзбуршке и Османске царевине, док последња три садрже, између осталог, текст мировног уговора између Млечана и Турака, као и текст споразума о трговини између Хабзбуршке монархије и Османског царства:

1. *Накнадно читање представе другог или, уз Божју вољу, предстојећег трећег похода на мађарско-млетачкој ратној позорници*[37].
2. *Друга представа трећег похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља једну занимљиву медаљу у знак сећања на од самог Бога победоносним царским оружјем кажњену крвожедну охолост Турака*[38].
3. *Трећа представа трећег похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља занимљиве новчиће у знак сећања на победу извојевану 1717. године у Мађарској против Турака*[39].
4. *Четврта представа трећег похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља занимљиву медаљу (у знак сећања) на поход 1717. године*[40].
5. *Пета представа трећег похода мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља једну*

34 *Eilffter Aufftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs, Vorstellend die in Morea liegende Türckische Festung und Hafen Napoli di Malvasia. Nebst einer ausführlichen Beschreibung dessen, was sich so wohl im Königreich Hungarn seit dem Abmarsch der Türckischen Guarnison von Belgrad, auch dem Einfall des Tatarischen Schwarms in Siebenbürgen und Ober-Hungarn, ingleichen Venetianischer Seits merckwürdiges wider die Türcken begeben; welcher zugleich ein kurtzer Bericht verschiedener hin und wieder, wegen des glücklichen Feldzugs in Hungarn, gehaltenen solennen Danck-Feste, und andere remarquable Dinge mehr mit beygefüget sind.*

35 *Zwölffter Aufftritt Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Zweyten Feldzugs, Vorstellend eine curieuse Illumination auf dem am 16. Augusti 1717. von der Kayserl. Haupt-Armee in Hungarn befochtenen Herrlichen Sieg, und die kurtz darauff erfolgte Eroberung Belgrads. Nebst beygefügter kurtzen Beschreibung, was sich seither im Königreich Hungarn und Venetianischer Seits wider dir Türcken, auch sonsten anderwärts, dieses Krieges halber, Merckwürdiges begeben.*

36 *Der Höchst-erwünscht- und beglückte Schluß des Dritten Feldzugs auf dem Hungarisch- und Venetianischen Kriegs- und Friedens-Theatro oder Ausführliche Beschreibung Desjenigen, was sich in dem zwischen Ihro Röm. Kayserl. Majestät und der Republic Venedig an einem, dann der Ottomannischen Pforte am andern Theile geführten Kriege, Im Jahr 1718. biß zu Endigung desselben, und erfolgtem Frieden zu Pasarowitz, Merckwürdiges begeben: In sechs besondern Vorstellungen des Kriegs- auch einer Beschreibung des Friedens-Theatri und Drey Continutationen desselben repraesentiret / auch mit curieusen Kupffern und einem Register versehen.* Mit Königl. Poln. und Churfürstl. Sächsis Privilegio. Leipzig, bey Johann Theodoro Boetio, im Durchgange des Rathhauses, in der Boutique zum Contoir-Calender, 1719.

37 *Nachlese Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri zweyten/oder dessen, ob Gott will, bevorstehenden Dritten Feldzugs Erste Vorstellung.*

38 *Zweyte Vorstellung Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Dritten Feldzugs, welche praesentiret eine Curieuse Medaille Auf den vom Gott selbst durch die Siegreiche Kayserl. Waffen gebändigten Blutgierichen Hochmuth der Türcken.*

39 *Dritte Vorstellung Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Dritten Feldzugs, welche praesentiret eine curieuse Gedächtnüß Müntze auf den in Hungarn A. 1717. wider die Türcken befochtenen Sieg.* Трећа представа садржи извештај о прелиминарним преговорима о миру и преписци која се тим поводом водила између хабзбуршког и османског двора; паралелним припремама за наставак рата на свим странама и важне догађаје на млетачкој страни.

40 *Vierte Vorstellung Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Dritten Feldzugs, welche praesentiret eine curieuse Medaille auf den Feldzug A. 1717.* Овај сегмент садржи извештај о мировним преговорима у Пожаревцу, стању на фронту у Угарској и радњама предузетим у случају евентуалног наставка рата те о важним догађајима по Венецију.

занимљиву медаљу (у знак сећања) на царску победу код Београда 1717. године[41].

6. *Шеста представа трећег похода на мађарско-млетачкој ратној позорници, која представља занимљив спомен-новчић на опсаду и одржање Крфа*[42].
7. *Мађарско-млетачка ратна, а сада (Богу хвала) тако називајућа се позорница мира, која представља мировни споразум постигнут између свих зараћених страна у Пожаревцу 21. јула 1718. године, као и свечаности приређене приликом потписивања и обнародовања истог. Уз то корисни бакрорези*[43].
8. *Наставак први мађарско-млетачке позорнице мира у ком је представљен споразум о трговини између његовог римског царског величанства са једне и турског великог султана са друге стране недалеко од Пожаревца. Уз то још неколико значајних ствари односећих се на мир*[44].
9. *Наставак други мађарско-млетачке позорнице мира на кој је представљен мировни споразум закључен и потписан између Млетачке републике са једне и отоманске Порте са друге стране 21. јула 1718. године недалеко од Пожаревца*[45].
10. *Наставак трећи мађарско-млетачке позорнице мира, на којој је представљена занимљива медаља у част и у знак сећања на славно држање генерала и фелдмаршала Шуленбурга у млетачкој служби*[46].

Из наведеног се види да је управо последњи део трилогије *Мађарско-млетачка ратна позорница* важан за Пожаревачки мир, чије је склапање описано у поглављима 4–9. На значају и „живости" овај извештај добија захваљујући и низу приложених гравира које ближе илуструју ток мировних преговора: поред приказа разних медаља и новчића искованих у знак сећања на победе царског оружја у биткама код Петроварадина и Београда, овде су дати још и план мировног конгреса (тј. распоред шатора преговарачких страна), распоред седења у главном преговарачком шатору, план околине Пожаревца у време одржавања преговора итд[47].

Највећа врлина овог дела – свеобухватност – представља уједно и његову највећу слабост. Управо због волуминозности и темељности, читалац није у могућности да стекне целовиту слику о Пожаревачком миру, будући да је приповедање о овом догађају међусобно неповезано и испрекидано описом низа других, истовремених збивања на различитим деловима ратне, односно мировне позорнице. Излагање о Пожаревачком миру је отуда утопљено

41 *Fünfte Vorstellung Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Dritten Feldzugs, welche praesentiret eine curieuse Medaille auf den Kayserl. Sieg bey Belgrad 1717.* Овде је дат преглед догађаја у Пожаревцу од 5. јуна (када су започети мировни преговори) са одговарајућим илустрацијама, извештај о стању зараћених страна у Угарској и држању Ференца Ракоција и његових присталица у Османском царству те важни догађаји по Венецију.

42 *Sechste Vorstellung Des Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatri Dritten Feldzugs, welche praesentiret eine curieuse Gedächtnüß-Müntze auf die Belagerung und Erhaltung Corffu.* Поглавље описује догађаје од доласка принца Еугена Савојског у логор код Земуна и друге значајне догађаје који су се одиграли у пограничним деловима Угарске – како са царске, тако и са турске стране, описује надаље само закључење Пожаревачког мира 21. јула и значајне догађаје за Венецију.

43 *Das Hungarisch- und Venetianische Kriegs- Nunmehro / Gott Lob! mit bessern Fug so zu nennende Friedens-Theatrum Welches die zu Pasarowiz am 21. Julii An. 1718 zwischen allerseits kriegenden Partheyen getroffene Friedens-Schlüsse, auch die bey Unterschreib- und Publicirung derselbigen beobachteten Solennitäten praesentiret. Nebst darzu dienlichen Kupffern*)

44 *Continuatio I. des Hungarisch- und Venetianischen Friedens-Theatri, Auf welchem Der am 27 Julii Anno 1718. Zwischen Ihrer Röm. Kayserl. Majestät an einem; dann dem Türckischen Groß-Sultan am andern Theile, ohnweit Pasarowiz aufgerichtete Commercien-Tractat. Nebst mehr andern merckwürdigen, das Friedens-Werck betreffenden Dingen, vorgestellet wird*)

45 *Continuatio II. des Hungarisch- und Venetianischen Friedens-Theatri, Auf welchem der zwischen der Republic Venedig an einem / dann der Ottomannischen Pforte am andern Theile, ohnweit Pasarowiz, Am Julii Anno 1718. Geschlossene und unterschriebene Friedens-Schluß vorgestellet wird*)

46 *Continuatio III. Des Hungarisch- und Venetianischen Friedens-Theatri, Auf welchem vorgestellet wird eine curieuse Ehren und Bedächtniß-Medaille auf die rühmliche Conduite des Gen. Feld-Marsch. Schulenburgs in Venet. Diensten*). Матијас Јохан фон Шуленбург (1661–1747) – истакнути немачки војсковођа у служби Пољске, Хабзбурговаца и Млетачке републике. Истакао се приликом одбране Крфа у рату Венеције и Турака 1714–1718. године, због чега му је на том острву подигнут споменик (прим. аут.).

47 Поједине ликовне представе Пожаревачког мира садржане у овом делу нису сасвим непознате српској науци, будући да су издашно коришћене у домаћим историографским радовима новијег датума (види: Ана Милошевић, *Пожаревачки мир 1718. на картама, гравирама и медаљама*, Пожаревац 2018. Такође: Ана Милошевић, „Папирна дипломатија. Графичке представе свечаних улазака и пријема хабзбуршких и османских високих посланстава 1699/1700. и 1719/20 године", *Зборник Народног музеја Београд* XXIV/2, Београд 2020, 87–109). Овом илустративном материјалу би требало додати и приказе тврђава на подручју данашње Србије – Београда, Ниша, Шапца, Смедерева, Панчева итд. на графикама садржаним у претходним бројевима *Мађарско-млетачке ратне позорнице*.

у непрегледну масу података, писама или извода из дипломатске преписке оног времена, уз тек понеку илустрацију која на моменте разбија сувопарност излагања. Ипак, то на концу не умањује његов изузетан значај за (у) познавање историје првог аустро-турског рата у 18. веку, нити мировног уговора којим је он окончан.

Историјско-политички театар церемонија (1719)

Непрегледност или „слаба уочљивост" Пожаревачког мира у компилацији *Мађарско-млетачка ратна позорница* делимично је отклоњена захваљујући једном другом делу које се јавило отприлике у исто време и на истом месту. Реч је о сличном зборнику чији је аутор био правник, историчар и публициста Јохан Кристијан Линиг (нем. Johann Christian Lünig), који је у то доба обављао дужност градског писара у Лајпцигу. Рођен 14. октобра 1662. у чиновничкој породици у Шваленбургу, у грофовији Липе, Линиг спада у најзначајније компилаторе немачког јавног права – за живота је прикупио и објавио изузетно обимну збирку закона, повеља, правних закључака, упутстава и правила званичне службе приликом ословљавања и церемонијалних протокола. По завршетку студија правних наука у Јени и Хелмштету, указала му се прилика да путује по Европи, па је тако посетио Италију, Низоземску, Енглеску, Француску, Немачко царство, Русију, Шведску и Данску. Након тога је, притиснут финансијским недаћама, отишао у Беч и ступио у војну службу. Посредовањем двојице својих надређених – ученог државника и официра, грофа Јакоба Хајнриха Флеминга и љубитеља права Лудвига Ота фон Плота – успело му је да по завршетку Рата за фалачко наслеђе добије чиновничко намештење у Ајленбургу у Саксонији. Након што је ову службу обављао четири године, почетком 18. века добио је позив да буде градски писар у Лајпцигу. Прихвативши се ове службе, у Лајпцигу је остао до смрти, 14. августа 1740. године[48].

Линиг је био необично плодан аутор: његово главно дело носи назив *Архив Немачког царства*[49] (нем. *Teutsche Reichs-Archiv*), а публиковано је у Лајпцигу у 24 тома од 1710. до 1722. године. Оно садржи на хиљаде правних

аката, њихових анализа и тумачења и спада у најсвеобухватније публикације извора за царско немачко право. Остали Линигови радови обухватају: *Беседе истакнутих министара 1. део* (Лајпциг, 1705)[50], *Беседе високе господе, истакнутих министара и других славних људи* у 6 томова (1707–1722)[51], *Архив Немачког царства* (1710–1722), *Канцеларија Немачког царства или одабрана писма царева, краљева, изборних и других кнежева итд. од Вестфалског мира* (8 томова, 1714)[52], *Европски државни савети* (2 тома, Лајпциг 1715)[53], *Основе моћи европских сила у (правним)*

48 Bernd Roeck, „Johann Christian Lünig", in: *Neue Deutsche Biographie* 15 (1987), S. 468–469.

49 *Teutsches Reichs-Archiv*, 14 Bde. dazu 7 Bde *Spicilegium ecclesiasticum*, 2 Bde. *Spicilegium seculare* und 1 Band Hauptregister (1710–1722).

50 *Vornehmer Ministren gehaltener Reden. Erster Theil*, Leipzig 1715.

51 *Grosser Herren, vornehmer Ministren, und anderer berühmten Männer gehaltenen Reden*, 12 Teile in 6 Bände, 1707–1722.

52 *Teutsche Reichskanzley, oder auserlesene Briefe von Kaysern, Königen, Chur- und Fürsten etc. seit dem westphälischen Frieden*, 1714, 8 Bde.

53 *Europäische Staatsconsilia* (2 Bde., Lepzig 1715). Први том носи назив: *Европски државни савети од почетка 14. века након Реформације до 1715. године* (*Europäische Staatsconsilia seit dem Anfange des XIV seculi nach beschehener Reformation bis 1715*), а други: *Европски државни савети или занимљива размишљања високе господе и чланова високих колегија о верским, државним, ратним и другим важним питањима* (*Europäische Staatsconsilia oder curieuse*

закључцима и другим занимљивима списима (1716)[54], *Зборник војног права* (2 тома, Лајпциг 1723)[55], *Одабрани славни списи* (Лајпциг 1723)[56], *Августински кодекс или новопроглашени зборник саксонског права* (2 тома, Лајпциг 1724)[57], *Италијански дипломатар* (4 тома, Франкфурт 1725–1735)[58], *Зборник немачког феудалног права* (3 тома, Франкфурт 1727)[59], *Немачки дипломатар* (2 тома, Франкфурт 1732–1733)[60] и др.

О Пожаревачком миру Линиг је писао у свом гигантском зборнику објављеном 1719. године чији пун назив гласи: *Историјско-политички театар церемонија или историјска и политичка позорница свих церемонијала виђених приликом избора и крунисања тј. устоличења папа, царева и краљева, примања кнежевских почасти, устоличења кардинала и патријараха, посвећења надбискупа и бискупа, абдикација, именовања налседника, избора млетачких и ђеновљанских дуждева, подворења високој господи, увођења у посед, објава рата и проглашења (важних) аката, саветовања, изборних сабора за изборне кнежеве Царства, саборских колегијалних депутација, окружних, кнежевских, грофовских, витешких, градских, земаљских и других скупштина, високих судова и других уобичајених јавних окупљања ван Немачке, потом, мировних и споразума о савезништву, у исто време приликом дочека, свечаних улазака и састанака високе господе и њихових посланика, доделa аудијенција, посета и узвратних посета, оспоравања ранга, конзумирања брака, крштења и сахрана, доделе духовних и световних витешких одликовања, турнира, ловова, код милиције, на води и копну и другде на европским дворовима, као и у цркви и политици; и како цар, краљеви, изборни и други кнежеви, грофови и господа, онда виши и нижи сталежи слободних република, царства, држава, војски, цркве и мира, те коначно племенити и неплеменити мушког и женског пола данас ословљавају једни друге у писмима; осим тога, разне дворске наредбе, сталешки регуламенти и друге корисне ствари дворског и дипломатског церемонијала, (као) и многе корисне напомене, закључци и потпуни регистри. На корист јавности издао Јохан Кристијан Линиг, Лајпциг, код Морица Георга Вајдмана, књижара Његовог краљевског величанства у Пољској и пресветлог изборног кнеза Саксоније*[61].

Иза овог подужег наслова крије се гломазна збирка разних текстова из оновремених или још ранијих публикација и зборника у којима су сабрани различити дипломатски протоколи и описи разних церемонија и правила понашања на разним европским дворовима и у различитим званичним свакодневним ситуацијама. Обједињујући их на једном месту, без икакве намере да теоретише или их даље анализира, Линиг је ову грађу стављао на располагање државницима, дипломатама и ученим људима, као основу за доношење практичних одлука или аналитичко промишљање. Она је несумњиво имала велики значај, ако се узме у обзир да су конвенције европске дипломатије с краја 17. и почетка 18. века изискивале да се велика пажња посвети дипломатском церемонијалу и протоколу који су представљали одраз опседнутости рангом, чином и, уопште, местом у друштвеној хијерархији

Bedencken, welche von großen Herren, hohen Collegiis... in Religions-, Staats- , Kriegs- und andern wichtigen Sachen... abgefasset worden).

54 *Grundfeste der Europäischen Potenzen Gerechtsamen in Deductionen und anderen merckwürdigen Schriften*, 1716.

55 *Corpus iuris militaris*, 1723 (2 Bde)

56 *Selecta Scripta Illustria*, Leipzig 1723.

57 *Codex Augusteus oder Neuvermehrtes Corpus iuris Saxonici*, 1724 (2 Bde).

58 *Codex Italiae diplomaticus*, Frankfurt 1725–1735 (4 Bde).

59 *Corpus iuris feudalis germanici*, Frankfurt 1727 (3 Bde).

60 *Codex Germaniae diplomaticus*, Frankfurt 1732–1733.

61 *Theatrum ceremoniale historico-politicum oder Historisch- und politischer Schau-Platz aller Ceremonien, welche bey Pabst- und Kayser- auch Königlichen Wahlen und Crönungen, erlangten Chur-Würden, Creirung zu Cardinälen und Patriarchen, Ertz- und Bischöflichen Einweyhungen, Niederlegung Cron und Scepters, Ernennung zum Successoren, Erwehlung derer Dogen zu Venedig und Genua, grosser Herren Huldigungen, Lehns-Empfängnissen, Kriegs- und Archts-Erklärungen, Conciliis, Reichs-Wahl-Churfürstl. Collegial-Deputations-Cräys-Fürsten-Grafen-Ritter-Städte-Land und andern Tägen, hohen Gerichten, auch andern ausser Teutschland üblichen öffentlichen Versammlungen, dann Friedens-Tractaten und Bündnissen, ingleichen bey Grosser Herren und dero Gesandten Einholungen, Einzügen und Zusammenkünften, Ertheilung Audienzen, Visiten und Revisiten, Rang-Streitigkeiten, Beylagern, Taufen und Begräbnissen, Conferirung Geist- und Weltlicher Ritter-Orden, Turnieren, Jagten, bey der Militz, zu Wasser und zu Lande, und andern als Politicis, vorgengangenen solennen Actibus beobachtet worden; auch wie Kayser, Könige, Chur- und Fürsten, Grafen und Herren, Dann Freye Republiquen, Reichs-Staats-Kriegs- und andere Geist- und Weltliche hohe und niedere Collegia, und endlich Adel- und Unadeliche, Männ- und Weiblichen Geschlechts, heutiges Tages einander in Briefen tractiren. Nebst unterschiedlichen Hof-Ordnungen, Rang-Reglementen, und andern zum Hof und Cantzley-Ceremoniel dienlichen Sachen, auch vielen nützlichen Anmerckungen, Elenchis und vollkommenen Registern. Dem Publico zum Besten aus Licht gegeben von Johann Christian Lünig. Leipzig, bey Moritz Georg Weidmann, Sr. Königl. Maj. in Pohlen und Churfürstl. Durchl. Zu Sachsen Buchhändlern, 1719.*

тадашњег европског друштва[62]*. У састављање овог капиталног дела Линиг је несумњиво уложио много труда и практично све своје организаторске способности, али је оно уткрос томе остало прилично неприступачно: чак ни савесно израђен садржај због своје гломазности није од велике помоћи читаоцу*[63].

Историјско-политички театар церемонија подељен је у два тома. Први се састоји из више сегмената, од којих четврти носи назив *Церемонијал какав је виђен приликом мировних споразума, као и које разлике су због тога настале међу господом посланицима*[64]. Овде су читаоцу предочени исцрпни описи различитих мировних уговора који су склопљени у Европи од средине 17. до почетка 18. века – почев од Вестфалског (1648), преко Либечког (1651/52), Лондонског (1654), Пиринејског, Оливског и Копенхагенског мира (1659/60), потом, мировних уговора у Бреди (1667), Ахену (1668), Келну и Нимвегену (1673/79), Ризвику (1697), Карловцима (1699), Утрехту и Раштату (1714), Бадену – закључно са Пожаревачким миром (1718). Линиг наравно није био аутор овог описа, већ га је – сасвим очигледно – у целости преузео из оновремене публикације *Мађарско-млетачка ратна позорница*. Овај закључак је несумњиво тачан ако се упореде два текста, уз напомену да је Линиг уштедео велики посао читаоцу и сам издвојио из *Мађарско-млетачке ратне позорнице* искључиво оне делове који се односе на Пожаревачки мир. Притом се највише „послужио" завршним делом трилогије, прецизније поглављима 4–6[65]. Тешко је замислити да Линиг није био упознат са овим делом, од ког је очевидно „позајмио" не само део садржаја, већ врло вероватно и идеју за сам наслов сопственог рада. Имајући у виду околност да је био градски писар у Лајпцигу, примамљива је помисао да је, идући на посао, имао прилике да сврати у Боецијусову књижару (у пролазу код градске већнице Лајпцига) и упозна се са ратним збивањима на Југоистоку Европе листајући *Мађарско-млетачку ратну позорницу*.

Оригинални текст извештаја на немачком гласи:

[XVI. Absatz.]
Von dem Ceremoniel bey dem Friedens-Congress ohnweit Pasarowitz
Nachricht von dem Ceremoniel, so bey dem Friedens-Congress ohnweit Pasarowitz Anno 1718. beobachtet worden.

Nachdem die hochmüthigen Türcken durch zwey so wohl sieg- als vortheilhaffte Feldzüge in den Jahren 1716. und 1717. im Königreich Hungarn von denen gerechten Waffen Ihrer Röm. Kayserl. und Catholischen Majestät dermassen gedemüthiget worden, daß sie bey allerhöchstgedachter Röm. Kayserl. und Catholischen Majestät, Herrn Carolo VI. um Friede anhalten müssen; so ist dieses wichtige Werck durch die darauf gepflogene Correspondenz zwischen des Kayserl. Francisci von Savoyen Hochfürstl. Durchl. und dem Türckischen Groß-Vezier endlich mit dem Ende des Frühlings Anno 1718. dahin gediehen, daß man praeliminariter nach vielfältiger reiffen Uberlegung und endlicher positiven Erklärung der Ottomanischen Pforte am Kayserlichen Hofe resolviret, zu Pasarowitz in Servien, einem nicht weit von der Morava gelegenem Ort, einen solennen Friedens-Congress zu veranlassen. Es wurden demnach von Ihrer Röm. Kayserl. und Cathol. Maj. zu dieser importanten Negotiation als Gevollmächtigte nachgenennte renommirte Personen ernennet, nemlich zum Premier-Botschaffter und Plenipotentiario Herr Hugo Damian, Graf von Virmond, Kayserl. geheimder und Hof-Kriegs-Rath, General Feld-Zeugmeister und Obrister über ein Regiment zu Fuß, ein Herr, der sich bey der galanten Welt durch verschiedene Gesandtschafften berühmt und beliebt gemacht; zum zweyten Botschaffter und Plenipotentiario aber Herr Michael Thalmann, Kayserl. Hof-Kriegs-Rath und ehemals am Türckischen Hofe gewesener Residente, ein Mann, der die Staats-Verfassung des Türckischen Reichs und den Genie der Türcken vollkommen inne hatte. Weil aber auch bekanntermassen die

62 Ана Милошевић, *Пожаревачки мир 1718. на картама, гравирама и медаљама*, Пожаревац 2018, 43.

63 Сличан случај се поновио у већ поменутом Линиговом делу *Архив Немачког царства*, за које је сам касније изјавио по окончању његовог издавања да представља заправо један *велики лавиринт* (Bernd, Roeck, „Lünig, Johann Christian", in: *Neue Deutsche Biographie* 15 (1987), S. 468–469 (Online-Version); https://www.deutsche-biographie.de/pnd104268336.html#ndbcontent (Приступљено: 7. јуна 2022).

64 *Ceremoniel, so bey denen Friedens-Tractaten beobachtet worden, auch was deßwegen vor Differentien unter denen Herren Gesandten entstanden.*

65 Линигово излагање о Пожаревачком миру почиње сегментом који се налази у четвртом поглављу („представи") трећег дела *Мађарско-млетачке ратне позорнице*, а завршава се текстом преузетим из 6 поглавља, уз додатно навођење 17. и 18. члана Пожаревачког мира који се односе на дипломатски протокол установљен том приликом; комплетан текст уговора склопљених 21. и 27. јула у Пожаревцу садржан је у осмом и деветом поглављу истог издања (прим. аут.).

Republic Venedig in einen schweren Krieg mit dem Ottomannischen Reiche verwickelt gewesen, und dieselbe mit Ihrer Röm. Kayserl. Maj. sich dahin verglichen, daß kein Theil ohne dem andern mit den Türcken Friede machen wolte; so denominirte auch selbige ihrer Seits als einen Botschaffter und Gevollmächtigten zu der Pasarowitzer Friedens-Conferenz den Ritter und Procurator, Herrn Carolo Ruzini, einen Mann, der schon ehemahls diese hohe Function bey den Carlowitzer Friedens-Tractaten im Nahmen seiner Republic vertreten. Die Ottomanische Pforte, welche diesen Congress durch ihr unabläßiges Sollicitiren veranlasset, war auch ihres Orts nicht säumig, Hrn. Ibrahim Aga, der Ottomanischen Schatz-Cammer der sogenannten andern Division-Praesident, und Herrn Mehemet Aga, besagter Schatz-Cammer oder Aerarii der dritten Division Praesident, zu ernennen, und nach dem Conferenz-Ort abzuschicken. Und da dergleichen wichtige Tractaten sich am leichtesten durch Mittels-Personen zu erwünschtem Ende bringen lassen, so musste dieses importante Amt im Nahmen Ihrer Königl. Maj. in Groß-Britannien der Ritter, Herr Robert Sutton, in Qualität eines Ambassadeur extraordinaire über sich nehmen, und Herr Jacob, Graf von Colier, Botschaffter der vereinigten Niederlande am Türckischen Hofe, und schon ehemahls bey den Carlowitzer Friedens-Tractaten gewesener Mediations-Ministre, vorbemeldte Function gleichfalls unter dem Charactere eines Ambassadeur-extraordinaire im Nahmen seiner Herren Principalen verwalten.

Alle jetzt der Reihe nach erzehlte hohe Ministri brachen mit Ende des Frühlings Anno 1718 nach dem zu denen Friedens-Conferenzien bestimmten Ort Passarowitz auf. Der Kayserl. zweyte Botschaffter, Herr Hof-Kriegs-Rath von Thalmann, war schon im Winter vorher, das Friedens-Praeliminair-Werck zu befördern, nach Belgrad hinunter gereiset, der Herr Graf von Virmond aber brach allererst am 22. April von Wien auf einem schönen mit Kayserlichen Fahnen besteckten Schiff in Begleitung vieler Cavaliere und Hoffstaats-Officierer, auch 18. anderer Schiffe nach Belgrad auf, und hatte viele Curiositäten bey sich, mit denselben allerhand Praesente zu machen. Am 27. dito des Morgens langten Ihre Excellenz unter Lösung der Stücke zu Ofen an, allwo sie ausstiegen, und bey dem Commendanten, Herrn Baron von Löffelholz, zu Mittag speiseten, Nachmittags aber traten sie wieder ihre Reise, und zwar unter abermahliger Lösung der Canonen an, und arrivirten endlich am 4. May zu Belgrad. Allhier wurden sie ebenfalls mit Abfeuerung derer Stücke von Wall- und Schiffen, welche Ehre Ihro auch in dem Vorbeyfahren zu Preßburg, Comorra, Gran und Peterwardein wiederfahren, bewillkommet, und bey dem Aussteigen nicht nur von allen Officiers der Besatzung, sondern auch von dem allhier anwesenden kleinen General-Stab, ingleichen allen Kayserl. Cammeral-Beamten empfangen, und nach ihrem Quartier begleitet. Hierauf stattete der Commendant der Festung Belgrad, nicht weniger der in Servien ad interim commandirende General zu Pferde, Herr Graf von Batté, die Visite bey Ihrer Excellenz ab, welche noch selbigen Tages beyden die Revisite gab. Der Herr Commendant that Ihrer Excellenz die Ehre an, und ließ sie selbigen Abends die Parole ausgeben, tractirte soddan auch dieselbe mit einer Magnifiquen Abend-Mahlzeit. Weil aber Ihre Excellenz vernahmen, daß dero College, der Herr von Thalmann, bereits zwey Tage vor ihrer Ankunft nach Pasarowitz von Belgrad zu Wasser unter der vom Herrn Commendanten samtlichen hohen Officiers und Stadt-Magistrat biß an das Ufer geschegenen Begleitung, auch Abfeuerung der Canonen abgereiset wäre; so entschlossen sie sich folgendes Tages, nehmlich am 5. May, denselben zu folgen, und wurden auf eben die Art, wie man sie empfangen, auch wider zu dem Schiffe begleitet, und mit wiederholter dreymahliger Salve aus 30. Stücken beehret. Hierauf langten Se. Excellenz am 7. dito Vormittags an dem Ufer bey Pasarowitz an, blieben aber auf dem Schiffe, und bekamen allhier von dero Herren Collegen die Visite, da sie dem auch nach gepflogener Unterredung das Mittags-Mahl zusammen auf dem Schiffe einnahmen. Mittlerweile war auch die Türckische Ambassade in der Gegend bey Pasarowitz angelanget, hatte aber ihr beständig Lager noch nicht bezogen; daher liessen Ihre Excellenz der Kayserl. erste Herr Botschaffter derselben zu erkennen geben, daß, da die Friedens-Tractaten auf Anhalten der Ottomannischen Pforte, und nicht des Kayserl. Hofes veranlasset worden, so wurden sie sich nicht eher aus dem Schiffe begeben, als biß sich die Türckische Gesandtschafft in ein beständiges Lager verfüget haben würde. Der zweyte Kayserl. Herr Botschaffter aber begab sich noch diesen Abend wieder nach Pasarowitz zurücke. Selbigen Abend langte noch der Venetianische Botschaffter mit seiner Svite zu Pasarowitz an. Dieser war langst der Donau herunter von allen Festungen im Vorbeyfahren mit Abfeuerung der Canonen salutiret, auch am 5. May zu Belgrad mit Lösung der Stücke von Schiff und Wallen empfangen, ihm daselbst eine Wacht mit einer Fahne vor das Quartier

gesetzet, und bey seiner Abfahrt am 7. dito mit abermahliger Abfeuerung der Canon von Schiff und Wällen beehret worden. Welches auch dem Englischen Mediations-Ministro, der am 28. April zu Belgrad, und sodann am 6. May zu Pasarowitz angelanget, wiederfahren. Am 9. May begaben sich Ihre Excellenz der Kayserl. erste Herr Botschaffter zum erstenmahl aus der Schiff nach Pasarowitz, um sich daselbst mit dero Herrn Collegen über einige Puncte zu unterreden, kehrten aber Abends wiederum nach dero Schiff zurücke. Da sich nun immittelst die Türckische Ambassade beständig gelagert hatte, so hielt auch sogleich darauf der Kayserl. erste Herr Botschaffter seinen solennen Einzug am 11. ejusd. folgender massen: Bemeldeten Tages früh um 8. Uhr wurden zwey Esquadronen, eine von Viard, die andere von Printz Friedrich von Würtemberg, mit an- und aufhabenden Cürassen und Casqueten eine halbe Stunde weit von Pasarowitz auf die Strasse, woher der Kayserl. erste Herr Botschaffter seinen Weg nehmen solte, postiret, die Virmondische Bataillon aber, nebst denen zu Bedien- und Aufwartung derer zur Friedens-Handlung zusammen tretender Herren Ministrorum noch vor derselben Anlangung dahin commandirter 200. Mann Fuß-Volck, war, ein gleiches zu thun, hart an Pasarowitz gerücket; sodann kamen erstlich vier Reut-Knechte zu Pferde, denen der Stallmeister und Sattel-Knecht vorritten; zweytens folgeten fünff Hand-Pferde, jedes von einem Reut-Knecht zu Pferde geführet. drittens kamen die Officiers des Herrn Botschaffters; vierdtens der Herr Legations-Secretarius von Dirling in dessen besondern Wagen, mit 6. Pferden bespannet, samt der Gesandtschaffts-Cantzley und dem Legations-Feld-Postmeister; diesem folgeten, fünfftens, ein Wagen des einziehenden Kayserl. Herrn Botschaffters, mit 6. Pferden bespannet, in welchem dessen Herr Vetter, der Hof-Dolmetscher Herr Schmidt, und Capellan sassen; sechstens rückte die völlige Viardische Esquadron in schöner Ordnung mit den Paucken darzwischen; siebendens ritten verschiedene Cavaliers des Hrn. Botschaffters in schöner Galla; achtens giengen 12. Laquäyen, 4. Heyducken und zwey Läuffer; darauf kam, neundtens, der Kayserliche Herr Botschaffter in seiner von einem schönen Zug Pferden gezogenen Carosse gantz allein, von denen Stabs- und andern Officierern der obigbemeldten Cüraßier-Regimenter umgeben, voran aber bließen zwey von seinen eigenen Trompetern den Marsch, und hinter dem Wagen ritten 2. Pagen und die Ordonanzen. Zehendens folgete der Wagen des zweyten Kayserl. Herrn Botschaffters, mit 6-Pferden bespannet, in welchem dessen Herr Sohn und der Kayserlicher Feld-Kriegs-Concipist, Herr Krapff, sassen, welcher erstere von seinem Hrn. Vater, der anderte aber von dem in Servien commandirenden Hrn. General, Baron Batté, den Botschaffter zu empfangen und einzuholen, noch vor die Esquadronen hinaus entgegen kamen; und endlich, machte, eilffstens, diesem ansehnlichen Einzuge die löbliche Würtembergische Esquadron den Beschluß. Ein gleiches that auch folgenden Tages, nehmlich am 12. ejusd. der Venetianische Herr Botschaffter, und hielt, wiewohl mit mindern Pracht, seinen solennen Einzug unter Begleitung einer Esquadron Cüraßierer, begab sich sodann in sein Quartier, und speisete auch hierauf zu Mittage bey dem Kayserlichen ersten Botschaffter, Herrn Grafen von Virmond. Selbigen Abend gaben die Hrn. Mediations-Ministri dem ersten Kayserlichen Herrn Botschaffter die Visite, und extradirten ihm die Türckische Vollmacht, da schon Nachmittags vorher ein Türckischer Effendi als Legations-Secretarius bey denen Kayserl. Herren Botschafftern gewesen war, sie im Rahmen derer Türckischen Herren Plenipotentiariorum zu complimentiren. Hierauf wurde den 13. ejusd. der Kayserl. Legations-Secretarius, Herr von Dierling, und der Kayserl. Hof-Dolmetscher, Hr. Schmidt, zu gemeldten Türckischen Herrn Gevollmächtigten mit dem Gegen-Compliment abgeschicket, welche gar wohl empfangen, auch mit Coddee, Sorbet und andern Dingen nach Türckischem Gebrauch regaliret worden. Mittlerweile war man Willens, ein Conferenz-Hauß aufrichten zu lassen; weil aber die Zeit zu Erbauung desselben zu kurtz firel, so wurde man endlich schlüssig, die Conferentien ohnweit Pasarowitz unter dem auf einer Höhe aufgeschlagenen Pavillon des Grafen von Virmond zu halten. Nachdem man auch endlich mit Ubersetzung der Türckischen Vollmachten fertig worden, so befand es sich, daß dieselben zweyer Ursachen wegen nicht funken angenommen werden, nehmlich weil der Venetianer nicht im geringsten darinn gedacht, auch die Vollmachten nicht von dem Groß-Sultan selbst, sondern nur von dem Groß-Vezier unterschrieben worden. Die Herren Mediations-Ministri remonstrirten solches auf Ansuchen derer Kayserl. Herren Botschaffter denen Türckischen Herren Gevollmächtigten, welche binnen kurtzer Zeit andere und bessere Vollmachten zu schaffen versprachen, die denn auch am 30. May durch einen Capigi-Bassa oder Cammer-Herren überbracht wurden, welcher an besagtem Tage Pasarowitz passirete, und denen Kayserlichen Herren Gevoll-

mächtigten en passant ein Compliment machte, sodann aber sich nach dem Türckischen Campement begab, allwo man ihn mit vielen Ehren-Bezeugungen empfieng. Die Türckischen Herren Gevollmächtigten überlieferten hierauf am 2. Junii ihre neuen, und nach Begehren derer Kayserlichen Herren Botschaffter eingerichtete Vollmachten denen Herren Mediations-Ministris, welche sie noch selbigen Abend durch ihre Secretarios denen Kayserlichen Herren Gevollmächtigten zu examiniren übersendeten; da dann folgendes Tages, nemlich am 3. ejusd. die Herren Mediations-Ministri die Vollmachten derer Kayserlichen Herren Plenipotentiarien selbst abgeholet, um sie denen Türckischen Herren Gevollmächtigten zu übergeben, wobey man zugleich die Abrede genommen, daß, wo möglich, die erste Conferenz am 5. dito solte gehalten, und am 4. ejusdem alle Anstalten darzu gemachet werden.

Dieser genommenen Abrede zu Folge wurde hierauf am 4. ejusd. das von dem Herrn Grafen von Virmond mitgebrachte grosse Kayserliche Gezelt auf dem Platze zwischen der Herren Mediations-Ministrorum Lager aufgeschlagen, und so wohl von Kayserl. als Türckischer Seite die behörige Wache darzu gesetzet; worauf sich am 5. dito Morgens um 9 Uhr die Kayserlichen Herren gevollmächtigte Ambassadeurs in nachstehender Ordnung nach gedachtem Conferenz-Gezelt erhoben.

1. Kam eine Esquadron Cüraßierer mit Standarten, Paucken und Trompeten.
2. Eine Fahne Fuß-Volck mit ihren Hautbois und Spielen.
3. Des zweyten Kayserlichen Botschaffters Stallmeister und Hand-Pferde.
4. Des Kayserl. Premier-Botschaffters Stallmeister und dessen Hand-Pferde.
5. Der Legations-Secretarius, Herr von Dierling, in seinem Wagen mit dem Kayserlichen Hof-Dolmetscher der Orientalischen Sprachen, Herrn Schmidt, samt einigen Cantzley-Bedienten.
6. Des Kayserlichen zweyten Herrn Botschaffters anderter Wagen.
7. Des Herrn Grafen von Virmond, als Kayserl. Premier-Botschaffters, anderter und dritter Wagen.
8. Des Kayserl. zweyten Herrn Botschaffters Edelleute und Officiers zu Pferde.
9. Des Kayserl. zweyten Herrn Botschaffters Leib-Wagen, in welchem sich ihre Excellenz befanden, und von ihren zu Fuß beyher gehenden Laquäyen und Heyducken, von den Pagen aber zu Pferde begleitet wurden.
10. Des Herrn Grafen von Virmond Trompeter, dessen Cavaliers und Officiers zu Pferde, dann desselben Leib-Wagen, in welchem Ihre Excellenz sassen. Beyher giengen viel Laquäyen und Heyducken zu Fuß, die Pagen aber ritten, und endlich ward dieser prächtige Aufzug mit einer Esquadron Cürassierer beschlossen.

Die Türcken hielten auch ihrer Seits einen nicht minder prächtigen Aufzug. Und gleichwie die Kayserl. auf der einen Seite des Berges ankamen, also nahmen die Türckischen Herren Gevollmächtigten ihren Zug auf der andern Seite, und kamen

1. 200 Spahis; 2) hinter diesen 18 Hand-Pferde; 3) selbigen folgete ein Sorbasi oder Obrister mit 200 Janitscharen zu Fuß; 4) vor denen Herren Gevollmächtigten Ambassadeurs 100. Toefeksies 2. und 2. mit ihren Flinten, welchen 5) die Ambassadeurs selbst folgeten, und zwar ein jeder auf einem köstlichen Pferde, neben denenselben aber 50 Laquäyen weiß gekleidet. Unmittelbahr darauf kamen die Herren Mediateurs zwischen 50 Tofeksies mit ihren Flinten, welche mit einem Sorbasi oder Obristen von den Gezelten der Herren Mediateurs biß an das Congress-Gezelt rangiret waren, jeder Mediateur aber hatte einen Janitscharen-Aga und 10. Janitscharen bey sich, ingleichen 5. kostbahre Hand-Pferde, so ihm vom Groß-Sultan vor seiner Abreise geschencket worden. Allerseits Herren Botschaffter begaben sich hierauf in ihre Retirade-Gezelte, und da sie allhier ein wenig ausgeruhet hatten, wurde beyderseits durch die Herren Mediations-Ministros avisiret, daß sie in dem grossen Pavillon des Kayserl. ersten Herrn Botschaffters zusammen kommen möchten, woselbst sie, die Herren Mediations-Ministri, schon zugegen wären. Bey dem Eintritt in nur gemeldten Pavillon oder grosses Conferenz-Gezelt hätte es bald eine Schwürigkeit gegeben, indem die Kayserl. nicht vor den Türcken, und diese nicht vor jenen hinein gehen wolten, daher sie endlich Fuß vor Fuß von beyden Seiten an das Gezelt kamen, und zugleich in einem Moment hinein traten. Die Christlichen Ministri setzten sich auf Stühle, die Türcken aber auf ein Art von einem Gerüste, welches mit

Polstern beleget war, und von ihnen Sopha genannt wird. Doch damit man eine deutliche Idee nicht allein von der Situation des Conferenz-Lagers, sondern auch der Session bey den Conferentien selbst haben möchte, so hat man, die Sache desto deutlicher zu manchen, nicht undienlich zu seyn erachtet, nachstehendes Schema allhier zu inseriren:

SCHEMA

Des Friedens — Conferenz — Lagers bey Pasarowitz, auch der in dem grossen Conferenz — Gezelt daselbst gehabten Session

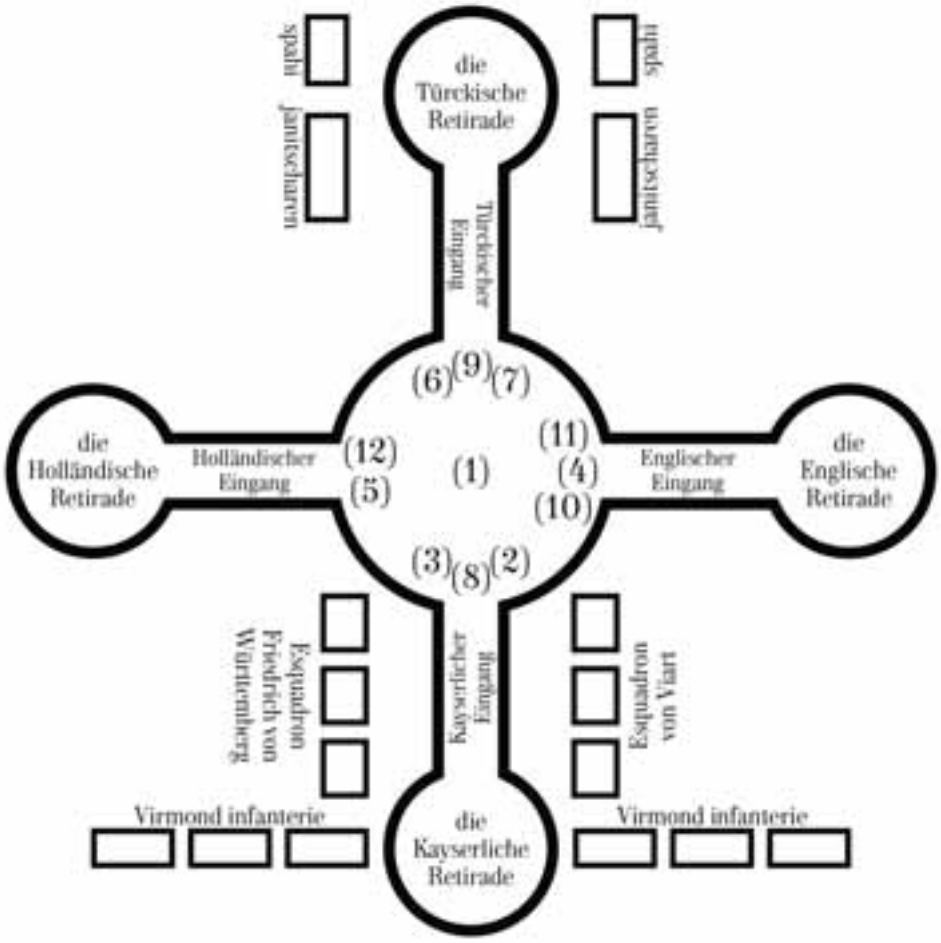

Erklärung derer in dem Conferenz-Gezelt befindlichen Nummern

1. Das grosse Kayserl. Conferenz-Gezelt
2. Der erste Kayserl. Botschaffter
3. Der anderte Kayserl. Botschaffter, welche beyde auf grünen damastenen mit Golde bordirten Stuhlen gesessen.
4. Der englische Mediateur.
5. Der Holländische Mediateur.
6. Der erste Türckische Ambassadeur.
7. Der anderte Türckische Ambassadeur, beyde auf einer Sopha.
8. Der Kayserl. Legations-Secretarius.
9. Der Türckische Legations-Secretarius.
10. Der Kayserl. Dolmetscher.
11. Der Englische Dolmetscher.
12. Der Türckische Dolmetscher.

Sobald sich nun alle und jede jetzo beschriebener massen niedergesetzet, so liessen die Kayserliechne dene Turcken Chocolade und Confecturen, diese aber jenen Coffee, Sorbet und wohlriechende Sachen praesentiren, worauf alle Umstehende sich von dannen retiriret, so, daß niemand, als die Herren Plenipotentiarii mit ihren Secretariis, und die Mediations-Ministres mit ihrem Dolmetscher daselbst verblieben. Hierauf hielt der Graf von Virmond, als erster Kayserlicher Botschaffter eine kurze Rede an die Turckischen Ministros, welche ihnen Verdolmetschet wurde, zuletzt aber redete der Kayserl. zweyte Botschaffter dieselben in Turckischer Sprache an, worauf die Conferenz mit gewöhnlichen Ceremonien endigte. Bey dieser ersten Conferenz war der Venetianische Botschaffter nicht zugegen, sonder er kam allererst am 16. ejusd. das erstemahl mit den Turckischen Ministris gantz allein in dem grossen Conferenz-Gezelt zusammen. Am 7. dito war die andere Conferenz, zu der sich allerseits Herren Gevollmächtigte mit wenigen Gepräng und Gefolge nach der bey der ersten Conferenz genommenen Abrede, und zwar die Kayserl. allein unter Begleitung eines Lieutenants mit 25 Cüraßierern, drey Wagen und etlichen Hand-Pferden früh Morgens um 7 Uhr begeben. Die Conferenz dauerte biß um 10. Uhr Vormittags, und ist hierauf, wie bey dieser, also auch bey allen folgenden biß zu der Zeit, da man den Frieden unterschrieben, einerley Ceremoniel observiret worden. Doch ist dißfalls noch folgendes zu mercken.

Am 16. Maji, als am Frohnleichnams-Feste, wurde auf Befehl des Kayserl. Herrn Premier-Botschaffters zu Pasarowitz eine solenne Procession gehalten, wobey derselbe, nebst dem zweyten Herrn Botschaffter unter einem Baldachin gegangen, welchen der Herr von Fleischmann und alle Kriegsbedienten, so sich zu Pasarowitz befunden, gefolget. Zu diesem Ende waren 4 Altäre, nehmlich zwey vor der Thüre der beyden Kayserlichen Herren Plenipotentiarien, einer vor dem Quartier des Herrn von Fleischmann, und einer vor dem Hause des Venetianischen Gevollmächtigten aufgerichtet. Bey der Benediction gab die Infanterie allemahl Feuer, welches auch zum letztenmahl nach gehaltener Messe bey der Benediction geschehen. Als die Procession zu Ende, so begab sich der Venetianische Herr Botschaffter nach dem Congress-Gezelt, um sich daselbst unter Mediation Ihrer Kayserl. Majestät zum erstenmahl mit den Türcken zu unterreden. Der Auszug geschahe mit drey Carossen und vielen Bedienten, voran aber marchireten 2. Compagnien Cüraßierer. Bey der Zusammenkunft aber mit den Türckischen Ministris wurde das gewöhnliche Ceremoniel mit Praesentirung des Coffe beobachtet. Endlich aber kam es am 10 Julii nach einer 9-stündigen Conferenz zwischen denen Kayserlichen und Türckischen Herren Gevollmächtigten so weit, daß der Friede bey einer Ceremonial-Conferenz von beyden Seiten konte unterzeichnet werden. Hierauf eröffnete am 13. dito der Kayserl. Hof-Kriegs-Rath, Hr. Frantz Anshelm von Fleischmann, die Handlung zu seiner aufhabenden Commission, und kam mitten zwischen dem Kayserlichen und Türckischen Campement unter einem darzu besonders aufgeschlagenen Gezelte mit dem Türckischen Commissario das erstenmahl zusammen. Dieser Türckische Commissiarius war ein vornehmer Hof-Mann, Nahmens Seiffulach Effendi, so in dem Ottomanischen Reiche verschiedene ansehnliche Aemter, als des ersten Secretarii, Cammer-Praesidentes, Cantzlers, Caimacan oder Statthalters zu Constantinopel verwaltet, und anjetzo würcklicher Nischangi war. Bey seiner Ankunft in dem Türckischen Campement, ohnweit Pasarowitz ließ er sogleich dem in jetzgenennten Ort anwesenden Ort Herrn von Fleischmann seine Ankunfft in höflichen Terminis notificiren, und ihm seine mitgebrachte, auf einem grossen Persianischen Papier geschriebene, mit des Türckischen Kaysers Nahmen in guldenen Buchstaben bezeichnete Vollmacht produciren. Hierauf überschickte ihm der Herr von Fleischmann auch seine Vollmacht, und da man immittelst auf dem berge, ohnweit Clodick, ein Kayserliches

Gezelt aufgeschlagen hatte, so verfügte sich am 13. Julii gemeldter Seiffulach Effendi aus dem Türckischen Lager in dasselbe, und erwartete allhier des Herrn von Fleischmann, der in folgender Ordnung anlangete: Erstlich ritten einige Officiers, alsdann wurden wohlgeputzte Hand-Pferde geführet; diesen folgete ein mit 6. Pferden bespannter Wagen, darinnen des Herrn Hof-Kriegs-Raths Domestiquen sassen; hiernächst ritten die in hoher Carmasin-rothen mit gelben Schnüren besetzter Livree gekleidete Laquäyen; darauf kam ein kostbahrer auswendig vergüldet- und innwendig mit güldenen Borten reich verbrämter Wagen, darinn der Herr Hof-Kriegs-Rath allein sasse, welcher von 6. Pferden gezogen wurde; neben dem Wagen giengen zwey, gleich denen Laquäyen, Gutschern, Vor-Reutern und Reut-Knechten, in schöner, hell-rothen liberey gekleidte Heyducken; worauf beyde Herren Commissarii, nachdem sie in dem Conferenz-Gezelt einander complimentiret, in einer vier Stunden langen Conferenz wegen des Commrcii in beyder Principalen Reichen mit einander traciret, und sich endlich wieder in ihre Quartiere zurücke begeben. Hierauf ist folgende Tage noch eines und das andere reguliret, auch endlich der Tractat mit der Republic Venedig völlig geschlossen worden. Die Türckischen Gevollmächtigten bestunden starck darauf, daß zu des Frieden desto mehrere Bekräftigung des Printzen Eugenii von Savoyen Hochfürstliche Durchl. nebst dem Türckischen Groß-Verzier, beyde als Feld-herren den Frieden unterschreiben solten; man hat sich aber Kayserlicher Seits nicht darzu verstehen wollen. Endlich aber gediehe es durch Gottes Segen dahin, daß der 21. Tag des Monats Julii von allerseits pacifirenden Ministris zu Unterschreib- und Auswechselung derer zwar mühsam, jedoch glücklich geendigten und zu Stande gebrachten Friedens-Tractaten bestimmet wurde. Man ließ daher zu solchem Ende an bemeldeten Tage morgens zwischen 8 und 9. Uhr in Pasarowitz durch die Trompeter allenthalben zu Pferde blasen, worauf sich alles zum Auszug parat machte, und wurde derselbe in folgender Ordnung angetreten: Erstlich marschirete das löbliche Würtembergische Cüraßier-Regiment, mit an- und aufhabenden Cürassen und Casqueten, welchem 2) gleich folgeten des Venetianischen Hrn. Botschaffters Hand-Pferde, dessen Officiers und 3. Wagen, in welchem letztern sich der Venetianische Herr Botschaffter mit eineigen Cavalieren befande. Auf diese folgeten 3) des zweyten Kayserlichen Hrn. Botschaffters Hand-Pferde, des Kayserlichen Legations-Secretarii, Herrns von Dirling Carosse, darinnen er und der Kayserliche Hof-Dolmetscher der Orientalischen Sprachen, Herr von Schmidt, sassen, und endlich des Kayserlichen zweyten Herrn Botschaffters anderter Wagen, in welchem einige von seinen Domestiquen sassen. Sodann kam 4) des Kayserlichen ersten Herrn Botschaffters-Stallmeister mit denen Reut-Knechten und 7. sehr schönen und kostpahr ausstaffirten Hand-Pferden. Nach diesen folgeten hochbesagten ersten Herrn Botschaffters 2. erstere Wagen, in welchen sich unterschiedene vornehme Cavaliers und Edelleute befanden. 5) Folgeten des zweyten Kayserlichen Herrn Botscahffters übrige Hauß-Officiers und Pagen zu Pferde, die Laquäyen und Heyducken aber zu Fusse neben dessen dritten Wagen, darinn der zweyte Herr Botschaffter mit seinem Herrn Sohn alleine saß. 6) Ritten gleich hinter diesem Wagen des ersten Kayserl. Herrn Botschaffters in der kostbahresten Liberey gekleidete Trompeter und desselben Hauß-Officiers, hinter welchen bis 150. Grafen, Kayserliche Officiers, Cavaliers und Edelleute in schönster Ordnung kamen. Hierauf folgeten 7) des Kayserl. ersten Herrn Botschaffters Laquäyen in ihrer zu dieser Solennität ausdrücklich verfertigten neuen sehr kostbahren Montur. Sodann kam 8) des ersten Kayserl. Herrn Botschaffters vortrefflicher Leib-Wagen, in welchem Ihre Excellenz gantz allein sassen, neben her aber giengen die Heyducken und ritten die Pagen. 9) Marchirte die unter dem Commando des Herrn Obristen, Baron Degano, bey und unweit von dem Conferenz-Campement gestandene löbliche Virmondische Bataillon unter Aufführung des Herrn Hauptmanns von Oetl; und endlich beschloß 10) diesen Zug das löbliche Viardische, nunmehro Graf Hamiltonische Cüraßier-Regiment mit an- und aufhabenden Cürassen und Casqueten unter dem Herrn Obristen du Boussont.

Wie man nun in dieser Ordnung bey der Anhöhe des Congress-Orts angelanget war, so wurden die beyden Cüraßier-Regimenter, jedes auf einen Flügel, die Virmondische Bataillon aber in der Mitten gerade gegen dem Conferenz-Gezelt über postiret. Die Türckischen Herren Gevollmächtigten waren auch ihrer Seits in einem nicht minder prächtigen Aufzug angelanget. Alle Herren Botschaffter stiegen bey ihren respective Retirade-Gezelten ab, und begaben sich hierauf mit gleichen Schritten in das Confrenz-Gezelt, setzten sich sodann an ihre gewöhnliche Stellen nieder, jedoch Kayserl. Seits vor diesesmahl also, daß der Kayserl. erste Herr Botschaffter in der Mitten, sein Hr. College ihm zur rechten, der Venetianische Botschaffter aber

zur lincken Hand zu sitzen kam. Der Kayserl. erste Herr Botschaffter fieng sodann an zu reden, und stellete vor, daß, da es nunmehro durch die Gnade des Allerhöchsten so weit gediehen, daß zu Vollziehung des bißher tractirten Friedens nichts mehr, als die Unterschreib- und Auswechselung desselben übrig wäre; so würde vermuthlich wohl am besten gethan seyn, wenn man dieses so heilsame Werck vollends in Gottes Nahmen zu Ende brachte. Der Herr Hof-Dolmetscher von Schmidt erklärte denen Türckischen Herren Btoscahfftern dieses Compliment, da es denn sogleich von ihrem ersten Botschaffter in sehr nachdrücklichen Terminis beantwortet wurde. Als dieses geschehen, gab man allerseits Suiten ein Zeichen, daß sie sich retiriren solten. Da nun soclhes erfolget, so wurde der Kayserliche Tractat in Lateinischer Sprache abgelesen, und mit dem Türckischen collationiret, nach solchem aber der Venetianische überlesen, und gleichfalls collationiret. Sobald die Verles- und Collationirung zu Ende, so wurde der Holländische Mediations-Ministre, Herr Graf von Colier, wegen seiner Unpäßlichkeit in das Gezelt getragen, damit er nebst dem Groß-Britannischen Mediations-Ministro, Herrn Robert Sutton, die Friedens-Instrumente mit unterzeichnen könte. Sodann wurde jederman vom neuen erlaubet, wieder in das Conferenz-Gezelt zu treten, und die solenne Unterschreibung mit anzusehen. Als der erste Kayserl. Herr Botschaffter die Feder ergriff, das Frieden-Instrument zu unterschreiben, so that es der Türckisch auch seines Orts zu gleicher Zeit, und sodann beyderseits zweyte Botschaffter in einem Moment. Hierauf erfolgte die Unterzeichnung des Venetianischen Friedens-Tractats auf gleiche Manier.

Nachdem nun dieses alles in guter Ordnung vollzogen worden, umfasseten allerseits Herren Botschaffter einander auf das zärtlichste, und küsseten sich mit dem Friedens-Kuß. Endlich ward nach ertheilten Zeichen so wohl von der Kayerl. als Türckischen Miliz unter Trompeten- und Paucken-Schall, auch dem angenehmen Klang anderer Instrumente dreymehl Salve gegeben, und diese Solennität damit beschlossen. Sodann kehreten um 2 Uhr die Herren Kayserlichen, Venetianisch- und Groß-Britannischen Mediations-Ministri in voriger Ordnung wieder nach Pasarowitz, die Türckischen aber, nebst dem Holländischen Hrn. Mediations-Ministro in ihr Campement zurücke. Bey dieser solennen Ceremonie sind, ausser hochgemeldten bey dem Friedens-Werck interessirten ministern, des Herrn Chur-Printzen von Bayern und dessen Herrn Bruders, Hertzog Ferdinands, dann des Hrn. Pfalz-Grafen und Erb-Printzen zu Sultzbah, wie auch des Printzen von Naßau Durchläuchtigkeiten, nebst noch vielen andern Fürsten, Printzen, Generals-Personen und Obristen zugegen gewesen, welche denn auch, nachdem sie wieder in pasarowitz angelanget, mit den Groß-Britannisch- und Venetianischen Botschafftern bey des Kayserl. ersten Herrn Botschaffters Excellenz das darzu bereitete Mittags-Mahl mit grossem Vergnügen eingenommen. Unter währender Tafel wurde bey jeder Gesundheit von der Infanterie unter Trompeten- und Pauchen-Schall Salve gegeben, und endlich nach aufgehobener Tafel ein gebratener Ochse dem anwesenden gemeinen Volch preiß gegeben, auch eine FOntaine eröffnet, aus welcher roth- und weisser Wein, so man bis auf 25. Eymer geschätzet, in Uberfluß rann, wobey es ein angenehmes Spectacul gab, dadurch hochbemeldete bey der Tafel des ersten Kayserl. Herrn Botschaffters zugegen gewesene Personen, wie auch etliche vornehme Türcken, so deßwegen nach Pasarowitz gekommen, ungemein divertiret wurden. Wie denn die darauf erfolgtenLustbahrkeiten und Freudens-Bezeugungen nicht nur den Tag, sondern auch die Nacht über unter continuirlichem Salve-Schüssen, Tropmpeten- und Paucken-Schall, auch anderer Music gewähret, und die Marquetender, so deßwegen neue Lauber-Hütten bauen lassen, bey dieser Gelegenheit ihr Conto reichlich gefunden. Türckischer Seits ist es zwar auch nicht sonder alle Freudens-Bezeugungen, jedoch gantz stille zugegenanen, und sind hierauf die auf eine so feyerliche Weise unterschriebene Friedens-Intrumente an allerseits hohe Principale zur Ratification überschicket worden, biß zu deren Wiederanlganung die solenne Publication des Friedens aus geheimen Ursachen ausgesetzet, jedoch zum Voraus auf denen Frontiren ein Stillstand der Waffen und Cessation von allen Feindseligkeiten publiciret worden.

Mittlerweile gieng auch die Negotiation des Herrn von Fleischmann, die Commercien betreffend, glücklich von statten, und erreichte am 27. Julii ihre Endschafft, worauf derselbe den Türckischen Commissarium in dem Conferenz-Gezelt bey einer angenehmen und wohlbesetzten Music mit Confect und Reifraischirungen, die anwesende Kayserl. Officiers aber so wohl alldort, als des Abends zu gedachtem Pasarowitz in seiner wohl zugerichteten Wohnung tractiren, auch unter die alldort stehende Kayserl. Miliz Wein und anders in Uberfluß austheilen lassen. Nach unterzeichneten Frieden haben die Türckischen Botschaffter praetendiret,

daß ihnen die Kayserl. und Venetianischen die erste Visite geben solten, weil sie sich auf Kayserlichem Territorio befanden. Man hat ihnen aber Kayserlicher Seits remonstriret, warum solches nicht geschehen konte, sondern die Türckischen Herren Plenipotenitarii vielmehr befugt wären, die erste Visite bey ihnen abzulegen, wozu man sich aber Türckischer Seits nicht bequemen wollen, also daß endlich beyderseits Herren Plenipotentiarii, ohne gegen einander die Visiten abzustatten, nach ihren respective Höfen zurücke giengen. Übrigens ist hierbey noch zu mercken, daß in dem 17. und 18. Articul des Friedens-Instruments zwischen Ihrer Kayserl. Maj. und der Ottomannischen Pforte auch etwas wegen des Ceremoniels, und zwar folgender massen reguliret worden: (Art. 17). Damit auch dieser Stillstand und gute Freundschaft zwischen beyden Großmächtigsten Kaysern deso mehr möge befestiget werden, so sollen von beyden Theilen solenne Gesandtschafften abgeschicket werden, welche auf gleiche Weise mit gewöhnlichen Ceremonien von ihrem Eintritt an und in die Gräntzen bis zu der Rück-Reise an den Ort ihres andern Nacht-Lagers wohl zu empfangen, zu beehren und zu tractiren seyn werden; welche zum Zeichen der Freundschaft ein freywilliges Praesent, so jedoch der höchsten Würde beyder Kayser convenient, mitbringen, und in dem Aequinoctio im Monat Martio nach vorher gepflogener Correspondenz die Reise zugleich antreten, und nochmahls nach schon längst zwischen beyden Reichen hergebrachter Gewohnheit auf den Gräntzen sollen ausgewechselt werden. Es soll auch ferner hohen Gesandtschafften an den Kayserlichen Höfen zu begehren erlaubet seyn, was ihnen belieben wird. (Artic. 18.) Das Reglement oder Richtschnur der Curialien, wie die Ministri sollen empfangen, und nachgehend heehret und tractiret werden, welche von beyden Theilen hin und wieder reisen, oder sich an den Höfen aufhalten, soll nach dem in vorigen Zeiten gewöhnlichen Ceremoniel beobachtet, auch künfftighin von beyden Theilen ihnen mit gleicher Ehren-Bezeugung nach dem verschiedenen Character und Vorzug eines jeden Ministers geziemend begegnet werden. Denen Kayserl. Ambassadeurs und Residenten und allen deroselben Zugehörigen soll frey stehen, nach ihrem Belieben sich einer Kleidung zu bedienen, und sie darinnen niemand hindern oder beschweren. Ferner sollen die Kayserl. Ministri, sie tragen nun die Charge eines Ambassadeurs, oder Envoye, oder Residenten, oder Agenten, aller derjenigen Ummunitäten und Freyheiten geniessen, welche denen Gesandten und Agenten anderer mit der Ottomanischen Pforte in Freundschaft stehenden Fürsten verstattet werden; sie sollen gleicher Freyheit, ja, der Kayserl. Dignität Vorzug zu distinguiren, größere Vortheile geniessen, und freye Macht haben, Dolmetscher anzunehmen; es sollen auch die Courriers und andre ihre Bediente, welche von Wien an die Ottomannische Pforte, und von dar wieder nach Wien zu reisen haben, und hin und wieder gehen müssen, salvum Conductum zu sicherer Verrichtung ihrer Reise und Geschäffte geniessen, und mit aller Freundschafft befördert werden.

ПРЕВОД:

[16. одељак]
О церемонијалу мировног конгреса недалеко од Пожаревца
Извештај о церемонијалу виђеном 1718. године на мировном конгресу недалеко од Пожаревца

Пошто охоли Турци беху толико понижени у два како победоносна, тако и повољна [ратна] похода у Краљевини Угарској 1716. и 1717. године од оног правичног оружја Његовог римског царског и католичког величанства, да су код Преузвишеног римског царског и католичког величанства господина Карла VI морали молити за мир, то је овај важан посао путем преписке у ту сврху вођене између царског пресветлог великог кнеза Франца Савојског[66] и турског великог везира крајем пролећа 1718. године[67] довео до тога да се прелиминарно, након вишеструког зрелог размишљања и напослетку позитивног изјашњавања Отоманске порте спрам царског двора, у Пожаревцу у Србији, једном од Мораве недалеко налазећем се месту, уприличи свечана мировна конференција. Следствено томе су за ове важне преговоре од стране Његовог римско-царског и католичког величанства за опуномоћенике именоване следеће угледне личности, наиме, за првог амбасадора и пуномоћника господин Хуго Дамјан, гроф од Вирмонта[68], поверљиви царски и дворски ратни саветник,

66 Мисли се на принца Еугена Савојског (1663–1736), чувеног војсковођу француског порекла у служби Хабзбурговаца (прим. аут.).

67 Управо у пролеће 1718. дошло је до смене великог везира, када је Мехмед-пашу Нишанџију наследио Ибрахим-паша Дамад (прим. аут.).

68 Дамјан Хуго фон Вирмонт (нем. Damian Hugo Franz Adrian Anton von Viermund/Virmont) се родио 1666. године у Хертену (Северна Рајна-Вестфалија); испрва је био виђен за свештенички позив,

артиљеријски генерал и заповедник једног пешадијског пука, господин који се разним посланствима прославио и био омиљен код отменог света; а за другог амбасадора и опуномоћеника господин Михаел Талман, царски дворски ратни саветник и бивши резидент на турском двору, човек који је савршено познавао устројство Турске царевине и турски менталитет[69]. Али, пошто је – као што је познато – и Млетачка република била уплетена у озбиљан рат са Османским царством и иста била сагласна са Његовим римским царским величанством у томе да једни без других не склапају мир са Турцима, то је и она сама са своје стране именовала господина Карла Руцинија[70], витеза и прокуратора[71] за амбасадора и опуномоћеника на пожаревачкој мировној конференцији, човека који је већ раније обављао ову функцију у име своје Републике на мировним преговорима у Карловцима. Отоманска порта, која је непрекидно подстицала на одржавање овог конгреса, такође није пропустила да са своје стране именује господина Ибрахим-агу[72], дефтердара другог одељења османске ризнице и господина Мехмед-агу[73], дефтердара трећег одељења поменуте ризнице или ерара[74], и да их пошаље на место одржавања конференције. А пошто се слични важни преговори најлакше дају привести жељеном крају путем посредника, тако су ово важно звање на себе морали преузети господин Роберт Сатон, витез, у име Његовог краљевског величанства у Великој Британији, у својству изванредног амбасадора[75] и господин

али је постао војник и у хабзбуршкој служби у коју је ступио 1696. напредовао до генерала. Истакао се у бици код Сенте (1697), за шта је касније (1706) награђен грофовском титулом. Касније је прешао у дипломатију и обављао дужности царског гувернера у Мантови, да би потом посланик на шведском, пруском и пољском двору. Лично Еуген Савојски га је делегирао за главног преговарача на мировним преговорима у Пожаревцу. Након Пожаревачког мира, 1719. предводио је велико посланство у Цариград, из ког се вратио 1720. Идуће године постављен је за командујућег генерала у Ердељу и царској Влашкој, где је 1722. и умро. Сахрањен је у фрањевачкој цркви у Херманштату/Сибињу (данашња Румунија). За биографију види: Бранко Бешлин, *Евгеније Савојски и његово доба*, Нови Сад 2014, 515; Harald Heppner, *Wir und Passarowitz. 300 Jahre Auswirkungen auf Europa*, Graz 2018, 116; Miodrag Đorđević (ur.), *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, Požarevac 2008, 321 (нап. 53); Ана Милошевић, *Пожаревачки мир 1718. на картама, гравирама и медаљама*, Пожаревац 2018, 65 (нап. 196).

69 Михаел Талман (? - ?) је био дугогодишњи хабзбуршки посланик у Цариграду. Пре Великог бечког рата (1683–1699) више година се обучавао и радио у хабзбуршкој мисији у Цариграду, током ког периода је добро научио турски језик и добро се упознао са османским обичајима и институцијама.Након Карловачког мира именован је 1703. За првог сталног дипломатског представника Беча у Османском царству. На овој дужности је остао до 1713, после чега је био саветник Дворског ратног савета у Бечу до мировних преговора у Пожаревцу ((Milorad Đorđević (ur.), *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, Požarevac 2008, 320, нап. 41 и 321, нап. 54).

70 Карло Руцини (1653–1735), млетачки дипломата и државник. Два пута је био амбасадор у Шпанији, једном у Бечу, млетачки представник на конгресу у Утрехту, опуномоћеник и посредник на мировним конгресима у Сремским Карловцима и Пожаревцу и два пута ванредни млетачки амбасадор у Цариграду. Након богате каријере у дипломатији, изабран је 1732. године за млетачког дужда, али је недуго затим и умро (Milorad Đorđević (ur.), *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, Požarevac 2008, 321, нап. 56).

71 Прокуратор базилике Светог Марка је била доживотна и веома престижна функција у Млетачкој републици (по рангу одмах иза дуждеве), чије је обављање сматрано за велику почаст и било резервисано за чланове најпрестижнијих и најутицајнијих венецијанских аристократских породица. Из редова прокуратора (чији се број временом мењао) се обично и бирао млетачки дужд (прим. аут.).

72 Ибрахим ага (? - ?) се уочи аустро-турског рата помиње као изасланик великог везира у Бечу 1716. године. Након склапања Пожаревачког мира, због добро обављеног посла постао је паша и 1719. године налазио се на челу османског посланства које је ишло за Беч. Круну његове каријере означио је брак са принцезом Ајше, братаницом султана Ахмеда III (Ана Милошевић, *Пожаревачки мир на медаљама, гравирама и мапама*, Пожаревац 2018, 65, нап. 197).

73 Мехмед Челеби Јирмисекиз-ефендија (Једрене, 1670 – Фамагуста, 1731) је био османски државник који је своју каријеру започео као војник, да би потом обављао низ значајних функција у финансијском систему Османског царства. На мировним преговорима у Пожаревцу се налазио у својству дефтердара трећег одељења у оквиру институције главног дефтердара у Цариграду. Касније је боравио у дипломатској мисији у Француској, коју је описао у свом делу *Сефаретнаме* (*Књига посланства*) по којој је остао највише и упамћен.

74 Канцеларија главног дефтердара (царског саветника за финансије) била је подељена на два одељења, од којих је прво било задужено за Европу, а друго за Анадолију. Касније је уведено и треће одељење, које је првобитно било задужено за хасове на обалама Дунава, а доцније су јој у надлежност предати Месопотамија, Сирија, Египат и Арабија. Аутор се овим путем захваљује г. доц. др Мирославу Павловићу са Катедре за историју Филозофског факултета у Новом Саду, за свесрдну помоћ указану приликом превођења и тумачења османских звања и титула.

75 Роберт Сатон (1671–1746), енглески дипломата и политичар. Школовао се у Оксфорду, након чега је започео каријеру у дипломатији. Од 1694. био је секретар свог рођака – посланика у Бечу, да би касније и сам заузео његово место. Након тога је 1700. године именован за енглеског амбасадора у Османском царству, где је боравио од 1702. до 1717. Након тога је посредовао у склапању Пожаревачког мира. Последње дипломатско намештење имао је у Француској (1720–1721). Након тога се повукао из дипломатије и започео политичку каријеру као посланик Доњег дома енглеског

гроф Јакоб Колијер, посланик Уједињене Низоземске на турском двору и бивши министар посредник приликом склапања Карловачког мира, који је речену функцију такође обављао у својству изванредног амбасадора у име своје господе кнежева[76].

Сада су сви редом побројани узвишени министри крајем пролећа 1718. године кренули за Пожаревац, који је био одређен за место одржавања конференције. Други царски амбасадор, господин дворски ратни саветник Фон Талман је већ претходне зиме отпутовао доле за Београд како би убрзао рад на прелиминарном миру, а господин гроф Фон Вирмонт је тек 22. априла кренуо за Београд на једном лепом броду окићеном царском заставом у пратњи многе господе и дворских официра и 18 других бродова; са собом је носио мноштво драгоцености које је свима делио као поклоне. Двадесет и седмог истог месеца Његова екселенција је ујутру приспео у Будим уз канонаду, где се искрцао и ручао код команданта [тврђаве] господина барона Фон Лефелхолца[77]; поподне је наставио свој пут, поново уз пуцњаву топова, и коначно стигао у Београд 4. маја. И овде је био једнако поздрављен канонадом са бастиона и бродова, коју су му част указали и приликом проласка крај Пожуна, Коморана и Острогона. Приликом искрцавања дочекали су га не само сви официри [тврђавске] поседе, већ и овде присутни мали генералштаб, као и сви чиновници царске коморе, и отпратили га до његовог смештаја. Потом су командант београдске тврђаве и привремени командант Србије коњички генерал господин гроф Фон Бате[78] учинили посету Његовој екселенцији, коју је он обојици узвратио још истог дана. Господин командант је учинио част Његовој екселенцији и исте вечери му саопштио лозинку за улаз у тврђаву, да би га потом почастио величанственом вечером. Али, пошто је Његова екселенција сазнала да је његов колега Фон Талман већ два дана пре његовог доласка отпутовао речним путем из Београда за Пожаревац, након што је до обале био испраћен од господина команданта, свих виших официра и градског магистрата и уз пуцњаву топова, то је одлучио да следећег дана, 5. маја, крене за њим, и на исти начин као што би дочекан, би и испраћен до брода и почашћен троструком салвом из 30 топова. Затим је Његова екселенција 7. истог месеца преподне стигао на обалу код Пожаревца, али је остао на броду, где га је посетио његов господин колега[79] и ту су након обављеног разговора заједно на броду ручали. У међувремену је и турско посланство приспело у околину Пожаревца, али се није за стално уконачило; стога се Његова екселенција господин амбасадор изволео изјаснити да, будући да су мировни преговори приређени на тражење Отоманске порте, а не царског двора, он неће сићи са брода пре него што се турско посланство трајно не смести. Али још исте вечери се господин други царски амбасадор упутио назад у Пожаревац[80].

Парламента. Умро је 1746. године. За више детаља види: Marija Kocić, Nikola Samardžić, „Uloga Roberta Suttona u sazivanju i radu mirovnoga Kongresa u Požarevcu 1718. godine", *Historical contributions – Historische Beiträge* 52, vol. 36, Zagreb 2017, 103–119.

76 Јакоб Колијер се родио 1657. године у Хагу. Са 11 година се преселио у Цариград са оцем, који је био дипломата и резидент Холандске републике у Османској царевини. Још као дечак стекао вештине које ће му касније користити у дипломатској пракси – научио је османски турски, грчки, француски и италијански језик. Након очеве смрти (1682) именован је привремено за заступника холандских интереса у Османском царству, да би убрзо и трајно наследио његов амбасадорски положај. Према наводима савременика, молдавског војводе Димитрија Кантемира, Колијер је био *најмудрији од свих амбасадора међу Турцима*. Играо је важну улогу у посредовању приликом склапања Карловачког (1699) и Пожаревачког мира (1718). Цар Леополд I му је даровао мађарско и племство Светог римског царства немачке народности. Колијер је умро 6. марта 1725. у Пери. За више детаља види: Raymond Detrez, „Holandetsyt Jacobus Colyer – posrednik mezhdy kajsera i sultana (The Dutchman Jacobus Colyer – mediator between the emperor and the sultan)", *Балкани* 5, Софија 2016, 28–38; Marloes Cornelissen, *The World of ambassador Jacobus Colyer: material culture of the Dutch „Nation" in Istanbul during the first half of the 18th century*, Istanbul 2015, 124–133.

77 Георг Вилхелм фон Лефелхолц-Колберт (нем. Georg Wilhelm von Löffelholz-Colberg, Нирнберг, 9. јун 1661 – Будим, 10. август 1719), заповедник будимске тврђаве. рано се определивши за војнички позив, војну каријеру је започео у борбама на Рајни и Угарској и захваљујући свом таленту постао један од најистакнутијих војсковођа под командом принца Еугена Савојског. Истакао се у гушењу Ракоцијевог устанка и борбама против Турака почетком 18. века. На место заповедника Будима именован је новембра 1717. За детаљну биографију и напредовање у војничкој каријери види: Eisenhart, August Ritter von. „Loeffelholz von Colberg, Georg Wilhelm Freiherr", in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 19 (1884), S. 88–90.

78 Гроф Хајнрих Јакоб фон Бате (у другој верзији: Пати, нем. Heinrich Jakob Freiherr v. Pattey (Battée), 22. август 1657 – 18. април 1722), један од најистакнутијих војсковођа под командом Еугена Савојског. Помиње се 1706. године као генерал-мајор, 1708. као генерал потпуковник (фелдмаршал-лајтнант), а 1716. као генерал коњице (види: Antonio Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k. k. Generale (1618–1815)*, München – Wien 2006, S. 74.

79 Мисли се на Фон Талмана – прим. аут.

80 Фон Талман је требало да руководи преговорима са Турцима до доласка Фон Вирмонта. У ту сврху му је стављен на располагање

Исте вечери је у Пожаревац приспео и венецијански амбасадор са својом свитом. Он је дуж Дунава у пролазу крај свих тврђава био поздрављен топовском паљбом, а такође и у Београду би дочекан канонадом са бродова и бастиона; ту му пред смештајем би постављена стража са заставом, а приликом одласка 7. истог месеца опет му би указана почаст топовском паљбом са брода и зидина, какву је имао и енглески министар-посредник, који је 28. априла стигао у Београд, а потом 6. маја у Пожаревац. Његова екселенција господин први царски амбасадор се 9. маја први пут са брода упутио у Пожаревац како би се ту са својим господином колегом посаветовао око неколико тачака, али се увече поново вратио на свој брод. Будући да се у међувремену турско посланство трајно сместило, то је одмах затим господин први царски амбасадор свечано ушао у Пожаревац 11. истог месеца на следећи начин: реченог дана у 8 сати изјутра, на пола сата од Пожаревца на путу којим је требало да дође господин први царски амбасадор била су постављена два ескадрона са оклопима и шлемовима, и то један из Вијардовог[81], а други из пука принца Фридриха Виртембершког[82]; а Вирмонтов батаљон је пришао близу Пожаревца, пре оног [батаљона] од 200 пешака који је имао да учини подворење господи министрима што су заједно долазили на мировне преговоре; потом су ишла најпре четири коњушара на коњима, испред којих су јахали шталмајстер[83] и један седларски слуга; следило је пет парадних коња, од којих је сваког водио по један коњушар на коњу; трећи су ишли официри господина амбасадора; четврти је ишао господин секретар посланства Фон Дирлинг у посебним колима са 6 упрегнутих коња, са канцеларијом и главним постмајстором[84] посланства; пета су ишла кола долазећег господина царског амбасадора, са 6 упрегнутих коња, у којима су седели његов рођак, дворски преводилац господин Шмит и капелан. Шести је ишао комплетан ескадрон Вијардовог пука у красном поретку са добошарима између; седми су јахали разни каваљери г. посланика у лепим ношњама; као осми су ишли дванаесторица лакеја, 4 хајдука и 2 тркача; потом је ишао, девети, господин дворски амбасадор, сасвим сам у кочијама које су вукли коњи, окружен штабним и другим официрима горепоменутих кирасирских пукова[85], а напред су ишла два трубача који су свирали марш, а иза кола су му јахала два пажа и ордонанси. Десета су следила кола господина другог царског амбасадора са упрегнутих шест коња; у њима су седели господин његов син и царски војни референт господин Крапф. Првог је послао његов господин отац, а другог господин командујући генерал у Србији барон Бате, да дочекају и покупе амбасадора још пре него што су му ескадрони кренули у сусрет; и коначно, једанаести је на крају ове импознатне поворке ишао славни виртембершки ескадрон.

Исто је наредног дана, 12. истог месеца учинио и венецијански господин амбасадор и учинио, уз мању помпу, свој свечани улазак [у Пожаревац], у пратњи једног кирасирског ескадрона; онда се упутио у свој смештај и потом ручао код господина првог царског амбасадора,

канцеларијски персонал, који су чинили: секретар посланства Фон Дирлинг, писар Јохан Кристијан Кастнер, приправник Франц Ксауди и дворски преводилац Јохан Андреас Шмит (Ludwig Matuschka, *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Geschichte der Kämpfe Österreichs*, Serie 2, Bd. 8 (Der Türkenkrieg 1716–1718. Nach d. Feld-Acten und anderen authentischen Quellen, Wien 1891, S. 338).

81 Петер Јозеф де Вијард, барон од Кусанса (фр. Pierre-Joseph de Viard, Baron de Coussances, нем. Peter Joseph de Viard, Freiherr v. Coussance, ? – 23. април 1718), инхабер пешадијског пука, од 1715. са племићком дипломом царског барона. Помиње се 1706. као царски краљевски генералмајор, а од 1716. и као генерал-потпуковник (фелдмаршал-лајтнант). Види: A. Schmidt-Brentano, *нав. дело*, 105. Такође: „De Viard, Freiherren", in: Ernst Heinrich Kneschke, *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, Bd. 2, Leipzig 1853, S. 468.

82 Принц Фридрих Вилхелм Лудвиг, војвода од Виртемберг-Винетала (нем. Friedrich Ludwig, Herzog von Württemberg-Winnetal), истакнути генерал коњице и један од истакнутих војсковођа у хабзбуршкој служби. Родио се 5. новембра 1690. у Штутгарту, школовао у Тибингену и Женеви, након чега је провео неко време на двору свог рођака, саксонског изборног кнеза Августа (потоњег пољског краља). Определивши се за војнички позив, учествовао је у Рату за шпанско наслеђе и аустро-турском рату 1716–1718, борећи се под командом Еугена Савојског. Касније је за рачун Хабзбурга ратовао у Италији, где је погинуо под командом генерала Мерсија у Ђустаљи, 19. септембра 1734.

83 Шталмајстер (нем. Stallmeister, лат. agaso) или сталмајстер је на средњовековним и раним нововековним племићким дворовима био један од највиших дворских службеника, који је био задужен за надзор над коњима и колима. Ова се титула јавља и код београдских митрополита у време хабзбуршке управе над Србијом у периоду 1718–1739 (Ана Милошевић, „Београдски митрополити на барокној позорници", у: Весна Бикић (ур.), *Барокни Београд*, Београд 2019, 91; такође: Душан Ј. Поповић, *Београд у XVIII веку (1718 – 1739)*, Београд 2011, 156), а из ње се временом развила и титула маршала (прим. аут.).

84 Постмајстор (нем. Postmeister) – државни службеник надлежан за слање писама, пошиљки и осталу комуникацију (прим. аут.).

85 Кирасири (франц. curassier) – тешка коњица у прсним оклопима и са шлемовима, наоружана ватреним оружјем. Кирасири су чинили посебан род војске у многим европским земљама од 16. века до почетка Првог светског рата (прим. аут.)

господина грофа Фон Вирмонта. Исте вечери су господа посредници учинили посету царском господину амбасадору и испоручили му турску пуномоћ, будући да је већ претходног поподнева један турски ефендија као секретар посланства био код господе царских амбасадора, да их поздрави у име турске господе пуномоћника. Потом су 13. истог месеца господин секретар царског посланства Фон Дирлинг и господин царски дворски преводилац господин Шмит послати да реченој турској господи пуномоћницима узврате поздраве и беху збиља добро дочекани и почашћени кафом, шербетом и другим стварима по турском обичају[86]. У међувремену се хтело дати да се за потребе конференције сазида једна кућа; али, пошто је времена [за њену градњу] било мало, то на крају би одлучено да се конференција одржи недалеко од Пожаревца у павиљону грофа Фон Вирмонта постављеном на једној узвисини. Пошто се завршило са превођењем турских пуномоћи, то се испоставило да се оне не могу прихватити и то из два разлога: наиме, у њеима Млечани нису били ни поменути, а пуномоћи нису биле потписане лично од великог султана, већ само од великог везира. На тражење господе царских амбасадора, господа посредници су учинили протест код турске господе пуномоћника, који су обећали да ће у најкраћем року прибавити друга и боља овлашћења, која је 30. маја испоручио један капици-баша (коморник), који је поменутог дана пролазио крај Пожаревца, у пролазу поздравио царску господу пуномоћнике и потом се упутио у турски логор где је дочекан са многим почастима. Господа турски опуномоћеници уручили су потом 2. јуна своје нове пуномоћи тражене од господе царских амбасадора господи посредницима, који су их још исте вечери посредством својих секретара послали господи царским пуномоћницима на преглед; онда су следећег дана, 3. истог месеца господа посредници узели и пуномоћи господе царских амбасадора, како би их предали господи турским пуномоћницима; том приликом су се договорили да би, ако је могуће прва конференција требало да буде одржана 5 [јуна], а да 4. истог месеца у ту сврху буду обављене све припреме. Следствено овом договору, 4. истог месеца је на месту између логора господе посредника постављена велика царска шатра коју је са собом понео господин гроф Фон Вирмонт, испред ког је постављена припадајућа стража како са царске, тако и са турске стране. Потом су се 5. истог месеца у 9 сати ујутру господа царски опуномоћени амбасадори појавили у поменутом конференцијском шатору у следећем поретку: прво је дошао један кирасирски ескадрон са заставама, добошима и трубама; један одред пешадије са обоистом; коњушар другог царског амбасадора и парадни коњ; коњушар првог царског амбасадора и његов парадни коњ; секретар посланства, господин Фон Дирлинг, у својим колима са царским дворским преводиоцем оријенталних језика, господином Шмитом, са неколико канцеларијских службеника; друга кола господина другог царског амбасадора; друга и трећа кола господина грофа Фон Вирмонта као првог царског амбасадора; угледници и официри господина другог царског амбасадора на коњима; лична кола господина другог царског амбасадора у којима се налазила Његова екселенција, а која су са стране пратили пешке лакеји и хајдуци, као и пажеви на коњима; трубач господина грофа Фон Вирмонта, његови каваљери и официри на коњима, потом његова лична кола, у којима је седела Његова екселенција. Поред је ишло много лакеја и хајдука пешке, док су пажеви јахали, и коначно је на крају ове раскошне поворке ишао један ескадрон кирасира.Турци су са своје стране учинили ништа мање раскошну поворку. И као што су царски дошли са једне стране брега, то су господа турски пуномоћници дошли са друге стране и то је следећим редом дошло: спахије; иза њих – 18 парадних коња; за њима је ишао један чорбаџија или пуковник са 200 пешака – јањичара; пред господом опуномоћеним амбасадорима [ишло је] 100 туфекџија[87] у пару два по два, са њиховим кремењачама, које су пратили сами амбасадори, и то сваки на једном скупоценом коњу, поред ког је ишло 50 у бело обучених лакеја. Одмах затим су ишла господа посредници између 50 туфекџија са њиховим кремењачама, који су се заједно са једним чорбаџијом или пуковником постројили од шатора господе посредника до конгресног шатора; а сваки посредник је уз себе имао једног јањичарског агу са 10 јањичара, као и 5 скупоцених парадних коња које му је

86 Царско посланство сачињавали су секретар Фон Дирлинг, ратни писар Јохан Кристијан Кастнер, приправник Франц Ксауди и дворски преводилац Јохан Андреас Шмид (Ludwig Matuschka, *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Geschichte der Kämpfe Österreichs*, Serie 2, Bd. 8 (Der Türkenkrieg 1716–1718: nach d. Feld-Acten und anderen authentischen Quellen), Wien 1891, S. 338.

87 Туфегџија – у изворном значењу, појам туфегџија је означавао пушкара, занатлију који се бавио израдом пушака, а касније војника наоружаног пушком или чак и припадника султанове гарде у Османском царству (прим. аут.)

велики султан даровао пре поласка на пут. Господа амбасадори свију страна су се потом упутили у своје ретираде[88], и пошто су се ту мало одморили, обема странама су господа посредници најавили да се изволе састати у великом павиљону господина царског првог амбасадора, где ће они, господа посредници, већ бити присутни. Приликом уласка у већ поменути павиљон, тј. велики конференцијски шатор, убрзо је наступила тешкоћа, пошто царевци нису хтели ући пре Турака, а ови пак не пре њих, те су отуда обе стране дошле до шатора корак по корак и онда истовремено ушле у њ. Хришћански министри су поседали на столице, а Турци на неку врсту лежаја која је била обложена јастуцима, а коју су звали софа. Да би се стекла јасније представа не само о изгледу конференцијског логора, већ и о распореду седења приликом конференција, то се овде прилаже следећа шема, како би се ствар учинила јаснијом[89]:

ШЕМА

логора мировне конференције код Пожаревца
и распоред седења у великом конференцијском шатору

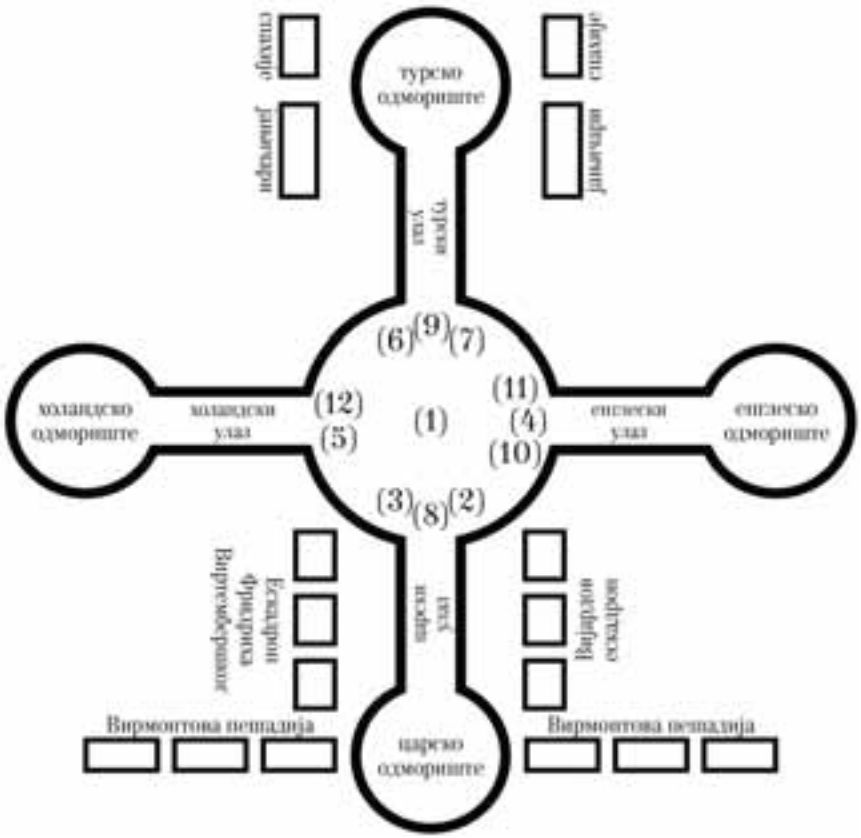

88 Појам „ретирада" (фр. retirade) означава повлачење или одступање. Овде се под тим појмом подразумева посебно постављен мањи шатор у који би се преговарачка делегација повукла на одмор и саветовање (прим. аут.).

89 Аутор на овом месту изражава своју захвалност г. Вуку Гурјанову из Зрењанина на помоћи приликом израде одговарајуће илустрације ове шеме и распореда на немачком и српском језику.

Објашњење бројева налазећих се у конференцијском шатору

1. Велики царски конференцијски шатор
2. Први царски амбасадор
3. Други царски амбасадор, који су обојица седели на златом опточеним зеленим столицама од дамаста
4. Енглески посредник
5. Холандски посредник
6. Први турски амбасадор
7. Други турски амбасадор, обојица на по једној софи
8. Секретар царског посланства
9. Секретар турског посланства
10. Царски преводилац
11. Енглески преводилац
12. Турски преводилац[90]

И чим су сада сви поседали на начин како је описано, царевци почастише Турке чоколадом и слаткишима, а ови њих кафом, шербетом и ароматичним стварима, након чега се ви што су стојали око њих удаљише тако да нико тамо није остао сем господе опуномоћеника са својим секретарима и посредника са својим преводиоцем. Потом је гроф Вирмонт, у својству првог царског амбасадора одржао турским министрима краћи говор који им је потом преведен, а на крају им се други царски амбасадор обратио на турском језику, након чега се конференција завршила уобичајеном церемонијом. Венецијански амбасадор није присуствовао овој првој конференцији, него је тек 16. [јуна] дошао сасвим сам у велики шатор заједно са турским министрима. Седмог је била друга конференција на коју су господа пуномоћници свију страна према договору са прве дошли са мање помпе и пратње, и то се царски само у пратњи једног поручника са 25 кирасира, троје кола и неколико коња упутише рано ујутру око 7 сати. Конференција је трајала до око 10 сати преподне и слично је било како на овој, тако и на свим следећим конференцијама до тренутка када је потписан мир. Ипак, овом приликом требало би још приметити следеће. Шеснаестог јуна, на празник Тела и крви Христове (Тијелова, лат. Corpus Christi), по наређењу господина царског првог амбасадора у Пожаревцу је одржана свечана процесија, у којој је исти учествовао, идући поред господина другог посланика под једним балдахином и у пратњи господина Фон Флајшмана[91] и свих војника који су се затекли у Пожаревцу. У ту сврху су подигнута 4 олтара и то два пред вратима обојице господе царских пуномоћника, један испред смештаја господина Фон Флајшмана и један пред кућом венецијанског пуномоћника. Сваки пут приликом благослова пешадија је пуцала, а исто тако и последњи пут након мисе одржане приликом благосиљања.

Када се процесија завршила, господин млетачки амбасадор се упутио у конгресни шатор, како би тамо уз посредовање Његовог царског величанства по први пут разговарао са Турцима. Извезао се са три кочије и мноштвом слугу, а напред су марширале две чете кирасира. А приликом сусрета са турским министрима виђена је уобичајена церемонија послуживања кафом. Коначно, 10. јула, након деветочасовне конференције господе царских и турских опуномоћеника дошло се дотле, да су обе стране могле потписати мир на једној свечаној конференцији. Након тога је 13. истог месеца господин царски дворски ратни саветник, г. Франц Анселм фон Флајшман започео рад своје комисије и дошао у за ту сврху посебно подигнут шатор између царског и турског логоришта како би се по први пут срео са турским комесаром. Овај турски комесар је био један угледни дворанин по имену Зејфулах ефендија, који је у Османском царству обављао различита цењена звања, као први секретар дефтердара, канцелар, кајмакам или управитељ Цариграда, а сада је био истински нишанџија[92]. При свом доласку у турски логор, недалеко од Пожаревца, одмах је дао званично обавестити господина Фон Флајшмана, находећем се у реченом

90 Линиг је ову шему преузео из 5. поглавља 3. дела трилогије *Мађарско-млетачка ратна позорница*, стр. 162 163 (прим. аут.).

91 Франц Анселм фон Флајшман (? - ?) је био секретар хабзбуршког посланства у Цариграду од 1706, а од 1714. био је министар-резидент, наследивши на том положају Михаела Талмана. Предвидео је избијање рата 1716–1718. године и покушавао да га спречи користећи свој утицај. Приликом хабзбуршке опсаде Темишвара био је интерниран од стране Турака, али је ослобођен како би посредовао у склапању мира. На мировном конгресу у Пожаревцу преговарао је о склапању трговинског споразума између Хабзбуршке монархије и Османског царства. Касније је учествовао у оснивању и раду Оријенталне трговачке компаније коју је основао цар Карло VI (види: (Бранко Бешлин, *Евгеније Савојски и његово доба*, Нови Сад 2014, 472 (нап. 443), 473–475, 493; Milorad Đorđević (ur.), *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, Požarevac 2008, 321, нап. 56).

92 Нишанџија – висок положај у оквиру османског управног система. Испрва је означавао дворског калиграфа, а затим и чувара печата, односно лице које је печатало (оверавало) указе султана и великог везира (прим. аут.). Нишанџија је био одговоран и за архиву Дивана, а неко време је ово звање чак било еквивалентно министру спољних послова (прим. аут.).

месту, о свом приспећу и представио му пуномоћ коју је са собом донео, написану на великом персијском папиру и потписану именом турског цара, златним словима. Након тога је господин Фон Флајшман и њему послао своју пуномоћ и, пошто је у средини на брегу, недалеко од села Клодика, био постављен царски шатор, то се 13. јула речени Сејфулах ефендија из турског логора у њега упутио; и ту је чекао господина Фон Флајшмана који је долазио у следећем поретку: прво је јахало неколико официра, а потом су ишли добро истимарени парадни коњи; њих су пратила кола са упрегнутих 6 коња, у којима су седели чланови домаћинства господина дворског ратног саветника; поред њих су јахали лакеји у раскошним кармин црвеним ливрејама са жутим ширитима; затим су ишла једна скупоцена кола са издашно позлаћеним ивицима, у којима је господин дворски ратни саветник седео сâм, а која је вукло 6 коња. Поред кола су ишла по два хајдука у светло црвеној ливреји, налик на оне лакеја, кочијања, предводника и коњушара. Потом су оба господина комесара, након што су се поздравили у конференцијском шатору, четири сата преговарали о трговини у обе царевине и затим се коначно поново упутили назад у свој смештај. Онда је следећег дана уговорено и једно и друго и најзад је у потпуности закључен споразум са Млетачком републиком.

Турски пуномоћници су чврсто инсистирали на томе да мир потпишу обојица војсковођа – Његова кнежевска светлост принц Еуген Савојски и турски велики везир, како би се мир што више оснажио; али, царска страна за то није имала разумевања. Ипак, коначно се уз Божји благослов дошло до тога да 21. дан месеца јула од свих миротворачких министара буде одређен за потписивање и размену – додуше тешком муком, али ипак срећно постигнутог и на снагу ступајућег – мировног споразума.

Отуда су у ту сврху реченог дана између 8 и 9 сати ујутру у Пожаревцу дали да трубачи трубе на коњима, а потом се формирала поворка која је ступала по следећем реду: прво је марширала славна виртембершка кирасирска регимента у оклопу и са шлемовима, коју су одмах следили 2) парадни коњи господина млетачког амбасадора, његови официри и троје кола; у последњима се налазио господин млетачки амбасадор са неколико каваљера; њих су следили 3) кочија господина Фон Дирлинга, другог секретара царског посланства, у којој су седели он и царски преводилац оријенталних језика, господин Фон Шмит; и коначно, друга кола господина другог царског амбасадора, у којој је седело неколико чланова његовог домаћинства. Потом су ишли 4) шталмајстер господина првог царског посланика са својим коњушарима и 7 лепих и скупоцено окићених парадних коња. Након њих су следила кола горепоменутог господина посланика, у којима су се налазили разни истакнути каваљери и племићи. 5) Следили су преостали кућни официри и пажеви господина другог царског амбасадора на коњима, а лакеји и хајдуци су корачали поред његових трећих кола у којима је седео господин други амбасадор са својим сином. 6) Одмах иза ових кола јахали су трубачи господина првог царског амбасадора одевени у најскупоценије ливреје и његови кућни официри, иза којих је у најлепшем поретку ступало до 150 грофова, царских официра, каваљера и племените господе; 7) лакеји господина првог царског амбасадора у својим новим, веома скупим униформама, израђеним специјално за ову свечаност. Потом су дошла 8) лична кола господина првог царског амбасадора, у којима је Његова екселенција седела сама, а поред њих су ишли хајдуци и јахали пажеви; 9) под вођством господина мајора Фон Етла маршираo је славни Вирмонтов батаљон који се налазио поред и недалеко од конференцијског логора под командом господина пуковника барона Дегана; и коначно, на зачељу ове поворке био је славни Вијардов, а сада кирасирски пук грофа Хамилтона[93] са подигнутим и спуштеним оклопима и шлемовима под заповедништвом господина пуковника Ду Бусонта. Када су тако стигли на узвисину код места одржавања конгреса, то су тачно наспрам конференцијског шатора постављена оба кирасирска пука – сваки са стране, а у средину је стао Вирмонтов батаљон. Господа турски опуномоћеници су са своје стране дошли у ништа мање раскошној поворци. Сва господа амбасадори су сишли код својих шатора

93 Гроф Јохан Андреас фон Хамилтон (нем. Johann Andreas Graf von Hamilton), војсковођа и генерал шкотског порекла у служби Хабзбурга. Родио се 1679. године у Бечу. Борећи се под командом Еугена Савојског, истакао се најпре у Рату за шпанско наслеђе, а затим и у аустро-турском рату 1716–1718, у биткама код Петроварадина и Београда. Једно време је био и председавајући Дворског ратног савета, а од 1734. до 1738. је обављао дужности председавајућег Земаљске администрације у Тамишком Банату. На овом положају је стекао велике заслуге за урбани развој Темишвара. Умро је без потомака у Бечу 1738. године (Филип Крчмар, „Гувернери банатске Земаљске администрације. Биографски прилози за историју Темишварског Баната (1718 – 1738)", *Археон. Годишњак Архива Војводине* 3, Нови Сад 2020, 197–198.

који су им служили као одморишта и потом се једнаким корацима [одатле] упутили у конференцијски шатор и потом сели на своја уобичајена места; међутим, овога пута је господин први царски амбасадор сео у средину, његов господин колега[94] са десне, а млетачки амбасадор са леве стране. Онда је господин први царски амбасадор почео да говори и предочио да се сада, милошћу Божјом, дошло дтоле да за испуњење дотле преговараног мира ништа друго није преостало него да се исти потпише и размени; те да би вероватно најбоље било ако би се овај тако лековити посао у име Бога у потпуности привео крају. Господин дворски преводилац Шмит је ову изјаву пренео господи турским амбасадорима и њихов је први амбасадор одмах на њу одлучно одговорио. Кад се то десило, свитама на свакој страни дат је знак да треба да се повуку. Када то би учињено, царски текст мировног уговора би прочитан на латинском језику и сравњен са турским, а након тога би прочитан и венецијански и исто тако сравњен [са турским]. Чим је завршено читање и сравњивање, холандски посредник господин гроф Фон Колијер је унет у шатор (јер није могао да хода), како би са британским посредником, господином Робертом Сатоном, потписати инструмент мира. Потом је свима изнова дозвољено да уђу у конференцијски шатор, како би присуствовали свечаном потписивању.

Када је господин царски амбасадор узео перо да потпише инструмент мира, то је исто учинио и турски [амбасадор] са свог места и у исто време, а потом и други амбасадори на обе стране у истом тренутку. Затим је уследило потписивање мировног споразума са Венецијом на исти начин. Пошто је све ово извршено у најбољем реду, господа амбасадори свију страна се најнежније загрлише и разменише пољубац мира. Коначно, када је дат знак, и царска и турска милиција испалише трипут почасни плотун уз јеку труба и добоша, и тиме се завршила ова свечаност. Затим су се око 2 сата господа царски, млетачки и британски посланици у пређашњем поретку одвезли у Пожаревац, а турски, заједно са г. холандским министром, назад у свој логор. Осим речене господе министара заинтересованих за склапање мира, овој свечаној церемонији су присуствовали господин баварски изборни кнез и његов брат, војвода Фердинанд, затим, фалачки гроф и наследни кнез од Зулцбаха, као и пресветли насавски кнез, а поред њих још многи други кнежеви, принчеви, генерали и пуковници, који су, након што су поново стигли у Пожаревац, са великим задовољством ручали код Његове екселенције господина првог царског амбасадора заједно са британским и млетачким послаником. За време ручка при свакој здравици би пешадија опалила по један плотун уз јеку труба и добоша, да би на крају оброка окупљеном народу био подељен један печени во, а отворена је и једна фонтана из које је у обиљу текло црвено и бело вино, око 25 акова; то је био један пријатан призор који је необично разонодио речене особе, присутне на ручку код господина првог царског амбасадора, као и неколицину угледних Турака који су због тога дошли у Пожаревац. А како су забаве и весеља који су потом уследили настављени не само током читавог дана, већ и ноћи, уз непрестане салве и јеку труба и добоша и другу музику, то су крчмари, који су посебно због тога дали подићи нове киоске за точење пића том приликом добрано увећали свој рачун. Додуше, са турске стране су изостали изрази весеља и било је врло мирно. А потом су мировни споразуми, потписани на такав начин, послати на ратификацију високим кнежевима свију страна и до њиховог повратка је свечана објава мира из тајних разлога одлагана, али је унапред проглашено примирје на њиховим границама и престанак свих непријатељстава. У међувремену су срећно текли и преговори господина Фон Флајшмана који су се тицали трговине и [који] беху окончани 27. јула, након чега је исти у конференцијском шатору турског комесара уз пријатну и добро одабрану музику почастио слаткишима и освежењем, а увече у свом добро опремљеном стану у Пожаревцу присутним официрима, као и тамо налазећој се царској милицији, у изобиљу дао разделити вино и друго. Након потписаног мира су турски амбасадори настојали да им царски и венецијански амбасадор учине прву посету, јер су се налазили на царској територији. Али, са царске стране им је стављено до знања зашто се тако нешто није могло догодити те да би господа турски опуномоћеници требало много више да настоје да они буду ти који ће њима учинити прву посету; на ово са турске стране нису желели да пристану, тако да су се господа пуномоћници на обе стране вратили натраг својим дворовима без да су посетили једни друге.

Иначе, овде још ваља приметити да је у 17. и 18. члану мировног уговора између Његовог царског величанства и Отоманске порте регулисано нешто што се тиче церемонијала и то на следећи начин: (Чл. 17). Да би се што више

94 Мисли се на Фон Талмана – прим. Ф. К.

учврстило ово примирје и пријатељство између оба премоћна цара, нека се од обе стране пошаљу свечани изасланици, дочекани, поштовани и третирани са подједнаким церемонијалом од уласка у територију па све до изласка из ње, носећи дар у знак пријатељства, прикладан достојанству и једног и другог цара. Они нека на место размене дођу у марту, на дан зимске равнодневнице, након што се унапред писмено договоре да крену на пут у истов време, и нека до размене дође на граници уз поштовање већ раније између два царства устаљене праксе. (Чл. 18). Нека обе стране поштују дворски протокол о једнаком уважавању, пријему и дочеку изасланих или стално лоцираних министара у складу са праксом која се користила и раније и у складу са различитим министарским звањима. Наиме, нека буде дозвољено изасланицима и амбасадорима (резидентима) римског цара (и њиховим људима) да се облаче по својој вољи и нека ту не буде никаквих ограничења. Нека царски министри, било да обављају дужност оратора, изасланика, амбасадора или агента, уживају исту слободу коју имају и изасланици других владара – пријатеља Порте, штавише, нека као царски изасланици имају најбољи третман и нека им буде дозвољено да са собом воде тумаче. Нека курири и други људи који саобраћају између царског двора и Порте путују безбедно и удобно, помагани на сваки начин[95].

Закључна разматрања

Анализирајући опис склапања Пожаревачког мира и мировних преговора који су му претходили садржан у зборнику Јохана Кристијана Линига, лако се долази до закључка да се он знатно разликује се од оног који је у исто време написао и објавио Вендрамино Бјанки. Док се Млечанин темељно бавио уско дипломатским појединостима и посебну пажњу посвећивао размимоилажењима преговарачких страна око територијалних добитака и уступака, дотле су у центру пажње код Линига детаљи који су се односили на ригидан дипломатски протокол који се морао испоштовати до најситнијих појединости (што је и разумљиво ако се узме у обзир тема његовог дела). Отуда Линига не интересују трвења око острва у Средоземљу или појединих важних градова у Далмацији, већ састав и величина свите царских и османских преговарача. Њиховим детаљним описивањем и набрајањем он је оставио за потоње нараштаје слику величанствености и помпе која је пратила склапање Пожаревачког мира. Посебно су занимљиви детаљи који показују сусрет западноевропске цивилизације са појединим аспектима оријенталне културе, као што су нпр. описи послужења кафом и шербетом.

Када је реч о хронологији догађаја (в. испод), Линигово приповедање се углавном слаже са Бјанкијевим, иако он прескаче одређене фазе, не приказујући све сусрете преговарача и конференције, већ само оне најзначајније код којих је било неопходно испоштовати протокол у пуној мери. Примера ради, он не описује ток преговора између 16. јуна и 20. јула, када је већ требало потписати мир, из простог разлога што се у том периоду није догодило ништа значајно на плану дипломатског церемонијала. Из те перспективе, Линигово казивање на најбољи могући начин показује у коликој је мери царска (хабзбуршка) делегација била та која је давала тон и одређивала ток мировних преговора.

Као што је већ речено, Линиг је из *Мађарско-млетачке ратне позорнице* преузео и шему седења у главном преговарачком шатору, а његове интервенције у тексту – минорне по свом обиму – биле су у функцији повезивања различитих делова и извода из *Мађарско-млетачке ратне позорнице* у једну јединствену целину. Оне указују на то да је ипак неопходно детаљно ишчитавање Боецијусових издања како би се стекла најшира могућа слика о Пожаревачком миру, комплетнија и потпунија чак и од оне коју је за собом оставио Вендрамино Бјанки.

Хронологија склапања Пожаревачког мира према Линиговом извештају

22. април.

Полазак грофа Дамјана Хуга фон Вирмонта, првог царског посланика, из Беча за Београд.

27. април.

Вирмонтов долазак у Будим.

28. април.

Долазак енглеског посредника Роберта Сатона у Београд.

95 Превод 17. и 18. члана Пожаревачког мира је преузет из: *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, 241, 243. Такође види: Ана Милошевић, *Пожаревачки мир 1718. на картама, гравирама и медаљама*, Пожаревац 2018, 65.

4–5. мај.

Боравак грофа Вирмонта у Београду.

6. мај.

Енглески посланик Сатон стиже у Пожаревац.

7. мај.

Долазак Вирмонта на обалу код Пожаревца; долазак млетачког посланика, Карла Руцинија, у Пожаревац.

11. мај.

Свечани улазак грофа Вирмонта у Пожаревац.

12. мај.

Свечани улазак млетачког посланика Руцинија у Пожаревац.

13. мај.

Размена пуномоћја између царске и османске делегације.

30. мај.

Долазак катици-баше у Пожаревац са новим пуномоћима.

3–4. јун.

Уговарање и припрема прве конференције.

5. јун

Почетак мировних преговора. Први сусрет царских и султанових преговарача, уз учешће енглеског и холандског посредника, без млетачког посланика.

16. јун

Свечана процесија за Празник тела и крви Христове (Тијелово, лат. Corpus Christi, нем. Frohleichnam).Млетачки посланик први пут узима учешће у преговорима.

10. јул

Окончање преговора Вирмонта и Талмана са турском делегацијом.

13. јул

Почетак преговора о трговинском споразуму између Светог Римског Царства немачке народности и Османског царства; долазак у Пожаревац преговарача обеју страна – Франца Анселма фон Флајшмана и Сејфулах-ефендије.

21. јул

Потписивање мировног уговора. Славље у Пожаревцу.

27. јул

Потписивање трговинског уговора између Светог Римског Царства и Османског царства.

Коришћени извори и литература

- „Boetius, Johann Theodor“. In: Carl-Maria-von-Weber-Gesamtausgabe. Digitale Edition, http://weber-gesamtausgabe.de/A003793, 6. јануар 2021 (Приступљено: 12. јуна 2022).
- „De Viard, Freiherren”, in: Ernst Heinrich Kneschke, *Neues allgemeines deutsches Adels-Lexicon*, Bd. 2, Leipzig 1853, 463.
- БЕШЛИН, Бранко. *Евгеније Савојски и његово доба*, Нови Сад, Матица српска, 2016.
- *Der Höchst-erwünscht- und beglückte Schluß des Dritten Feldzugs auf dem Hungarisch- und Venetianischen Kriegs- und Friedens-Theatro oder Ausführliche Beschreibung Desjenigen, was sich in dem zwischen Ihro Röm. Kayserl. Majestät und der Republic Venedig an einem, dann der Ottomannischen Pforte am andern Theile geführten Kriege, Im Jahr 1718. biß zu Endigung desselben, und erfolgtem Frieden zu Pasarowitz, Merckwürdiges begeben: In sechs besondern Vorstellungen des Kriegs- auch einer Beschreibung des Friedens-Theatri und Drey Continutationen desselben repraesentiret / auch mit curieusen Kupffern und einem Register versehen*. Mit Königl. Poln. und Churfürstl. Sächsis Privilegio. Leipzig, bey Johann Theodoro Boetio, im Durchgange des Rathhauses, in der Boutique zum Contoir-Calender, 1719 (онлајн издање).
- DETREZ, Raymond. „Holandetsyt Jacobus Colyer – posrednik mezhdy kajsera i sultana (The Dutchman Jacobus Colyer – mediator between the emperor and the sultan)”, *Балкани* 5, Софија 2016, 28–38.
- ĐORĐEVIĆ, Milorad (ur.), *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, Požarevac 2008.
- ĐORĐEVIĆ, Milorad (ur.). *Požarevački ir 1718. od Vendramina Bjankija. Istorica relazione della pace di Posaroviz*, Požarevac 2018.
- EISENHART, August Ritter von. „Loeffelholz von Colberg, Georg Wilhelm Freiherr”, in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 19 (1884), S. 88–90.
- CORNELISSEN, Marloes. „The World of Ambassador Jacobus Colyer: material culture of the Dutch „Nation” in Istanbul during the first half od the 18th century”, Istanbul 2015 (докторска дисертација).

– KOCIĆ, Marija / SAMARDŽIĆ, Nikola. „Uloga Roberta Suttona u sazivanju i radu mirovnoga kongresa u Požarevcu 1718. godine", *Historical contributions – Historische Beiträge* 52, vol. 36, Zagreb 2017, 103–119.
– КРЧМАР, Филип. „Гувернери банатске земаљске администрације. Биографски прилози за историју Темишварског Баната", *Археон. Часопис Архива Војводине* 3, Нови Сад 2020, 187–210.
– LÜNIG, Johann Christian. *Theatrum ceremoniale historico-politicum...*, Leipzig 1719 (онлајн издање).
– MATUSCHKA, Ludwig, *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Geschichte der Kämpfe Österreichs*, Serie 2, Bd. 8 (Der Türkenkrieg 1716–1718: nach d. Feld-Acten und anderen authentischen Quellen), Wien 1891.
– МИЛОШЕВИЋ, Ана. „Београдски митрополити на барокној позорници", у: Весна Бикић (ур.), *„Барокни Београд. Преображаји 1717–1739*, Београд 2019, 74–95.
– МИЛОШЕВИЋ, Ана. „Папирна дипломатија. Графичке представе свечаних улазака и пријема хабзбуршких и османских високих посланстава 1699/1700. и 1719/20. године", *Зборник Народног музеја Београд* XXIV/2, Београд 2020, 87–109.
– МИЛОШЕВИЋ, Ана. *Пожаревачки мир 1718. на картама, гравирама и медаљама.* Београд – Пожаревац 2018.
– ПОПОВИЋ, Душан Ј. *Београд у XVIII веку (1718–1739)*, Београд 2011.
– ROECK, Bernd. „Lünig, Johann Christian", in: *Neue Deutsche Biographie* 15 (1987), S. 468–469. URL: https:/www.deutsche-biographie.de/pnd104268336.html!#ndbcontent
– SCHMIDT-BRENTANO, Antonio. *Kaiserliche und k. k. Generale (1618–1815)*, München – Wien 2006, S. 74.
– *Vorstellung des höchst-beglückten zweyten Feldzugs, auff dem Hungarisch- und Venetianischen Kriegs-Theatro, oder Ausführliche Beschreibung dessen, was sich in dem zwischen Ihro Röm. Kayserl. Maj. und der Republic Venedig eines, dann der Ottomannischen Pforte andern Theils geführtem Kriege, in diesem 1717ten Jahre, biß zu Endigung der Haupt Campagne, Merckwürdiges begeben. In Zwölff besondern Aufftritten vorgestellet, und mit curieusen Kupffern, auch einem Register versehen.* Mit Königl. Poln. und Churfurstl. Sächß. Privilegio. Leipzig, bey Johann Theodoro Boetio, im Durchgange des Rathhauses, in der Boutique zum Contoir-Calender, 1717 (онлајн издање).
– HEPPNER, Harald. „The treaties of Požarevac and their impact on Europe", in: *Istraživanja* 30, Novi Sad 2019, 87–96.
– HEPPNER, Harald. *Wir und Passarowitz. 300 Jahre Auswirkungen auf Europa.* Graz 2018.
– *Hungarisch- und Venetianisches Kriegs-Theatrum auff welchem die höchst-glücklichen Feld-Züge, so die Röm. Kayserl. und Venetianischen Armeen, in dem mit Gott zurückgelegten 1716. Jahre in Hungarn und Griechenland wider die Türcken gethan. Das Hungarische in einer besondern Beschreibung, und neun nach und nach darauf erfolgten Fortsetzungen derselben, das Venetianische aber in drey Eröffnungen, mit darzu dienlichen curieusen Kupffern, auch einer kurtzgefasten Vorrede und Register, vorgestellet werden.* Mit königl. Poln. und Churfürstl. Sächs. Privilegio. Leipzig, bey Johann Theodoro Boetio, im Durchgange des Rathhauses, in der Boutique zum Contoir-Calender, 1717 (онлајн издање).

TREATY OF PASSAROWITZ IN LIGHT OF TWO GERMAN COMPILATIONS: *HUNGARIAN – VENETIAN THEATER OF WAR* BY JOHANN THEODOR BOETIUS AND *THEATRUM CEREMONIALE HISTORICO-POLITICUM* BY JOHANN CHRISTIAN LÜNIG

Summary. Already in the early stages of the Habsburg-Ottoman war from 1716 to 1718, Leipzig-based book-seller and publisher Johann Theodor Boetius started publishing periodical reports abundantly illustrated with graphic prints depicting and documenting important places, crucial events and notable participants of the ongoing armed confrontation. Each issue of this periodical has been conceived (and perceived) as a one-time glimpse into a theater of a war taking place in Hungary and Eastern Mediterranean (i. e. Venetian Republic), respectively. At the end of each war-time year, all printed issues, similar in their length and title, were grouped together and compiled into a new special edition, thus becoming its chapters. Such editions have been released in 1716, 1717 and 1719, encompassing total of

35 chapters, each of which was previously an independent and separate publication. This trilogy conveniently titled *Hungarian-Venetian theater of war* – formulation that has been used as the least common denominator all of its parts.

Very last part of this trilogy contains detailed description of peace negoatiations held in close proximity of Passarowitz in 1718, resulting in solemn signing of a famous Treaty of Passarowitz between the Holy Roman Empire and Venetian Republic on the one hand and the Ottoman Empire on the other. It also provides a reader with valuable illustrations, including situation plans of participants' encampements near Passarowitz, scheme of the main negotiation tent with the seating order, as well as the depictions of various medals and coins designed to commemorate this event. However, due to the book's voluminosity, one could easily fail to follow the story arch about the peace negotiations, as it was often interspersed or interrupted by narration of other important events of war. Thus the magnitude and meticulousness of this edition turns out to be one of its very weaknesses.

This shortcoming has been partially overcome by Johann Christian Lünig (1660–1742), jurist, publicist and public notary in Leipzig, who in 1719 released his nothing less voluminous compilation of various diplomatic texts titled *Theatrum ceremoniale historico-politicum* (*Historical and political theater of ceremonies*). This massive piece of writing, published in two volumes, was meant to be a guide for statesmen, diplomats and scholars, providing them with numerous useful examples of diplomatic practice and court protocols in different European countries and in various everyday situations (coronations, abdications, peace negotiations etc). Obviously inspired with the aforementioned *Hungarian-Venetian theater of war* published somewhat earlier, Lünig had clearly borrowed not only the idea for the title, but he had also filtered it by extracting from it all the text referring to the treaty of Passarowitz that he then decided to incorporate it into his own book. Thus he provided his readers with coherent and digested narration, focused entirely and solely on subject at hand and presented within the chapter in which Lünig described about a dozen of European peace treaties from mid-17th to early 18th century. While doing so, he paid special attention to the details of the ceremonies surrounding the peace negotiations, as well as of those that had accompanied its signing on July 21st and 27th 1718, respectively. Given translation of Lünig's text into Serbian hopefully serves as a nice supplement to the already existing translation of other contemporary sources.

Проф. др Ивана КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ[1]
Проф. др Јелена РАДОВИЋ СТОЈАНОВИЋ[2]
Криминалистичко-полицијски универзитет Београд
Република Србија

UDK: 349.2(497.1)"1918/1929"

Изворни научни рад.

СОЦИЈАЛНО РАДНИЧКО ЗАКОНОДАВСТВО У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА (1918-1929)

Апстракт: Положај радништва у првој југословенској држави у историографији је и данас привлачна истраживачка тема, чију актуелност не умањују постојећи радови о појединим питањима статуса југословенских радника у раздобљу између два светска рата. Заједнички именитељ досадашњих истраживања о разним аспектима положаја радничке класе у периоду од 1918. до 1941. или у ужим временским периодима, јесте оцена да је радништво у Краљевини СХС/Југославији било у лошем положају. Аутори појединих радова указивали су на раскорак између нормативног и стварног, па чак и на фарисејство надлежних државних фактора – прописивали су решења за која су унапред знали да у пракси неће бити примењена. Управо стога нам се чинило оправданим да у овом раду анализирамо правне прописе који су чинили нормативни оквир социјалног радничког законодавства у Краљевини СХС, а у циљу одговора на питање о пореклу појединих решења (јесу ли она проистицала из домаћих или/и међународних прилика), а у мери у којој то омогућавају сачуване статистике и обим рада и на питање о њиховој примењивости (јесу ли норме о социјалној заштити и социјалном осигурању радника у Краљевини СХС биле само декларативне или су у реалним друштвено-политичким условима биле и објективно остварљиве). У истраживању које је просторно ограничено на територију прве југословенске државе и временски одређено као период од њеног настанка 1918. до увођења диктатуре 1929, коришћени су као основни метод анализе садржаја, а као допунски догматско-правни и социолошки метод.

Кључне речи: Краљевина СХС, радници, заштита радника, осигурање радника

Увод

Првог децембра 1918. створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), у чијем се оквиру нашло шест административно-територијалних и правних подручја. Мање или веће разлике које су у тим областима постојале до Великог рата у заштити и осигурању радника су и поред напора усмерених ка унификацији социјалног радничког законодавства у Краљевини СХС опстале су и након што је доношењем Устава 1921. окончано време државноправног провизоријума, па чак и пошто су донети јединствени закони о заштити и осигурању радника 1922.

У комплексу питања чије је (не)решавање утицало на положаја радништва у првој југословенској држави, посебну пажњу завређују заштита и осигурање радника. Стога ће у овом раду бити анализирани прописи о социјалној заштити и осигурању радника у контексту друштвено-економских и политичких прилика, са циљем да се сагледају разлике које су постојале и опстајале у појединим покрајинама, а које су у великој мери генерисале акције радника и послодаваца, али и државних органа.

Заштита и осигурање радника у областима које су ушле у Краљевину СХС били су различито нормативно уређени. Сличности су постојале у оним покрајинама које су до 1918. биле део Аустроугарске. Заштита и осигурање радника потпуно су другачије били правно регулисани у Србији, а у њеним новим областима – Македонији, Косову и Метохији, на које није проширен правни поредак Србије у целости, као и у Црној Гори, радничко законодавство уопште није ни постојало. Иако се већ од 1918. настојало да се наслеђено радничко законодавство

1 Ауторка је доктор правних наука, редовни професор на Катедри правних наука Криминалистичко- полицијског универзитета у Београду; е-маил: ivana.km@kpu.edu.rs.

2 Ауторка је ванредни професор на Катедри економских наука Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду; е-маил: jelena.rs@kpu.edu.rs

уједначи, извесне разлике између покрајина су опстале чак и након 1929. Зато је потребно најпре осврнути се на садржину затечених покрајинских прописа задржаних на снази и у Краљевини СХС, а затим размотрити и законске прописе покрајинских органа власти и централне владе Краљевине СХС о заштити и осигурању радника у раздобљу 1918-1929.

У развоју социјалног радничког законодавства у Краљевини СХС од 1918. до 1929. јасно се разликују три периода: раздобље државноправног провизоријума које траје до усвајања Видовданског устава одликује важење наслеђених покрајинских прописа и привременог социјалног радничког законодавства насталог радом покрајинских влада и централне владе; време од 1921. до доношења Закона о заштити радника и Закона о осигурању радника 1922. карактерише настојање надлежних државних чинилаца да полазећи од Устава као формалног основа заштиту и осигурање радника регулишу јединствено у целој држави; период од 1922. до почетка диктатуре 1929. обележен је са једне стране настојањима да се законске одредбе о радничкој заштити и осигурању разраде, а са друге стране покушајима да се оне укину и преиначе.

1. Радничко законодавство до доношења јединствених закона 1922.

Први период у развоју социјалног радничког законодавства у Краљевини СХС обухвата време од завршетка Великог рата до доношења Видовданског устава 28. јуна 1921. Радничко законодавство је у овом периоду, као и право уопште, имало обележје привременог, а највећма и партикуларног. Поред наслеђених покрајинских закона о заштити и осигурању радника, радом покрајинских органа власти и владе Краљевине СХС настају у овом периоду и нови прописи.

Први облици радничког заштитног законодавства и радничког осигурања јавили су се у Словенији и Далмацији половином XIX века. У њима су важили аустријски закони којима је регулисан положај појединих врста радника (1852. шумских радника, 1854. рудара, 1862. трговачких помоћника) и помоћног особља у индустријским предузећима и занатским радњама (Општи обртни ред из 1859, мењан 1883, 1885. и 1907).[3] Према Општем обртном реду индустријско предузеће било је оно у којем је у затвореним просторијама на машинама радило више од 20 радника и чији власник или предузимач није лично радио у фабрици, а све остало биле су радње. Власник предузећа или радње био је обавезан да одржава просторије и машине тако да оне не буду опасне по живот и здравље запослених. Радно време у индустријским предузећима је било 11, односно 12 часова ако је предузеће радило 24 сата без прекида, док за занатске и трговачке радње оно није било прописано. Рад у индустријским предузећима био је забрањен деци млађој од 14 година, деца узраста 14-16 година могла су радити само лакше послове нешкодљиве по њихово здравље и телесни развој, а ноћни рад им је као и женама био забрањен. У занатским и трговачким радњама могла су радити и лица од 12 година до 8 сати дневно под условом да то не шкоди њиховом здрављу и телесном развоју и не омета њихово школовање.[4] Зарада се радницима исплаћивала у готовом новцу сваке недеље, а отказни рок био је 14 дана. За спорове између радника и послодаваца био је надлежан обртнички суд, а ако таквог не би било у месту онда сремски суд.[5] Поштовање прописа о заштити радника контролисали су обртни надзорници чија су седишта била у Љубљани, Целовцу, Грацу и Задру.[6]

Обавезним осигурањем у болести обухваћен је широк круг радника, а осигурањем у старости и изнемоглости само железничари, рудари и чиновници. Обавезно осигурање у несрећним случајевима, којим су обухваћени занатски, трговачки, индустријски, железнички, рударски и топионичарски радници (од 1913. и морнари), организовано је по привредним гранама у целости на терет послодаваца. Осигурање од болести вршено је кроз разне благајне (предузећа са више од 100 радника могла су формирати своје болесничке благајне, учлањене у савезе болесничких благајни са седиштима у Трсту и Грацу), у које су улог уплаћивали послодавци (⅓) и радници (⅔ , али само до 3% њихове зараде). Болесни радник добијао је потпору

3 Франце Кресал: „Преглед развоја делавско зашчитне законодаје ин установ делавске зашчите в Словенији мед обема војнама“ (=„Преглед развоја“), *Приспевки за згодовино делавскега гибања*, 1-2/1968-1969,108-110.

4 Шегрти и помоћни радници до 18 године похађали су обртне вечерње недељне школе, а послодавац им је то морао омогућити. Илија Перић, *Југословенско социјално законодавство*, Београд 1931, 127-128.

5 Франце Кресал: „Преглед развоја“, 111-114.

6 *Извештај инспекције рада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о њеном пословању у г.1920* (=*Извештај инспекције рада за 1920*), Београд 1921, 6-7.

у износу 60% просечне зараде највише до 20 недеља, а у случају смрти његова породица је добијала посмртнину у износу од 20 просечних надница.[7] Рудари и топионичари су од 1854. били обавезно осигурани у болести и старости у оквиру тзв. братимских каса.[8] Железничари су од 1844. имали пензионо осигурање, а од 1869. и обавезно осигурање за случај болести код Болничког фонда при Дирекцији државних железница у Љубљани. Од 1887/88. обавезно осигурани од несреће и болести били су и занатски, трговачки и индустријски радници. Најпотпуније осигурање у изнемоглости, старости и смрти имали су чиновници на основу закона донетог крајем 1906.[9]

У Банату, Бачкој и Барањи (=БББ), до 1918. у саставу Угарске, важило је мађарско радничко законодавство, као и у Хрватској и Славонији. Најкрупнија разлика била је та што је у БББ постојало извесно осигурање пољопривредних радника, чега у Хрватској није било. Заштита и осигурање радника на овом подручју спроведени су јединственим законима: заштита радника извршена је Законским чланком XVII из 1884. (Угарско-хрватски обртни закон), а обавезно осигурање радника у болести уведено Законским чланком XIV из 1891. проширено је Законским чланком XIX из 1907, којим је уведено и осигурање у несрећним случајевима. Према Угарско-хрватскомм обртном закону за шегрте се нису могла узети лица млађа од 12 година, шегрти до 14 година могли су радити најдуже 10 сати дању (старији најдуже 12 часова дневно), шегрти су морали да похађају шегртску школу/течај;[10] калфа се није смео примити на рад без доказа да му је истекао радни уговор са ранијим послодавцем, отказни рок за занатске калфе био је 15 дана, а за трговачке помоћнике 6 недеља; исте одредбе важиле су и за индустријске раднике, с тим што су власници индустријских предузећа били су дужни да пазе на хигијену и друге услове рада да се не би угрозили живот и здравље радника и да им исплаћају зараду у новцу сваке недеље. Поштовање законских одредаба контролисали су обртни надзорници (у Загребу, Осијеку, Сремској Митровици, Ријеци, Темишвару, Сегедину, Печују, Суботици и Великом Бечкереку) и рударска сатништва, а спорове су решавали мировни судови састављени од једнаког броја представника послодаваца и радника под председништвом повереника обртне власти.[11] Осигурање радника у болести уведено је Законским чланком XIV из 1891. као обавезно за све запослене у занатству, трговини, индустрији, рударству,топионичарству, железницама, транспорту, речном бродарству и ПТТ-у. Чиновници у државним, муниципалним, општинским и закладним предузећима са обезбеђеним примањима за најмање 20 недеља од почетка болести изузети су из обавезе осигурања по том Закону. Осигурање радника у болести вршиле су самоуправне болесничке благајне, а оболели радници имали су бесплатну лекарску помоћ, лекове, разна помагала, хранарину (у случају неспособности за рад дуже од три дана, у износу до ½ просечне наднице осигураника најдуже 20 недеља) и посмртнину (у случају смрти радника његова породица добијала је 20-оструки износ његове наднице). Приноси болесничких благајни били су улози послодаваца (⅓) и радника (⅔, али не више од 3% надница). За спорове послодаваца и радника био је надлежан мировни суд, а незадовољна страна се могла обратити обртном суду.[12] Законским чланком XIX из 1907. проширено је обавезно осигурање у болести на све раднике чија зарада не прелази износ највеће обезбеђене дневне зараде (8 златних круна), повећан је износ потпоре у болести и уведено обавезно осигурање за случај несреће за све раднике независно од висине зараде (изузети су само они којима у радионицама није претила никаква опасност). Унесрећени радник је имао право на бесплатно лечење и хранарину сразмерно умањењу радне способности (највише до 60% његове годишње зараде), а у случају смрти његова породица право на посмртнину. Улоге за осигурање у болести плаћали су послодавци и радници по пола, а улоге за осигурање од несреће у целини послодавци. Законом

7 Радован Матјашић, „Социјално осигурање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“ (=„Социјално осигурање“), *Социјални преродај*, бр.1, јануар 1921, 4-5.

8 Франце Кресал, „Зачетки ин развој делавскега заваровања в Словенији мед обема војнама“ (=„Зачетки“), *Зїодовински часопис*, 3-4/1970, 213.

9 Пензионо осигурање вршио је Централни завод у Бечу преко покрајинских уреда у Трсту и Грацу и месних осигуравајућих установа. Висина пензије је зависила од платног разреда и дужине радног стажа осигураника (тј дужине улагања) и износила је највише 75% од осигуране суме (у случају смрти удовица је могла добити 50%, а деца 10% од те суме). Приносе за пензионо осигурање плаћали су послодавци по ½ или ⅓ (зависно од платног разреда осигураника) и чиновници. Франце Кресал, „Зачетки“, 216-217.

10 *Уїарско-хрваїски обрїни закон (Зак. чланак XVII: 1884) са свим накнадним и нањ одосећими се ирописи* (=*Обрїни закон*), уредио и протумачио Милан Смрекар, Загреб 1892, 76.

11 Иван Ковачевић, *Економски иоложај радничке класе у Хрваїској и Славонији 1867-1914* (=*Економски иоложај*), Београд 1972, 206-227.

12 *Обрїни закон*, 344-388.

је извршена централизација осигурања – једини носиоци осигурања биле су Земаљске благајне у Будимпешти и у Загребу, које су га вршиле преко окружних, подузетничких и приватних друштвених благајни.[13] Посебно осигурање у Хрватској имали су рудари за случај болести, смрти и инвалидности у рударским братовштинама и намештеници у државним фабрикама дувана у посебним фабричким благајнама, који су имали и мале пензије у старости.[14] И пољопривредни радници су Законским чланком II из 1898. о регулисању правних односа између земљопоседника и пољопривредних радника и Законским чланком XIII из 1899. о предузимачима пољопривредних радова и о пољопривредним помоћним радницима добили извесно обезбеђење.[15]

У Босни и Херцеговини заштита радника регулисана је Наредбом Земаљске владе о вршењу обрта и о уређењу одношаја између послодаваца и радника из 1909, која је била слична Обртном закону. Осигурање радника започето стварањем братимских каса у рудницима, централизовано је у Земаљској братимској благајни 1883. После њих су створене болесничке и потпорне благајне при државним фабрикама дувана у Сарајеву, Мостару, Бања Луци и Травнику, као и за део грађевинских радника и железничара.[16] Законом о осигурању радника у болести из 1909. уведено је обавезно осигурање занатских, трговинских и индустријских радника и чиновника са годишњим приходом до 3.000 круна. Болесни осигураници добијали су бесплатну лекарску помоћ, лекове, помагала и хранарину у износу од 60% обезбеђене зараде најдуже 20 недеља. Принос за осигурање плаћали су послодавци (⅓) и радници (⅔, а највише до 3% обезбеђене зараде). Савез болесничких благајни у Сарајеву био је врховна инстанца за среске, пословне, друштвене и рударске болесничке благајне, а рад свих благајни био је под надзором политичке власти.[17] Обавеза осигурања радника за случај несреће уведена је Наредбом Земаљске владе из 1911. – власници већих фабрика и извођачи већих радова морали су осигурати раднике код приватних осигуравајућих друштава. Пензионо осигурање имали су рудари код Земаљске братимске касе и државни железничари код Дирекције у Сарајеву.[18]

У Србији су заштита и осигурање радника уређени Законом о радњама из 1910,[19] наравно не на целовит и по радништво задовољавајући начин. За раднике су сматрани запослени у приватним трговачким, занатским и индустријским радњама, општинским, окружним и државним предузећима, али не и кућна послуга, пољопровредни радници и слуге. Радни однос заснивао се уговором, у начелу је трајао годину дана и обнављао се уз обострани пристанак најмање 15 дана пре истека уговорног рока. Радницима није било признато право на штрајк, те је послодавац могао раније раскинути уговор у случају да у предузећу буде објављен штрајк или искључење радника. Радно време је начелно ограничено на 10 сати у индустријским предузећима и занатским радњама, тј. 12 сати дневно у трговачким радњама, али су предвиђени и бројни изузеци: кафане, механе, гостионице, фотографске радње, пекаре, месаре, берберице, продавнице воћа, зелени, дувана и новина, као и за послове који се у случају нужде морају извршити без одлагања у јавном интересу. Зарада се имала исплаћивати у готовом новцу недељно, петнаестодневно или месечно, према пракси уобиченој код појединих занимања. Ради лакшег упошљавања предвиђено је оснивање берзи рада уз равноправну заступљеност послодаваца и радника, као и повлашћен превоз (у пола цене) радника који тражећи посао путују државним железницама, бродовима и сл. Закон из 1910. је предвидео обавезно осигурање радника у случају болести и повреде и добровољно осигурање за случај изнемоглости, старости и смрти, које је пак могло постати обавезно на основу одлуке заинтересованих комора или на захтев већине радника једне привредне гране уз одобрење министра народне привреде. Осигурање су имале спроводити месне задруге удружене у Земаљски савез задруге

13 Милан Гласер, „Социјално осигурање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“ (=„Социјално осигурање“), *Средишњи уред за осигурање радника у Загребу 1922-1926*, Загреб 1928, 9.

14 Иван Ковачевић, *Економски положај*, 147-152, 334.

15 Илија Перић, *Југословенско социјално законодавство*, 112-115.

16 Илија Хаџибеговић, „Социјална заштита радника у Босни и Херцеговини до 1906. године“, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, XVI/1965, Сарајево 1967, 244-252.

17 Милан Гласер, „Социјално осигурање“, 9-10.

18 Радован Матјашић, „Социјално осигурање“, 10.

19 *Српске новине*, бр. 140 од 29. јуна 1910. Ступањем на снагу овог Закона (1. јула 1911, осим одредаба о коморама које су важиле пети дан од његовог обнародовања), престала је важити Уредба о еснафима из 1847. (са додацима из 1849. и 1853.) која је штитила послодавце. Димитрије Туцовић, *Закон о радњама и социјална демократија*, предговор уз Закон о радњама, Београд 1910; Драгиша Лапчевић, „Од Еснафске уредбе до Закона о радњама“, *Борба*, књ. 2, 1911. Уп: Павле Павловић, *Закон о радњама и његови противници*, Београд 1912.

за обезбеђење радника. Оболели радник имао је право на бесплатну лекарску помоћ, лекове, лечење у болницама и бањама, као и на новчану помоћ сразмерну неспособности за рад (најмање ½ обезбеђене наднице). Иста права имао је и радник који се повреди на раду, с тим што је у случају потпуне радне неспособности рента износила целу обезбеђену надницу. У случају смрти радника удовици и деци припадала је посмртнина у износу месечне обезбеђене зараде умрлог, као и право на одређени део пензије коју би осигураник имао (удовица је губила право преудајом, а деца навршењем 14 година).[20] Приносе за осигурање радника у болести, изнемоглости, старости и смрти имали су плаћати у једнаким деловима послодавци и радници, трошкове осигурање од повреда и несрећа у целости су сносили послодавци, а држава би дотирала фондове са 100.000 динара годишње.[21] Радници су имали право удруживања у професионална удружења, чији је највиши представник била Радничка комора са седиштем у Београду. У циљу што потпуније контроле спровођења Закона предвиђено је да се у Министарству привреде оснује посебан одсек за индустрију, занате, трговину и социјалну политику и поставе најмање три привредна инспектора. До почетка рата спроведене су само законске одредбе о Радничкој комори и делимично оне о судовима добрих људи на основу Уредбе из 1912,[22] те су радници у Србији уједињење практично дочекали без социјалне заштите и осигурања.[23]

Такво постојеће радничко законодавство, иако формално на снази, током рата није примењивано. Крајем рата и непосредно по његовом крају оживљава раднички покрет у југословенским земљама, а покрајински и централни органи власти Краљевине СХС излазећи у сусрет захтевима радника за бољом заштитом и осигурањем. Покрајинска влада Словеније издала је неколико важних наредби којима је унапређено радничко законодавство. Наредбом од 18. децембра 1918. Обртно надзорништво за Крањску са седиштем у Љубљани преузело је надлежност и над осталим деловима Словеније, до тада под контролом обртних надзорништава у Грацу и Целовцу.[24] Наредбом од 20. децембра створена је Државна берза рада[25] под управом Централне комисије која је потчињена Повереништву за социјалну скрб.[26] Наредбом о помагању незапослених од 23. децембра[27] право на помоћ из државне касе добили су сви незапослени радници и намештеници, као и за рад способни војни инвалиди осигурани за случај болести пре мобилизације. Покрајинска влада за Далмацију није оформила берзе рада, те износи за помоћ незапосленима стављени на располагање Повереништву за социјално старање од Министарства социјалне политике нису искоришћени.[28] У Хрватској и Славонији су наредбама бана 18. фебруара 1919. прописани осмосатно радно време и обавезан избор радничких повереника, како нацрт уредбе о оснивању јавне службе за посредовање рада и збрињавање незапослених израђен за целу земљу у јулу 1919. није био усвојен, Повереништво за социјалну политику у Загребу је 2. фебруара 1920. преузело улогу

20 Како пензионо осигурање Законом о радњама није било уведено, исплаћивана је само посмртнина и то из фонда осигурања у болести, а стари и изнемогли радници добијали су помоћ сразмерну висини уплаћеног приноса. Тома Миленковић: „Привремено радничко законодавство у Југославији од краја првог светског рата до доношења Видовданског устава“ (=„Привремено радничко законодавство“), *Зборник Завода за повијесне знаности Истраживачког центра Југославенске академије знаности и умјетности*, бр. 11, Загреб 1981, 124.

21 Рудари су на основу Рударског закона из 1866. имали обавезно осигурање за случај болести, несреће и повреде на раду код локалних братимских каса и пензионо осигурање код Централне братимске касе. Даница Милић, „Рударски закон из 1866. године и стање у рудницима у другој половини XIX века“, *Штрајкови рудара Србије*, Београд 1967, 47-50. По Закону о уређењу Дирекције српских државних железница из 1892. (мењан 1899. и 1910.) железничари су имали помоћни и пензиони фонд у које су уплаћивали само радници (држава је дотирала пензиони фонд са 25.000 годишње). Драгиша Лапчевић, *Положај железничара*, Вуковар 1919. Радници појединих приватних предузећа имали су осигурање од болести код фабричких фондова, а за случај несреће и повреде на раду код приватних осигуравајућих установа.

22 Уредба о судовима добрих људи од 18. априла 1912, *Српске новине*, бр. 90 од 21. априла 1912.

23 Триша Кацлеровић, *Радничко законодавство у Србији пре првог светског рата*, Београд 1952, 39-66.

24 *Урадни лист*, 28. XII. 1918.

25 *Урадни лист*, 28. XII. 1918.

26 Окружне берзе рада створене су 1919. у Љубљани, Птују, Целју и Марибору и 1920. у Мурској Суботи. Фран Ерјавец, „Наше Берзе рада“, *Радничка заштита*, бр.5-6, 30.VI.1921.

27 *Урадни лист*, 28.XII.1918. Прецизирана и допуњена Извршном наредбом од 3. јануара 1919. (*Урадни лист*, 4.I.1919.), Наредба је имала важити до краја марта 1919. Како до тада проблем незапослености није био решен јединствено за целу земљу, важност јој је продужавана уз смањивање помоћи и у 1920. *Радничка заштита*, бр. 7 и 8, 15.VIII.1919.

28 *Извештај инспекције рада за 1920*, 216.

берзе рада.[29] У Босни и Херцеговини су још крајем 1918. биле повећане наднице и скраћено радно време, а Наредба о увођењу осмочасовног радног дана објављена је 2. априла 1919.[30] Покрајинска влада је у доба провизоријума издала још четири радничке наредбе: о устројству Уреда за посредовање код намјештења незапослених радника 4. априла 1919, о помагању незапослених радника и намештеника 13. априла 1919, о избору радничких повереника 17. априла 1919. и о односима између радника и послодаваца 13. марта 1920.[31] На подручју БББ је у циљу заштите радника 13. марта 1919. издата Наредбе о увођењу осмочасовног радног времена.[32]

За разлику од осталих покрајина, Србија и Црна Гора нису имале своје покрајинске владе, већ су биле у надлежности централне владе. Министарство социјалне политике (=МСП), у чијем је делокругу била и брига о радништву, почело је са радом 5. јануара 1919. Расписом од 27. фебруара 1919. МСП је тражило да му нижи органи до 1. марта доставе спискове свих незапослених радника.[33] Плашећи се социјалних немира, Расписом од 23. јула 1919. наложило је властима да предузму мере за ублажавање постојећег стања док се демобилисани радници не упосле на јавним радовима.[34] На основу нацрта статута берзи рада за Србију из априла 1919. основане су Средишна берза рада у Београду[35] и Месна берза рада у Нишу,[36] преко којих је незапосленим радницима исплаћивана државна новчана помоћ и дељени бесплатни оброци. Због бројних притужби због отпуштања са посла и неисплаћивања надница Расписом од 4. октобра 1919. упозорена су сва предузећа на незаконитост таквих поступака и позване полицијске власти да их кажњавају по Закону о радњама.[37] У другој половини 1920. су у свим већим местима у Србије створени привремени судови добрих људи за решавање спорова вредности до 1000 динара.[38] За контролу спровођења законских одредаба у мају 1920. основана је Инспекција рада за област подунавску са седиштем у Београду (за округе крајински, пожаревачки, смедеревски, моравски, крагујевачки, београдски, ваљевски и подрињски), а до краја године основане су инспекције рада и у осталим деловима земље.[39]

Министар социјалне политике је у циљу изједначавања радничког законодавства одмах по преузимању дужности наложио да се израде нацрти закона о осигурању радника, о радничким коморама, о осмочасовном радном дану, о инспекцији рада, о посредовању рада и о решавању спорова између послодаваца и радника, али ниједан од њих није постао закон, највише због противљења привредних министарстава. Стога се приступило парцијалном раду, којим су поједина питања од значаја за раднике решена јединствено у целој држави.

Уредбом о радном времену у индустријским, занатским, рударским и саобраћајним предузећима од 12. септембра 1919, било да припадају држави, округу, срезу, општини или приватнику, прописано је да „не може радно време премашити 8 сати дневно или 48 сати недељно“.[40] Притиснуто са једне стране од радничких организација да се ради контроле примене Уредбе донесе посебан правилник, а са друге стране од послодаваца да се Уредба повуче, МСП није предузимало даље кораке у овом смислу.

Почетком маја 1920. МСП расписало је конкурс за 13 обласних инспектора рада, а Решењем од 10. јула 1920. Краљевина СХС подељена је на 18 надзорних области. У октобру 1920. је израђен нацрт уредбе о инспекцији рада, који је Министарство трговине и индустрије прихватило уз ове резерве: да се инспекција рада ограничи на

29 „Посредовање рада у Хрватској и Славонији“, *Радничка заштита*, бр.1-4, 15.IV.1920.

30 *Радничка заштита*, бр. 7 и 8, 15.VIII.1919, 170-171.

31 *Радничка заштита*, бр. 1-4, 15.IV.1920, 42, 70.

32 *Званичне новине за БББ*, бр. 4, 4.I.1919.

33 *Службене новине Краљевине СХС* (=*Службене новине*), бр. 12, 1.3.1919.

34 *Службене новине* , бр.73, 26.7.1919.

35 *Алманах Краљевине СХС за 1921-1922 годину*, Загреб, 1922, 208. Берза је почела са радом 1. августа 1919. Неискусно особље, отпор радника и незаинтересованост послодаваца довели су до тога да се Берзи обраћају углавном само државна предузећа. *Извештај Радничке коморе 1914-1920*, 16,18.

36 Берза рада у Нишу почела је са радом почетком 1921. Незапослесним радницима у Србији је преко берзи и Главног радничког савеза до краја 1920. издато око 200.000 динара, не рачунајући оно што су преко органа власти добијали на име помоћи ратној сиротињи. *Годишњак о раду Министарства социјалне политике у год. 1918-1921 (=Годишњак о раду МСП)*, I, 74-90, 176-177.

37 *Службене новине*, бр. 19 од 11. октобра 1919.

38 Проширење надлежности судова добрих људи извршено је изменом чл. 81 Закона о радњама (према првобитном тексту решавали су спорове вредности до 200 динара). „Суд добрих људи почео да ради“, *Радничке новине*, бр. 77 од 1. априла 1920.

39 *Извештај Радничке коморе 1914-1920*, Београд 1920, 8-13.

40 Уредба је ступила на снагу 23. октобра 1919. и имала је важити и за пољопривредна и шумарска предузећа. *Службене новине*, бр. 97 од 23. септембра 1919.

санитарно-хигијенске услове рада и заштиту жена и деце у индустријским предузећима и да се инспекторима рада не даје овлашћење кажњавања послодаваца за кршење одредаба о заштити радника.[41] До краја 1920. почеле су са радом Средишна и обласне инспекција рада,[42] иако је Уредба о инспекцији рада донета тек 21. маја 1921.[43] Споразумом министара трговине и индустрије и социјалне политике 25. октобра 1921. донет је Правилник о хигијенским и техничким заштитним мерама у предузећима,[44] по коме је Инспекција рада контролисала сигурносне и хигијенске мере у предузећима.

Законска заштита и осигурање железничара и рудара били су посебно регулисани покрајинским прописима. У циљу превазилажења правног партикуларизма, министар саобраћаја је крајем октобра 1919. са делегатима Савеза саобраћајних и транспортних радника закључио Споразум, којим су регулисани услове рада и принадлежности железничара на државним железницама.[45] Министарство саобраћаја га је 1. марта 1920. једнострано заменило Привременим правилником, што је довело до генералног штрајка железничара. Влада је штрајк угушила и Уредбом о поступању у случајевима нереда, штрајка и побуне на жељезницама у Краљевини СХС од 15. децембра 1920. прописала да у случају избијања штрајка железничара или „констатовања припрема за ово међу осбљем запосленим на железницама“, министар војни на предлог министара саобраћаја може позвати на војну вежбу „потребан број железничких службеника, служитеља и радника ... за време док потреба буде трајала“.[46] Непосредно после рата, да би се обезбедио угаљ потребан за железнички саобраћај и рад фабрика, рударима су увећане зараде, побољшано снабдевање намирницама и скраћено радно време. Убрзо је, међутим, промењен курс. На синдикално организовање рудара у Савез рударских радника у пролеће 1920. Влада је издала Уредбу о поступању у случајевима нереда, штрајка и побуне на рудницима од 24. децембра, која је омогућила и милитаризацију рудара.[47] У циљу сламања револуционарног духа радника Влада је 29. децембра 1920. издала Обзнану, којом је забрањен рад комунистичких организација. Под изговором борбе против комуниста радништву је укинуто право на удруживање и оно практично препуштено неограниченој експлоатацији послодаваца.[48] Почетком 1921. је министар социјалне политике предлагао одређене мере за побољшање положаја радника, али оне због противљења других министарстава нису спроведене.[49] Штавише, изменом Уредбе о радном времену од 8. априла 1921. у мањим занатским предузећима (до 5 радника који рад обављају ручно) озакоњен је десетосатно радно време.[50] Продужавање радног дана довело је до повећања броја незапослених радника, који су пак вршећи притисак на тржиште рада обарали наднице и погоршавали друге услове рада.

И правно регулисање осигурања радника ишло је дуплим колосеком – покрајинске владе уређивале су га на својим територијама, с тим што је МСП „више контролисало и брже преузимало послове социјалног осигурања од покрајинских влада него што је то био случај са заштитом радника.“[51] У Словенији су наредбама Покрајинске влада основани Привремени уред за осигурање

41 *Стенографске белешке Уставотворне скупштине*, XXII редовни састанак 22. 4. 1921, 6-8.

42 Средишна инспекција рада са седиштем у Београду била је део Министарства социјалне политике, а обласне инспекције рада су деловале у Београду I (за североисточну Србију), Нишу, Чачку, Скопљу, Великом Бечкереку, Новом Саду, Љубљани, Цељу, Сплиту, Сарајеву, Тузли и Бања Луци. До краја 1920. инспектори рада прегледали су 1.139 предузећа (279 индустријских и 850 занатских), у којима је радило 36.027 радника. *Извештај инспекције за 1920*, 20-25. Инпекције рада у Београду II (северозападна Србија), Осијеку, Загребу I и II (углавном Хрватска северно од Саве, односно, јужно од ње), Марибору и Дубровнику установљене су наредне године.

43 *Службене новине*, бр. 139 од 24. јуна 1921.

44 *Службене новине*, бр. 19 од 28. јануара 1922.

45 Протокол споразума Закљученог између Г. Министра Саобраћаја с једне, и делегата Савеза Саобраћајних и Транспортних Радника и Службеника Југославије, с друге стране о регулисању услова рада и повишици надница, плата и других принадлежности железничком особљу на државним железницама Краљевства С. Х. С., *Службене новине*, бр. 139 од 15. новембра 1919.

46 *Службене новине*, бр. 290 од 28. децембра 1920.

47 *Службене новине*, бр. 292 од 30. децембра 1920.

48 *Извештај инспекције рада Краљевине СХС за год. 1921*, 97-104.

49 У јануару 1921. израђена су два нацрта, али ниједан није озакоњен. Први је био нацрт наредбе уперене против послодаваца који су се користили Обзнаном за смањивање радничких зарада, а други нацрт правилника о образовању органа за утврђивање положаја радника, који је предвиђао формирање мешовитих комисија (по два представника радника и послодаваца) на челу са обласним инспектором рада надлежних да Министарству социјалне политике предложе мере за побољшање положаја радника на одређеној територији. Архив Југославије (АЈ), Фонд Министарства социјалне политике, 1921, 84-5-21.

50 *Службене новине*, бр. 84 од 15. априла 1921.

51 Тома Миленковић: „Привремено радничко законодавство“, 210.

радника у несрећним случајевима (9. децембра 1918),[52] Савез болесничких благајни (1. јануара 1919.) и Привремени општи пензиони завод за приватне чиновнике (13. јануара 1919).[53] На иницијативу рудара 10. септембра 1919. установљен је Покрајински пензиони фонд, из кога су исплаћиване пензије и помоћи рударима, железничарима и чиновницима.[54] У Далмацији су осигурање у болести вршиле Окружна благајна у Сплиту и среске благајне у Котору, Дубровнику, Корчули, Хвару, Сињу, Шибенику и Супетру.[55] Наредбом министра социјалне политике од 28. августа 1920. проширена је важност наведених наредби Покрајинске владе у Љубљани на Далмацију почев од 1. јануара 1919.[56] Наредбом од 5. маја 1920. оснажени су прописи аустријске владе о осигурању у случају несреће,[57] а 30. септембра је донета и Уредба о правилном уређењу осигурања радника у несрећним случајевима на бившој територији Аустрије, којом су повећане ренте за повређене раднике.[58] Наредбом МСП-а и Министарства саобраћаја од 30. септембра 1920. је основан Железничарски завод за осигурање у несрећним случајевима у Љубљани,[59] а Уредбом о привременом уређењу осигурања рудара у несрећним случајевима на бившој аустријској територији од 11. октобра 1920. повећани су приноси за осигурање и потпоре болесних осигураника.[60] Уредба о привременом уређењу пензионог осигурања намештеника на бившој аустријској територији од 27. јуна 1921,[61] којом је осигурање приватних намештеника за случај изнемоглости, старости и смрти прописано и даље као обавезно у Словенији и Далмацији, а као добровољно у осталим покрајинама, постала је на основу чл. 130 Устава уз извесне измене Закон о пензионом осигурању намештеника за Словеначку и Далмацију 12. маја 1922.[62] Осигурање је вршио Покојнински завод за намешченце в Љубљани, чији је рад био регулисан још Законом од 19. фебруара 1922.[63]

У Хрватској су Наредбом повереника за социјалну скрб од 9. новембра 1918. функције укинутог Земаљског уреда за осигурање радника пренете на Повереништво за социјалну политику и Земаљску болесничку благајну у Загребу, којој су подређене болесничке благајне фабрика дувана и благајна намештеника на железници до тада осигураних у будимпештанској благајни.[64] Наредбом Повереништва за правосуђе од 26. новембра 1918. установљени су судови радничког осигурања,[65] а Наредбом од 24. децембра изједначен је обухват обавезног осигурања за случај болести и несреће и повећане ренте за повреде на раду.[66] Осигурање радника су у Хрватској спроводиле Земаљска благајна у Загребу (преко окружних благајни у Сушаку, Карловцу, Загребу, Вараждину, Бјеловару, Броду, Осијеку и Земуну), шест подузетничких, две железничке и приватна благајна „Меркур“.[67]

У Босни и Херцеговини је постојеће осигурање радника за случај болести уз мање измене спровођено и након уједињења. Наредбом Земаљске владе у Сарајеву од 29. новембра 1918. и Уредбом Министарства социјалне политике од 11. октобра 1920. осигурањем су обухваћени сви радници и чиновници, а Наредбом Земаљске владе од 30. новембра 1920. обавезним осигурањем у болести обухваћена је и кућна послуга.[68]

У БББ су ранији законски прописи о осигурању радника остали у важности, с тим што су до коначног међународног решења статуса БББ наредбе мађарске владе издате после 25. новембра 1918. биле „обавезне и извршне

52 *Уредни лист*, 12.12.1918.

53 *Уредни лист*, 15.1.1919.

54 *Уредни лист*, 18.9.1919.

55 Вилим Хелебрант, „Осигурање радника у Краљевини“, *Алманах Краљевине СХС за год. 1921-1922*, св. 1, књ. III-7, ц., 202.

56 *Службене новине*, бр. 89 од 2. септембра 1919.

57 *Социјални препорођај*, бр. 1, јануар 1921, 20-21.

58 *Службене новине*, бр. 243 од 2. новембра 1920.

59 *Службене новине*, бр. 273 од 8. децембра 1920.

60 *Службене новине*, бр. 255 од 16. новембра 1920.

61 *Службене новине*¸ бр. 160 од 21. јула 1921.

62 *Службене новине*¸ бр. 125 од 10. јуна 1922.

63 Закон о покрајинскем покојнинскем складу за Словенију од 19. фебруара 1922, *Службене новине*, бр. 142 од 30. јуна 1922. Код овог Завода је 1923. било осигурано 7.800 лица Милан Гласер, „Социјално осигурање“, *Радничка заштита*, бр. 3-4 од 1. априла 1925, 68.

64 „Реорганизација у радничком осигурању“, *Слобода (З)*, бр. 1 од 21. новембра 1918.

65 „Устројство судова радничког осигурања“, *Слобода (З)*, бр. 7 од 12. децембра 1918.

66 „Реорганизација у радничком осигурању“, *Слобода (З)*, бр. 15 од 27. децембра 1918. Потпоре су болесним радницима увећане банским наредбама од 24. јуна 1919, 30. априла и 27. маја 1920, а ренте у случају повреде на раду банском наредбом од 9. септембра 1919. и Уредбом Министарства социјалне политике од 30. септембра 1920. *Годишњак о раду МСП у год.1918-1921*, I, 208.

67 *Алманах Краљевине СХС за 1921-1922*, св. 1, књ. III-7, ц., 202-203.

68 Ибрахим Карабеговић, „Радничко социјално осигурање у Босни и Херцеговини 1919-1941.“, *Прилози*, Сарајево 1991, XXV (27), 81.

тек по одобрењу Народне управе".[69] Наредбом министра социјалне политике од 15. септембра 1919. повећане су потпоре за осигуране раднике,[70] а уредбама од 30. септембра[71] и 11. октобра 1920. су обухват осигурања у болести и несрећи и висина ренте изједначени са Хрватском. Осигурање је спроводила Земаљска благајна за потпомагање радника у болести и осигурање у незгодама у Сомбору. Окружне болесничке благајне биле су у Великој Кикинди, Великом Бечкереку, Вршцу, Панчеву, Новом Саду, Сомбору, Суботици и Сенти, а осигурање железничара вршила је Обласна дирекција државних железница у Суботици.[72]

У Србији, у којој осигурање радника по Закону о радњама пре почетка рата није било уведено, и у Црној Гори, у којој није ни било прописано, спровођење радничког осигурања је и након уједињења практично одложено одлуком да се спроведе уједно са изједначавањем законских прописа о осигурању радника у целој држави. У одсуству општег осигурања радника у Србији, МСП је настојало на обнови предратних болесничких фондова у већим фабрикама и предузећима.[73]

МСП је од самог оснивања радило и на унификацији прописа о осигурању радника. Основа закона о осигурању радника израђена почетком 1919. предвидела је обавезно осигурање радника у болести и несрећним случајевима и сукцесивно увођење других врста осигурања путем „посебних статута", на принципима централизма и паритета радника и послодаваца у приносима, управи и судовима осигурања. Пошто се представници радника и послодаваца у анкети нису сагласили о најважнијим питањима (ко да плаћа и ко и како да управља осигурањем),[74] Основа је измењена свођењем обавезе осигурања на случај болести и несреће.[75] Почетком маја 1919. спремљен је нацрт којим је Министарски савет овлашћен да уредбама изједначи законске прописе о осигурању радника и једнообразно уреди обавезно осигурање у болести, несрећним случајевима, немоћи, незапослености и смрти. Начелно сагласно са предлогом, Министарство трговине и индустрије приметило је „да уредби треба да претходи један закон, који би бар у најопштијим цртама решио питања, која се уредбом желе детаљно регулисати".[76] Иза тог изговора крило се противљење послодаваца да се чак и непотпуно осигурање радника распрострe на Србију и Црну Гору. Радничке су организације, пак, сматрале да је Основа непотпуна и конзервативна (предвиђа само осигурање за случај болести и несреће, из осигурања изузима пољопривредне раднике, морнаре, рударе, надничаре, затворенике и кућне слуге).[77] Након прибављања података о томе ко, како и у ком обиму у земљи спроводи осигурање радника,[78] као и мишљења послодаваца и радника, МСП је опет приступило преради Основе и изради Уредбе о уређењу осигурања радника за случај болести и несреће. Противљење привредних министарстава осујетило је озакоњење спремљених предлога, а ни нова анкета организована крајем 1920. није довела до приближавања ставова радника и послодаваца. Тако је са увођењем радничког осигурања одуговлачено све до половине 1921, када је због доношења устава тај рад убрзан и дан пре гласања о уставу усвојена Уредба о уређењу осигурања радника за случајеве болести и несреће.[79] На основу те Уредбе од 27. јуна 1921. спроведено је осигурање радника за случај болести у Србији и Црној Гори почев од 1. јануара 1922. Организован је окружни уред за осигурање радника у Београду, који је преко својих повереника и експозитура одмах започео осигурање радника на целој територији и „децембра 1922. било је у том уреду осигурано у свему 38.218 чланова, од тога 33.699 мушких и 4.519 женских лица."[80]

Рад на решавању уставног питања у Краљевини СХС одвијао се у две фазе. У првој фази су Краљ, Влада и

69 *Званичне новине за Банат, Бачку и Барању*, бр.6 од 26. фебруара 1919.

70 *Годишњак о раду МСП у год. 1918-1921*, I, 208.

71 Уредба о привременом уређењу осигурања радника на темељу зак. чл. XIX 1907. о осигурању обртних и трговачких намештеника за случај болести и несреће на подручју Баната, Бачке и Барање *Службене новине*, бр. 244 од 3. новембра 1920.

72 *Алманах Краљевине СХС за 1921-1922*, св. 1, књ. III-7, ц., 203.

73 *Годишњак о раду МСП у год. 1918-1921*, I, 209.

74 АЈ, Фонд Министарства трговине и индустрије, 1919, 65-45-246.

75 *Годишњак о раду МСП у год. 1918-1921*, I, 209-210.

76 Акт Министарства социјалне политике од 5. маја 1919. Министарству трговине и индустрије и одговор Министарства трговине и индустрије од 10. маја 1919. АЈ, Фонд Министарства трговине и индустрије, 1919, 65-45-246.

77 „Пројекат за осигурање радника", *Радничке новине*, бр. 117 од 17. маја 1919.

78 Наредба Министра за Социјалну Политику о пријави социјалних осигуравајућих и помажућих установа од 13. јуна 1919, *Службене новине*, бр. 56 од 17. јуна 1919.

79 *Службене новине* „ бр. 184 од 20. августа 1921.

80 Милан Гласер, „Социјално осигурање", *Радничка заштита*, бр. 3-4 од 1. априла 1925, 67.

Привремено народно представништво поред послова државне управе обављали и послове из уставноправне сфере, прејудицирајући уставна решења. Другу фазу обележио је рад Конституанте, који је почео подношењем уставних нацрта, настављен дискусијама у уставном одбору и пленуму Скупштине и завршио усвајањем Устава. Уставном одбору[81] поднето је неколико потпуних уставних нацрта и неколико мишљења и предлога за измене и допуне Владиног уставног нацрта.[82] Посебан одељак са економским и социјалним одредбама ушао је у Владин уставни нацрт накнадно, а на основу договора владајуће коалиције са Земљорадничким клубом. Радикали су најпре негирали потребу уставног нормирања социјално-економских односа, јер „наш уједињен народ представља хармоничну целину чији је свестран и целокупан развитак омогућен и гарантован управо нацртом Устава какав предлаже влада".[83] Разлози пристанка Владе да у Устав унесе гаранције економских и социјалних права били су вишеструки: прихватање модернијег схватања уставности из солидаристичких теорија, потреба да се тек створена Краљевина СХС међународно легитимише као демократска држава и нужност ублажавања постојећих друштвених неједнакости пред реалном претњом избијања совјетске револуције. Највидљивији је био практично-политички разлог: „одељак о економско-социјалним правима био је уступак који је Влада учинила ради обезбеђења потребне већине за усвајање њеног предлога уставног текста у Уставотворној скупштини."[84]

Социјално-економске одредбе систематизоване су у Видовданском уставу у трећем одељку (чл. 22-44). Предвиђено је да држава брине о томе да свим грађанима створи једнаку могућност спреме за привредне послове којима нагињу и да у интересу целине и на основу закона има право и дужност да интервенише у привредним односима у духу правде и отклањања друштвених супротности. Слобода уговарања у привредним односима се признаје ако се не противи друштвеним интересима, а радна снага је под заштитом државе. Закон је имао да пропише радно време и посебне мере безбедности и заштите радника. Жене и недорасли уживају посебну заштиту од послова штетних по здравље, а инвалиди, ратна сирочад, ратне удовице и сиромашни и за рад неспособни родитељи погинулих или у рату умрлих ратника уживају нарочиту државну заштиту и помоћ у знак признања.[85] Посебним законом имало се уредити осигурање радника за случај несреће, болести, беспослице, неспособности, старости и смрти. Уставом је зајемчено право радника на организовање ради постизања бољих услова рада, али не и право на штрајк.[86] По оцени једног савременика, иако поједине уставне одредбе „носе карактер консервативности или су пак неодређене, ипак се мора признати, да је велики напредак већ у самој чињеници, што је поред појмова грађанских и политичких права, дошао до израза и појам социјалних права."[87] Након почетних уступака радницима државна власт је променила тактику. У циљу сламања радничког покрета издата је Обзнана, а 2. августа 1921. и Закон о заштити јавног поретка и безбедности у држави.[88] Да би се ублажило незадовољство радника, наредне године донети су Закон о заштити раденика и Закон о осигурању радника.

2. Закон о заштити радника од 28. фебруара 1922.

Јединствени Закон о заштити радника у Краљевини СХС од 28. фебруара 1922. ступио је на снагу 14. јуна

81 Уставотворни одбор изабран 31. јануара 1921. имао је 31 посланика (по 11 радикала и демократа, 4 из Југословенског клуба, 3 из Муслиманског клуба, 2 социјалиста, 4 земљорадника и 7 комуниста). Персонални састав одбора се током рада повремено мењао, али је број чланова остајао увек исти. Неда Енгелсфелд, „Рад Клуба комунистичких посланика у пленуму Уставотворне скупштине (у просинцу 1920. и у сијечњу 1921.", *Радови Института за хрватску повијест Филозофскога факултета Свеучилишта у Загребу*, Vol. 2, No. 1, 1972, 182.

82 Уставни нацрт Пашићеве владе био је унеколико измењен предлог устава израђен од Веснићеве владе.

83 *Рад Уставног одбора Уставотворне скупштине Краљевине СХС, Стенографске белешке*, 21.

84NДарко Симовић, Ивана Крстић Мистрицеловић, „Проширивање традиционалне уставне материје – социјалне и економске одредбе у Видовданском уставу" (у даљем тексту: „Проширивање"), *100 година од доношења Видовданског устава*, Крагујевац 2021, 288.

85 Ове уставне одредбе значиле су „крај једновековног историјског процеса у коме је радничка класа, односно индустријско најамно радништво, од правно невидљиве категорије, постало предмет посебне пажње уставотворца." Марко Павловић, „Социјалне и економске одредбе у Видовданском уставу", *Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније*, Крагујевац 2016, 6.

86 „Разуме се, „ћутање" устава о праву на штрајк није искључивало могућност да то право накнадно буде законом конституисано." Дарко Симовић, Ивана Крстић Мистрицеловић, „Проширивање", 297.

87 Гојко Берберовић: Ревизија Устава и социјална права, *Социјална мисао*, бр. 2 из 1928, 3.

88 *Службене новине*, бр. 170А од 3. августа 1921.

1922.[89] Закон је регулисао заснивање радног односа, одмор, радно време, рад деце и жена, хигијену рада, наднице, помоћ и потпору незапосленим радницима, удруживање радника, радничке коморе, берзе рада и радничке поверенике.

У индустријским и рударским предузећима радно време било је до 8 сати дневно, уз могућност да се уз пристанак 4/5 радника оно продужи у рударским предузећима за један, а у индустријским предузећима за највише два часа (тај прековремени рад могао је трајати најдуже 3 месеца). Министар социјалне политике је у року од шест месеци од дана ступања на снагу Закона имао споразумно са министром трговине и индустрије, а по саслушању трговачких, индустријских и радничких комора, Уредбом утврдити за сваку категорију предузећа радно време, као и начин на који ће послодавци и радници занатске и трговачке струке моћи споразумно да продуже радно време за један или два часа, а највише до 10 сати. Законом су били предвиђени и изузеци од општих одредби. Радно време је могло бити продужено: до 60 часова недељно у предузећима која по природи свога посла или у јавном интересу морају радити без прекида или у сменама, када је услед више силе или непредвидиве потребе нужно за нормално функционисање предузећа, када се једног или више дана у недељи ради мање сати у друге дане може се радити један сат дуже, када се послови неизбежно морају вршити да би се обезбедио нормалан почетак и завршетак рада, када је то нужно да се спречи кварење материјала који се користи у производњи (до два часа дневно највише 35 дана у години) и када то неизоставно захтева развој послова у предузећу (до два часа дневно најдуже 4 недеље). Радно време у саобраћајним предузећима имали су споразумно утврдити министри саобраћаја и социјалне политике у духу законских одредаба, а у предузећима која раде искључиво сезонски министри трговине и индустрије и социјалне политике. Сваки прековремени рад се према чл. 10 Закона плаћао 50% више од редовног.

Радници су у току рада на сваких осам часова имали право на одмор од најмање један сат (ако се ради на отвореном два сата), а имали су право и на недељни одмор (за време празника морао је непрекидно трајати најмање 36 сати за један, тј. 60 сати за два узастопна празнична дана). Изузета су била предузећа у којима је по природи посла рад непрекидан (кафане, механе, гостионице, хотели, пекаре, цвећаре, месаре, бербернице, дуванџинице, као и фотографске радње, радње за погребну спрему и радње за продају новина и животних намирница), као и сва остала предузећа у којима је због природе посла или у одређеним ситуацијама радно време могло бити продужено.

Женама и млађим од 18 година забрањен је ноћни рад у занатским, индустријским, трговачким, саобраћајним, рударским и сличним предузећима било у приватном, било у јавном власништву. Изузетно, „одрасло женскиње“ и старији од 16 година су могли радити ноћу када је неопходно да се предузеће спасе од непредвидиве опасности или већих штета, да се сировине склоне кварењу спасу од неизбежне пропадања (до 30 пута у години) и у случају неизбежне више државне потребе. Жене су имале право на одсуство са рада два месеца пре и два месеца после порођаја и за то време примати све помоћи према Закону о осигурању радника за случај болести. Породиља која се не би опоравила за два месеца није могла бити отпуштена док потпуно не оздрави, а најдуже за годину дана од дана порођаја. Услове под којима ће женама и мушкима млађим од 18 година бити дозвољен рад у предузећима која се по природи посла сматрају нездравим, имало је прописати МСП.

Закон је обавезао послодавца да радне просторије одржава безопасним по живот и здравље радника, тј. да се стара: да се радионице, машине, алати и материјал одржавају тако да су живот и здравље радника обезбеђени; да су машине и њихови делови опсани на додир стално затворени; да су радионице чисте, осветљене, проветрене, снабдевене противпожарним средствима и да нису препуњене; да се у радном простору одржава ред и морал, да се обезбеди простор за умивање и ручавање који испуњава хигијенске услове и да употребљене сировине нису заражене. Власници индустријских предузећа са 100 и више радника која су удаљена најмање три километра од периферије вароши, имали су о свом трошку подићи и издржавати: амбуланту за хитну помоћ оболелим и повређеним радницима, потребан број станова за раднике и кухињу за снабдевање радника „јефтином храном.“

Радницима је признато право на удруживање ради заштите њихових економских, културних и моралних интереса. Као класна представништва радника и намештеника (месечара) Закон предвиђа радничке коморе: за Србију (седиште у Београду), за Јужну Србију (седиште у Скопљу), за Црну Гору (седиште у Подгорици), за Хрватску и Славонију

89 *Службене новине*, бр. 128 од 14. јуна 1922.

(седиште у Загребу), за Словеначку (седиште у Љубљани), за Босну и Херцеговину (седиште у Сарајеву), за Далмацију (седиште у Сплиту) и за Војводину (седиште у Новом Саду). Радничке коморе имале су нарочито: да надлежним државним и самоуправним органима подносе извештаје, мишљења и предлоге о уређењу радних односа између послодаваца и радника, решавању питања радничког осигурања, радних просторија и радничких станова, хигијене, исхране и просвете; да настоје да државне и самоуправне власти тачно спроводе радничке прописе; да дају мишљења о оснивању и организацији јавних установа за унапређење заната (обрта), трговине и саобраћаја; да посредују при склапању колективних уговора и решавању спорова између послодаваца и радника; да воде статистику и сакупљају податке о питањима од интереса за раднике и подносе извештаје о раду Министарству социјалне политике; да сакупљају и чувају радне уговоре закључене на њиховом подручју; да воде евиденцију о радничким и стручним организацијама, одржавају сталну везу са њима и утичу на правац њиховог рада; да директно посредују и интервенишу код свих државних надлештава, установа и послодаваца у корист радника и да оснивају и организују установе за унапређивање економског, социјалног и културног положаја радника.

У циљу регулисања радне пијаце Закон прописује оснивање државних берзи рада и то Средишне берзе рада са седиштем у Београду и месних берзи рада у свим привредно јаче развијеним местима државе. Задатак берзи рада је да раде на организацији домаће радне пијаце и сузбијању беспослице, старају се о упошљавању радника и у случају потребе брину о њиховој исхрани, смештају и дају им „попутнину“ за превоз до места рада. Месне берзе рада имале су још и да пријављеним незапосленим радницима у границама буџетских могућности дају потпоре у новцу, храни, преноћишту или друге врсте које пропише МСП.

Радници су у свим предузећима имали право да изабере поверенике, са задатком да штите њихове интересе, да утичу на одржавање добрих односа између послодаваца и радника и посредују у споровима нарочито ако се они тичу надница/плата, да сарађују на припреми и изради колективних уговора, да се старају о поштовању уговора о раду, да настоје да се све прописане заштитне мере поштују и у предузећима одржавају ред и дисциплина, да по могућству учествују у управи разних радничких хуманих установа и да подносе послодавцима представке у циљу побољшања организације рада.

Номинално врло позитиван за раднике, Закона о заштити радника био би такав и у пракси да се примењивао. Уместо тога, поједине законске одредбе нису оживотворене, неке се пређутно нису поштовале, а неке су отворено кршене. Крајњи законски рок за издавање уредбе о радном времену био је 14. децембар 1922, али до тада не само да она није била издата, већ није било извршено ни саслушавање трговачких, индустријских и радничких комора. Анкета представника споменутих комора сазвана је 15. децембра, али се до споразума није дошло. Ни нова анкета одржана 15. марта 1923. није довела до приближавања ставова представника послодаваца и радника. Уредба о радном времену у занатским предузећима, Уредба о радном времену у трговачким предузећима и Уредба о отварању и затварању радња донете су тек 25. септембра 1924, а истог дана издат је и Правилник о продужењу радног времена у индустријским предузећима.[90] Те су уредбе, међутим, убрзо повучене и ствар је враћена на почетак. Тако је остало све до априла 1928, када је ступио на снагу Финансијски закон за 1928/29, којим је измењен чл. 13 Закона о заштити раденика стварањем законске основе да се питање дужине радног времена помоћног особља регулише истовремено са питањем доба отварања и затварања радњи. На тој основи донета је 3. маја 1928. Уредба о отварању и затварању трговачких и занатских радња и радном времену помоћног особља,[91] која је имала да ступи на снагу најкасније за два месеца. До тада су сви велики жупани требали издати проведбене наредбе за њену примену у својим областима, али је изменама и допунама Уредбе већ у августу прописан као општи деветосатни радни дан и продужен рок за издавање проведбених наредаба за још два месеца, уз могућност да се на тражење којег великог жупана још и даље продужи на неодређено време.[92]

Контролу над спровођењем заштитних законских одредаба у предузећима вршила је Инспекција рада. Уредбом од 25. августа 1922. Краљевина СХС је подељена на 10 области Инспекције са њиховим седиштима,[93] а Наредбом

90 *Службене новине*, бр. 239 од 18. октобра 1924.

91 *Службене новине*, бр. 104 од 9. маја 1928.

92 „Калварија једне уредбе“, *Социјална мисао*, бр. 4 из 1929, 46-48.

93 Љубљана са Љубљанском, Марибор са Мариборском, Загреб са Загребачком и Приморско-Краишком, Осијек са Осијечком и Сремском, Бања Лука са Врбаском, Тузланском и Бихаћском, Сарајево са Сарајевском, Мостарском и Травничком, Сплит са Сплитском, Дубровачком и Зетском, Ниш са Нишком, Тимочком,

МСП од 25. октобра 1922. и на 9 Инспекција парних котлова. Коначну форму је Инспекција рада добила Уредбом о подели Краљевине СХС на 10 Инспекција рада, 8 Инспекција парних котлова и 2 Инспекције пловидбе од 16. марта 1926.[94] Услед немогућности спровођења ефикасне контроле од стране инспекција рада, радничких комора и повереника, послодавци су игнорисали и изигравали одредбе Закона. Хигијенски услови рада и становања нису били испуњени – „Велики број предузећа налазио се у старим и напуштеним зградама, складиштима или шталама... Радне просторије биле су мале, без довољно осветљења и без довољно свежег ваздуха“, те је дошло до пораста професионалног обољевања радника.[95] Радно време је продужавано увођењем акордног рада (посебно у мањим предузећима), забрана ноћног рада жена и деце није поштована, као ни одредбе о консултовању радничких повереника које послодавци најчешће нису ни признавали. Најзад, у условима Обзнане и Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, инспектори рада неретко су оптуживани као комунисти.[96]

3. Закон о осигурању радника од 14. маја 1922.

Јединствени Закон о осигурању радника донет 14. маја 1922. ступио је на снагу 1. јула 1922, чиме је социјално осигурање зајемчено Уставом стекло право грађанства у Краљевини СХС. Доношењем Закона престали су важити ранији покрајински прописи и законодавство радничког осигурања изједначено у целој земљи.[97] Закон је прописао обавезно осигурање радника у случају болести, несреће, изнемоглости, старости и смрти, а за осигурање у случају незапослености је предвидео да ће се уредити доцније. Усвајањем свих модерних начела социјалног осигурања (најшира обавеза осигурања и унификација обавезе осигурања за све врсте осигурања, централизација осигурања у једном заводу и његово вршење код месних органа у целој држави; самоуправа завода на основу паритетне заступљености послодаваца и радника и решавање спорова пред обртничким судовима радничког осигурања) створена је законска основа „да се у нас спроведе осигурање радника тако да ће моћи потпуно извршити све задаће које су му одређене.“.[98]

На осигурање за све врсте осигурања били су обавезани сви они који на основу ма каквог радног односа дају своју телесну или умну снагу под најам и то без обзира на пол, старост, држављанство и висину зараде, чиме је задовољена потреба осигурања свих врста најамних радника, намештеника, као и осталих социјално слабијих слојева. Централизацијом осигурања у Средишњем Уреду за Осигурање Радника (СУЗОР-у) у Загребу, као носиоцу осигурања који га је спроводио преко окружних уреда,[99] благајни за осигурање радника саобраћајних предузећа[100] и братимских каса у рудницима,[101] омогућена је једнака примена закона у Краљевини СХС. Управа уреда за осигурање организована је на начелу самоуправе уз паритетно заступање радника и послодаваца, који једнако учествују и у спровођењу осигурања. Изједначењем потпора и

Врањском, Косовском, Брегалничком и Битољском, Београд са Подунавском, Подринском, Ваљевском, Шумадијском, Моравском, Пожаревачком, Ужичком, Рашком и Крушевачком и Нови Сад са областима Бачком и Београдском (изузет град Београд). *Службене новине*, бр, 276 од 9. децембра 1922. Овом Уредбом замењене су две наредбе Министарства социјалне политике од 23. августа 1921: Наредба о подели земље на 21 област инспекције рада и Наредба о организовању специјалних инспекција морске пловидбе.

94 Алибунарски, белоцрквански и вршачки срез подунавске области су из Инспекција рада у Београду дошли под експозитуру Инспекције рада у Новом Саду са седиштем у Великом Бечкереку заједно са београдском облашћу (без Врачарског и Посавског среза), а у Обласну инспекцију рада у Београду укључен је град Београд. Седишта инспекција парних котлова била су у Љубљани, Загребу, Осијеку, Београду (четврте и седме), Новом Саду, Великом Бечкереку и Сарајеву. Инспекције рада пловидбе биле су Инспекција рада поморске пловидбе са седиштем у Сплиту и Инспекција рада речне пловидбе са седиштем у Београду. *Службене новине*, бр. 64 од 22. марта 1926.

95 Јелена Рафаиловић, „Примена западног законодавства на Балкану: упоредна анализа увођења радничког законодавства у Краљевини СХС и Бугарској“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/2014, 88.

96 Сергије Димитријевић, *Привредни развитак Југославије од 1918. до 1941*, Београд 1962, 86.

97 Божидар Аџија: „Социјална политика у нашој држави“, *Социјална мисао*, бр. 2 из 1928, 17-18.

98 Милан Гласер, „Социјално осигурање“, *Радничка заштита*, бр. 3-4 од 1. априла 1925, 69.

99 Окружни уреди за осигурање радника били су у Београду, Нишу, Скопљу, Вршцу, Великом Бечкереку, Суботици, Сомбору, Новом Саду, Земуну, Осијеку, Броду, Бјеловару, Вараждину, Сушаку, Карловцу, Загребу, Љубљани, Сплиту, Дубровнику, Сарајеву, Травнику, Тузли, Бања Луци и Мостару.

100 Наредбом министра саобраћаја о реорганизовању осигурања државног саобраћајног особља за случај болести и несреће од 1. јула 1922. осигурани су у Главној управи болесничког фонда при Министарству саобраћаја у Београду и обласним управама. *Службене новине*, бр. 170А од 4. августа 1922.

101 Закључком Министарског савета од 2. јула 1922. рудари су одвојени од СУЗОР-а и осигурани код рударско-братимских каса.

терета осигурања олакшано је слободно кретање радника у земљи и искључена конкуренција послодаваца. За спорове између уреда за осигурање и њихових чланова о потпорама били су надлежни судови радничког осигурања, у којима су под председништвом професионалних судија једнако били заступљени послодавци и радници.[102]

Из опште обавезе осигурања Законом су привремено изузети радници и слуге у пољопривредним пословима и лица запослена у рибарству, лица у поправилиштима и казненим заводима, као и стално запослена кућна послуга. Сви остали радници били су обавезни на осигурање за случај болести, изнемоглости, старости и смрти, и несреће, с тим што је осигурана дневница износила 48 динара. Радници су у надничке разреде, којих је најпре било 12, затим 18, те опет 12, разврставани на основу висине примања. Тиме је олакшано рачунање, али су и максимирани доприноси за осигурање радника са већим зарадама на приближно двоструки износ просечне обезбеђене наднице свих осигуранх лица.[103] Оболели радници су имали право на бесплатну лекарску помоћ, лекове, помоћне справе за лечење и храну у висини ⅔ наднице на дан за време док болест траје, а најдуже 52 недеље; породиље су имале право на бабичку помоћ, лечење, потпору у износу ¾ обезбеђене наднице за два месеца пре и два месеца после порођаја, помоћ за дојење и додатак за дете у износу 14-оструке наднице. Право на лечење имали су и незапослени чланови осигураникове породице.

Наредбом МСП од 3. јуна 1922.[104] прецизиран је начин спровођења осигурања и 1. јула започело је осигурање радника у случају болести и несреће по новом Закону.[105] Приносе осигурања за случај болести у једнаким деловима плаћали су послодавци и радници, а приносе осигурања у несрећним случајевима само послодавци. Принос за осигурање у болести био је 6% од обезбеђене наднице за 100% опасности посла,[106] а принос за осигурање од несреће 5%, па од 1927. 6%.[107] Принос за осигурање у изнемоглости, старости и смрти био је 3% обезбеђене наднице и имали су га плаћати у једнаким деловима послодавци и радници. Систем главничног покрића трошкова осигурања у несрећним случајевима прописан Законом и разрађен Наредбом од 27. септембра 1922.[108] омогућавао је да се временом изграде све установе потребне за рационално спровођење овог осигурања, а из предвиђених резерви осигурања могла се кредитирати градња амбуланти, болница, санаторијума и опоравилишта. Трошкове болничког лечења осигураника и чланова њихових породица од венеричних болести, трахома, душевних болести и туберкулозе је према Закону имала сносити држава ако је на то била обавезна по старим законима. Међутим, Финансијски закон за 1924/1925. је предвидео да је СУЗОР за своје чланове изузетно од чл. 54 Закона о осигурању радника дужан плаћати све трошкове болничког лечења ако болују и од заразне болести, изузев случајева епидемије. Та је одредба била „од велике штете по социјално осигурање“, а „уједно и неправедна, јер терете, које има да сноси јавно здравство, баца на терет осигурања радника.“[109]

Почетак спровођења обавезног осигурања радника одвијао се у релативно лошим приликама, јер се управо

102 Правилник о уређењу судова радничког осигурања и о судском поступку код ових судова прописали су споразумно министри социјалне политике и правде 1. августа 1925, *Службене новине*, бр. 190 од 22. августа 1925.

103 *Петнаест година СУЗОР-а (1922-1937)*, Загреб 1938, 26.

104 Саставни део Наредбе били су разни формулари, почев од обрасца за пријављивање несрећног случаја до оног о исплати ренте осигурања, као и упутства за њихово попуњавање. *Службене новине*, бр. 130 од 16. јуна 1922.

105 Осигурање за случај изнемоглости и старости спроводило се само у Словенији и Далмацији до 1933, када је Законом о пенсионом осигурању службеника од 30. октобра уведено у целој Краљевини СХС, односно до 1937, када је Уредбом од 25. новембра важност Закона о пенсионом осигурању проширена на све службенике. За службу онеспособљени јавни намештеници (чиновници, званичници и служитељи), а у случају њихове смрти чланови њихових породица могли су добити помоћ (милостињу) на основу Решења Министарског савета од 3. октобра 1922. и Правилника од 28. октобра 1922. *Службене новине*, бр. 274 од 7. децембра 1922. Државни чиновници грађанског реда су на основу Закона о чиновницима из 1923. имали и право на пензију, а Законом о стицању права на личну пензију државних службеника грађанског реда и државних саобраћајних установа и отпуснини таквих службеника и контрактуалних чиновника и дневничара из 1929. пензије и отпремнине су им прецизније регулисане. *Службене новине*, бр. 115 од 18 маја 1929.

106 Таблица опасности за осигурање у несрећним случајевима и поступак за уврштење послова у разреде и постотке опасности прописани су Наредбом министра социјалне политике од 21. јуна 1922. *Службене новине*, бр. 167 од 31. јула 1922.

107 Наредба министра социјалне политике о повећању приноса осигурања за случај болести од 5% на 6% од 4. маја 1927. *Службене новине*, бр. 103 од 11. маја 1927.

108 Наредба министра социјалне политике о израчунавању главничног покрића потпора и рента СУЗОР-а из осигурања у несрећним случајевима од 27. септембра 1922, *Службене новине*, бр. 288 од 23. децембра 1922.

109 Милан Гласер, „Социјално осигурање“, *Радничка заштита*, бр. 3-4 од 1. априла 1925, 73.

тада појављују први знаци новчане кризе и њени пратиоци, скупоћа, беспослица и недовољна радничка зарада, што је довело до потешкоћа у плаћању приноса осигурања. Круг лица изузетих из опште обавезе осигурања Законом стално је прошириван. Наредбом МСП од 18. фебруара 1925. изузети су државни службеници грађанског реда (осим контрактуалних чиновника и дневничара),[110] а Наредбом од 21. августа 1925. службеници Народне банке.[111] Законом о буџетским дванаестинама за август-септембар 1925. изузети су рудари,[112] Наредбом од 31. децембра 1927. изузети су од обавезе осигурања за случај болести и несреће намештеници и радници запослени код Водних задруга које у року од шест месеци у своја задружна правила унесу клаузуле да ће им пружити онолико принадлежности, колико би уживали да су осигурани у смислу Закона о осигурању радника,[113] да би Наредбом од 11. фебруара 1929. из обавезног осигурања били изузети и запослени на извођењу јавних радова.[114]

Закључак

Први облици социјалног радничког законодавства у областима од којих је 1918. образована Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца појавили су се средином XIX века у Словенији и Далмацији, ступањем на снагу аустријских закона о рудницима, шумама, трговини и занатима, да би 1859. био донет Општи обртни ред, а 1887-1888. уведено и опште обавезно осигурање радника у болести и несрећним случајевима. У Хрватској и Славонији, Банату, Бачкој и Барањи је мађарским законима извршена законска заштита 1884, осигурање 1891. и 1907. У Босни и Херцеговини прописи о заштити и осигурању радника донети су 1909. Оквирни услови рада и осигурања радника у Србији одређени су Законом о радњама 1910. Заједничко свим тим законима било је то што је дужина радног времена углавном ограничена на 10-12 часова на дан, прописане извесне мере хигијенско-техничке заштите на раду одраслих, жена и деце и исплата зарада, суђење спорова између радника и послодаваца, као и надзор над извршавањем тих прописа о заштити радника. Уопштено посматрано, најпотпунија заштита радника извршена је у Словенији и Далмацији, те у Хрватској и Славонији, Банату, Бачкој и Барањи и Босни. У Србији је услед касног доношења прописа и раздобља ратова заштита радника била у пракси тек делимично остварена, а у Црној Гори прописа о заштити радника није било.

У току првог светског рата постојеће радничко законодавство није било формално укинуто, али је положај радништва знатно погоршан јер најважније заштитне одредбе нису примењиване. Општа криза капитализма и револуционарно расположење, којима је била захваћена и новостворена Краљевина СХС, приморали су владајућу буржоазију на предузимање одређених социјалних мера у циљу очувања постојећег поретка. Међу министарствима прве Владе Краљевине СХС било је и новоосновано МСП, што је требало да тек створену државу у домаћој и међународној јавности афирмише не само као отелотворење националних, него и социјалних тежњи југословенских народа. Током 1919-1920. знатно је побољшано постојеће радничко законодавство и његовом разрадом омогућена ефикаснија примена одредаба о заштити радника. Највише је у томе учињено у Словенији, где су наредбама Покрајинске владе створене државне берзе за посредовање рада, уведен осмочасовни радни дан и помоћ незапосленима, изабрани раднички повереници и организована служба инспекција рада. У Хрватској и Славонији су банским наредбама уведени осмосатно радно време, раднички повереници и служба за посредовање рада и осигурање радника у болести незнатно побољшано. У Босни и Херцеговини су наредбама Покрајинске владе уведни осмочасовни радни дан, раднички повереници, служба за посредовање рада и помоћ незапосленим радницима. У Србији су основане берзе за посредовање рада и уведена извесна помоћ незапосленим радницима, док се у новим крајевима Србије (Македонија и Косово и Метохија) и Црној Гори проширивањем важности српског Устава из 1903. у пракси ништа није променило.

Упркос честим променама на челу МСП-а континуитет у раду на пољу социјалне политике је одржаван. Израђивани су бројни нацрти и пројекти закона, уредаба, наредаба, статута и правилника о разним питањима

110 *Службене новине*, бр. 51 од 7. марта 1925.

111 Народна банка се одлуком Управног одбора од 20. фебруара 1923. обавезала да ће исплаћивати свом особљу најмање оне принадлежности које би имало да је осигурано по Закону о осигурању радника. *Службене новине*, бр. 212 од 17. септембра 1925.

112 Осигурање рудара било је уређено још Правилима братинске благајне од 1. децембра 1924. *Службене новине*, бр. 21 од 31. јануара 1925.

113 *Службене новине*, бр. 9 од 12. јануара 1928.

114 *Службене новине*, бр. 42 од 20. фебруара 1929.

радничке заштите и осигурања радника, који су разматрани на анкетама уз учешће бројних стручњака и представника послодаваца и радника. Покушаји да се помире њихови супротстављени интереси најзад су 1922. резултирали доношењем Закона о заштити радника и Закона о осигурању радника, којима су јединствено у целој држави уређени заштита и социјално осигурање радника. Њихове одредбе у пракси, међутим, нису доследно поштоване и многи од законских принципа остали су мртво слово на хартији. Осмочасовно радно време прописано као опште Законом о заштити радника се или није спроводило или је противзаконитим проведбеним наредбама владе било продужавано, мере хигијенско-техничке заштите и право на организовање и друга радничка права нису поштовани, а уговорене наднице нису исплаћиване у складу са одредбама Закона и уговора о раду. Слично је било и са Законом о осигурању радника у посматраном периоду. Осигурање за случај изнемоглости, старости и смрти није уведено, in suspenso је остало осигурање пољопривредних радника и изузето из општег осигурања саобраћајно особље и рудари. Из бројних узрока јавни органи установљени Законом о инспекцији рада ради контроле спровођења ових закона нису одговорили свом задатку, те ни одредбе овог Закона нису у пракси допринеле побољшању положаја радника. Упркос прописаном општем режиму социјалног осигурања и релативно широком законском обухвату радника, у социјалном осигурању владало је велико шаренило. Поред СУЗОР-а и његових месних органа, као носиоци осигурања деловале су четири главне и већи број месних братинских благајни, четири пензиона завода за приватне намештенике (у Београду, Загребу, Љубљани и Сарајеву) и већи број других пензионих и болесничких фондова. У поређењу са другим европским земљама, социјално осигурање у Краљевини СХС било је прилично слабо: до 1929. у првој југословенској држави било је осигурано свега око 5%, док је у исто време у Немачкој, Аустрији и Чехословачкој било осигурано око 33% радника.[115]

Модерно социјално радничко законодавство у Краљевини СХС се у пракси показало неадекватним за њене друштвене, економске, политичке и културне прилике. Положај појединих категорија радника нарочито се погоршава од 1925. Тада због заустављања даљег пада вредности динара на светском тржишту долази до смањивања инвестиционих кредита у привреди (бројна несолидна предузећа због нагле дефлације пропадају, а друга губе конкурентност), због смањеног извоза жита земљу захвата аграрна криза, а управо тада државна власт уводи нове порезе. То је за последицу имало пораст броја незапослених радника регрутованих из редова осиромашених сељака или занатлија, чији притисак на радну пијацу послодавци користе да смање наднице, укину повластице у снабдевању животним намирницама, повећају интензитет рада и продуже радно време. У условима ослабљене идеолошке кохезионе снаге и у одсуству масовнијег синдикалног организовања радници постају неотпорни на нападе послодаваца, чиме је био примпремљен терен за ново погоршање положаја радништва у време велике економске кризе.

115 Ако се у обзир узму и чланови породица осигураника, проценат осигураних је у односу на укупан број становника у Краљевини СХС 1928. износио око 12%. Ибрахим Карабеговић, „Радничко социјално осигурање у Босни и Херцеговини 1919-1941.“, 93.

Литература

1. Акт Министарства социјалне политике од 5. маја 1919. Министарству трговине и индустрије и одговор Министарства трговине и индустрије од 10. маја 1919. Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, 1919, 65-45-246.
2. *Алманах Краљевине СХС за 1921-1922 годину*, Загреб, 1922.
3. Ација, Б.: „Социјална политика у нашој држави“, *Социјална мисао*, бр. 2 из 1928, 17-18.
4. Берберовић, Г.: Ревизија Устава и социјална права, *Социјална мисао*, бр. 2 из 1928.
5. Гласер, М.: „Социјално осигурање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, *Средишњи уред за осигурање радника у Загребу 1922-1926*, Загреб 1928.
6. *Годишњак о раду Министарства социјалне политике у год. 1918-1921*, I, Београд 1921.
7. Димитријевић, С.: *Привредни развитак Југославије од 1918. до 1941*, Београд 1962.
8. Енгелсфелд, Н.: „Рад Клуба комунистичких посланика у пленуму Уставотворне скупштине (у просинцу 1920. и у сијечњу 1921.“, *Радови Института за хрватску повијест Филозофскога факултета Свеучилишта у Загребу*, Vol. 2, No. 1, 1972, 182.
9. Ерјавец, Ф.: „Наше Берзе рада“, *Радничка заштита*, бр.5-6, 30.VI.1921.

10. Закон о покрајинскем покојнинскем складу за Словенију, *Службене новине*, бр. 142 од 30. јуна 1922.
11. Закон о радњама, *Српске новине*, бр. 140 од 29. јуна 1910.
12. *Званичне новине за Банат, Бачку и Барању*, бр.4. од 4. јануара 1919; бр. 6 од 26. фебруара 1919.
13. *Извештај инспекције рада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о њеном пословању у г.1920*, Београд 1921, 6-7.
14. *Извештај Радничке коморе 1914-1920*, Београд 1920.
15. „Калварија једне уредбе", *Социјална мисао*, бр. 4 из 1929, 46-48.
16. Карабеговић, И.: „Радничко социјално осигурање у Босни и Херцеговини 1919-1941.", *Прилози*, Сарајево 1991, XXV (27), 78-103.
17. Кацлеровић, Т.: *Радничко законодавство у Србији пре првог светског рата*, Београд 1952.
18. Ковачевић, И.: *Економски положај радничке класе у Хрватској и Славонији 1867-1914*, Београд 1972, 206-227.
19. Кресал, Ф.: „Зачетки ин развој делавскега заваровања в Словенији мед обема војнама", *Згодовински часопис*, 3-4/1970, 202-229.
20. Кресал, Ф.: „Преглед развоја делавско зашчитне законодаје ин установ делавске зашчите в Словенији мед обема војнама", *Приспевки за згодовино делавскега гибања*, 1-2/1968-1969,108-110.
21. Лапчевић, Д.: „Од Еснафске уредбе до Закона о радњама", *Борба*, књ. 2, 1911.
22. Лапчевић, Д.: *Положај железничара*, Вуковар 1919.
23. Матјашић, Р.: „Социјално осигурање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца", *Социјални препорођај*, бр.1, јануар 1921, 4-5.
24. Миленковић, Т.: „Привремено радничко законодавство у Југославији од краја првог светског рата до доношења Видовданског устава", *Зборник Завода за повијесне знаности Истраживачког центра Југославенске академије знаности и умјетности*, бр. 11, Загреб 1981, 109-232.
25. Милић, Д.: „Рударски закон из 1866. године и стање у рудницима у другој половини XIX века", *Штрајкови рудара Србије*, Београд 1967, 47-62.
26. Наредба Министра за Социјалну Политику о пријави социјалних осигуравајућих и помажућих установа од 13. јуна 1919, *Службене новине*, бр. 56 од 17. јуна 1919.
27. Нацрт наредбе о смањивању радничких зарада и Нацрт правилника о комисијама за утврђивање положаја радника, Архив Југославије, Фонд Министарства социјалне политике, 1921, 84-5-21.
28. Павловић, М.: „Социјалне и економске одредбе у Видовданском уставу", *Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније*, Крагујевац 2016, 3-21.
29. Павловић, П.: *Закон о радњама и његови противници*, Београд 1912.
30. Перић, И.: *Југословенско социјално законодавство*, Београд 1931, 127-128.
31. *Петнаест година СУЗОР-а (1922-1937)*, Загреб 1938.
32. „Посредовање рада у Хрватској и Славонији", *Радничка заштита*, бр.1-4, 15.IV.1920.
33. „Пројекат за осигурање радника", *Радничке новине*, бр. 117 од 17. маја 1919.
34. *Радничке новине*, бр. 77 од 1. априла 1920.
35. Рафаиловић, Ј.: „Примена западног законодавства на Балкану: упоредна анализа увођења радничког законодавства у Краљевини СХС и Бугарској", *Годишњак за друштвену историју*, 1/2014, 75-97.
36. „Реорганизација у радничком осигурању", *Слобода (З)*, бр. 1 од 21. новембра 1918.
37. Симовић, Д., Крстић Мистрицеловић, И.: „Проширивање традиционалне уставне материје – социјалне и економске одредбе у Видовданском уставу" (у даљем тексту: „Проширивање"), *100 година од доношења Видовданског устава*, Крагујевац 2021, 285-304.
38. *Службене новине Краљевине СХС*, 1918-1941.
39. *Стенографске белешке Уставотворне скупштине*, Београд 1921.
40. Туцовић, Д.: *Закон о радњама и социјална демократија*, предговор уз Закон о радњама, Београд 1910.
41. *Угарско-хрватски обртни закон (Зак. чланак XVII: 1884) са свим накнадним и нањ одосећими се прописи*, уредио и протумачио Милан Смрекар, Загреб 1892.

42. *Урадни лист*, 12. XII 1918; 28. XII. 1918; 4.I.1919; 15. I.1919; 18. IX.1919.
43. Уредба о привременом уређењу осигурања радника на темељу зак. чл. XIX 1907. о осигурању обртних и трговачких намештеника за случај болести и несреће на подручју Баната, Бачке и Барање, *Службене новине*, бр. 244 од 3. новембра 1920.
44. Уредба о судовима добрих људи, *Српске новине*, бр. 90 од 21. априла 1912.
45. „Устројство судова радничког осигурања“, *Слобода (3)*, бр. 7 од 12. децембра 1918.
46. Хаџибеговић, И.: „Социјална заштита радника у Босни и Херцеговини до 1906. године“, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, XVI/1965, Сарајево 1967, 244-252.
47. Хелебрант, В.: „Осигурање радника у Краљевини“, *Алманах Краљевине СХС за год. 1921-1922*, св. 1, књ. III-7, ц., 202.

Summary

THE SOCIAL LABOR LEGISLATION IN THE KINGDOM OF SCS (1918-1929)

The first forms of social labor legislation in the areas from which the Kingdom of SCS was formed in 1918 appeared in the middle of the 19th century in Slovenia and Dalmatia, where Austrian laws on mines, forests, trade and crafts were in force. In Croatia and Slavonia, Banat, Bačka and Baranja, Hungarian laws provided legal protection of workers in 1884, insurance in 1891 and 1907. In Bosnia and Herzegovina, regulations on the protection and insurance of workers were passed in 1909. The framework for labor conditions and insurance in Serbia was determined by the Law in 1910. Common to all these laws was that the length of working hours was generally daily limited to 10-12 hours, certain measures of hygienic and technical protection at work were prescribed, specific provisions were made for women and children, payment of wages was settled, as well as litigation between workers and employers and supervision over the enforcement of all these regulations. The general crisis of capitalism and the revolutionary mood, which affected the newly created Kingdom of SCS, forced its ruling bourgeoisie to take certain social measures in order to preserve the existing order. Among the ministries of the first Government of the Kingdom of SCS was the newly established Ministry of Social Policy, which was supposed to affirm the Kingdom of SCS in the domestic and international public not only as the embodiment of national but also social aspirations of Yugoslav peoples. During 1919-1920 the existing labor legislation has been significantly improved and its elaboration has enabled more efficient application of the provisions on the protection of workers. Most of that was done in Slovenia, where the orders of the Provincial Government created state stock exchanges for labor mediation, introduced an eight-hour working day and assistance to the unemployed, elected workers' commissioners and organized a labor inspection service. In Croatia and Slavonia, eight-hour working hours were introduced, workers' commissioners and the service for mediation of work and insurance of workers in sickness were slightly improved by ban orders. In Bosnia and Herzegovina, an eight-hour working day, workers' commissioners, a labor mediation service and assistance to unemployed workers were introduced by orders of the Provincial Government. In Serbia, labor mediation exchanges were established and some assistance to unemployed workers was introduced, while in its new regions (Macedonia and Kosovo and Metohija), as well as in Montenegro nothing has changed. Despite frequent changes at the head of the Ministry of Social Policy, continuity in its work has been maintained. Numerous drafts and projects of laws, decrees, orders, statutes and regulations on various issues of workers' protection and insurance of workers were prepared and discussed in surveys with the participation of numerous experts and representatives of employers and workers. Attempts to reconcile their opposing interests finally resulted in 1922 with the enactment of the Workers 'Protection Act and the Workers' Insurance Act, which solely regulated the protection and social insurance of workers throughout the country. Their provisions in practice, however, have not been consistently respected and many of the legal principles have remained a dead letter on paper. It was similar with the Law on Workers' Insurance in the observed period. Due to numerous reasons, the public bodies established by the Law on Labor Inspection in order to control the implementation of these laws did not respond to their task, and the provisions of this Law did not contribute to improving the position of workers in practice. Compared

to other European countries, social security in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was rather weak: by 1929, only about 5% were insured in the first Yugoslav state, while about 33% of workers were insured on the time in Germany, Austria and Czechoslovakia. Modern social workers' legislation in the Kingdom of SCS in practice appeared as inadequate for its social, economic, political and cultural circumstances. Due to stopping the further decline in the value of the dinar on the world market in 1925 investment loans in the economy decreased and the government just then introduced new taxes. This has resulted in an increase in the number of unemployed workers whose pressure on the labor market employers used to reduce wages, abolish food benefits, increase labor intensity and extend working hours. In the conditions of weakened ideological cohesion force and in the absence of mass organizations, workers became unresponsive to employers attacks, which prepared the field for a new workers deterioration during the great economic crisis.

Др Маријана Т. МРАОВИЋ[1]
Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Београд
Република Србија

UDK: 94:355.244.1(497.11)"1940/1944"

Изворни научни рад.

ФЕНОМЕН ЦЕНЗУРЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: Појава и облици цензуре на територији окупиране Србије у Другом светском рату уско су повезани са потребом немачких окупационих власти да остваре строго контролисано управљање српском привредном, а у одређеном обиму и културном и просветном политиком, контролу рада колаборационистичке управе Савета комесара, а потом „Владе народног спаса". Пропагандни рад колаборационистичких власти, институционализован преко Одељења државне пропаганде Председништва Министарског савета, био је организован у складу са потребама немачког пропагандног и цензорског апарата.

Овај рад је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива Министарства одбране Републике Србије. Анализиран је појам цензуре, као институционализованог механизма забране и облика пропаганде, као и немачка организација пропагандно-цензорског апарата и његов утицај на активности колаборационистичких власти у окупираној Србији. Приказана је борба колаборационистичких власти против ширења гласина као облик цензуре. Анализирани су карактеристични примери вршења цензуре материјала планираног за објављивање или објављеног у различитим медијима окупиране Србије у циљу обликовања мишљења и ставова јавног мњења, односно њиховог прилагођавања потребама окупатора.

Кључне речи: Србија, Други светски рат, колаборација, домаћа управа, цензура, пропаганда

Цензура-појам, облици и историјски контекст

Феномен цензуре присутан је кроз целокупну историју људског рода што само по себи сведочи у прилог њеној универзалности. Историјат цензуре је истовремено и историја настанка појаве цензуре, промене значења појма цензуре и схватања начина примене, односно употребе цензуре. Реч „цензура" потиче из латинског језика од глагола „*censere*" што значи проценити или оценити. Бројне су дефиниције појма цензуре, те бисмо издвојили најзначајније имајући у виду да су и покушаји уобличавања појма имали сопствену историчност.

Дефиниција цензуре у *Малој Просветиној енциклопедији* гласи: „Претходни државни надзор над штампом, филмом, предавањима и свима другим културним и јавним манифестацијама, уз право власти да забрани оно што не жели да се објављује, у целости или делимично." Реч „цензор" је дефинисана у историјском контексту: "У старом републиканском Риму чиновник који је биран сваких две или пет година са задатком да процењује имања грађана, да их према вредности опорезује и дели у класе." У Вујаклијином Речнику страних речи и израза дефинисан је појам „цензуре" на следећи начин: „Званичан претходни преглед ствари за објављивање ради одобрења или забране штампања и пуштања у јавност (књига, часописа, позоришних дела, филмова и др.). Сигмунд Фројд тумачио је појаву цензуре као „силу у души која потискује извесне елементе у несвесном", посебно анализирајући психолошку компоненту цензуре у „Уводу у психоанализу". У *Политичкој и Правној енциклопедији* дато је следеће образложење појма: „Контрола од стране органа власти, цркве, политичких организација или чак

1 Ауторка је доктор историјских наука, научни сарадник, архивски саветник и начелник Одељења архивске грађе отворене за истраживаче у Војном архиву Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије у Београду; е-маил: marijanamraovic@gmail.com

приватних лица, ствари намењених за штампу, радио и телевизијске емисије, филм, позориште и сличне приредбе (или садржаје у њима) пре публиковања или извођења (превентивна цензура) или накнадну контролу штампаних ствари ради ограничења или забране растурања (суспензивна цензура), да се спречи публиковање онога што би било супротно интересима државе, јавног морала или интересима цркве, односно политичке организације када ове уводе цензуру." У *Лексикону безбедности* наводи се: „...контраобавештајна мера којом се јавно, у току рата, остварује увид у сва писма у поштанском саобраћају, или тајно, у миру, прегледају писма само појединаца који се дописују са лицима у иностранству, ради откривања шпијуна и извршилаца других тешких кривичних дела, којим се угрожава одбрана и безбедност државе." У *Речнику књижевних термина* појам цензуре образложен је на следећи начин: „Позајмљен из римског државног устројства, термин цензура означава процену коју над уметничким делом изводи државна или црквена власт. Контрола над садржајем уметничких дела која би могла да угрозе владајући систем, моралне норме или појединце, врло је стара појава...".

Мајкл Скамел образложио је проблематику цензуре као „систематску контролу садржаја сваког медија комуникације, неких или свих медија, која се врши уставним, правосудним, административним, финансијским или чисто физичким мерама наметнутим директно или уз пристанак владајуће елите."[2]

Напоменули бисмо да је питање дефинисања појма и анализе појаве цензуре присутно и у међународном праву и законској регулативи Уједињених нација, које су 1948. године обнародовале *Универзалну декларацију о људским правима* у циљу заштите слободе мишљења и изражавања.

Феномен цензуре састоји се од следећих чинилаца: цензора; идеје или поруке чији је садржај неприхватљив за цензора; медија за пренос поруке; примаоца и одашиљаоца поруке и акта којим се забрањује ширење поруке.[3] Теоретичари медија цензуру најчешће деле на превентивну и суспензивну. Превентивна цензура се односи на прегледање новинарског материјала (текстови, аудио или видео снимци, фотографије) пре објављивања или емитовања садржаја. Суспензивна цензура представља реаговање цензора или цензорских центара политичке моћи и стављање аутора садржаја под удар закона и притисака због објављеног материјала.

На основу степена обухвата цензуру можемо категорисати на потпуну и делимичну, а према степену отворености на јавну, полујавну, скривену и латентну.

Морална цензура је уклањање материјала који се сматрају морално упитним. Војна цензура је процес чувања тајности обавештајних података и војне тактике. Политичка цензура настаје када владе ускраћују информације својим грађанима како би се обликовао став јавног мњења на жељени начин. Верска цензура је средство којим се уклања сваки материјал који одређена религија, у највећем броју случајева доминантна, сматра неприхватљивим. Корпоративна цензура је процес којим уредници у корпоративним медијима интервенишу како би ометали објављивање информација које приказују њихове пословне активности или пословне партнере у негативном светлу, или интервенисали како би спречили алтернативне понуде да дођу до јавности.

Комуниколози и медиолози често под појмом журналистичка цензура и цензурисање подразумевају следеће активности:

1. Оцењивање садржаја, прегледање, критичко испитивање.
2. Званичан претходни преглед ствари за објављивање ради одобрења или забране штампања или пуштања у јавност (књиге, позоришне представе, часописи, радио и ТВ садржаји).
3. Институција (обично државна) која овај посао обавља.
4. Оцена цензурисања.[4]

У теоријама новинарства присутна је и „*Agenda Settings*" као посебан облик цензорског притиска на новинаре. У овом случају се новинар усмерава да прати неке друге, мање битне догађаје како не би остало простора и времена за писање о ономе догађају који је вероватно од већег јавног интереса и важности, али његово

2 Michael Scammell, *Cenzura i njena istorija*, prevela Biljana Meseldžija, U: Književna kritika-God. 32, br.9-10 (septembar-oktobar 1986), 55. Скамел говори о тоталној, селективној и насумичној цензури.

3 Želimir Kešetović, *Cenzura u Srbiji*, Beograd, 1998,19.

4 Zorica Tomić Komunikologija, Beograd, 2006; Аса Бригс, Питер Берк, Друштвена историја медија, Београд, 2006, 72, Питер Берк дефинисао је цензуру као један од облика комуникације који је служио ограничавању слободе медија., Дејан Вукићевић, Non imprimatur или Цензура у библиотекарству и издаваштву, друго издање, Нови Сад, 2021.

преношење и праћење не одговара појединцима или групама које врше ову врсту цензуре.[5] Као одређени вид цензуре можемо навести и аутоцензуру у случају када новинар, говорник или аутор одређеног дела прихватањем наметнутих стандарда које изриче и прописује цензор сам цензурише сопствени рад, чак и када то цензор од њега не тражи.

Појава цензуре у медијима, као институционализованог механизма забране јавно употребљене писане или изговорене речи или фотографије, услед опасности по државу, друштвени или морални поредак, може се сматрати и једним од облика пропаганде.[6] Ограничавање и контролисање политичког и културног живота једног друштва, деловања група или појединаца, било је истовремено и ограничавање њихових личних слобода и могућности спознаје о одређеним појмовима и догађајима. Наметање одређених садржаја било је истовремено и пропагирање тих садржаја, ускраћивањем других, непожељних.[7]

Институција цензуре много је старија од штампаног новинарства, па се обично везује за период рукописне културе. Институционализована цензура појавила се у старом Риму, док је појавом, ширењем и устоличавањем хришћанства као званичне религије попримила посебна обележја. Прву цензуру књижевних дела увели су црквени конзилијуми у четвртом веку у настојању да спрече ширење списа који су били противни црквеном учењу. Ради елиминисања непожељних ставова, мишљења и идеја, папа Иноћентије IV увео је инквизицију као посебан облик цензуре, који се заснивао на физичком уништењу противника и спаљивању њихових дела. Пракса забране списа штетних по веру и тадашње схватање морала настављена је кроз цео средњи век. Прва позната уредба која се односила на „лажно ширење вести“ обнародована је у Енглеској 1275. године. Наравно, ова уредба није се односила на штампу и новинаре, већ на људе који усмено шире вести, а такође и на ауторе писаних листова (пасквила). Према бискупској одредби из 1501. године списи су морали бити пажљиво испитани, док су књиге, објављене упркос забрани често спаљиване. Папа Павле IV издао је 1589. године *Index librorum prohibitorum*, попис књига забрањених за вернике. У европским државама се током више векова мењала форма политичке, културне и моралне цензуре. Термин медијска цензура почео је да се употребљава у седамнаестом веку када се односио на институционално право цензора, прописано од стране државе да контролише, забрањује или дозвољава објављивање писане новинске речи. Француска револуција је прокламовала потпуну слободу мисли и штампе, али је већ у време Директоријума уведена превентивна цензура.

Цензура је у време великих светских сукоба била изузетно важан сегмент обавештајне и психолошке компоненте у раду великих сила и њихових савезница. Краљевина Србија била је у Првом светском рату у центру геополитичких и војних дешавања и на удару непријатељске пропаганде те је у том контексту посебан сегмент државне и војне политике био посвећен обавештајном и пропагандном раду уз наглашену улогу цензуре у овим активностима. Ратни пресбиро Врховне команде Војске Краљевине Србије основан је при Штабу Врховне команде 23. јула 1914. године,[8] као брана надирању непријатељске пропаганде у циљу да се европској и светској јавности приближи историја и традиција српског народа. Његова примарна функција било је обавештавање војног и политичког врха о ситуацији на светским и домаћем ратишту, прикупљање актуелних и документарних информација из живота српске војске, бављење питањем цензуре у погледу контроле објављивања материјала са фронта и контрола размене преписке у поштанском саобраћају.[9] Штаб Врховне команде издао је 20. јула 1914. године „Правилник за ратне дописнике који имају допуштење да прате ратне операције“.[10] Правилник је садржао „Упутство за ратне дописнике. Шта им је забрањено

5 Михаило Бјелица и Зоран Јефтовић, *Историја новинарства*, Београд, 2006.; Дубравка Валић Недељковић, *О новинарству и новинарима*, Филозофски факултет Нови Сад, 2007.

6 Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941-1944*, Београд, 2019. Маријана Мраовић, „Пропаганда домаће управе у Србији 1941-1944. године“. У: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941-1944. године. Научни погледи.* Зборник радова са округлог стола на Филозофском факултету у Београду у јуну 2016. године, 123-159.Београд: Музеј жртава геноцида, 2017.

7 Никола Марковић, Даница Филиповић, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941-1944*, Београд 2012.

8 Војни архив (у даљем тексту ВА), група фондова Војске Краљевине-Кнежевине Србије (у даљем тексту група фондова ВКС), П 3, К 35, Ф 1, д 2/86.

9 Прикупљани су документи и фотографије како би биле искоришћене као доказна средства у погледу повреда одредаба и правила Хашке и Женевске конвенције после масакра српских цивила, као и формирање базе историјских података за будућност.

10 ВА, група фондова ВКС, П 3, К 589, Ф 6, Д 22/3.

да објављују“ и „Упутство за писце, издаваче, штампаре и колпортере часописа, листова, слика и свих врста публикација, за време рата“. Посебну цензуру рада страних дописника обављао је Обавештајни одсек Врховне команде: издавао је писмене дозволе и надзирао њихов рад, а у ратној зони ова надлежност се преносила на обавештајне одсеке армијских штабова. Уведена је и цензура која је прегледала све депеше, писма, написане текстове, а пакети и пошиљке предавали су се отворени. Цензури су се морала слати два примерка листа или часописа. Информације које су биле забрањене за објављивање односиле су се на организацију војних јединица, њихово кретање и диспозицију, називе дивизија и нижих формација, имена персонала у командама, наоружање, снабдевање оружјем, здравствено стање трупа, дејство непријатељских пројектила, стање саобраћајних комуникација у зони дејства прикупљање обавештајних података, имена рањених и погинулих пре објављивања званичне листе. Оперативно одељење Штаба Врховне команде саставило је и „Упут за употребу ратних сликара придодатих штабовима виших јединица на војишту“.[11] Начелник Штаба Врховне команде војвода Петар Бојовић издао је 13. маја 1916. године у Солуну наредбу о организацији фотографских и кинематографских снимања у војсци.[12] Сликовити прикази стања у рововима, зимовницима, борбе за освајање Битоља и Кајмакчалана налазили су се у илустрацијама ратних фотографа. Пропаганда у савезничким земљама обухватала је и организовање изложби фотографија са фронта.[13]

Цензура као институционализовани облик контроле дисперзије и доступности информација у европским државама у периоду између два светска рата зависила је у великој мери од уређења државе, развијености обавештајне мреже, рада администрације, циљева владајућих кругова, њихових интереса у спољној политици и степена угрожености сваке државе појединачно. Међуратни период био је време успостављања такозваног „версајског система“.[14] Промене друштвено-политичких околности у Европи тридесетих година, посебно од времена доласка нациста на власт у Немачкој, условиле су и појачану активност на пољу пропагандног и обавештајног рада у већини европских земаља, посебно оних које су биле непосредно угрожене новонасталом ситуацијом.[15]

Цензура и пропаганда обављане су углавном преко министарстава, пропагандних одсека или прес-бироа и одељења. Захваљујући примени модерних средстава пропаганде, као што је био радио, емитоване пропагандне поруке имале су много шири утицај и биле су доступне у више држава, а било је теже ограничити доступност информација и обликовати јавно мњење у појединим случајевима. Отпочела је нова врста сукоба, такозвани рат информацијама и сукоби непријатељских пропагандних мрежа појединих земаља.[16] О страху од ширења штетних пропагандних утицаја у међуратном периоду сведочи потписивање неколико докумената у циљу регулисања забране антипацифистичке пропаганде.[17]

Делатност Централног пресбироа у Краљевини Југославији била је потпуно подређена влади.[18] Почетком 1936. године у оквиру Информативног одсека основан је Одељак за национално-политичку пропаганду са циљем да се утиче на листове „да пишу у духу националне идеологије и политике Краљевске владе“ како би се преко њих утицало на расположење и мишљење народа.[19] Антикомунистичка пропаганда ЦПБ-а била је заснована на пооштравању цензуре за све натписе са „комунистичком тенденцијом“ и на активном пропагирању антикомунизма. Цензура је била усмерена и на књижевност тако да је

11 ВА, група фондова ВКС, П 6, К 93, Ф 5, Д 20/2.

12 ВА, група фондова ВКС, П 6, К 63, Ф 3, Д 21/1.

13 На великој свесавезничкој изложби у Паризу и Лондону излагао је најбољи српски фотограф дописник Риста Марјановић и Самсон Чернов, дописник француског листа *Illustrasion*. Чернов је након преласка Албаније дошао са српском војском на Крф. Снимио је велики број фотографија које је убрзо изложио у Лондону. Изложба под називом: „Срби, децембра 1915“ коју је приредио у Краљевској галерији у јуну 1916. године имала је велики одјек у британској јавности.

14 Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 188.

15 Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд, 2007, 49.

16 E. Carr, Propaganda in international politics, Oxford, 1939, 20. Повремено је долазило и до склапања споразума о прекиду узајамне непријатељске пропаганде међу државама. Први овакав споразум о прекиду узајамне непријатељске пропаганде постигнут је између Немачке и Пољске 1931. године и требало је да регулише „да питања радио-емитовања ни у ком случају не вређају националне интересе слушалаца друге стране.“

17 Mate Oreč, *Sloboda informacija i propaganda u savremenoj međunarodnoj zajednici, Sa posebnim osvrtom na Jugoslaviju*, Beograd, 1966, str. 62. Наведени документи потписани су 1925. године у Вашингтону, 1932. године у Женеви, 1933. године у Мадриду и у Бечу.

18 АЈ, 38-1, Пословник о раду Централног пресбироа Председништва Министарског савета.

19 Тодор Стојков, *Влада Милана Стојадиновића*, Београд, 1985.

забрањено више књига разних аутора. Организоване су и антимарксистичке изложбе које су обилазиле целу земљу. Политика „строге неутралности“ добијала је утопијска обележја у време заоштравања друштвено-политичких супротности. Током 1940. године дошло је до организационих промена у ЦПБ-у. Одељак за примену Закона о штампи премештен је у Министарство унутрашњих послова. Након Априлског рата и почетка окупације ЦПБ је престао са радом у земљи, а један део ове установе наставио је рад у оквиру емигрантске Краљевске владе. Штампа је била најважније пропагандно средство које је државни и политички врх користио у Краљевини Југославији. Без обзира на константни надзор и цензуру владе[20] и државних органа[21] штампа је била разнородна и разноврсна. Осим целовитих званичних саопштења агенције „*Авала*“ у вези са важним државним питањима, листови су морали објављивати и њене званичне коментаре. Државна тужилаштва имала су задатак да надзиру рад свих листова, као и да посебно прате писање „проблематичних“ листова.[22]

Агенција „*Авала*“ основана је 1919. године у оквиру Одсека за штампу Министарства иностраних послова, као једна од првих телеграфских агенција у Европи.[23] Агенција „*Авала*“ састојала се од неколико служби и дописништава у земљи и иностранству, а најважнија је била домаћа извештајна служба. Информативна служба агенције обавештавала је иностранство о догађајима и ситуацији у Краљевини Југославији преко радио-емисије „Радиоавалиан“, телеграмски и телефонски. Агенција је формално престала да постоји након окупације, када су је угасиле немачке власти.

20 Цензура штампе вршена је од стране ЦПБ-а, државног тужилаштва и Министарства унутрашњих послова као превентивна цензура или забраном листова уколико су угрожавали државни интерес

21 АЈ, 38-1, Извештај ЦПБ под називом „Организација штампе и пропаганде у Југославији“.

22 Бојан Симић, Агенција „Авала“, Зборник Матице српске за историју, број 75-76/2007, Нови Сад, стр. 75-91.

23 У агенцији су образовани следећи одсеци: Административни, Одсек за унутрашњу службу, Одсек за спољну службу, Одсек за берзанску службу, Извештајни одсек, Француски билтен и Огласно одељење.

Немачка организација пропагандно-цензорског апарата и његов утицај на пропаганду колаборационистичких власти у окупираној Србији

Почетком окупације готово половина освојених југословенских територија уступљена је немачким савезницима (Италији, Мађарској и Бугарској) или марионетским државама. Границе немачке окупационе зоне мењале су се током рата у складу са потребама.[24]„Београд је, као срце Балкана, био срушени мост између Истока и Запада, а Срби стигматизовани народ.“[25] Кампања против Србије оправдавана је ранијим ратовима против српског народа и освајањима српске територије.

Немачке „Привремене смернице за поделу Југославије“ од 12. априла 1941. године предвиђале су да се територија „Старе Србије“ стави под немачку војну управу.[26] Планом Врховне команде Вермахта предвиђено је учешће 2. армије у нападу на Совјетски Савез, тако да је било потребно што пре успоставити редовно устројство окупационе управе у Србији, са седиштем у Београду. Можемо закључити да су темељи окупационог система у Србији постављени у априлу 1941. године, иако се његова организација константно мењала и допуњавала. Србија се нашла под режимом војне управе, као једина југословенска територија која је плаћала контрибуције за издржавање немачке окупаторске војске. Немачки документи и послератни искази појединих немачких команданата који су оптужени за ратне злочине сведоче у прилог тези према којој главни представници окупационих власти нису добили јасне директиве о управљању Србијом и о њеном статусу.

Једна од првих пропагандних манифестација у окупираној Србији била је немачка војна парада у Београду, одржана 14. априла. Генерал фон Клајст извршио је смотру немачких трупа испред Народне скупштине.

24 Први бугарски окупациони корпус заменио је у јануару 1943. године 342. немачку посадну дивизију и заузео јужну Србију до Ибра. Потом су Бугари окупирали и Ваљево, након одласка Вафен СС дивизије „Принц Еуген“. Након одласка 297. немачке дивизије Бугарска је добила област између Ваљева и Крупња. Од тада је под немачком управом био мањи део Србије, укључујући Београд и српски део Баната.

25 Сима Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији:1941-1944, Лексикон личности: слика једне забрањене епохе*, Београд, 2009, 9.

26 Територија окупиране Србије била је ужа и у односу на српске границе из 1912. године, пошто је Бугарска припојила Врањски и Пиротски округ.

Београд је за ту прилику био преплављен плакатима. Један од првих плаката носио је наслов: „Објава за запоседнуто југословенско подручје“.[27] У питању је био проглас команданта копнене војске, генерала Валтера фон Браухича.[28] Целокупна југословенска територија коју је запосео Вермахт стављена је под немачку војну управу. Прогласом су регулисане обавезе становништва на окупираној територији. Уведен је полицијски час између 21 и 5 часова. Проглас је осим регулисања техничких и организационих питања имао и пропагандну намену. Требало је становништво уверити у реалност доласка немачких војних власти и успостављања управе, као и у озбиљност санкција које би уследиле уколико се не повинује немачким инструкцијама. Одмах на почетку окупације спроведене су мере за онемогућавање деловања непријатељске пропаганде забраном слушања радио-станица, ширења летака, саботажа, организовање јавних окупљања и манифестација, уведена је обавезна предаја ватреног оружја[29] и радио-апарата немачким војним властима. Такође, настојала се скинути одговорност са немачке војске за тешке последице по српско становништво.

Генерал-пуковник Максимилијан фон Вајкс стигао је у Београд са својим штабом 15. априла 1941. године. Био је опуномоћен да оствари функцију врховне окупационе команде на југословенској територији коју запоседају Немци и да што пре оконча ратна дејства, односно примора југословенску војску на капитулацију. Истога дана су краљ, влада и југословенски војни врх напустили земљу. Југословенска влада овластила је Цинцар-Марковића и генерала Данила Калафатовића да потпишу примирје, али су они, услед развоја ситуације, прихватили и потписали безусловну капитулацију.[30] Актом капитулације предвиђено је да се целокупна војска одводи у заробљеништво и да су сви југословенски официри дужни да се пријаве немачкој команди.[31]

Немачки окупациони апарат био је сложен и састављен од више паралелних органа чије су се надлежности и компетенције преплитале и дуплирале.[32] Систем окупације имао је неколико нивоа: од регионалног за Југоисток, преко нижег за окупирану Србију до локалног за Београд. Команда Југоистока је била задужена за контролу читаве Југоисточне Европе. Њен центар је почетком рата био у Солуну, да би 1943. године, након капитулације Италије био пребачен у Београд. Команда Југоистока имала је овлашћење да решава сва војна питања у областима под својом надлежности, што је вршила преко установа које су јој биле потчињене, а међу њима и преко Штаба војног заповедника у Србији.

Услед оваквих сучељавања главних носилаца власти отежаван је рад окупационе управе, што се одражавало и на функционисање домаћих представника власти. На поменутој конференцији одржаној у Бечу 21. априла 1941. године одржан је састанак Управе Врховне команде немачких оружаних снага за привреду и наоружање на коме је било речи и о војној управи на територији Србије. Наредног дана генерал Ферстер је званично преузео дужност војног заповедника Србије. Граница и статус окупиране Србије такође је утврђена у Бечу, током немачко-италијанских разговора, 24. априла 1941. године, одређено је да Србија треба да „остане што мања и да се предузму све мере да се заувек онемогући понављање недавне издаје клике завереника“.[33] Пропаганда и цензура имале су значајну улогу у немачкој управи на окупираној српској територији. Према „Инструкцији команданта Вермахта на Југоистоку за пропагандне јединице које су ангажоване у делокругу командовања команданта оружаних снага на Југоистоку од априла 1942. године“,[34] биле су активне следеће пропагандне јединице:

27 Наведени проглас објављен је у *Службеном листу за заузету југословенску територију*, на српском и немачком језику, бр. 1, 1-2. *Општинске новине* објавиле су га у броју 12 од 24. априла 1941, 2 са поднасловом „Најважнија објава која је истакнута у Београду“.

28 Walther Brauhitsch, генерал-фелдмаршал, командант немачке копнене војске од 4. фебруара 1938. године. Током кризе на Источном фронту Хитлер га је сменио у децембру 1941. године и сам преузео команду. Умро је у британском затвору у Хамбургу у октобру 1948. године.

29 Други проглас од 14. априла 1941. године регулисао је предају ватреног оружја у року од два дана под претњом смртне казне., ВА, група фондова На, К 50, бр. рег. 1/1.

30 Капитулација је потписана у виду „Одредаба о извршењу примирја између немачке и југословенске оружане силе од 17. априла 1941. године“.

31 Одвођење југословенских официра Срба и Словенаца у заробљеничке логоре трајало је током целог рата, али је немачка окупациона управа под појмом заробљеника сматрала војно способно становништво које је могла депортовати у логор у сваком тренутку.

32 Драган Алексић, *Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату*, Ослобођење Београда 1944. године, Зборник радова, Београд, 2010, 63, 68.

33 Зборник НОР-а, XII-1, Београд, 1973,72.

34 ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива Вашингтон, NAV-N-T-77, 1034/6506565-69.

1. 690. чета за пропагадну, Солун са задацима: достављање ратних извештаја о трупама које су потчињене команданту оружаних снага на Југоистоку, идеолошко-политичко васпитање јединица властитим средствима пропагандне чете (трупне новине, покретно приказивање филмова, звучници) и активна пропаганда према непријатељу у време борбених дејстава. 690. чета је стављала повремено листу *Donau Zeitung* на располагање копије својих извештаја ради објављивања уз претходну цензуру Пропагандне групе за Србију.
2. Пропагандно одељење за Југоисток, Београд са Пропагандном групом за Србију, Београд и са Пропагандном групом за Грчку, Солун и са подгрупама: Солун-Егеја и Јужна Грчка-Атина. Пропагандно одељење за Југоисток обављало је специјалне војно-политичке задатке врховне Команде Вермахта и команданта оружаних снага на Југоистоку, вршило је пропаганду код становништва окупираних подручја, сарађивало је „у слици и речи" при деловању у трупи и приликом достављања ратних извештаја и вршило је цензуру.
3. Пропагандни вод на Криту, Канеја.
4. Испостава Врховне команде Вермахта у Београду вршила је испоручивање материјалних средства за идеолошко-политичко васпитање и деловање организације „Кроз радост ка снази".
5. Опуномоћеник националсоцијалистичке заједнице „Кроз радост ка снази", Београд са повереништвима у Београду, Солуну и Атини ангажовао је уметничке групе у стационираним позориштима и у трупи у сагласности са командантима.
6. Опуномоћеник државне управе за пропаганду за покретно приказивање филмова пропагандне управе на читавом подручју командовања пружао је подршку у обезбеђивању покретног приказивања филмова у трупи према упутствима команданата.

Основни аргументи које је немачка пропаганда користила након Априлског рата били су: непобедивост немачке војске и муњевити пораз Краљевине Југославије. У време када је генерал Хелмут Ферстер постављен на дужност војно-управног команданта формирано је Пропагандно одељење Југоисток. Наведено одељење је настало у Априлском рату од пропагандних чета Друге армије и састојало се од следећих одсека: за план, активну пропаганду, штампу, фотографију, радио и филм. Вршило је управљање групом радио предајника Вермахта на Југоистоку (радио предајник у Београду са краткоталасним предајником у Земуну, радио предајници Солун и Атина), користило је цивилне филмове и вршило њихову цензуру, давало је сагласност италијанским окупационим властима за спровођење пропагандних задатака и могло је обавезати пропагандне групе да врше војно извештавање у слици и речи. У његовом саставу налазиле су се секције (одреди) за Србију, Београд, Хрватску и Солун.[35] Пропагандна група у Србији, подгрупе Солун-Егеја и Јужна Грчка била су потчињена командантима у свим питањима пропаганде која се тичу овлашћења команданата у погледу вођења борбе, управљања подручјима, збрињавања трупа, службе везе, политике, извештавања и цензуре. У оквиру Пропагандног одељења Југоисток били су ангажовани експерти из различитих области: политичари, психолози, новинари, књижевници, цензори, познаваоци уметности. Немачке власти водиле су прецизну евиденцију о лицима која су сарађивала у овом одељењу и о хонорарима који су им исплаћивани. Израђивали су плакате по немачким упутствима, лепили, преводили, лекторисали, састављали текстове за плакате и брошуре, вршили разне техничке послове и дистрибуцију. Задатак Пропагандног одељења Југоисток био је да прецизира одговарајуће пропагандне мере (уз мере цензуре) које би требало предузети како би српски народ прихватио немачку окупацију. Вође одељења су по задатку провеле три седмице у Београду и након тога 26. маја 1941. године послале свој први извештај Врховној команди Вермахта. У извештају је констатовано да је „Србин рођени завереник и да воли да се служи нечасним средствима. Градски Србин је лабилног карактера и у великој мери подложан прилагођавању. Сељак ће се без већих проблема помирити са окупацијом, јер када буде осетио благодети немачког материјалног подстицања пољопривредне производње, он ће бити захвалан и ако не баш са много воље, поштоваће немачку моћ."[36] Део Пропагандног одељења Југоисток био је Пропагандни одред (секција) Србија, које је касније постало самостална установа (под Одељењем за пропаганду Врховне

35 Branko Petranović, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945, Beograd, 1992, 425.

36 Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1915-1945*, III, Крагујевац, 1995, стр. 752.

команде оружаних снага). Одредом је руководио капетан др Јулиус Липерт који је био потчињен војном заповеднику у Србији. Стручна упутства и налоге о спровођењу пропагандне активности добијао је од Министарства пропаганде Рајха, односно Одељења за пропаганду Врховне команде оружаних снага.[37] Пропаганди одред Србија са седиштем у Београду имао је реферате: за радио, штампу, позориште, за ноћне локале и за активну пропаганду. Реферат за позориште имао је под својим надзором Народно позориште са опером и балетом, провинцијским и путујућим позориштем. „*Абвер*" је надзирао рад локала и јавни живот у престоници и обављао улогу цензора. Обавештајне службе су развиле широку агентску мрежу. Центар „*Абвера*" и Команда службе безбедности давале су дозволу за рад журналиста, као и за наступе уметника и глумаца. Била је свеприсутна цензура и контрола целокупног српског и страног књижевног живота на територији окупиране Србије. Политика домаће управе према раду позоришта, као и проблематикам идеолошког усмеравања на пут националне обнове била је сублимација немачке политике према установама културе и ставова домаћих представника културне политике. Строга контрола репертоара унапред је одређивала правац даљег деловања власти на пољу позоришне обнове. Питање оживљавања репертоара у случају строгих ограничења и активне цензуре било је питање опстанка квалитетних сценских приказа често потискиваних у идеолошко-пропагандне сврхе. Била су забрањена приказивања дела јеврејских аутора и композитора, као и комада руских драматурга. У том циљу немачка цензура забранила је почетком окупације Уметничком позоришту приказивање представе „Милион мука" В. Катајева у режији Ј. Кулунџића и обуставила рад Народног позоришта на припреми представе „Понор" И. Гончарова у режији Ј. Ракитина. Са друге стране услед недовољно квалитетног програма Министарство просвете и вера забранило је ученицима да посећују представе хумористичких позоришта у Београду. Осим питања социјалног и интелектуалног профила позоришне публике треба узети у разматрање и питање репертоара, које је такође регулисано од стране Одељења државне пропаганде уз одобрење немачких власти. Домаће власти су у оквиру Српског цивилног/културног плана, пројекта Министарства просвете и вера, разматрале и питање репертоара односно увођења Стандардног српског позоришног репертоара. Избор репертоара био је део Духовног сектора Српског цивилног/културног плана везаног за концепт новог националног васпитања.[38]

Пропагандна група у Београду регулисала је приказивање филмова за трупе које су биле ангажоване у Србији и у које су наредбом команданта Србије могла бити доведена кола за приказивање филмова чете за пропаганду, регулисала је ангажовање покретног приказивања филмова Пропагандне управе Рајха у договору са опуномоћеником наведене установе и одговарала је за ангажовање свих стационираних установа за давање филмова, као и позоришта организације „Кроз радост ка снази" у Београду. Немачке власти су завеле систем потпуне контроле свих средстава јавног информисања и комуникације: поште, телеграфа, телефона и писама, а чак су наредиле да се за сваки случај побију и сви голубови писмоноше у намери да ставе под контролу све комуникационе канале.[39] Власници справа за умножавање (ротационе машине, ручне справе за слагање слова, шнел-пресе и друго) морали су их пријавити окружним командама. С обзиром да је слушање страних радио-станица, осим немачких, било строго забрањено, као и да је штампа објављивала прилоге по немачким директивама, београдско становништво, као и остатак југословенске територије, било је изложено великом психолошком притиску и изолацији. Пуковник Тусен у свом извештају Команди копнене војске о држању грађана након ваздушног бомбардовања истиче како је као морална последица катастрофе Грађанима овладао дух фаталистичког препуштања судбини и неспремности да се боре против новонасталих потешкоћа.[40] Објављено је званично саопштење београдских *Општинских новина* о току и исходу рата.[41] *Ново време* је превело репортажу немачког ратног извештача Курта Веселија,

37 ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону, NAV-N-T-501, 264/196-420.

38 О раду позоришта у окупираној Србији током Другог светског рата више у: Маријана Мраовић, „Организација позоришног живота у окупираном Београду у духу програма националне обнове и духовног препорода", „*Записи*"-*Годишњак Историјског архива Пожаревац*, година X, број 10, Пожаревац 2021, стр. 201-215.

39 Branko Petranović, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945, Beograd, 1992, 133.

40 ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону, NAV-N-T-77, 1314/0558-67.

41 „Како је дошло до капитулације српске војске", *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1941, 1.

објављену у листу *Pancer am Balkan* у којој је величана још једна важна немачка победа.[42] Касније је у *Општинским новинама* (од 3. јуна 1941. године) објављен чланак под називом „Ко је крив за злочиначку дезорганизацију у Београду од 6. до 12. априла“ у коме се осуђују поступци разних личности које су у одсудном часу оставиле недужно становништво без помоћи и заштите (било је више поднаслова у прилог наведеном: „Државна библиотека и многе зграде гореле су у Београду три дана“, „Више од половине жртава погинулих током бомбардовања могло је бити спасено“...). Наводи се да су председник општине и управник града први напустили Београд. Критикован је и санитет због остављања рањеника, уз постављање питања разлога евакуације полиције и жандармерије, бекства пожарне команде, као и Београдске радио-станица због неблаговременог обавештавања. Критике су упућене и на рачун београдских свештеника „који нису извршили своју дужност на храбрењу становништва“. Брзи завршетак Априлског рата и пораз југословенске војске омогућио је ефикасније деловање свих огранака немачке пропагандне машинерије и цензора. Био је то повод да Хитлер одржи званичан говор у Рајхстагу 4. маја 1941. године који су пренеле све разгласне станице и радио у Немачкој и у окупираним земљама. Наведени говор је већ следећег дана објављен у званичним листовима. Хитлер је Југославију као „вероломника који је наумио да зада ударац у леђа немачком Рајху“. Тим путем је са највишег места проглашено начело беспоштедног кажњавања Срба које је постало основа немачке политике и важно је за разумевање немачког односа према српском народу током трајања рата. У пракси коју су спроводили окупациони органи то је значило да се према Србима морају примењивати надрастичније мере.[43] Управо је наведено очигледан пример пропагандног деловања у циљу дефинисања и оправдавања вођења тенденциозне политике према српском народу. Пропаганда је била полазна тачка у сваком војном и политичком потезу немачких власти и крајња тачка након реализовања одређених политичких и војних циљева када је требало приказати и оправдати сваку врсту акције у светлу немачких интереса. Цензорски апарат деловао је раме уз раме са пропагандним.

Контрола и цензура штампе незаобилазно је питање у анализи пропагандног рада Савета комесара, а потом и „Владе народног спаса“.[44] Проблематика контроле и цензуре штампе биле су предмет разматрања у периодичним извештајима специјалне полиције и Министарства унутрашњих послова. Тако су током јула 1941. године контролисане штампарије које су радиле на подручју Београда уз обавезну примену немачких упутстава и наређења. Рад штампе и издавачка делатност прописани су уредбама из маја и јула 1941. године. Министарство унутрашњих послова пратило је писање дневних и повремених листова у Београду, као и писање домаће и стране штампе уопште.[45]

Пропаганда „Владе народног спаса“[46] била је у великој мери зависна од усмеравања немачког пропагандног и политичког апарата, што је донекле минимизирало њену улогу у друштву, могућност креативности у раду и утицало на резултате постављених циљева. Вршење пропаганде и њени ефекти су у том случају зависили од више чинилаца, а у највећој мери су се сводили на способност субјеката пропаганде да оправдају своје виђење друштвено-политичке ситуације и положаја одређених друштвених категорија, као и начин на који је најбоље утицати на објекте пропаганде, уколико наведено не угрожава немачке интересе. Цензура пропагандних садржаја била је свакодневна. Вршена је строга контрола свих писаних садржаја предвиђених за објављивање путем штампе или радио-говора, предавања, народних зборова и разних културних и политичких манифестација.

Пропагандно одељење Југоисток сарађивало је директно са Одељењем државне пропаганде, прегледало и цензурисало све материјале који су били намењени за даље дистрибуирање, редиговало и цензурисало чланке и говоре које су требали да држе чланови Владе, министри и референти за пропаганду. Издавачко предузеће

42 *Ново време*, бр. 3, 19. мај 1941, 3.

43 У немачким војним круговима у Београду постојала су два гледишта како да се осигура ред и мир. Једну линију заступали су официри Вермахта, Аустријанци, од којих су неки ратовали у Србији 1914. године, а другу нацистички функционери који су били мишљења да треба користити и политичка средства. Као пример друге струје могу се навести Феликс Бенцлер и Херман Нојбахер.

44 Др Александар Стојановић и др Маријана Мраовић обрадили су у уводној студији монографије под називом *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944* проблематику информисања у тоталитарним друштвима и развој ратне пропаганде., *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*/ приредио др Александар Стојановић, Београд 2015.

45 ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 1/2-6.

46 Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941-1944*, Београд, 2019.

А.Д. „Југоисток“ радило је на припреми штампаних материјала: брошура, публикација, плаката и прослеђивало их је Одељењу за пропаганду на даљу употребу. Немачка пропагандна и цензорска мрежа била је у свом раду директно усмерена и на сарадњу са другим органима власти и појединцима који су били ангажовани по потреби за разне пропагандне послове. Према сачуваним подацима Пропагандног одељења Југоисток Команде Србије из 1943. године евидентирано је 117 сарадника немачке Групе активне пропаганде.[47] За свако лице појединачно дат је опис посла које је обавило за немачке власти, као и висина новчаног износа који је исплаћен након обављеног задатка. Као посебни сарадници истакнути су др Владимир Вујић (уз његов предмет приложен је и препис летка под насловом „Срби“), др Ђоко Слијепчевић (набројане су брошуре које је израдио по налогу овог одељења) и Еуген Меснер, професор из Београда (обављао је преводилачке послове и водио руску редакцију, извештавао о заседању у Бечу, израђивао пропагандне брошуре). Новчане надокнаде износи исплаћене наведним лицима од стране Пропагандог одељења Југоисток Команде Србије били су високи у односу на остале, а поготово у односу на новчане надоканде службеника Одељења државне пропаганде. Послови су били разноврсни: превод и лекторисање пропагандног материјала, достављање поверљивих извештаја немачким властима, израда школских планова и цензура књига, писање и састављање политичких чланака, летака и брошура, штампа, вршење теренске пропаганде путем држања предавања по разним местима у Србији и путујуће радио пропаганде, лепљење плаката и остало.

Периодичне публикације нису могле бити штампане без сагласности Пропагандног одељења Југоисток. Само су новинари који су били заведени у сталешки списак *Српског новинарског удружења* могли обављати свој посао. Вођене су евиденције уредника и сарадника свих листова који су излазили на територији Београда, а формирана је картотека за књижаре и антикварнице. Немачки цензори за време рата др Валтер Грубер, познавалац српског језика и историје и др Ерхард Тангл, професор славистике на Хамбуршком универзитету, оставили су сведочанства о строгости цензуре за време рата. Тангл је писао о сукобима и полемикама уредника и сарадника *Наше борбе* са немачким цензорима који су “често избацивали читаве параграфе, стриктно цензурисали текстове, убацивали своја тумачења и гледишта и обавезно немачке вести и тумачења“.[48]

Немачка цензура је редовно прегледала говоре председника „Владе народног спаса“. Бенцлер у једном од својих извештаја надлежном министарству, наводи да је дао инструкције Цензорском одељењу штампе да се у *Новом времену* не сме објављивати слика ни речи краља Петра.[49] У прилогу једног од следећих извештаја Бенцлер је доставио текст говора који је Недић требало да одржи преко Радио-Београда на годишњицу потписивања Тројног пакта. У поменутом извештају наводи се да председнику српске Владе није било дозвољено да одржи било који говор који претходно није био цензурисан и одобрен од немачких власти.[50]

Интересантно да се у већини немачких текстова отворено помиње, чак и препоручује другим народима контрола јавног мњења и подвргавање политике обавештавања интересима народа и војске. Аргументе за контролу јавног мишљења Гебелс је проналазио у чињеници да ниједан рат у историји није вођен без утицаја владе на јавно мишљење, чак ни у демократским земљама. Истицао је немачку отвореност и спремност да са друге стране омогући сваком неутралном странцу увид у њен јавни живот за разлику од Енглеза који су затворили читаве провинције и градове: „Код нас може сваки страни новинар слободно и несметано да телефонира и шаље телеграме у иностранство, док је у такозваној демократској Енглеској већ на почетку рата уведена цензура за телеграме послате у иностранство“. Пропагандисти су свакодневно извештавали о немачким успесима и непобедивости:[51] У перцепцији немачких пропагандиста Берлин је приказиван као центар немачке моћи и тешко уништив град са многим ранама, а Берлинци као грађани који су „после тешких ноћних бомбардовања брисали крваве сузе и са пркосном тврдоглавошћу одлазили на рад“. Слика немач-

47 ВА, група фондова На, К 60, Ф 5, бр. рег. 2/1-52.

48 Ратко Парежанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Минхен 1971, 475. О цензури у периоду окупације писао је и Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. Књига прва: На оштрици ножа*, Београд 1995, 290-291.

49 ВА, NAV-N-T-120, 200/153 515.

50 Ратко Парежанин, н.д, 475.

51 Објављен је Хитлеров говор о снази немачке војске и постојећим количинама муниције које су тобоже довољне да издржи притисак.: *„Велики говор вође Рајха. Нема ни једног противника кога не бисмо могли уништити постојећим количинама муниције. У службу ове борбе ми стављамо читав један континент“* уз Хитлерову фотографију, *Ново време*, 4. октобар 1941, 1, 3.

ког војника на фронту често је коришћена у Гебелсовим предавањима.

Немачку слику коју су Немци пласирали светском јавном мњењу преузимало је Одељење државне пропаганде. Домаћи пропагандисти су наведена поређења прилагођавали српском примеру и користили их приликом креирања слике регуларних одреда Српске државне страже.[52] Посебан корпус тема односио се на анализе немачке тактике, стратегије и особености немачке војске која је „јача од бетона и челика", дисциплине и духа немачког војника.[53] Домаћи пропагандисти су користећи слику немачких војника на фронту пласирали представу о њима као неустрашивим, непобедивим[54] и спремним да помогну српском народу у невољи.[55] *Ново време* је објавило низ чланака посвећених искључиво величању подвига и хуманости немачких војника.[56] Посебан публицитет пропагандисти су дали писму комесара Аћимовића немачком заповеднику фон Шредеру у коме му се захваљује на помоћи припадника немачке оружане силе пострадалом становништву у Смедереву и истиче њихово „високо схватање општељудских дужности".[57] Након авионске несреће у којој је страдао фон Шредер (односно подлегао последицама несреће) објављен је низ чланака у којима је наглашавано саосећање српског народа, посебно Смедереваца.[58]

Публициста Милан Банић анализирао је на стручан и критички начин у елаборату под називом „Поводом Недићеве оставке" последице посете и немачку политику на Балкану. Елаборат није објављен већ је коришћен у припремама и раду Одељења за пропаганду. Критикујући немачку пропаганду на Балкану и поред изузетног смисла за војну организацију и за вођење рата, посебно је истакао недостатак немачког смисла за политику и пропаганду према другим народима: „Мада су Немци оснивачи и најзаслужнији унапређивачи научне психологије они су очајно недуховити, кад се ради о третирању психе туђих народа. На пример, немачка пропаганда на Балкану (дабоме и немачка цензура) рекла је већ одавна „Ајде!" интелигенцији и практичној примени психологије!". Банић је о немачкој политици писао као о „колима у којима је један коњ упрегнут спреда, други позади, трећи с леве стране, а четврти с десне, па сваки коњ вуче у свом правцу-дабоме кола поскакују на месту и сваки час им прети да буду разваљена....Немачка политика на Балкану до сада је била негација политике."[59] Анализирајући начин односа противничких коалиција према малим народима у рату дошао је до закључка о сличности примењиваног обрасца: пропаганда Трећег Рајха оптуживала је англо-америчку и бољшевичку коалицију да мале народе сматра „монетом за поткусуривање", а истовремено се на Балкану руководила паролом „завади па владај". Вршена је „атомизација народних снага појединих народа, где се с народима још увек уприличују „борбе петлова". У наведеној анализи друштвене ситуације у Србији и региону, Милан Банић је кризу Недићевог режима видео као кризу читавог националног сектора у српству. Давање пуне власти Љотићу било би рискантно услед антагонизма између њега и Драже, између добровољаца и СДС-а, а мобилисао би већи део Србије и српства иако Љотићев покрет представља „уистину организовану, идеолошки најхомогенију, одушевљењем и борбеношћу задојену политичку групацију у савременој Србији."[60]

Било је случајева када је немачка цензура стопирала објављивање чланака домаћих аутора. Наведено је био случај и са чланком др Мирослава Спалајковића под

52 *„Подвизи незнаних бораца у пустињи. Узбудљива одисеја немачког поткоручника који је после пропасти свог авиона одржао одлуку: „Неће ме живог ухватити."*, *Ново време*, 21. мај 1941, 3.

53 Чланак С. К. : *„У чему је тајна немачких победа"*, *Ново време*, 13. јул 1941, 3.

54 Фотографија: *„Свуда где одјекне стари пруски победнички поклич „Victoria" војника Немачке, ту је непријатељ тучен и сатрвен."* , *Ново време, 18*. јул 1941, 1.

55 Фотографија „Београдске фотоагенције": *„Слике из наше земље: Свуда где се налазе немачки војници убрзо стичу и поверење младих и старих. На овој слици виде се српска деца, која су врло поверљива према немачким војницима"*, *Ново време*, 6. јун 1941, 3.

56 У једном од чланака, у коме се наводе последице великог пожара у Крушевцу када је изгорела радионица бомбона „Слога", налази се и велики поднаслов: *„Немачки официр улази у пламен и спасава заборављену девојчицу"*. Осим храбрости и ангажовања немачких војника на гашењу пожара посебна пажња указана је немачком спасиоцу., *Ново време*, 23. октобар 1941.

57 *„Захвалност за помоћ немачке војске пострадалом Смедереву"*, *Ново време*, 25. јун 1941, 1.

58 *„Смрт војног заповедника у Србији...Генерал противавионске артиљерије фон Шредер подлегао је последицама авионске несреће"*, *Ново време*, 29. јул 1941, 1.; *„Смрт генерала фон Шредера искрено је дирнула Смедеревце"*, *Ново време*, 31. јул 1941, 3.; *„Велики прилог Немачког Црвеног крста за Смедерево"*, *„Захвалност војног заповедника у Србији поводом великог броја писама и телеграма жалости поводом Шредерове смрти"*, *Ново време*, 6. август 1941, 1.

59 ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 8/3-1.

60 ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 8/3-5.

насловом: „Срамни трг“ у којем је аутор изнео сопствено виђење карактера Московске конференције (Трећа Московска конференција 18. октобар - 1. новембар 1943). Све се дешава „на срамном тргу у црвеној Москви“ на коме се Молотов, Идн и Хал „погађају“ о начину на који ће бити уређено друштво после рата. На конференцији је дошло до удруживања англоамеричког и јеврејског менталитета, као и склапања савеза плутократије са комунизмом у коме Енглези користе Стаљина у Европи против Немачке, а Американци планирају да га искористе у Азији против Јапана.[61] Као полазну тачку у предвиђању последица Московске конференције по мале народе Спалајковић је узео изјаву шефа Совјетске државне пропаганде Лозовског, поводом енглеско-совјетских разговора о судбини малих народа. Лозовски је у наведеној изјави нагласио да „Москва неће ни да чује за те разне комбинације емигрантског олоша“. Спалајковић је дао и својеврстан приказ стања у савезничкој коалицији и планова за даља ратна дејства: Лондон је капитулирао пред Москвом, мада избегава отварање другог фронта јер „штеди свој крв“, Совјети морају отворити други фронт на Западу „јер знају да време ради против њих и да могу, ако рат дуже потраје, бити побеђени, и на спољњем и на унутарњем фронту, и све неповратно изгубити...“ Стаљин је приказан као политичар лукавији од својих савезника који вреба моменат да се избави „из кљешта енглеског империјализма.“У закључку чланка Спалајковић је наговестио евентуално помирење Совјетског Савеза и Немачке од којег су највише страховале Америка и Енглеска у време Московске конференције. На основу забелешке на крају чланка можемо закључити да је немачка цензура забранила објављивање и поред тога што је добио одличну оцену. Забрана је уследила вероватно о закључку у коме се помиње могућност помирења Немачке са СССР, што је било недопустиво у датим тренуцима. Након овог чланка, на молбу Ђорђа Перића, др Спалајковић написао је за неку од немачких публикација чланак под насловом: „Бољшевизам и Срби“, својеврсну анализу настанка бољшевизма и улоге Јевреја у „култивисању и ширењу комунистичког микроба“.[62] Совјетски комунизам био је главни извор убрзаног дегенерисања и распадања Европе. Спалајковић је упоредио бољшевизам и националсоцијализам, по којем прва идеологија доноси „једнакост у беди“, а друга „једнакост у благостању“. Немачку војску приказао је као једину одбрану од инвазије „бољшевичких хорди“ и „комунистичких банди“.

Борба колаборационистичких власти против ширења гласина као облик цензуре

Као један од специфичних облика цензуре навели бисмо борбу владајућег режима против ширења гласина које представљају посебан аспект пропагандног деловања.[63] Због потребе за вестима у рату и страха од недовољне обавештености становништво је било жртва најразличитијих вести које су преношене на разне начине, најчешће неофицијелно.[64] Гласине су према Хансу-Јоахиму Нојбауеру[65] представљале „стратегију превазилажења комуникативних препрека“.[66] Гласине и представе о стварности су углавном биле непоуздане, али су могле својом сугестивношћу деловати на промену схватања и представа код људи, посебно у ратној свакодневици. Дошаптавање је остављало сугестивнији утисак на становништво него званична обавештења власти о неком догађају, те су сасвим логична настојања владајућих режима да сузбију ширење гласина.[67] Гласине и предсказања су као пропагандна појава имале значајну улогу у Другом светском рату из разлога што је за њихово ширење постојала погодна клима условљена драматичним ратним збивањима. Гласине су кружиле од човека до човека, од села до села, од града до града и стварале атмосферу несигурности и страха. Напори „Владе народног спаса“ за сузбијањем

61 ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 23/4-1.

62 Исто, бр. рег. 6/4-6.

63 Вуко Михаиловић је поделио гласине на: гласине застрашивања, спонтане и организоване гласине, подривачке и обмањивачке гласине., Vuko Mihailović, *Propaganda i rat*, Beograd, 1984, 92, Гебелс је крајем рата, без обзира на извесност исхода, наставио да шири вести о поразу бољшевика до ногу, ослобађању Берлина и промени немачког положаја на боље. У том циљу користио се свим техникама шаптачке кампање и пропагандом „од уста до уста“ како би пренео ове поруке, R. E. Herzstein, The War that Hitler Won. The Most Infamous Propaganda Campaign in History, London, 1978,34.

64 “Гласине живе од актуелности и узбудљивости догађаја, а циркулисање најчешће зависи и од занимљивости, важности и узбудљивости садржаја.“Vuko Mihailović, *Propaganda i rat*, Beograd, 1984, 192-193.

65 Ханс-Јоахим Нојбауер, *Фама: историја гласина*, Београд, 2010, 14.

66 Исто, стр. 123.

67NДетаљније о проблематици гласина видети у: Ранковић Ј. Драгутин, *Свакодневни живот под окупацијом – искуство једног Београђанина 1941-1944*, приредили Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, Београд 2011.

гласина интензивирали су се пред крај рата, укључујући и стални напор да се утврде центри ширења гласина и пронађе најефикаснији начин за њихово неутралисање. Уведена је строга контрола и цензура информација од стране окупаторских и домаћих власти. [68] Контстантно је ометана фреквенција Радио-Лондона, а целокупна ситуација додатно је отежавана непоузданим вестима које су стизале са фронтова. У једном од немачких упутстава за пропаганду из марта 1943. године помиње се склоност Срба да поверују „пропаганди шапутања“: „Српски народ верује у гласине и ревносно их шири даље, а одбацује као непријатељску пропаганду све што потиче од Немаца.“

У оквиру анализе распростирања гласина, осим званичних мера власти за спречавање њиховог ширења, треба узети у обзир и пласирање гласина у народу од стране владиних пропагандиста како би се умањио утицај непријатељских гласина. У овом „рату гласинама“ наведени случај можемо навести као пример тзв. „црне пропаганде“ у којој преносиоци порука користе лажни идентитет и организовано шире гласине. Наведеним средсатвима колаборационистичка влада служила се у склопу вршења суспензивне цензуре. Посредовање је најчешће вршено дошаптавањем преко агената убачених међу становништво на разне начине уз контролу надлежних немачких власти. Београд је у то време био главни центар из кога су се ширили гласине, а према извештајима Одељења за државну безбедност није заостајало ни Ваљево. Главни извор обавештавања становништва и стална инспирација за стварање и ширење гласина, током читавог ратног периода, посебно у градовима, био је Радио-Лондон, коме је становништво поклањало више пажње него Радио-Москви и Слободној Југославији.

Комесарска управа је била свесна опасности ширења атмосфере дезорганизованости на окупираној територији. Комесар за Министарство народне привреде објавио је *Наредбу у циљу сузбијања нерада у градовима, по варошима и селима*, како би се онемогућило прекомерно ширење разних гласина и становници усмерили на продуктиван рад, посебно земљорадници којима је власт сугерисала обавезно обрађивање „сваког парчета земље“. Председници градских и сеоских општина били су овлашћени за предузимање казнених мера према нерадницима и беспосличарима.[69] Цензурисање гласина није било могуће у екстремним ратним условима. Пијаце су биле једно од места на којима се одвијао сусрет села и града и посебно погодне за размену вести, с обзиром на ограничено кретање становника уз одређене дозволе за улазак и излазак из градова.

Немачке на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године била је подстицај за разна нагађања о исходу рата и процене реалне снаге Вермахта. Причало се о могућности победе над Трећим Рајхом уз уверење о снази Руса „који ће врло брзо изаћи на крај са Хитлером“. Према одређеним сачуваним сведочанствима шириле су се гласине о доласку руских и британских падобранаца и скором завршетку рата, а наведену врсту вести пласирали су углавном комунисти.[70] У оваквој атмосфери причало се и о руском магнету огромне привлачне снаге који ће једним потезом уништити немачку авијацију.[71] Немачка антисовјетска пропаганда покушала је да овим гласинама о крају рата и совјетској надмоћи парира критиком совјетског поретка како би народ заплашила и пасивизирала, али у истом није остварила већи успех имајући у виду чињеницу да је просечан српски становник села био углавном необавештен о организацији совјетског друштва.

Једна од првих званичних мера домаћих власти за превентивну цензуру ширења гласина[72] била је *Обзнана управника града грађанима Београда о одржавању реда и о сузбијању неистинитих гласова.*[73] Униформисани и цивилни органи Управе града Београда добили су овлашћење да казне сва лица “која настоје ширењем неистинитих гласова да наруше ред и мир“, ако је потребно и применом оружане силе. Одељење за државну заштиту Министарства унутрашњих послова било је задужено за сузбијање „фантастичних и алармантних вести о току

68 *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*/ приредио др Александар Стојановић, Београд 2015, 17-88.

69 *Наредба* комесара за Министарство народне привреде од 26. маја 1941. године, Војни архив (у даљем тексту ВА), група фондова Недићеве архиве (у даљем тексту група фондова Нда), К 60, бр. рег. 7/1-3.

70 Зборник НОР-а, XII-1, стр. 181-182.

71 Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост, Историја Равногораца чачанског краја 1941-1945*, стр. 90.

72 Маријана Мраовић, „Рад „Владе народног спаса“ на сузбијању гласина“, *„Записи“-Годишњак Историјског архива Пожаревац,* година V, број 5, Пожаревац 2016. године, стр. 147-153.

73 *Ново време*, 25. јун 1941.

рата између Немачке и Совјетске Русије."[74] Министарство унутрашњих послова је 2. јула 1941. године издало *Наредбу (распис) свим среским начелницима и жандармеријским станицама у земљи*[75] која садржи детаљна упутства за сузбијање и потпуно неутралисање утицаја непријатељске пропаганде.[76] Центар шаптачке пропаганде, према виђењу једног од новинара *Новог времена*, био је Београд из кога се она ширила даље по целој Србији.[77] Аутор поменутог чланка навео је конкретне примере вршења ове пропаганде, чији су главни преносиоци: београдска господа, имућнији привредници, црноберзијанци и фаворизовани чиновници.[78]

Одељење за државну заштиту означило је комунисте као главне носиоце непријатељске пропаганде о чему сведоче бројне сачуване анализе о ширењу „измишљених и лажних вести, вешто скројених и дотераних за припросту, лаковерну и наивну душу нашег народа" што је био „први корак у психичкој припреми народних слојева за саботажу". Други корак у психичкој припреми био је растурање летака „са измишљеном и тенденциозном садржином" у којима би се народ позивао на непослушност према полицијским и жандармеријским органима и на борбу против окупаторских власти.[79] Управник града Београда Драги Јовановић донео је *Обзнану* којом се свако лице које подржава партизанску акцију на било који начин сматра кривим, а остали грађани дужни су да пријаве ова лица.[80] Председништво Министарског савета регулисало је сузбијање гласина и у редовима државних службеника већ поменутом *Уредбом о уклањању национално непоузданих службеника из јавне службе*. У оквиру ове уредбе постојао је део који се конкретно односи на уклањање из службе због „ширења лажних вести које ремете мир и уносе забуну".[81] Покушај суспензивне цензуре гласина на локалном нивоу резултирао је доношењем *Наредбе број 20.* председника Владе о затварању сеоских кафана.[82] Недић је кафане прогласио „седиштима и својином партијских кортеша", чије повећање доприноси претварању већине села у варошице у којима су сељаци одвајани од њива и породица постајали лаке мете за вршење пропаганде шапутањем. Управо су кафане биле на мети суспензивне цензуре као „места за тровање и разарање народног организма и његових моралних вредности" и препрека коју је требало уклонити како би се умањио утицај непријатељске пропаганде.

Покушаји колаборационе управе за сузбијање ширења гласина, на основу записника са конференција које су чланови српске владе одржали са окружним начелницима током фебруара 1942. године, били су успешни само у одређеним случајевима те је констатована појачана активност непријатељске пропаганде у Београду и у појединим окрузима.[83] Као један од центара пропаганде дошаптавањем помиње се Ниш, као и Нишки, Лесковачки и део Крушевачког округа. На овим територијама био

74 Извештај Министарства унутрашњих послова о општој ситуацији у земљи од 2. јула 1941. године, ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 3/2-2.

75 Наредба Милана Аћимовића среским начелницима од 15. јула 1941. године. Среским начелницима је сугерисано да одмах након пријема расписа организују све неопходне мере ради адекватног одговора на непријатељску пропаганду: састану се са председницима општина као подређенима у ланцу управљања и упуте их у рад са виђенијим домаћинима који су требали бити следећа инстанца у спровођењу контрапропаганде у директном контакту са народом.

76 У наредби Милана Аћимовића коју је Одељење јавне безебедности доставило Одељењу за државну заштиту 12. јула 1941. године, под тачком 3. наводи се као основни задатак власти „да спречи и у корену угуши свако пијанчење и бекријање, нерад и ленствовање, туче и свађе, коцкање и неморал сваке врсте и да се са свима прекршитељима одмах и по закону најстрожије поступа, кажњавајући их осетним казнама затвора и принудним радом." У наведеном документу непријатељска пропаганда назива се „лажном, измишљеном, анационалном и опасном", пропагандом због које могу страдати не само појединци, већ и њихове породице, читава села и градови., ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 39/1-1, Изјава Милана Аћимовића под насловом: „Недела извесног малог броја људи која се тешко могу осветити целом српском народу", *Ново време*, 14. јул 1941.

77 Чланак „Улога саботера у политичком и привредном животу", *Ново време*, 18. септембар 1941.

78 Чланак „Борба за рад и мир", *Ново време*, 9. октобар 1941.., У наставку борбе против непријатељских гласина, у чланку објављеном у *Новом времену* под насловом „Чињенице и ми" јавности се презентују „реални" подаци о стању на Источном фронту, како би се „залуђеном свету објаснило да Совјети заиста нису доспели већ-до Панчева", *Ново време*, 9. октобар 1941.

79 ВА, група фондова Нда, К 29, бр. рег.14/2-12.

80 У *Нашој борби* објављен је чланак под насловом „Смртна казна за комунистичке јатаке у Београду" са текстом *Обзнане*, 14. децембар 1941.

81 ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 9/3-1.

82 *Ново време*, 7. децембар 1941.

83 ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег 21/2, Записник са прве конференције чланова српске владе са окружним начелницима одржане 5. фебруара 1942. године: Излагање Драгог Јовановића., Маријана Мраовић, „Улога представника локалне управе у пропаганди Владе народног спаса крајем 1941. и у првој половини 1942. године", *„Записи"-Годишњак Историјског архива Пожаревац,* година II, број 2, Пожаревац 2013. године, стр. 156-163.

је присутан константан страх становништва услед свакодневних гласина о партизанској одмазди.[84] Извештаји Министарства унутрашњих послова у првим месецима 1942. године потврђују постојање поменуте атмосфере страха и несигурности у Србији.[85] На основу извештаја крагујевачког окружног начелника о општој ситуацији у округу у другој половини фебруара 1942. године можемо закључити да је шаптачка пропаганда имала успеха: дошло је до нагле промене расположења код немачке војске у овом округу након гласина о скоријем нападу комуниста. Приликом анализе расположења у народу крагујевачки окружни начелник истакао је већу наклоност према Дражином покрету, као и ширење вести о његовој скорој акцији у овим областима.[86] У Наредби окружним начелницима од 3. марта 1942. године председник владе захтевао је енергичну активност на нивоу округа и срезова ради коначног отклањања комунистичких и свих других сумњивих елемената и против ширења разних непроверених и алармантних вести. Наведена активност подразумевала је примену суспензивне и репресивне цензуре. [87]

Начелник Краљевачког округа Д. Маринковић је у извештају председнику владе о јавној безбедности и политичким приликама у округу поднетом 10. јуна 1942. године изнео низ компромитујућих оптужби на рачун бившег окружног начелника Милије Диковића. Према наводима ових оптужби Диковић је одржавао честе конференције са свештеником Обућином, бившим секретаром Радованом Браловићем и Момчилом Балићем, шефом одсека пропаганде у Краљеву. Маринковића су највише погодиле оптужбе на његов рачун, посебно гласине о томе да је припремио списак од стотину најугледнијих људи у Краљеву за таоце, као и да је спреман да исти уручи немачким властима уколико буде потребно. Маринковић је морао лично да разуверава забринуто становништво које је након ових гласина тражило објашњење, а потом је Балића удаљио са места шефа Одсека за пропаганду.[88] Средином јуна 1942. године, у склопу борбе против гласина објављен је плакат под насловом „Ко и даље упропашћава српски народ“, са потписом министра пошта, телеграфа и телефона Јосифа Костића. Министар је критиковао вести пласиране из Лондона о победи Драже Михаиловића над Недићевом војском и заробљавању 25.000 војника, као и гласине о исплати народу свих реквизиционих признаница које би Дража издавао ради издржавања његове војске.[89]

Борба домаћих власти против пропаганде дошаптавањем настављена је и током 1943. године уз обилато коришћење различитих механизама цензуре. Ипак, страх од репресалија био је код становништва несмањен, што је условило даље прилажење покрету отпора. У пролеће 1943. године се масовно веровало у слом немачке државе, а поново су се шириле разне стварне или измишљене вести о победама савезника, посебно у унутрашњости Србије. Причало се о усташким злочиним, лешевима по Дунаву и Сави, а од стране представника власти су распростирне вести да су Срби у лондонској влади запостављени и да су Хрвати надвладали. Председник Владе је решење проблема ширења гласина видео у делимичном уклањању носилаца ових активности путем упућивања одређених лица на обавезни рад у Немачку.[90] Прво је требало сачинити спискове непожељних лица, потом их постепено и разним начинима уклонити из села и послати у Немачку.[91]

Истовремено са применом цензуре је вођена контра пропаганда намењена креирању негативног става јавног мњења.[92] Објављен је плакат са потписом председника Владе упућен „браћи Србима и сестрама Српкињама“ са захтевом народу да не нарушава мир и ред у земљи, а посебно „да одбаци све лажне гласове који желе да га одвуку у нову несрећу“.[93] „Влада народног спаса“ је сматрала значајним гласине које би пуштене у правом тренутку могле

84 ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег 21/2, Записник са друге конференције чланова српске владе са окружним начелницима одржане 6. фебруара 1942. године: Излагање начелника Ч. Младеновића.

85 ВА, група фондова Нда, К 20, бр. рег.11/3-1. У *Народним новинама* се у чланку под називом „Сваки на своје место“ осуђује интелигенција: учитељи, попови и економи као кривац за народно страдање коме треба забранити свако политичко деловање у народу., *Народне новине*, 28. јануар 1942.

86 Извештај Окружног начелства округа Крагујевачког Одељењу за државну заштиту Министарства унутрашњих послова од 27. фебруара 1942. године.

87 ВА, група фондова Нда, К 60, бр. рег.16/1-1.

88 ВА, група фондова Нда, К 21, бр. рег.57/1-1.

89 Плакат *„Ко и даље упропашћава српски народ“*од 14. јуна 1942. године.

90 У чланку објављеном у *Обнови* 21. септембра 1942. године говори се конкретно о упућивању на принудни рад.

91 ВА, група фондова Нда, К 20 А, бр.рег. 36/2-1.

92 Плакат *„Генерале Дражо, остави нас на миру!“* од 5. априла 1943. године.

93 Плакат *„Браћо Срби и сестре Српкиње“* од 24. септембра 1943. године., плакат *“Браћо Срби“*, ВА, група фондова Нда, К 9, бр.рег.2/2-2.

прозроковати већу штету и утицати на јавно мњење које је било пријемчиво за разне утицаје и пријем различитих пропагандних садржаја. Без ревносног вршења цензуре у тренуцима када је она била могућа и примењива случајеви променљивости мишљења јавног мњења због неинформисаности истог били би бројнији. У супротном били би ометени или онемогућени било какви покушаји преобликовања политичке свести код маса.[94]

У другој половини 1943. године власти су и даље биле забринуте због ширења „друштвене епидемије", односно шаптачке пропаганде која је погађала државне интересе. Настављено је са објављивањем упозорења народу и Недићевих наређења против ширења гласина. *Обнова* и *Ново време* објавиле су наређење председника владе против преношења лажних вести уз обавезну примену *Уредбе о телесном кажњавању* и јавно истицање имена криваца и њихове кривице.[95] Становништву је поручивано да „не верује непријатељској, већ само пропаганди домаћих власти, заснованој на истини и на потреби генерала Недића да очува ред и мир".[96]

Постојеће разлике у начину подношења окупације и животу становника под окупаторским режимом варирале су од округа до округа, од града до града, али су биле посебно видљиве по питању живота у граду и на селу. Српско село је почетком 1944. године и даље било наклоњено четницима, док су у градовима, посебно и Београду постојале поларизације на прокомунистичке и пронемачке кругове. Почетак 1944. године донео је низ нових гласина о коначном поразу Немачке. Немачки извори из овог периода извештавају да су и они Срби који су радили у окупационом апарату били, како је забележио Георг Кисел, прикривено, а делом и отворено верни Краљу у коме су видели симбол заједнице која би се једног дана могла успоставити. Слично расположење владало је и према генералу Михаиловићу.[97] Почетком пролећа 1944. године када је савезничка авијација појачано дејствовала на немачке положаје у Румунији и остатку Балкана почело је принудно спуштање америчких падобранаца и другог персонала који су углавном добијали помоћ од Југословенске војске у отаџбини. Гласине о савезничкој победи и крају рата биле су поново актуелизоване.[98] У Србији је било области у којима се причало о споразуму између четника и Недићеве администрације како би се становништво ослободило вишеструког потраживања.

Савезничко бомбардовање Ниша и Београда у априлу 1944. године било је повод за пропагандну кампању „Владе народног спаса", а уз организовану пропаганду ширене су и разне вести. Пропаганду дошаптавањем и спекулисање о победницима у рату и уређењу Србије након рата било је немогуће зауставити, тако да су власти покушале да је контролишу у извесној мери. У „Прогласу Владе народног спаса српском народу" објављеном након бомбардовања посебан део односио се на саветовање народу да се свим средствима бори против гласина.[99] Објављен је и „Проглас владиног комесара" Драгог Јовановића у коме се становништво Београда и околних срезова уверава у способност српске владе да санира последице бомбардовања, али се поново апелује на становништво да не ремети ред и мир.[100]

Током августа 1944. године ситуација на фронтовима била је наклоњена савезницима, а уследиле су и промене на унутрашње политичком плану дела окупиране српске територије. „Влада народног спаса" настојала је предузимањем низа мера да задржи конторолу и супротстави се „најезди комунизма": „Јер једнога дана, окупатор ће отићи из земље, али ће комунисти остати..." Припремано је јавно мњење за немачко напуштање српске територије: „Окупатора, ако буде из било којих разлога почео да напушта земљу, нико не сме нападати нити узнемиравати". Поново су активирани преки судови, на основу *Уредбе о преким судовима* од 16. септембра 1941. године.[101]Постепена кулминација ситуације на фронтовима и назирање скорог краја и победника у рату био је повод даљем ширењу гласина и разних вести о исходу рата и уређењу нове државе.

94 Чланак "Судбина и опстанак наш зависи од нашег рада у будућности", *Наша борба*, 1. март 1943.

95 „Наредба бр. 39 председника Министарског савета од 7. октобра 1943. године: „Не проносите лажне вести!", *Обнова*, 8. октобар 1943. године; *Ново време*, 8. октобар 1943,3.

96 *Обнова*, 8. октобар 1943. године.

97 Коста Николић, Страх и нада у Србији 1941-1944. године: свакодневни живот под окупацијом, Београд, 2002, стр. 240.

98 Исто, стр. 251.

99 ВА, група фондова Нда, К 9, бр. рег.42/1-1, „Проглас Владе народног спаса српском народу", април 1944. године,

100 „Проглас владиног комесара", 19. април 1944. године.

101 Наредбом председника српске владе од 31. августа 1944. године посебно је регулисана казна за пропаганду шапутањем., ВА, група фондова Нда, К 34, бр.рег. 7/3-4.

Закључак

Историјат цензуре је истовремено и историја настанка, промене значења појма и схватања начина примене цензуре. Појава цензуре у медијима, као институционализованог механизма забране јавно употребљене писане или изговорене речи или фотографије, услед опасности по државу, друштвени или морални поредак, може се сматрати и једним од облика пропаганде. Цензура и пропаганда обављане су углавном преко министарстава, пропагандних одсека или прес-бироа и одељења. Захваљујући примени модерних средстава пропаганде, као што је био радио, емитоване пропагандне поруке имале су много шири утицај и биле су доступне у више држава, а било је теже ограничити доступност информација и обликовати јавно мњење у појединим случајевима. Отпочела је нова врста сукоба, такозвани рат информацијама и сукоби непријатељских пропагандних мрежа појединих земаља.

Уколико имамо у виду чињеницу да је цензура у рату била специфична самим тим што је спровођена у ратно време, а потом да су се временом развијале и пропагандне технике и средства што је усложњавало и отежавало цензурисање, односно ограничавање могућности пријема разноврсних пропагандних садржаја, можемо закључити да су процес и начин вршења цензуре у Другом светском рату били сложенији и захтевнији него у Првом светском рату и у међуратном периоду.

Све учеснице у рату користиле су најмасовнија пропагандна средства: радио, штампу, плакате и филмове, у мери у којој су биле у могућности да финансирају сопствену пропагандну машинерију. Такође, све су настојале развити и механизме цензуре којима би спречили ширење непожељних садржаја путем наведених пропагандних средстава. Пропаганда и цензура имале су значајну улогу у немачкој управи на окупираној српској територији. Цензура пропагандних садржаја била је свакодневна. Пропагандно одељење Југоисток сарађивало је директно са Одељењем државне пропаганде „Владе народног спаса“, прегледало и цензурисало све материјале који су били намењени за даље дистрибуирање, редиговало и цензурисало чланке и говоре које су требали да држе чланови Владе, министри и референти за пропаганду. Вршење цензуре и њени ефекти су зависили од више чинилаца, а у највећој мери су се сводили на способност носилаца цензорске делатности да оправдају своје виђење друштвено-политичке ситуације и положаја одређених друштвених категорија, као и начин на који је најбоље утицати на објекте пропаганде, уколико наведено не угрожава немачке интересе. Вршена је строга контрола свих писаних садржаја предвиђених за објављивање путем штампе или радио-говора, предавања, народних зборова и разних културних и политичких манифестација. Контрола и цензура штампе незаобилазно је питање у анализи пропагандног рада Савета комесара, а потом и „Владе народног спаса“. Један од специфичних облика цензуре представљала је борба владајућег режима против ширења гласина које представљају посебан аспект пропагандног деловања. Истовремено са применом цензуре је вођена контра пропаганда намењена креирању жељеног става јавног мњења. „Влада народног спаса“ је сматрала значајним гласине које би пуштене у правом тренутку могле прозроковати већу штету и утицати на јавно мњење које је било пријемчиво за разне утицаје и пријем различитих пропагандних садржаја. Без ревносног вршења цензуре у тренуцима када је она била могућа и примењива случајеви промењивости мишљења јавног мњења због неинформисаности истог били би бројнији

Необјављени историјски извори

ВОЈНИ АРХИВ

- група фондова: Војска Кнежевине/Краљевине Србије (Војска Краљевине Србије)
- група фондова: Војска Краљевине Југославије
- група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива)
- група фондова: Немачка окупаторска војска (Немачка архива)

АРХИВ СРБИЈЕ

-фонд: Министарство просвете и вера 1941–1944. Одељење за високо образовање и народну културу.

Објављени историјски извори

1. Николић, Коста, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*, Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Штампа и периодика

1. *Лист уредби војног заповедника у Србији*
2. *Службене новине* (окупирана Србија 1941–1944)
3. *Ново време*
4. *Наша борба*
5. *Обнова*
6. *Понедељак*

Литература:

1. Алексић, Драган, *Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату*, Ослобођење Београда 1944. године, Зборник радова, Београд, 2010.
2. Бригс Аса, Берк Питер, Друштвена историја медија, Београд: Клио, 2006.
3. Волк, Петар, Раша, *Едиција Театрон*, Београд: Музеј позоришне уметности, 1975.
4. Вукићевић, Дејан, Non imprimatur или Цензура у библиотекарству и издаваштву, друго издање, Нови Сад: Прометеј, Лазаревац: Библиотека „Димитрије Туцовић“, 2021.
5. Kešetović, Želimir, *Cenzura u Srbiji*, Beograd: Zadužbina Andrejević, 1998.
6. Мајданац, Боро, *Позориште у окупираној Србији 1941-1944*, Београд, 2011.
7. Марковић Никола, Филиповић Даница, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941-1944*, Београд, 2012.
8. Mihailović, Vuko. *Propaganda i rat.* Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1984.
9. Мраовић, Маријана, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941-1944*. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2019.
10. Мраовић, Маријана, „Кинематографска делатност као облик пропаганде Недићеве владе у окупираној Србији 1941-1944. године“ у: *Други светски рат 75 година касније*. Том 1 / [главни и одговорни уредници Далибор Денда, Бојан Б. Димитријевић, Дмитар Тасић]. Зборник радова : Институт за стратегијска истраживања : Институт за новију историју Србије : Институт за савремену историју ; Бања Лука : Универзитет, Београд 2021, стр. 407-432.
11. Мраовић, Маријана, „Улога представника локалне управе у пропаганди Владе народног спаса крајем 1941. и у првој половини 1942. године“, *„Записи“-Годишњак Историјског архива Пожаревац,* година II, број 2, Пожаревац 2013. године, стр. 156-163.
12. Мраовић, Маријана, „Организација позоришног живота у окупираном Београду у духу програма националне обнове и духовног препорода“, *„Записи“-Годишњак Историјског архива Пожаревац,* година X, број 10, Пожаревац 2021, стр. 201-215.
13. Мраовић, Маријана, „Пропаганда домаће управе у Србији 1941-1944. године“. У: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941-1944. године. Научни погледи.* Зборник радова са округлог стола на Филозофском факултету у Београду у јуну 2016. године, 123-159. Београд: Музеј жртава геноцида, 2017.
14. Мраовић, Маријана, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић. *Србија и Пожаревац у Другом светском рату-окупациона управа, избеглице и просвета*. Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015.
15. Николић, Коста, *Страх и нада у Србији 1941-1944. године: свакодневни живот под окупацијом*, Београд, 2002.
16. Николић, Коста, „Немачка пропаганда у Србији 1941-1945“, *Југословенски историјски часопис*, бр 1, (1997).
17. Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992.
18. Scammell, Michael, *Cenzura i njena istorija*, prevela Biljana Meseldžija, U: Književna kritika-God. 32, br.9-10 (septembar-oktobar 1986), 55.
19. Стојановић, Александар и др. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944. том I*, Београд: „Филип Вишњић“, 2015.
20. Стојановић, Александар и др. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944, том II*, Београд: „Филип Вишњић“, 2017.
21. Tomić, Zorica, *Komunikologija*, Beograd: Fakultet za kulturu i medije, Megatrend univerzitet, 2006.
22. Шкодрић, Љубинка *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд: Архив Србије, 2009.

THE PHENOMENON OF CENSORSHIP ON THE TERRITORY OF OCCUPIED SERBIA IN WORLD WAR 2

The occurrence and forms of censorship on the territory of occupied Serbia in World War 2 were connected to the fact that the German occupation government needed to establish control over the Serbian economy and to some extent culture and education. Furthermore, their need was to control the collaborationist government of the Council of commissioners and the Government of National Salvation. The propaganda work of the collaborationist government, institutionalized by the Department of State propaganda of the Council of the Ministers of Serbia, was organized according to the needs of German propaganda and censorship.

This article was written primarily on the archival material from the Military and Defense Archives of the Republic of Serbia. The meaning of censorship as an institutionalized mechanism of forbidding any form of propaganda was analyzed. This work also analyses the German organization of propaganda, censorship apparatus and its influence on the activities of collaborationist government in occupied Serbia.

The battle of collaborationist government against the rumor spreading is presented as a form of censorship. The typical examples of censoring the material for publishing or already published in various media of occupied Serbia were analyzed. This censorship was made in order to shape public opinion and its adjusting to the needs of the occupator.

Key words: Serbia, World War 2, collaboration, domestic government, censorship, propaganda

Др Владимир КРИВОШЕЈЕВ[1]
Народни музеј Ваљево
Република Србија

UDK: 94:616.921.5(497.11 Пожаревачки округ)"1918/1919"(093.2)

Изворни научни рад.

ПОСЛЕДИЦЕ ПАНДЕМИЈЕ ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ У СЕЛИМА ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУГА

Сажетак: Сматра се да је од пандемије шпанске грознице, која је од 1918. до 1919. године захватила целу планету, оболело око пет стотина, а да је умрло око педесет милиона људи. Ескалирала је непосредно по пробоју фронта а врхунац је достигла у тренуцима одушевљења и еуфорије због ослобођења. Циљ овога рада је да укаже на последице које је пандемија имала на делу територије Пожаревачког округа, за који постоје доступне књиге умрлих. Рад указује да је током пар месеци трајања другог, морталног таласа пандемије, у јесен 1918. године, у селима Пожаревачког округа умрло вероватно више од 2% житеља.

Кључне речи: епидемија 1918, пандемија, шпански грип, шпанска грозница, Пожаревачки округ, Пожаревац, Први светски рат.

Сматра се да је од пролећа 1918. до пролећа 1920. године, током пандемије шпанске грознице која је, захватајући целу планету, а по свему судећи почела да се шири из Сједињених Америчких Држава, умрло више од педесет милиона људи (од петсто милина оболелих), што је чинило око 3% светске популације. Досадашња сазнања указују да се пандемија ширила у три главна таласа. Први је наишао током пролећних и летњих месеци 1918. године и имао је релативно слабе последице. Други, јесењи је био веома снажан, и апсолутна већина жртава пандемије је тада подлегла болести. Трећи налет је наступио током зимских месеци 1919. године; био је осетно слабији, али се и у време његовог удара уочавају смртне последице. Блажи епидемијски удари се настављају и током наредних зима, с тим што се за удар из 1920. све чешће наводи да је био четврти талас, са којим се шпанска грозница стапа са сезонском појавом грипа.[2]

Смртност није била свуда иста. Највећа је била у заосталим колонијалним државама, са ниским стандардом живота. У Индији је страдало око 5% становништва. Насупрот томе, у Сједињеним Америчким Државама страдало је око

1 Аутор је историчар, културолог, музеолог. Дипломирао на одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, докторирао на катедри за менаџмент у култури Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду. Стекао је звања ванредног професора, научног сарадника и музејског саветника. Запослен у Народном музеју Ваљево, на радом месту музејског саветника – историчара; претходно обављао послове кустоса педагога, кустоса историчара и директора установе. Током његових директорских мандата Музеј је два пута добио награду Музејског друштва Србије за најбољи музеј (2005. и 2008), као и награду „Туристички цвет“ Туристичке организације Србије (2013). Ангажован као предавач на Високој школи за комуникације у Београду и ваљевском одсеку Академије струковних студија Западна Србија. По позиву учествује у наставним процесима и у другим високошколским институцијама. Лауреат је награде Националног оделења *ICOM*-а за најбољег кустоса у 2012. години и награде Фонда Драгојло Дудић, за историографски рад. Стручним и научним активностима интердисциплинарно повезује сфере историографије, културологије, музеологије и културног туризма. Аутор је више тематских изложби и сталних музејских поставки, као и више десетина научних радова, међу којима су и монографије: „Управљање баштином и одрживи туризам“, „Музеји, публика, маркетинг – сталне музејске поставке и Његова Висост Посетилац“ и „Музеји, менаџмент, туризам – ка савременом музеју од теорије до праксе“. Као историчар бави се националном прошлошћу у новом веку са аспекта догађајне и друштвене историји и историје медицине (члан је Секције за историју медицине Српског лекарског друштва). Поред више десетина чланака аутор је и коаутор књига: „Војвода Јаков Ненадовић – скице за биографију“, „Ваљево, настанак и развој града – прилози за урбану историју града од првог помена до почетка 20. века“, „Ваљево – град болница 1914/15. године“, „Створене да сведоче – фотографије др Аријуса ван Тинховена са балканских ратишта 1912--1916“, „Др Милан Пецић – аутобиографија најстаријег пуковника српског санитета“ (рукопис награђен од Фондације „Драгојло Дудић“) и Епидемија шпанске грознице у Србији 1918-1919. Радови доступни на *Researchgate* порталу: https://www.researchgate.net/profile/Vladimir_Krivosejev

2 Видети у: Milorad Radusin, *The Spanish Flu : Part I: the first wave*, Vojnosanitetski pregled 69(9) (2012), 812–817 и: Milorad Radusin, *The Spanish Flu : Part II: the second and third wave*, Vojnosanitetski pregled 69(10) (2012), 917–922 и: Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918-1919, са посебним освртом на Ваљевски крај*, Нови Сад–Београд, 2020.

0,5% популације. У Европи је умрло око 1,1% становника континента, али је по државама смртност била различита: у Британији 0,35%, у пространој вишенационалној Аустроугарској 1,61%, а у Бугарској и Грчкој више од 2%.[3]

Истраживања реализована током 2020. и 2021. године, резултирала су процену да је у Србији од шпанске грознице страдало између 2,5 и 3,5% становништва. Ако се базирамо на просек од око 3%, можемо да закључимо да је светска пандемија однела животе више од 100.000 житеља посткумановске Србије.[4] Истраживања су такође указала да је смртност била релативно мала у урбаним срединама и селима у непосредној близини градова и вароши, а знатно већа у удаљенијим, забаченијим крајевима. Уочене разлике у смртности између урбаних и руралних средина се тумаче сплетом повезаних околности везаних за разлике у здравствено-хигијенским навикама, култури становања, материјалног стања, сниженог степена имунитета услед ратних потешкоћа које су утицале и на исхрану као и стресно стање, доступности лекарске неге и сл.[5]

Главни историјски извори који указују на појаву и последице шпанске грознице у Србији су црквене књиге умрлих, али њихова анализа је отежана разноврсним потешкоћама. У појединим парохијама црквене књиге нису сачуване. Тамо где јесу, негде за поједине периоде уопште нису вођене, понегде су накнадно, ретроактивно допуњаване, а у парохијама где није било тих проблема, због велике смртности а малог броја свештеника ажуриране су са закашњењем, што отвара питање препознавања узрока смрти. Народ је умирао масовно, скоро искључиво без лекарског надзора. Лекара и свештеника који су водили протоколе, било је мало. Свештеници су упокојене, нарочито оне из забаченијих села, регистровали са закашњењем, углавном на основу саопштења ближњих. Уз то, болест је била непозната и њен данас уобичајен назив још није био опште прихваћен. Зато се за умрле од до тада непознате заразе уписују различити појмови: *шпански грип*, *шпанска инфлуенца*, *шпанска грозница*, па и *шпанска маларија*, али и само: *грип*, *инфлуенца*, *грозница* (и синоним: *врућица*), као и *назеб*, али и *заразна инфлуенца* па и *наступна грозница*. Срећу се и уписи са називима од раније познатих болести за које се знало да односе велики број живота, као што су *тифус* и *маларија*. Неретко за бројне умрле као узрок смрти је уписивано и *запаљење плућа*, које је фактички било фатална последица шпанске грознице.[6]

Истраживање пандемије на територији Браничевског округа

Истраживања последица шпанске грознице на територији Браничевског – Пожаревачког округа су ограничена недоступношћу књига умрлих, попут оне из самог Пожаревца и неажурним вођење других које су доступне и похрањене у Историјском архиву Пожаревац.[7]

Територија данашњег Браничевског округа се после окупације крајем 1915. године нашла у оквиру бугарске окупационе зоне, тако да је бугарска црква преузела све црквене послове, због чега су српски свештеници престали да воде матичне књиге. Зато се у протоколима појављује празнина за период од краја 1915. до ослобођења у јесен 1918. године. Истина, срећу се и ретки уписи који се односе на смртне случајеве и у том интеррегнуму, али су они спорадични, вероватно настали касније, ретроактивно.

3 Према различитим радовима; синтетизовано у: Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*.

4 Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији, 241-242*. Процена је начињена као полазна радна хипотеза, подложна корекцијама на основу будућих темељних истраживања са знатно шире територије. Заснована је на чињеницама да су досадашња истраживања указала да је на територији Ваљевског среза умрло 2,37% житеља (Владимир Кривошејев, *Последице шпанске грознице у Ваљевском срезу*, Историја 20. века 1, Београд, 2021, 35-52), у Трстеничком срезу 3,74% (Томислав Миленковић, *Трстеник и околина у Првом светском рату*, Београд–Трстеник, 161-162), у Каменичком срезу 4,25% (Владимир Кривошејев, Јелена Кривошејев и Ален Радосављевић, *Последице пандемије шпанске грознице у Каменичком срезу*, Војноисторијски гласник 2, Београд, 2020, 56-86), а у Златиборском срезу око 5% (Милисав Ђенић, *Епидемија тифуса и шпанске грознице на Златибору*, Ужички зборник 14, Титово Ужице, 1985, 151–164), док је на територијама Зајечарског, Бољевачког, као и Алексиначног и Моравичког среза и Смедеревског округа смртност била осетно мања, по око 1%, уз извесна одступања (Јелица Илић, *Смрт од шпанског грипа у Зајечарском срезу*, у: Зборник радова са 12. конгреса историчара медицине „800 година српске медицине, Београд, 2022, у процесу припреме за штампу; Јелица Илић, *Смрт од шпанске грознице у Бољевачком срезу*, Флогистон 29, Београд, 2021, и Владимир Кривошејев и Александар Никезић, *Последице пандемије шпанске грознице у Алексиначком срезу*, у: Зборник радова са научног скупа: Алексинац и Поморавље у прошлости, Алексинац, 2021, 265-279; Владимир Кривошејев, *Последице пандемије шпанске грознице у делу Смедеревског округа : у Паланачком и Великоорашком срезу*, Смедеревски зборник 6, Смедерево, 2021, 77-104.

5 Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 237-240.

6 Исто.

7 До којих је аутор дошао захваљујући љубазношћу колега из Архива и драгоценој помоћи колегинице Слободанке Цветковић, којој се на овај начин најискреније захваљујемо.

Дочек ослободилаца у Пожаревцу 29. октобра 1918 (Историјски архив Пожаревац)

Бугарски окупациони систем се потпуно урушио убрзо по пробоју Солунског фронта и већ 6. октобра 1918. године Немци су преузели управу од Бугара. Претходница српске војске ушла је у Пожаревац касно увече 28. октобра, а сутрадан и њена главнина. Вероватно, као и у другим местима у северном делу Србије, већ заражено становништво је организовало масовне дочеке за војнике који су заражени кренули у пробој Солунског фронта, што је допринело да се концентрација вируса повећа, а тиме и број оболелих.[8]

По ослобођењу потрајало је још неко време док се систем није консолидовао и свештеници српске православне цркве вратили у своје парохије и наставили да воде матичне књиге. Из пандемијског периода сачуване су и доступне парохијске књиге умрлих цркава у Четережу, Десинама и Шетоњама. Увидом у ове протоколе уочава се да је њихово вођење настављено тек после ослобођења. У појединим парохама вођење књига почиње тек од почетка наредне 1919. године, тако да жртве главног, јесењег, морталног таласа пандемије уопште нису регистроване. У другим парохијама вођење протокола је настављено нешто раније, од почетком новембра (по јулијанском, односно од средине новембра по грегоријанском календару), тако да прве жртве нису уписане. А њих вероватно није било мало, на шта указују примери из релативно блиских територија, попут околине Смедерева, где се масовно умирање уочава већ од последњих дана септембра (по јулијанском календару), да би врхунац достигло крајем октобра и у првим данима новембра, да би потом почео да јењава.[9] Слична ситуација се уочава и у централним парохијама аранђеловачке општине.[10]

8 У јужне делове Србије пандемијска болест стиже са доласком ослободилаца (Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији).*

9 Кривошејев, *Последице пандемије шпанске грознице у делу Смедеревског округа.*

10 Зорица Петровић и Владимир Кривошејев, *Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. године на територији општине Аранђеловац,* Шумадијски анали 12, Крагујевац, 2022, број у припреми.

У четерешкој парохији[11]

Територија четерешке цркве која се налази четрдесетак километара јужно од Пожаревца (општина Жабари), је била подељена на две потпарохије, и за сваку су вођени засебни протоколи. У једној је свештеник био Тимотије Радивојевић, а у другој А. С. (потпис нечитак). Прва књига је вођена од 1905. до 1930. године, али је без уписа током све три окупационе године. Њено вођење је настављено тек у фебруару 1919. године, тако да не садржи информације о упокојенима у време пандемијских удара, за које би смо могли да претпоставимо да су овде почели релативно рано, још почетком октобра. Увидом у уписе из 1919. године не уочавају се смртни случајеви за које може да се са сигурношћу тврди да су настали услед деловања трећег таласа шпанске грознице; већина становништва је умирала од „јефтике“, а забележен је и један смртни случај од „назеба“.

Даљим прегледом, на самом крају 1919. године, када је наишао четврти талас пандемије, уочава се једна смрт од запаљења плућа, једна од неконкретизованог запаљења и једна од непознате болести, а потом, на почетку 1920. неколико смртних случајева услед тифуса (!?).

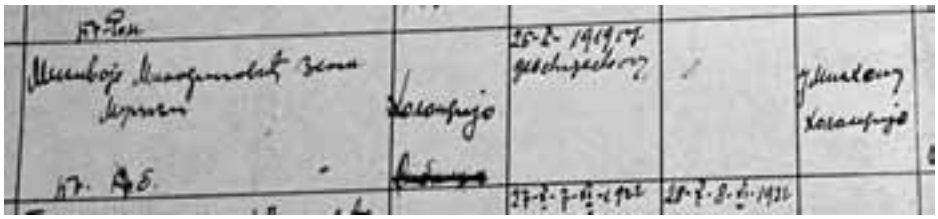

Запис о смрти Миливоја Миладиновића у Холандији, 26. јануара 1919, из књиге умрлих цркве у Четережу (Историјски архив Пожаревац)

У овој књизи се међу каснијим уписима могу пронаћи и ретке ретроактивне белешке о смртним случајевима из пропуштених година. Међу уписима из 1922. године налази се и информација о смрти једног мештанина упокојеног у Холандији 1919. године. По свему судећи реч је о једном од деведесетак Срба који су у време удара трећег таласа пандемије преминули у овој држави, где су се по ослобађању из Немачких војних логара окупили ради организованог повратка у Србију.[12]

Сачувана је и књига умрлих из другог дела парохије, вођена за период 1906-1932. И у њој се уочава прекид у уносу података током окупационих година, али не потпун,[13] и наставак вођења од фебруара 1919. године, тако да нема података из времена морталног удара пандемије. Свештеник А. С. је за седам упокојених, колико је регистровано од фебруара до августа 1919, као узрок смрти уписао *запаљење плућа*, што би делом могла бити последица трећег таласа шпанске грознице. Од августа до краја новембра нема уписа смртних случајева, а онда пред крај године уочава се релативно масовно умирање од *грипа*. Од 26. новембра до 6. децембра регистровано је пет смртних случајева од ове болести и два од *запаљења плућа*, а потом нема уписа смрти све до краја маја 1920. године.

Наведене чињенице могле би да укажу на појаву четвртог таласа шпанске грознице, али се тој претпоставци мора прићи са великим опрезом, нарочито када имамо у виду да је у истој књизи за апсолутну већину преминулих, од 18 уписа из 1917. и сва три уписа са почетка 1918. године, када се пандемија још није појавила, као узрок смрти уписан грип. Могуће да је реч о снажном налету сезонског грипа, али би могла да се изнесе претпоставка да су ти уписи били ретроактивни, а да је реч о накнадној рефлексији сазнања о присуству шпанске грознице, са грешком везаном за време њене појаве, какву уочавамо и у Десинској парохији, у случају смрти Живка Стокића.[14]

У десинској парохији[15]

Донекле је другачија ситуација у парохији цркве *Четрдесет мученика* из Десина, села лоцираног двадесетак километара источно од Пожаревца (данас припада општини

11 Анализе: *Књига цркве четерешке, храма Рожества Пресвете Богородице, за уписивање умрлих за период 1905-1930* и *Књига цркве четерешке, храма Рожества Пресвете Богородице, за уписивање умрлих за период 1906-1932* (Историјски архив Пожаревац).

12 Видети: Tatjana Vendrig, Fabijan Vendrig and John Stienen, *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*. Belgrade, 2016 и Татјана Вендриг, Фабијан Вендринг и Џон Стиенен, *Српски војници умрли у Холандији 1917-1919*, Горњи Милановац, 2019.

13 За 1916, 1917. и 1918. годину постоји мањи број уписа: за 1916. годину 23 уноса, 18 за 1917. и само три за 1918. годину, и то на самом почетку.

14 Видети даље.

15 Анализе: *Књига цркве десинске, храма Светих четрдесет мученика, за уписивање умрлих за период 1902-1918* (Историјски архив Пожаревац).

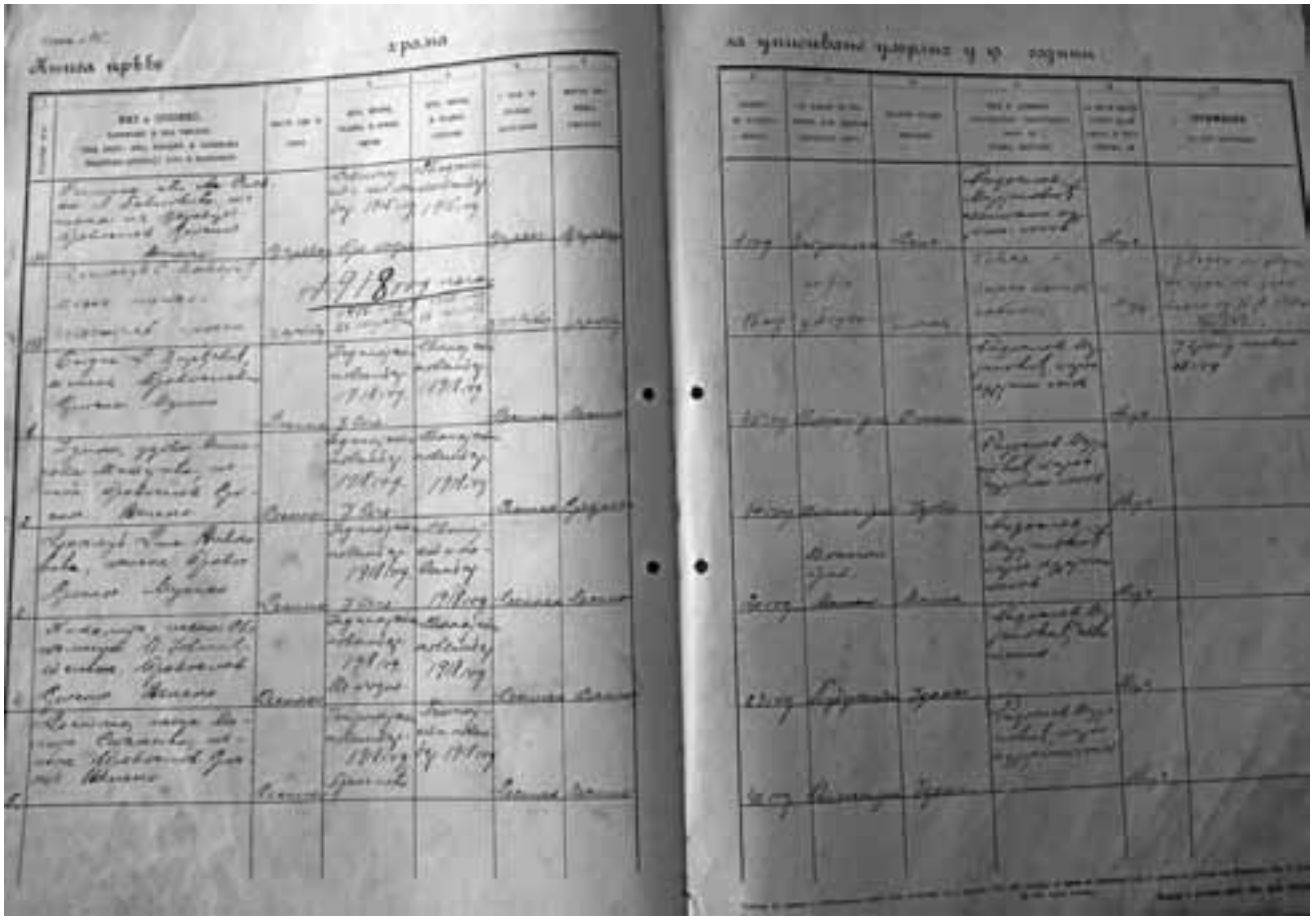

Наставак вођења, од новембра 1918, књиге умрлих цркве из Десина (Историјски архив Пожаревац)

Велико Градиште). И ту је са почетком окупације у јесен 1915. године дошло до прекида у вођењу матичне књиге умрлих, али је редовно ажурирање настављено убрзо по ослобођењу, почетком новембра 1918, међутим, како је књига већ била скоро попуњена, већ првих дана децембра у њој више није било расположивих страна. Књига која се надовезује на ову тренутно није истраживачки доступна.

Од почетка наставка вођења уписе у књигу из Десина није вршио свештеник из те парохије већ, као привремени администратор, парох курјачко – поповачки, а делимично и каменовски. Парохији су припадала села Десина, Царевац и Печаница, која су се налазила у оквиру Великоградишког среза Пожаревачког округа.

На основу претходно поменутих искустава везаних за северни део предратне Србије, могли бисмо да претпоставимо да је епидемија и овде отпочело да се шири пре почетка наставка вођења књиге, са првим данима октобра, ако не и крајем септембра, да је пик достигла управо у време наставка вођења књиге умрлих, а да је у децембру, када је вођење прекинуто, била при крају, али могуће и даље присутна.

Анализа књиге из Десина указала је да је за мање од месец дана, од наставка вођења 11/24. новембра до попуњавања 3/16. децембра, регистровано 35 упокојених. Једна особа је умрла од туберкулозе, једна, упокојена од сепсе 1917. је сада ретроактивно уписана, а за апсолутну већину умрлих парохијана, њих 33, као узрок смрти уписано је *шпански грип*, с тим што је једна од тих смрти дискутабилна.

Током новембра, после смрти Христине, супруге Живана Стокића, која је од шпанског грипа умрла 19. новембра (2. децембра), ретроактивно је уписана и смрт седамдесетогодишњег Живка Стокића (могуће свекар?!), који се упокојио почетком марта претходне 1917. године. Мада се тада епидемија још нигде у свету није развила, и њему је као узрок смрти уписан шпански грип, вероватно омашком, по аутоматизму.

Од 32 жртве шпанске грознице – шпанског грипа, већина је умрла између 11. и 20. новембра. Две претходне жртве, од 2/15. и 8/21. новембра су уписане са мањим закашњењем. Две особе су се упокојиле почетком децембра, 1/14. и 3/16, али су и после њиховог уноса уписиване жртве из ранијег периода.

Очигледно, у тренутку када је због недостатка простора књига умрлих закључена, још увек нису биле регистроване ни све жртве из новембра (?!). Од 32 упокојена 12 је било из Десина, а 20 из Царевца. Уписивани су релативно анахроно, по више људи из једног села, а потом упокојени из другог. Из Печаница није било регистрованих умрлих. Могуће да до закључивања попуњене књиге почетком децембра свештеници нису добили информације из тога села (?!).

Према бугарском попису из 1916. године[16] село Десине је имало 950 становника, тако да 12 регистрованих упокојеника представља 1,26%, док 20 страдалих у Царевцу, са 1.235 становника представља 1,62% становништва. По свему судећи, ако се претпостави да је и овде, као и у другим местима, било смртних случајева и током октобра и почетком новембра, и то не мало, а потом могуће и у децембру и на почетку наредне године, а и да нису уписани ни сви преминули из новембра, проценат жртава пандемије би у овој парохији могао бити далеко већи, могуће и знатно више од 2%.

У шетоњској парохији[17]

Сачувана је и доступна и једна књига умрлих из *цркве шетоњске* (село Шетоње, данас Општина Петровац на Млави), *храма Светих Архистратига* за период 1902-1920. Као и у случају четерешке цркве и овде је парохијска територија била подељена на две подпарохије. Истраживачки је доступна подпарохија којој су припадала села Велико и Мало Лаоле, Табановци и Бусур,[18] али не и саме Шетоње, које су припадале другом делу парохије. Вођење и ове књиге умрлих је прекинуто убрзо по почетку окупације, 1916. године, а настављено почетком новембра 1918. За разлику од доступне књиге из Десине, у овој је упис настављен и током наредних година. Већ први уписани упокојени, са уписом од 3/16. новембра, умро је од *грипа*.

По свему судећи, када је са првим данима новембра почело поновно вођење књиге умрлих из Шетоња смртоносни удар пандемије је већ увелико харао тим крајем – смрт је била масовна и свакодневна. Као узрок смрти свештеник у почетку уписује: *од грипа*, потом најчешће: *од ватре грипа*, а у појединим случајевима и: *од ватре, запаљења, грипа*. Све те уписе би смо могли да препознамо као шпански грип – грозницу.

До краја 1918. године регистровано је укупно 64 уписа, од којих је шпанска грозница била узрок за више од 50 смртних случајева, с тим што се и после, током 1919. године са закашњењем уписују умрли од пандемијске болести у 1918. Умирање услед ових узрока се већ крајем новембра проређује и у децембру постаје веома спорадично, завршавајући се већ средином (по јулијанском календару) тога месеца. Прошао је други, мортални талас!

После краће паузе током друге половине јануара, са налетом трећег таласа, регистрована су још два смртна случаја изазвана пандемијском болешћу. Од почетка новембра до краја јануара она је била узрок смрти 61 парохијана.

Пет упокојеника из села Мало Лаоле, сви из новембра, али пријављени почетком 1919. године, представља 0,62% живља пописаног бугарским пописом из 1916. године.[19] Десет жртава из Табановаца је било 1% пописаног живља,[20] а и 46 из Великог Лаола (двоје у јануару 1919) је представљало 1,92% житеља овога села.[21] Нема уписаних регистрованих смрти из села Бусара (!?). Колико је остало нерегистровано упокојених парохијана, умрлих током октобра, евентуално и септембра, као и у првих пар дана

16 *Списъкъ на населенитѣ мѣста въ Македония, Моравско и Одринско*, София 1917; објављено у: Предраг Видановић, *Бугарска окупациона политика у Србији (1915-1918) : три документа о Моравској војно-инспекцијској области*, Пирот, 2021.

17 Анализе: *Књига цркве шетоњске, храма Светих Аристратига, за уписивање умрлих за период 1902-1920* (Историјски архив Пожаревац).

18 А касније, од друге половине 1919. године и из Везичева, Златова и Ђордине

19 Од 807 становника: *Списъкъ*, 1917; објављено у: Видановић, *Бугарска окупациона политика у Србији*.

20 Од 1002: *Списъкъ*, 1917; објављено у: Видановић, *Бугарска окупациона политика у Србији*.

21 Од 2.395: *Списъкъ*, 1917; објављено у: Видановић, *Бугарска окупациона политика у Србији*.

новембра, за сада је непознато. Вероватно не мало, будући да рани завршетак масовног умирања указује и на његов ранији почетак.

И овде, као и у случају претходно наведене парохије, можемо да претпоставимо да је пандемијска болест у свом ударном морталном налету однела животе око, па и више од 2% парохијана.

Годину дана касније, на самом крају 1919, и у првим месецима 1920. године, када је генерално забележено дејство четвртог таласа пандемије, овај пут у виду снажнијег сезонског грипа, у овој парохији је регистровано пет смртних случајева од: *грипа*, *ватре* и два од *запаљења плућа*, а нешто пре тога је ретроактивно уписан и један војник који се још у новембру 1918. године упокојио у војној болници у Сремским Карловцима.

Примери из парохија цркава из Десина и Шетоња указују да су сеоска насеља браничевског округа била изложена удару светске пандемије, али да недостатак расположивих црквених матичних књига умрлих и неажурно вођење сачуваних спречавају да се број жртава прецизније квантификује. Такав је пример везан и за село Табановце. У њему је, према уписима у црквену књигу из Шетоња, од последица шпанске грознице премило десет сељана, 1% житеља, реално и више, имајући у виду закашњење у вођењу. Табановци су међутим, имали и своју цркву, у којој су вођени тамошњи протоколи. Није радак пример да је један део неког села гравитирао једној, а други део парохији другој цркви. Укупан број жртава пандемије из Табановца за сада остаје непознат због нерасположивости информација из матичне књиге умрлих из цркве лоциране у том селу. А није немогуће да је због сличних разлога и број упокојених из Малих Лаола био већи од поменутих пет, колико је регистровано у протоколу шетоњске цркве.

Закључак

На основу досадашњих анализа делова територија око Алексинца, Зајечара и Бољевца уочава се да је на истраженим источним деловима Србије, који су се налазили у оквиру бугарске окупационе зоне, од шпанске грознице умрло више од 1% житеља.[22] Слична смртност је била и у северном делу Србије, који се налазио у оквиру аустроугарске окупационе зоне, у околини Смедерева, што је осетно мање него у Западној Србији, и мање од претпостављеног просека за Србију – 2,5-3,5%.

Са друге стране презентовани резултати истраживања последица пандемије у узоркованим насељима у околини Пожаревца, који се налазио у бугарској окупационој зони указују на смртност вероватно већу од 2%, која се приближава доњој граници претпостављене смртности у Србији. Истина, у Десинама је регистрована смрт 1,26% сељана, у Царевцу 1,62%, у Малом Лаола 0,62%, у Табановцима више од 1%, у Великом Лаолу 1,92%, али будући да су књиге умрлих вођене тек по завршетку окупације, реч је о умрлима после почетка новембра (а у Десинама само до почетка децембра), тако да очекиване жртве пандемије са краја септембра, целог октобра и почетка новембра (за Десине и из већег дела децембра) нису регистроване.

22 Мада би та мања смртност, у односу на западни део Србије могла да се припише непотпуном ретроактивном ажурирању.

РЕЗИМЕ

Сматра се да је од пандемије шпанске грознице, која је од 1918. до 1919. године (до 1920, ако се сезонски удар из 1920 прихвати као четврти талас), оболело око пет стотина, а да је умрло око педесет милиона људи. Ескалирала је непосредно по пробоју фронта а врхунац је достигла у тренуцима одушевљења и еуфорије због ослобођења.

На основу досадашњих анализа процењује се да је на територији Србије за пар месеци трајања другог, морталног таласа пандемије, у јесен 1918. године умрло 2,5-3,5% становништва (око 100.000 житеља предкумановске Србије, ако се претпостави смртност од 3%). Морталитет је био знатно већи у западној Србији (Ваљево, Ужице...), док је у источном делу државе (Зајечар, Бољевац, Алексинац) па и у околини Смедерева, био оквирно око 1%.

Презентовани резултати истраживања последица пандемије у узоркованим насељима у околини Пожаревца, указују на смртност вероватно већу од 2%, која се приближава доњој граници претпостављене смртности у Србији. Истина, у Десинама је регистрована смрт 1,26% сељана, у Царевцу 1,62%, у Малом Лаола 0,62%, у Табановцима знатно више од 1%, у Великом Лаолу 1,92%, али будући да су књиге умрлих вођене тек по завршетку окупације, реч је о умрлима после почетка новембра (а у Десинама само до почетка децембра), тако да очекиване жртве пандемије

са краја септембра, целог октобра и почетка новембра (за Десине и из децембра) нису регистроване.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: епидемија 1918, пандемија, шпански грип, шпанска грозница, Пожаревачки округ, Пожаревац, Први светски рат.

THE CONSEQUENCES OF SPANISH FEVER PANDEMIC IN THE VILLAGES OF POŽAREVAC BOROUGH/ COUNTY

It is believed that five hundred people got sick but around fifty million people died from Spanish fever, which spread the entire planet, between 1918 and 1919. It broke out just before the breakthrough of the front, and its peak was in the moments of euphoria and enthusiasm after the liberation. The analyses show that in the autumn of 1918, during the second mortal wave, 2,5-3,5 percent of the population died in Serbian territories (around 100 thousand people of Serbian inhabitants before Kumanovo occupation, presumably the mortality rate was 3%). The mortality was bigger in Western Serbia (Valjevo, Užice...) and in the Eastern part of the country (Zaječar, Boljevac, Aleksinac), even Smederevo borough, was around 1%. The pandemic results show that the mortality around Požarevac was probably more than 2%, which is the lower level of presumed mortality in Serbia. However, in village Desine the mortality was 1,26, in Carevac 1,62%, Mali Laol 0,62% , in Tabanovci much higher than 1% , Veliki Laol 1,92%. Since the books of the dead were kept after the occupation, those people died at the beginning of November (and in village Desine only until December). The expected mortality rates from the end of September, October and the early November (in village Desine for December) are not registered.

KEY WORDS: epidemic, 1918, pandemic, Spanish flu, Spanish fever, Požarevac borough/county, Požarevac, World War I

Мр Небојша ЂОКИЋ[1]
Српски истраживачки центар, Београд

Проф. др Радован РАДОВАНОВИЋ[2]
Криминалистичко–полицијски универзитет, Београд
Република Србија

UDK: 629.7(497.1)"19"(093.2)

Прегледни рад.

АВИОНИ РУДОЛФА ФИЗИРА ПРОЈЕКТОВАНИ ДВАДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА

Апстракт: У раду је дат преглед авиона које је конструктор Рудолф Физир конструисао двадесетиг година XX века. Реч је о авионима: Ф.1.В. (Физир – Мајбах), Физир Лорен, Авион Физир Ф.1.В. – Рајт и Физир ФН. Дата је кратка историја развоја тих авиона и њиова служба у Ваздухопловству Војске. Такође, дат је и технички опис тих авиона као и њихове тактичко техничке особине.

Кључне речи: Ваздухопловство војске, Рудолф Физир, Ф.1.В. (Физир – Мајбах), Физир Лорен, Авион Физир Ф.1.В. – Рајт, Физир ФН

Рудолф Физир (Лудбрег, 13. јануар 1891 — Загреб, 12. новембар 1960) је био југословенски конструктор авиона, по националности Немац. Школовао се у Визмару у Немачкој. За време Првог светског рата радио је у Немачкој на конструкцији ловачких авиона и хидроавиона код фирме Fokker у Швекину. Затим је радио, такође за време рата, као конструктор у фабрици Албатрос у Берлину и у фабрици авиона Ханза Бранденбург у Бранденбургу. Када Fokker почиње производњу у Мађарској, инж. Р. Физир прелази у Будимпешту где ради у МАГ-у на уходавању производње авиона. Након завршетка рата, враћа се у новоформирану државу Краљевство СХС, где од 1921. године, ради као инжењер авио радионице 1. ваздушног пука ЈКРВ при арсеналу у Петроварадину крај Новог Сада, где се прикупљао трофејни ваздухопловни материјал заостао на аеродромима бивше Аустроугарске монархије. Овај ваздухопловни материјал, поред онога који је добијен од савезника Француза, послужио је као материјална основа ваздухопловства новоформиране државе. Поред комплетирања заробљених авиона и њиховог довођења у летно стање, инж. Р. Физир је организовао прво израду делова за авионе, а затим је у заједници са инжењерима Ј. Миклом, Н. Жученком и Несторовим израдио техничку документацију и омогућио почетак серијске производње авиона немачке конструкције, а Аустроугарске производње Мали и Средњи Бранденбург (Brandenburg). У својој кући у Петроварадину је направио радионицу за пројектовање и прављење авиона, која је послужила као својеврстан атеље (и радионица) у коме су се образовали млади сарадници у послу пред којим се отварала будућност. Из ове радионице је изашао и прототип првог авиона домаће конструкције.

Авион Физир Ф.1.В. (Физир – Мајбах)

Учествујући на преради и припремању цртежа трофејног школског авиона Мали Бранденбург за серијску производњу, која је и отпочела у новосадском «Икарусу» током 1923. године, инжењер Радионице Првог ваздухопловног пука у Новом Саду Рудолф Физир, дошао је на идеју да изради пројекат извиђачког двокрилца са редним мотором Мајбах (Maybach) од 260 КС и понуди га Одељењу за авијацију ради израде прототипа. Почетком 1925. године надлежни су дали сагласност да се о трошку државе авион изради у Радионици Првог пука, а конструктору је стављен на располагање један примерак мотора Мајбах. Радећи на основу начелног пројекта, без детаљног аеродинамичког и статичког прорачуна, инж. Физир је прве радионичке цртеже пустио у производњу

1 Аутор је магистар историјских наука, е-маил: ndjokic05@gmail.com

2 Аутор је доктор машинских наука, редовни професор, руководилац Департмана форензичког инжињерства Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду; e-mail: radovan.radovanovic@kpu.edu.rs и rvradovanovic@gmail.com

већ у рано пролеће 1925. године. Уз ангажовање најбољих мајстора, нови авион био је завршен првих дана новембра, тако да је око 10. новембра, у присуству начелника Оделења за авијацију генерала Радисава Станојловића и многих виших официра, руски емигрант пилот Леонид Бајдак, извршио први успешни пробни лет. Већ у првој серији испитивања постигнута је инструментална брзина при земљи од 192 км/ч, време пењања на 1000 м износило је 3,4 минута, на 5000 м 24,3 минута, а постигнута је висина од 6100 м, на коју се авион попео за 42,7 минута. Ове врло добре брзине пењања остварене су захваљујући малом специфичном оптерећењу, тј. релативно малој тежини летелице. Утврђено је, такође, да авион има малу брзину слетања, минимални залет и дужину пристајања. Судећи по првим извештајима из штампе, ове особине су се нарочито цениле због могућности употребе авиона у планинским пределима државе.

Истовремено, Бајдак је подносио извештаје да са авионом има велике проблеме у погледу стабилности и управљивости, да се мотор прегрева и да је неопходно отклонити и низ других недостатака пре него што се авион може прихватити као сигурна летелица. Док се то не учини Бајдак је одбио даљу сарадњу у испитивању авиона.

Озбиљност примедби у почетку је потпуно депримирала конструктора, тако да је авион више месеци стајао у углу једног од хангара на новосадском аеродрому. Тада се, као човек одлуке, појавио други руски емигрант, искусни пилот Владимир Стрижевски, који је понудио да заједно са Физиром учествује у отклањању уочених грешака и интезивним летењем доведу авион у ред. Захваљујући већем броју сачуваних фотографија може се реконструисати редослед измена извршених током 1926. године. Као прво, повећане су површине крилаца за око 10% и вертикалног стабилизатора и кормила правца за око 40% у односу на претходно стање. То је сигурно допринело бољој управљивости авиона по правцу и нагибу. Као друго, стари хладњак издуженог облика који се налазио изнад мотора а испред горњег крила, замењен је новим (нешто већим) који је постављен испод трупа. Следила је измена туреле извиђача стрелца која је раније била затвореног типа и спојена са трупом, новом турелом која је могла да се монтира и демонтира по потреби. Извршена је затим замена две веће и масивније упорнице са четири мање, што је учврстило статичку стабилност система крила, а горња и доња крилца повезана су са по једном мањом упорницом, која је обезбеђивала синхронизован рад крилаца. Прорачунати коефицијент сигурности конструкције био је 5.

Да би проверио да ли су на добром путу ка усавршавању авиона, Стрижевски је још 8. октобра 1926. године извршио лет на маршрути Нови Сад-Скопље-Мостар-Рајловац-Загреб-Нови Сад. За осам сати и четрдесет минута ефективног лета, прелетео је без већих проблема раздаљину од 1410 км, што је за тадашње стање ваздухопловне технике коришћене у Краљевини СХС представљало знатан успех.

У току јула и августа 1927. године Рудолф Физир је поверио инж. Душану Станкову, који је био на војној вежби у Техничком парку Првог пука, да изврши комплетан аеродинамички и статички прорачун већ готовог авиона Физир-Мајбах, како је прототип у међувремену званично назван, јер је требало званични прорачун приложити Војном ваздухопловству како би се обезбедило његово учешће на утакмицама Мале Антанте, планираним за крај августа 1927. године. Прорачуни су показали да се авион углавном уклапа у задате стандарде, да је нешто предимензионисан и да је било неопходно увести систем са две уместо са једном упорницом по крилу.

Учешће Физир-Мајбаха на утакмици Мале Антанте и Пољске, која је одржана 28. и 29. августа 1927. године, претворило се у велики и неочекивани успех домаћег авиона. У конкуренцији 14 такмичара из Пољске, Чехословачке и Краљевине СХС, који су летели авионима Бреге 19, Потез 25, Шмолик и Авиа, и који су сви имали моторе дупло веће снаге од Мајбаха, пилот Стрижевски са механичаром Ковањком успео је да на маршрути Београд-Варшава-Београд, дугој преко 2000 км, са више успутних слетања оствари просечну брзину од 126,6 км/ч. Захваљујући чињеници да је Физир-Мајбах на претходним мерењима успео да за одређено време подигне терет прописан за велике авионе на задату висину добио је висок такмичарски коефицијент, што је поред остварене брзине лета било пресудно за освајање првог места на такмичењу. Посада Физир-Мајбаха освојила је краљичин пехар и 120.000 динара, а велики пропагандни ефекат овог успеха домаћег авиона и посаде имао је знатног утицаја на афирмацију домаће ваздухопловне индустрије и домаћих конструктора.

Израда серије од 12 Физир-Мајбаха поверена је већ октобра 1927. године фабрици «Рогожарски». Истовремено донета је одлука да се ради учешћа на утакмици Мале Антанте и Пољске коју је организовала Чехословачка 1928. године, прва два авиона из серије посебно припреме за

ово такмичење тако што је у један ограђен знатно снажнији мотор Лорен Дитрих од 450 КС, а у други мотор Хиспано исте снаге. Овом адаптацијом требало је да се авиони боље прилагоде условима такмичења, нарочито повећањем максималне брзине и долета. Први авион са Лорен Дитрихом био је готов већ 15. маја 1928. године, а убрзо је на аеродром пренет и монтиран и примерак са мотором Хиспано. Упоредна испитивања у 6. пуку која је обавио Богумил Јаклић потврдила су да нови Физирови авиони и поред повећане снаге мотора нису још увек могли да се носе са типовима Потез 25 и Бреге 19. То је потврђено и на самој утакмици када и због промене правила такмичења оба Физирова авиона нису испунила норме за лет на висину са предвиђеним теретом. Приликом елиминационих провера брзине на бази од 5 км, Физир са Хиспаном је постигао брзину од 207,48 км/ч а примерак са Лорен Дитрихом 197,36 км/ч. Физир-Лореном летела је посада наредник Богумил Јаклић и кап. Фрања Рус, а Физир-Хиспаном кап. Драгутин Рупчић и кап. Драгутин Гвозденовић. Оба такмичарска авиона после утакмице предата су на употребу школским јединицама.

Преосталих десет авиона Физир-Мајбах из наручене серије испоручени су у првој половини 1929. године. Ови серијски примерци разликовали су се од последње верзије прототипа по положају хладњака који је поново враћен изнад мотора и испред горњег крила и имао је нешто већу површину него на прототипу. Ни на једном од серијских Физир-Мајбаха нису биле постављене туреле за митраљез јер је у међувремену промењена намена авиона који је од извиђача пребачен у категорију школско-тренажних машина. Због тога су извршене и неке друге мање измене у конструкцији и избору опреме. Изгледа да су сви авиони Физир-Мајбах били укључени у Прву пилотску школу у Новом Саду, где су у II оделењу служили као прелазне машине на авионе Потез 25 и Бреге 19, а у извесним случајевима и за обуку извиђача. Општа оцена наставника и ученика који су летели овим авионома била је да су лаки и сигурни за летење и једино им је замерано што су на слетању, по одузимању гаса, имали тенденцију да буду "*тешки на главу*". То је донекле отежавало управљање јер Физир-Мајбах није имао тример на крмилу дубине.

Мотори Мајбах од 260 КС повучени су из употребе 1932. године, а како су авиони на којима су се налазили били још увек у добром стању, одлучено је да се на њих, истовремено са генералном ревизијом, уграде мотори Лорен Дитрих од 400 КС и тако продужи век употребе ових корисних авиона. Трансформација је извршена током 1933. године у фабрици "Змај" и коштала је 705.113 динара.

Конструкција: Физир-Мајбах је двосед, двокрилац, дрвене конструкције са дуплом командом. Горња крила су већа од доњих и везана су за труп помоћу пирамиде од челичних профилисаних цеви. Доња крила везана су за труп оковима. Крила имају једну главну и једну помоћну ремењачу на коју се ослања торзиони нос од лепенке. Труп је састављен од ребара и уздужница, с тим што су предњи део до иза кабине и горња и доња страна трупа пресвучени лепенком, а остале површине платном. На серијским примерцима и ти делови прекривени су лепенком. Цела конструкција трупа утегнута је укрштеним металним затезачима. Стабилизатори и кормила су класичне дрвене конструкције пресвучени, као и крила, платном. Резервоар за гориво смештен је у трупу одмах иза главног ребра за које је причвршћен носач мотора урађен од заварених челичних цеви. На прототипу, ноге стајног трапа израђене су од челичних цеви, а на серијским примерцима од профилисаног ламелираног тврдог дрвета. Око осовине точкова постављена је облога која је имала и функцију мање носеће површине. Амортизери су од гумених плоча. Дрљача је дрвена са металним оковима.

Погонска група: у авион су уграђиване четири врсте водом хлађених редних мотора и то: 6-цилиндрични немачки мотор Мајбах од 260 КС, 12-цилиндрични француски Лорен Дитрих од 450 КС, 12-цилиндрични француски Хиспано од 450 КС и 12-цилиндрични Лорен Дитрих од 400 КС. За све ове моторе конструисане су и у земљи израђиване елисе, дрвене непромењивог корака.

Боје и ознаке: Прототип је имао зелено обојен труп и вертикални стабилизатор, жута крила и хоризонтални стабилизатор, а на вертикалном кормилу државну заставу. На боковима трупа нацртани су знаци са четири оцила на црвеном пољу. Иза ових знакова, пред такмичење 1927. године, исписани су белом бојом бројеви 13. Гуме су беле боје. Сви остали примерци били су обојени стандардном сивомаслинастом бојом, са великим белим страфтама на трупу и крилима и белим бројевима на боковима.

По подацима из књиге Д. Т. Симовић, *Тактика ваздухопловства*, Београд 1928, 60, тактичко-технички подаци серијских авиона су били следећи:

Двокрилни аероплан (сескиплан), двосед за блиско извиђање.

Конструкција аероплана је била дрвена.
Један мотор Maybach од 260 КС.
Максимална хоризонтална брзина је била 180 км/ч
Време пењања на 6000 м је било 43'.
Врхунац лета 6100 м.
Аутономија лета је била 4 часа.

Авион Физир Лорен

Команда Ваздухопловства Војске (ВВ) је 9. фебруара 1933. године обавестила фабрику Змај (В.Т. Бр. 1856) да има намеру да одмах уступи фабрици трансформацију до 15 аероплана Физир на које треба уградити мотор Лорен 400 КС. Посао је хитне природе и требало би да се изврши у најкраћем року тако да се први трансформисани аероплани почну предавати најдаље почев од 15. априла 1933. године због потреба пилотских школа. Трансформација би се извршила по угледу на један већ трансформисани аероплан који се налази у радионици техничког парка 1. ваздухопловног пука.[3] Фабрика Змај је, одмах, већ 16. фебруара 1933. г. дала понуду за трансформацију 15 аероплана Физир Мајбах (Бр. 62, 64, 65, 66, 68, 69, 72, 77, 78, 80, 82, 83, 87, 91 и 67). По тој понуди првих 5 аероплана (укључујући прототипа) је требало да буду испоручени до 1. маја, а преосталих 10 до 1. августа 1933. године.[4] Уговор о трансформацији 15 аероплана Физир Мајбах у Физир Лорен В.Т. Бр. 4532 је потписан 30. марта 1933. године.[5] Интересантно је да је команда ВВ још пре потписивања уговора, још 16. марта 1933. г. послала фабрици Змај првих 5 аероплана (Физири Мајбах Бр. 69, 87, 72, 68 и 91) о чему је обавестила фабрику дописом од 27. марта 1933. године.[6]

Поред замене мотора Мајбах моторима Лорен од 400 КС, на трансформисаним аеропланима требало је, поред осталог, да се повећа отвор пилотског седишта, изради ново седиште код извијача и преради моторска оплата. Међутим, током извођења радова, појавила се потреба и за накнадним и непредвиђеним радовима. Тако је, током радова, примећено да трупови аероплана нису једнаки и да се разликују у врло широким границама. Рамењаче трупа немају исте димензије, оквири нису на истом месту и нису паралелни међусобно и готово сви су били извитоперени. Окови трупа а нарочито окови пирамиде на оквиру бр. 5 нису монтирани у средини оквира како је цртежом предвиђено већ уназад 600 (?) до 16 мм. Из тих разлога принуђени смо да сваки оков појединачно дотеруј емо на самом трупу и да померамо оквире бр. 2 на неким труповима да би касније могла да се пирамида монтира. Нарочите потешкоће наилазимо код окова трупа, пирамиде, моторског носача и окова за вешање хладњака, тако да су исти због дотеривања на трупу потпуно различити. Сем ових потешкоћа који су код монтаже окова већ примећени имаћемо потешкоћа код осталих делова а нарочито код монтаже крила и реглаже, тако да ћемо бити присиљени да сваки аероплан према потреби другачије реглирамо како би обезбедили правилан лет аероплана.[7] У једном каснијем документу од 14. јула 1933. године спомињу се и нови хладњаци за аероплане Физир Лорен.[8]

Из дописа од 25. августа сазнајемо да је извршен уговор В.Т. Бр. 4532 од 30. марта 1933. године као и да је предрачунска цена за уграђивање мотора Лорен у аероплан Физир 32.544 динара. [9]

Уговором В.Т.Бр. 4532 од 30. марта 1933. г. била је предвиђена трансформација аероплана Физир Мајбах у Физир Лорен па је у вези с тим фабрика Змај 16. маја 1933. г. доставила цртеже, са молбом за оверу, надзорном органу команде ВВ у фабрици Змај.[10]

У једном документу од 5. априла 1934. г. помиње се оправка Бр. 62 и Бр. 83.[11] Опет, 17. априла 1934. г. спомињу се аероплани Физир Мајбах Бр. 75, 79, 81, 84 и 13.[12] У другом документу од 15. маја 1934. г. помиње се једна гарнитура од 24 сандова за нови стајни трап аероплана Физир Лорен.[13]

3 Архив фабрике Змај, кутија 1, допис команде ВВ фабрици Змај В.Т.Бр. 1856 од 9. фебруара 1933. године

4 Архив фабрике Змај, кутија 1, Понуда фабрике Змај од 16. фебруара 1933. године

5 Архив фабрике Змај, кутија 1, Допис фабрике Змај од 25. августа 1933. године

6 Архив фабрике Змај, кутија 1, Допис команде ВВ фабрици Змај од 27. марта 1933. године,

7 Архив фабрике Змај, кутија 1, Предрачун од 8. маја 1933. г. и Допис фабрике Змај од 9. маја 1933. године

8 Архив фабрике Змај, кутија 1, Документ од 14. јула 1933. године.

9 У истом допису се помиње и испорука 5 аероплана Физир ФН. Архив фабрике Змај, кутија 1, Допис фабрике Змај од 25. августа 1933. године.

10 Архив фабрике Змај, кутија 11, Допис од 16. маја 1933. године

11 Архив фабрике "Змај", Кутија 1

12 Архив фабрике Змај, кутија 1, Документ од 17. априла 1934. године

13 Архив фабрике "Змај", Кутија 1

Варијанте Физир-Мајбаха

	димензије и масе	прототип Мајбах 260 КС	серијски Мајбах 260 КС	прототип Лорен 450 КС	прототип Хиспано 450 КС	серијски Лорен 400 КС
Размах горњих крила	м	12,60	12,60	12,60	12,60	12,60
Размах доњих крила	м	11,60	11,60	11,60	11,60	11,60
Дужина	м	8,33	8,33	8,33	-	-
Висина	м	3,20	3,20	3,20	3,20	3,20
Дубина крила	м	1,70	1,70	1,70	1,70	1,70
Носећа површина	$м^2$	35	35	35	35	35
Оптерећење по $м^2$	кг	45	45	45	45	45
Оптерећење по КС	кг	6	-	-	-	-
Тежина празног авиона	кг	1107	1195	1290	1190	1230
Тежина горива	кг	210	225	230	312	230
Корисна тежина	кг	210	265	200	250	200
Укупна тежина	кг	1582	1685	1720	1752	1660
Особине у лету						
Максимална брзина	км/ч	192	165	197,36	207,48	-
Минимална брзина	км/ч	68	-	-	-	-
Дужина залета	м	28	-	-	-	-
Дужина заустављања	м	30	-	-	-	-
Пењање на 1000 м	мин.	3,4	5,4	-	-	-
Пењање на 2000 м	мин.	7,1	11,5	-	-	-
Пењање на 3000 м	мин.	11	19,57	-	-	-
Пењање на 4000 м	мин.	16,5	29,39	-	-	-
Пењање на 5000 м	мин.	24,3	-	-	-	-
Пењање на 6000 м	мин.	42,3	-	-	-	-
Плафон	м	6100	-	-	-	-
Аутономија лета	ч	4	-	-	-	-

Авион Физир Ф.1.В. – Рајт

Захваљујући првим позитивним искуствима са авионом Физир Мајбах, инж. Физир је 1928. године на захтев Команде Ваздухопловства урадио пројекат авиона који је требало да отклони уочене недостатке код претходника и уградњом савременијег и сигурнијег мотора обезбеди још бољи авион за пилотске школе које су у то време знатно повећале број питомаца.

Избор је пао на тада већ светски познат деветоцилиндрични звездасти амерички мотор Рајт од 220 КС (Wright Whirlwind J-5), који се налазио на авиону фирме Рајан "Дух Светог Луја" с којим је јуна 1927. године Чарлс Линдберг први прелетео Атланик, између Њујорка и Париза. Зато што је Рајт имао за 40 КС мању снагу од Мајбаха, Физир је био приморан да смањи тежину новог авиона, мада је задржао основну концепцију, димензије и већину конструктивних решења са претходне летелице, укључујући и већ препознатљив облик вертикалног стабилизатора. Једна од битних измена огледала се у већој ширини трупа и повећању кабинских простора, што је олакшано уградњом звездастог мотора. Статички прорачун извршио је инж. Станков.

Авион је у пројектној документацији означен са Ф.1.В. (тј Физир први војни) исто као директни претходник Физир Мајбах. Наравно, по тада уобичајеном маниру називан је Физир-Рајт или Физир-Рајт 220 КС премда је у жаргону пилота био познат и као "Велики Физир" за разлику од "Малог Физира" (Физир-ФН).[14]

Израда прототипа поверена је фабрици "Рогожарски" која је у то време завршавала серију Физир-Мајбаха. Први лет обавио је 5. јануара 1930. године на београдском аеродрому пробни пилот фабрике "Рогожарски" Богумил Јаклић, који је уз помоћ главног механичара фабрике извршио сва неопходна фабричка испитивања и мерења. Авион је био стабилан и добро управљив тако да су без већих проблема могле да се изводе и основне акробације. Једино је због побољшања центраже цео мотор, скраћивањем носача, померен око пет центиметара уназад. Убрзо је серију летних и експлоатационих испитивања завршила и комисија Команде ваздухопловства која је препоручила авион за серијску производњу. У међувремену, Команда је наручила из САД потребан број мотора Рајт.

Међутим, у међувремену, серија од 15 авиона Физир-Рајт наручена је код фабрике «Змај» из Земуна, а не код «Рогожарског» који је израдио и усавршио прототип. Наиме, још фебруара 1929. године склопљен је уговор са фабриком «Змај» о испоруци 15 аероплана са мотором Рајт 230 КС по цени од 185.000 динара по аероплану, а за укупну суму од 2,775.000 динара. Рок за испоруку је био 5 месеци од потписивања уговора за прототип, а 12 месеци за серијске примерке. Темпо производње: прототип, I серија 9 примерака, II серија 5 примерака. Било је предвиђено да труп мора бити два пута импрегниран ~~са~~ фирнајзом, а затим повољни део премазан бојом каки (жуто-зелена).[15] Стварни разлози за овакву одлуку не могу се докучити из оскудне расположиве документације, али постоји претпоставка да је Команда тиме желела да стави на знање свој став власнику "Рогожарског" који се сувише ослањао на стране стручњаке у управљању фабриком, а што одговорни фактори у Ваздухопловству војске нису подржавали. Истовремено са склапањем уговора за израду серије Физир-Рајта, Команда Поморског ваздухопловства наручила је код "Змаја" и израду три примерка хидро-верзије овог авиона.

Сви наручени аивони били су испоручени до краја 1930 године.[16] Шест их је упућено у Другу пилотску школу у Мостару, а остали су укључени у Прву пилотску школу у Новом Саду. Питомци су Физир-Рајтом летели по програму такозваног Другог одељења, који је предвиђао летове у зони са спиралама и осмицама и летове на различитим висинама уз примену барографа. У просеку Физир-Рајтом је сваки питомац остваривао 65 до 70 часова и добијао налет од око 15 сати. Авион је имао и један озбиљан недостатак који се огледао у томе што је ученик, због сложеног система за напајање горивом, пре полетања морао да ручном пумпом напумпа мали резервоар за бензин, па ако се то заборави, мотор је у фази полетања знао да прекида. Због тога је пилот морао у лету да пумпа десном руком а палицу премести у леву, што је отежавало управљање у тој осетљивој фази лета, па је то био узрок неколико удеса.

Између прототипа и серијских авиона није било битнијих разлика. Авиони из серије нису имали скупљаче

14 Огњан М. Петровић, *Војни аероплани Краљевине СХС/Југославије 1918-1930*, Лет бр. 2 (2000), Београд, 2000. г, 56

15 Архив фабрике Змај, кутија 1, Уговор за испоруку 15 аероплана Физир Рајт од фебруара 1929. године

16 Огњан М. Петровић, *Војни аероплани Краљевине СХС/Југославије 1918-1930*, Лет бр. 2 (2000), Београд, 2000. г, 56

гасова иза мотора, а другачије су профилисане заштитна капа испред и алуминујумска оплата иза мотора. Поред тога, премда је већ у току испитних летова уклоњена је митраљеска турела, која је првобитно била постављена изнад другог седишта за потребе аероплана Физир Рајт, испоручена су почетком 1932. године 4 комада носача шаржера за митраљезе Дарн.[17] То сведочи да су конструктор и произвођач ипак гајили наду да би Физир-Рајт могао да нађе своје место и у борбеним ескадрилама, као лаки извиђач, што би повећало број авиона у серији. У званичним документима означава се као Ф.1.В.[18] Међутим, у то време, у земљи су већ рађене веће серије авиона Потез 25 и Бреге 19 које су у потпуности задовољиле потребе Ваздухопловства Војске за овом врстом авијације.

Служба ових авиона је званично трајала до 1936. године, али су последњи аероплани Физир-Рајт коришћени у Другој пилотској школи током 1939. године, по њеном преласку из Мостара у Краљево, а један примерак је летео у Краљеву до рата.[19]

Конструкција: Физир-Рајт је двокрилац дрвене конструкције, пресвучен платном. Труп је четвртастог облика са лучном горњом површином, а сачињен је од ребара и уздужница преко којих је залепљена лепенка која чини део носеће конструкције. Крила са две рамењаче и ребрима имају торзиони нос пресвучен лепенком. Крилца су такође дрвене конструкције са челичним цевима које чине осовину око које се крилца окрећу. Хоризонтални и вертикални стабилизатор су пресвучени лепенком, а кормила су израђена од заварених челичних цеви. Нападни угао хоризонталног стабилизатора могуће је регулисати на земљи, док је вертикални фиксно везан за труп. Упорнице крила и стабилизатора израђене су од алуминујумских профилисаних цеви. Пирамида је израђена од челичних цеви. Стајни трап је од ламелираног дрвета. Осовина између точкова обложена је посебном површином (каренашом) која има профил сличан као на крилу и ствара додатни узгон. Дрљача је такође од дрвета и ојачана металним опругама. Команде лета су од челичних сајли. Главни резервоар за бензин, капацитеа 280 литара, израђен је од месинганог лима и смештен је у трупу испод пода пилотског седишта. Помоћни резервоар од 50 литара горива смештен је у горњем делу трупа, испред пилотског седишта, а резервоар уља одмах иза мотора. У седиштима су предвиђена места за смештај падобрана «Ирвин». На предњој инструментал табли налазе се поред моторских исктрумената и уређаји за стартовање мотора, као и брзиномер, висиномер и часовник. У задњој наставничкој и извиђачкој кабини, поред команди лета, од инструмената се налазе само још висиномер и часовник. Предвиђена су и места за монтирање радио станице и фотоапарата.

Погонско постројење:

Wright Whirlwind J-5

Боје и ознаке: Прототип је био обојен сребрном бојом са ознакама војног ваздухопловства на крилима и државном заставом на вертикалном стабилизатору. Серијски примерци обојени су стандардном сиво маслинастом бојом војног ваздухопловства, белим цртама преко трупа и великим белим бројевима на боковима трупа.

Димензије и маса (серијски): размах горњег крила 12,59 м, доњег 11,86 м, дужина трупа 8,86 м, висина 3,30 м, носећа површина 39,09 м^2, размак точкова 2,09 м, сопствена тежина 882 кг, тежина горива 223 кг, корисни терет 351 кг, укупна тежина 1456 кг.

Авион Физир Рајт Но 5 је имао ТУ (тежину укупну) од 1456 кг, ТС (тежину сопствену) од 682 кг, ТГ (тежину горива) од 223 кг и ТК (тежину корисну) од 351 кг.

Особине у лету: максимална брзина при земљи 165,2 км/ч, минимална брзина 85 км/ч, пењање на 1000 м за 6 минута, на 2000 м за 15 минута, на 3000 м за 30 минута, на 4000 м за 56 минута, практични плафон 4200 м за 70 минута.

Авион Физир ФН

Године 1928, тројица инжењера, Физир, Станков и Рукавина започели су пројектовање школског двоседог биплана. Прототип, назван У.Н. (Универзални Наставни), опремљен је линијским мотором Мерцедес. Израђен је у Физировој приватној "мајсторској радионици" у Петроварадину, а први лет изведен је маја 1929. године. Добио је (по другом начину доделе ознака) цивилну регистарску ознаку УН-ФИЗ, а као власник наведен је Физир. Убрзо је фабрика "Змај" (Фабрика аероплана и хидроавиона "Змај" Петровић и Штерић) извршила модификацију прототипа на

17 Архив фабрике Змај, кутија 1, Документ од 5. фебруара 1932. године

18 Архив фабрике Змај, кутија 1

19 Огњан М. Петровић, *Војни аероплани Краљевине СХС/Југославије 1918-1930*, Лет бр. 2 (2000), Београд, 2000. г, 56

звездасти мотор Валтер НЗ-120, а први лет модификованог прототипа изведен је почетком марта 1930 (пилот капетан Владимир Стрижевски). Тај модификовани авион добио је цивилну иматрикулацију и пловидбену дозволу задржавши исту регистарску ознаку УН-ФИЗ.[20]

Средишња управа Аеро Клуба је 11. јануара 1930. године одржала седницу на којој је донела више одлука које је накнадно доставила свим одборима. Пошто је Средишња управа прикупила новац потребан за набавку једног авиона решено је да се одмах затраже понуде од домаћих и страних конструктора тако да први авион буде испоручен у току маја 1930. године. Следећи авиони би се набављали зависно од тога како расте фонд за набавку авиона чуван у Хипотекарној банци. Према дотадашњем темпу пристизања средстава управа се надала да ће свака два до три месеца моћи да набавља по један авион. Авиони аеро клуба су требали да служе за пропагандне сврхе и за обуку пилота. Морали су бити способни за прелете од аеродрома до аеродрома, лаки за летење, чврсте конструкције и простог дрвеног склопа који се може лако израђивати и оправљати. Према тим условима будући аероплан аеро клуба је требало да располаже мотором снаге 80 до 120 КС, да буде добар планер, да има велике разлике у брзинама (са малом брзином слетања), да има велики коефицијент сигурности конструкције и да буде стабилан у лету. Сматрало се и да је пожељно да цивилна ваздушна флота има једнобразни летећи материјал.[21]

Један ужи стручни тим Средишне управе Аеро Клуба "Наша крила" добио је задатак да проучи и препоручи за усвајање тип аероплана за клупске сврхе. Прегледавши све понуде произвођача, тим је једногласно одлучио да се за стандардни школски тип у аеро-клубовима усвоји нови домаћи школски аероплан конструкције инж. Физира сличан, "већ хомологираном У. Н. Физ. са мотором Валтер 120 КС", како је наведено у извештају.[22]

На основу ове одлуке у извештају о раду Средишње Управе Аеро Клуба од 1. априла 1929. године до 1. априла 1930. године објављеном у Нашим Крилима од јула 1930. године наведено је да је Средишња Управа набавила три аероплана Физир и један аероплан ДХ 60 Џипси Мот (намењен за туризам и пропаганду).[23]

Марта 1930. године склопљен је приватни уговор између Фабрике аероплана Змај и средишње управе Аеро клуба "Наша Крила" о изради аероплана Физир Валтер 120 КС. Команда ваздухопловства је за надзорног органа одредила нижег војно техничког чиновника IV класе Ерзилија Матичића.[24] Фабрика Змај је 28. марта обавестила Команду ваздухопловства, преко надзорног органа у фабрици Змај, да су узели у рад два аероплана Физир школски са моторима Валтер.[25] Фабрика је 21. маја 1930. године известила команду ВВ да је цена једног аероплана Физир школског типа са мотором Валтер Н.З. 120 КС за Аероклуб Београд 240.000 динара (од тога вредност мотора је била 115.230 динара). Истим документом затражено је одобрење да надзорни орган команде ВВ може контролисати и трећи аероплан истог типа, који је накнадно поручен и то по истој цени.[26]

Фабрика је 5. јуна 1930. године изве-стила команданта ВВ да су завршена два аероплана Физир школски за Средишњу управу, а да се завршава трећи па је у складу са тим замољен командант ВВ да одреди комисију за преглед истих и да се изда сведожба за пловидбеност истих јер је по уговору са аероклубом фабрика била дужна да уз аероплане преда и сведожбу пловидбености истих.[27]

Већ у јуну 1930. Средишна управа их је регистровала на своје име регистарским ознакама UN-PAK, UN-PAL и UN-PAM (ф. бројеви 2, 1 и 3), које су у септембру 1933. промењене у YU-PAK, YU-PAL и YU-PAM.[28]

20 С. Микић, *н. д.*, 675; *Зачетници авијације*, 146; Борис Пухловски, *Физир и његови авиони*, Загреб, 1991, 39 и 48; Душан Д. Ђировић, *Историја Југословенског ваздухопловства 1918-1930. године (поглавље за 1930)*, свеска III, необјављено дело, МЈВ инв. бр. 180-II/2; *Jutarnji list*, 9. ožujka 1930; *Аероплани израђени у нашој земљи*, ВГ бр. 7/1930; *Fizir*, "Aero modelar", br. 1, januar 1955 (непотписани чланак, али судећи по тексту писао га је сам инж. Физир); Регистрациони и иматрикулациони лист МВиМ за прототипове ФН-М и ФН-В (на француском језику са фотографијама авиона).

21 *Ми набављамо своје прве аероплане*, Наша крила бр. 69/ фебруар 1930. године

22 *Наша крила* бр. 75/76, август/септембар 1930. године

23 *Извештај Средишње Управе Аеро Клуба "Наша Крила" о раду од 01.04.1929. до 01.04.1930. године*, Наша Крила бр. 74 / јули 1930. године

24 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Дневник надзорног органа Ерзилија Матичића

25 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Обавештење фабрике Змај Команди ваздухопловства од 28. марта 1930. године

26 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Обавештење фабрике Змај Команди ваздухопловства од 21. маја 1930. године

27 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Обавештење фабрике Змај Командту ваздухопловства од 5. јуна 1930. године

28 *Наша крила* бр. 69, фебруар 1930. и бр. 74, јули 1930; С. Микић, *н. д.*, 656; *Зачетници авијације*, 146; О. Петровић, *Цивилни аероплани Краљевине Југославије 1925-1941*, Лет бр. 1/1998, 91.

Авиони Физир ФН израђени за потребе Аероклуба имали су моторе Валтер Н.З. 120 (бр. 11144, 11145 и 11117), магнете Scintilla Type MN9-9 и карбуратор Zenith 420cj. Прва два авиона (са моторима 11144 и 11145) су имала елисе Moulinet "Heine" док је трећи имао елису Авиа која је маја/јуна 1930. године испробавана у Чехословачкој.[29]

Нагласимо да се, пре потписивања првог уговора за испоруку ВВ, авион Физир ФН назива искључиво Физир - школски.

Команда ВВ (техничко одељење, техни-чки одсек) је 15. августа 1930. године тражило од фабрике стајни трап и две елисе Станков (као на авионима Физир израђеним за аеро-клуб) ради комплетирања авиона са мотором Валтер кога је команда откупила од инг. Физира и који се тренутно налази у техничком парку 1. ваздухопловног пука.[30] Напоменимо да је то био, у ствари, прототип Физира ФН. Између Команде ВВ и фабрике Змај потписан је 5. јануара 1931. године уговор В.Т.Бр. 525 о испоруци 20 авиона "Физир - школски". Сходно том уговору фабрика је 12. јануара 1931. године затражила од Команде да јој се, што хитније, испоручи један мотор Валтер 120 КС ради адаптације тог мотора на једном од наручених авиона.[31] Док су авиони још били у изради одлучено је да се измене седишта да би се омогућила употреба леђног и седишног падобрана.[32] Убрзо је Команда ВВ донела одлуку о набавци још 10 авиона Физир ФН са моторима Мерцедес за потребе тренажних одељења ВВ и о томе је 18. марта 1931. године обавестила фабрику Змај.[33] Уговор В. Т. Бр. 5449 о набавци 10 напред споменутих авиона склопљен је 3. априла 1931. године.[34]

Командант техничког парка 1. ваздухопловног пука предао је 6. јула 1931. године 9 нових мотора Мерцедес јер је први прототип већ био завршен и била је у току његова примопредаја.[35] Исти команадант је 29. јула 1931. године добио наређење да преда, фабрици Змај, 10 комплетних мотора Валтер 120 КС за прву партију авиона са моторима Валтер.[36] Примање ФН Мерцедес Бр. 1 било је 10. јула 1931. године.[37] Надзо-рни орган Команде ВВ у фабрици инг. Владимир Рехницер доставио је 21. јула 1931. године (Бр. 198) фабрици Змај 30 комада авионских исправа за авионе Ф.Н.В. и Ф.Н.М.[38] Пошто је завршено испитивање прототипа авиона Физир ФН Валтер 120 КС тип је усвојен у наоружање ВВ решењем В.Т. Бр. 1228/31. У вези са тим 30. јула 1931. године наређен је прелет прототипа из 1. вп у 6. вп ради предаје фирми Змај, пошто је овај авион имао да служи као образац за израду осталих авиона. Прелет је требало да изврши пилот авионске радионице 1. вп.[39]

Означавање авиона: фабричко Ф.Н.-6, а ВВ Ф.Н.В (Валтер).

Прва серија од 10 авиона ФН Мерцедес је израђена 1931. године, а задњи је довршен 19. августа 1931. године. Авион ФН Мерцедес Бр. 6 је испоручен 4. априла 1931. године(!!!) Тај авион ФН Мерцедес бр. 6 доживео је удес-катастрофу јуна 1932. године у пилотској школи у Мостару. Наставник и ученик су погинули, премда су искочили са 200 м висине, али нису успели да се спасу падобраном.[40]

Из једног документа од 1. септембра 1932. године сазнајемо да су постојале две верзије авиона ФН старија и олакшана. Постојале су осетне разлике у маси. Авиони старије серије су имали масу празног авиона од 627 кг а укупну од 886 кг. Олакшани авиони су имали масу празног авиона од 587 кг а укупну масу од 832 кг. Олакшани авиони су припадали моделу "Д".[41]

Октобра 1932. године шеф конструкционог бироа фабрике Змај био је инж. Гинтер.[42]

Уговором В.Т.Бр. 4152 од 14. марта 1933. године наручена је израда 15 авиона Физир наставни.[43]

Команда ВВ (техничко одељење, те-хнички одсек) је 25. августа 1933. године наредила управнику ВТЗ да из

29 Архив фабрике Змај, кутија 16

30 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Захтев Команде ВВ од 15. августа 1930. године

31 Архив фабрике Змај, кутија 1, Захтев фабрике Змај Команди ВВ од 12. јануара 1931. године

32 Архив фабрике Змај, кутија 1

33 Архив фабрике Змај, кутија 1

34 Архив фабрике Змај, кутија 1

35 Архив фабрике Змај, кутија 1, Извештај од 10. јула 1931. године

36 Архив фабрике Змај, кутија 1

37 Архив фабрике Змај, кутија 1

38 Архив фабрике Змај, кутија 1, Извештај надзорног органа Команде ВВ од 21. јула 1931. године

39 Архив фабрике Змај, кутија 1, Наредба о прелету прототипа авиона ФН од 30. јула 1931. године

40 Архив фабрике Змај, кутија 1

41 Архив фабрике Змај, кутија 1

42 Архив фабрике Змај, кутија 1

43 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Извештај од 1. јуна 1933. године

2. одељка слагалишта израђених предмета тога завода у Земуну пошаљу фирми Змај 10 мотора Валтер НЗ 120 КС, од фирме С. Влајковић, ради уграђивања у ново израђене аероплане Физир Ф.Н.[44]

Команда ВВ (техничко одељење, технички одсек) је 25. августа 1933. године наредила управнику ВТЗ да се из резерве тога завода пошаљу фирми Змај 10 мотора Мерцедес 120 КС ради уграђивања у ново израђене аероплане Физир Ф.Н.[45] У допису фабрике Змај, од 25. августа 1933. године, спомиње се испорука 5 аероплана Физир ФН.[46]

Команда ВВ је 24. јануара 1934. године послала упит фабрици Змај о условима израде 15 аероплана ФН и то 5 са моторима Мерцедес и 10 са моторима Валтер.[47] После краћих преговора 22. марта 1934. године склопљен је Уговор В.Т.Бр. 5449 којим је од фабрике Змај наручено 10 аероплана ФН са мотором Валтер 120 КС и 10 аероплана ФН са мотором Мерцедес 120 КС. На овим аеропланима је требало извршити многе измене као на пример: целулоид је требало да буде измењен триплекс стаклом, нова – другачија инструмент табла и нове ноге стајног трапа.[48] Управник ВТЗ је наредио 12. априла 1934. године да се, на основу наређења команде ВВ, из II одељка слагалишта израђених предмета изда фабрици Змај 10 мотора Валтер Н.З. 120 КС (израђених у фабрици Влајковић) за уградњу у ново израђене аероплане Физир ФН.[49] На основу једног документа од 13. априла 1934. године сазнајемо да је утрошак платна за израду 20 аероплана Физир наставни био 97 м².[50]

Ради лакшег вађења аероплана из врија фабрика је 11. маја 1934. године понудила да повећа крмило правца.[51] Надзорни орган је 12. јуна 1934. године упутио захтев фабрици Змај да достави решење за одобрење реконструкције вертикалног стабилизатора и кормила правца на аеропланима ФН. Аероплани на којима би се извршила ова реконструкција носили би ознаку Ф.Н.р.[52] Нешто касније, 10. јула 1934. године фабрика је предложила да у један аероплан ФН Валтер угради мотор Валтер са алуминијумским главама и повећаном снагом.[53] Испитивање нове елисе је обављено 3. јула 1934. године након чега је поднет захтев за одобрење максималне тураже мотора од 1700 о/мин.[54]

У међувремену, 8. јуна 1934. године наређено је да се прва 4 примљена аероплана Физир Ф.Н. са мотором Валтер 120 КС предају средишњој управи Аероклуба (Службене новине Бр. 73/XVIII од 28. марта 1934. године решење Министарског савета М.С. Бр. 55/34 у параграфу 77, тачка 4, Финансијског закона за 1934/35 буџетску годину) као једну партију предвиђеног материјала.[55] Још раније 1. јуна 1934. године предата су 3 аероплана Физир ФН Мерцедес бр. 1, 4 и 7.[56]

Пилот инг. Павле Бауер извршио је 29. новембра 1934. године пробни лет. Монтажу елисе је извршио Стева Селаковић.[57]

У пролеће 1935. године испитивана је елиса Е-36 која се показала незадовољавајуће чак и у односу на стандардну елису Е-14 предвиђену за мотор Мерцедес. Пречник елисе Е-14 је био 2660 мм, а одстојање од земље у линији лета аероплана 165 мм. Елиса Е-36 је испитивана на аеропланима Ф.Н. Мерцедес бр. 32 и бр. 37. Испитиване су и еластичне зејтинске ноге стајног трапа и оне су задовољиле. Претходне ноге су биле са сандовима. Висина осовине мотора од земље са зејтинским ногама је била 1670 мм, а код ногу са сандовима 1610 мм.[58] Ипак, еластичне зејтинске ноге нису усвојене.

Команда ВВ је 30. марта 1935. године наредила управнику ВТЗ да преда надзорном органу фабрике Змај преко 2. одељка слагалишта израђених предмета ВТЗ - Земун

44 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Наредба Команде ВВ управнику ВТЗ од 14. јуна 1933. године

45 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Наређење Команде ВВ управнику ВТЗ од 25. августа 1933. године

46 Архив фабрике Змај, кутија 1, Допис фабрике Змај од 25. августа 1933. године, у истом допису се извештава да је извршен уговор В.Т.Бр. 4532 од 30. марта 1933. године

47 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Упит Команде ВВ фабрици Змај од 24. јануара 1934. године

48 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Извештај од 11. априла 1934. године

49 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Наређење Упавника ВТЗ од 12. априла 1934. године

50 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Извештај од 13. априла 1934. године

51 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Понуда од 11. маја 1934. године

52 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Захтев надзорног органа фабрици Змај

53 Архив фабрике "Змај", Кутија 1

54 Архив фабрике "Змај", Кутија 1

55 Архив фабрике "Змај", Кутија 1

56 Архив фабрике "Змај", Кутија 1

57 Архив фабрике "Змај", Кутија 1

58 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Комисиски извештај од 8. маја 1935. године

10 трансформисаних мотора Валтер НЗ-120 КС из I и II серије, за уградњу на аероплане по уговору В.Т. Бр. 5250/35.[59]

За израђени аероплан Физир Ф.Н. број 25 са мотором Валтер издата је 6. октобра 1935. године признаница за исплату. Мотор Валтер 120 КС је из 5. серије Фабрике Влајковић и синови.[60]

Команда Ваздухопловства војске је 28. августа 1936. године тражила од Змаја да достави цртеже аероплана ФН Валтер фабрици Рогожарски.[61]

Опис авиона и тактичко технички подаци:

Почетни школски једномоторни авион, двосед са звездастим мотором Валтер Н.З. 110/120 КС. Мотора Валтер је било две врсте: са цилиндарском главом од железа или са цилиндарском главом од алуминијума.

За обуку пилота у вожењу по земљи у употреби је, крајем тридесетих година, био авион Физир ФН са мотором Мерцедес од 120 КС.[62]

Физир ФН је био двокрилац дрвене конструкције. Горња и доња крила су била везана са по две усправне металне упорнице појачане дијагоналним затегама. Оба крила су била истог распона. Свако крило (горње и доње) састојало се из два дела. Горње крило је било изнад трупа и причвршћено за овај пирамидом од металних упорница. На излазној ивици горњих и доњих крила налазила су се крилца. Крила горњих и доњих крила спојена су упорницом. Само доња крилца спојена су командним преносницима непосредно за пилотске палице. Костур крила дрвене конструкције састојао се из две дрвене рамењаче кутијастог пресека и ребара. Превлака крила је била од платна.[63]

Труп је био дрвене конструкције са костуром у виду просторне решетке из четири рамењаче, оквира и затега и био је обложен лепенком. Моторски носач се састојао из челичних цеви спојених заваривањем.[64]

Вертикалне репне површине су биле из металних цеви и покривене платном. Хоризонтални стабилизатор је био од дрвета а крмило за висину из металних цеви, оба покривена платном.[65] Хоризонтални стабилизатор је био причвршћен за труп авиона и то за горње рамењаче трупа чврстим оковима. Његов нагиб се регулисао стављањем подметача разне дебљине између хоризонталног стабилизатора и горњих рамењача трупа.[66]

За командовање крмилом за правац деловало се на дрвену ножну полугу са металним појачањима. За командовање крмила за висину и крилаца деловалао се на металне палице. Команде су биле везане само за један пар крилаца, док је други пар крилаца био везан за први пар.[67]

Стајни трап је био непокретан и састојао се из две еластичне ноге и зглобасте осовине са точковима (паоци од жице). Точкови су били снабдевени гумама под притиском димензија 700×100 мм. Уређај за ублажавање је механички и састојао се код авиона старије израде од опруга и гумених котурова, а код авиона последње израде од прстенова гуменог конопца (сандова). Испод репа налазила се метална дрљача.[68]

Елиса Е-16 дрвена двокрака са непромењливим кораком.[69]

Укупна маса авиона у лету је била 885 кг. Маса празног авиона 642 кг. Корисни терет 243 кг.[70]

Највећа брзина са мотором Валтер 120 КС је била 144 км/ч. Најмања брзина 75 км/ч. Авион се пењао на 1000 м за 8 минута. Стварни врхунац лета авиона је био 3000 м, на ову висину пењао се за 32 минута. Долет при најекономичнијем режиму мотора и без ветра је био 320 км.[71]

Гориво се налазило у једном главном и једном помоћном резервоару укупне запремине 100 литара. Употребљавао се чист авионски бензин од 73 октана. Мотор се подмазивао минералним уљем (Горгоил-Мобилоил Аеро Н.) које се налазило у једном резервоару запремине 11 литара.[72]

59 Архив фабрике Змај, кутија 1, Наредба команде ВВ управнику ВТЗ - Земун од 30. марта 1935. године

60 Архив фабрике "Змај", Кутија 1,

61 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Допис Команде Ваздухопловства Војске од 28. августа 1936. године

62 Душан Д. Лучић, Михаило Т. Живић, *Познавање авиона*, Земун 1940, 366

63 Исто, 149, 366-367.

64 Исто, 181-2, 367

65 Исто, 367

66 Исто, 168

67 Исто, 220-222, 225

68 Исто, 194, 203, 367

69 Архив фабрике "Змај", Кутија 1; Душан Д. Лучић, Михаило Т. Живић, *н. д*, 367

70 Душан Д. Лучић, Михаило Т. Живић, *н. д*, 367

71 Исто, 367

72 Исто, 367

Авиони са мотором Мерцедес имао је елису Е-14, пречника 2660 мм.

Верзије аероплана Физир ФН
са мотором Мерцедес: це, де
са мотором Валтер: бц, бд, бе
све оверзије су постојале 1933. године[73]

Rudolph Fisir's airplanes designed in the twenties of the 20th century

Rudolf Fizir (13 January 1891 – 11 November 1960) was an airplane constructor. He designed at least 18 original planes, some conversions of landplanes to seaplanes - and a parachute. Fizir was born in Ludbreg, a small town on the river Bednja. In 1914, whilst still a senior student, he was offered his first job in Schwerin, where he worked in the construction of fighter aircraft for the German Fliegerkorps in the new Fokker-Flugzeugbau factory. From there he was sent to Budapest, in order to find and organize a Fokker subsidiary. Between 1918 and 1920, Fizir was employed in the automobile industry, where he gathered experience with internal combustion engines. In 1920 he returned to Ludbreg, and then moved to Petrovaradin. There he started to build his aircraft designs in his yard, at his own expense. With a biplane, which Fizir built in 1925, Fizir F.1.V - Majbah he won the first prize in the 1927 Little Entente contest, despite having an engine with only half the power of other competing designs. Other aircraft he produced were named after the engines used, such as the Fizir-Mercedes, Fizir-Wright, Fizir-Titan, Fizir-Kastor, Fizir-Gypsi, and the half-metallic Fizir-Jupiter. His successful designs, almost all wooden, were economic to produce, reflecting the low economic power of the pre-World War II Kingdom of Yugoslavia, wartime Croatia (Independent State of Croatia) and post-World War II Yugoslavia, and were highly regarded in Germany and France throughout the 1930s, 40s and 50s. He had a strong affiliation for trainers and seaplanes, having a vision of connecting the Adriatic islands with a regular seaplane service. His greatest success was the Fizir FN two-seater with dual controls, over 100 of which were built, which was in use as a trainer up to 30 years after World War II. Rudolf Fizir was awarded with the Paul Tissandier Diploma from the Fédération Aéronautique Internationale for achievements in aviation, and held the rank of pukovnik (colonel) in the Croatian Battle Air Force. After World War II, Fizir worked as a motorcycle designer, and continued with aircraft construction in his retirement years.

73 Архив фабрике "Змај", Кутија 1, Спискови резервних делова за разне верзије аероплана Физир ФН.

Огњан М. ПЕТРОВИЋ[1]
Крушевац
Република Србија

UDK: 629.7(497.1)"1929/1941"(093.2)

Прегледни рад.

АЕРОПЛАНИ ДЕ ХЕВИЛЕНД ДХ.60 МОТ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ (1929-1941)

Сажетак: У раду је описана историја популарног британског спортско-туристичког авиона Де Хевиленд Мот који је крајем двадесетих година 20. века био хит у свету. Детаљно су приказани војни и цивилни авиони тога типа коришћени у Краљевини Југославији.

Кључне речи: Де Хевиленд (de Havilland), ДХ.60 Мот (DH.60 Moth), ДХ.60Г Ципси Мот (DH.60G Gipsy Moth), ДХ.60Г III Мот Мајор (DH.60G III Moth Major), „Аеропут“, Краљевина Југославија (КЈ), Аероклуб (АК), Средишна управа (СУ), Ваздухопловство војске (ВВ), Поморско ваздухопловство (ПВ)

Један од најпознатијих и најпопуларнијих спортско-туристичких аероплана између два светска рата, несумњиво је био Мот (Moth – Мољац), фабрички означен са DH.60, производ чувене британске фирме „Де Хевиленд“. Настао у времену брзог развоја авијације, пројектован као лаки авион добрих летних карактеристика, поуздан, лак за пилотирање, једноставан за одржавање, економичан и јефтин, Мот је био намењен развоју масовног ваздушног спорта. Коришћен је за обуку, превоз путника, туристичке летове и курирске задатке. Доживео је велики успех у Уједињеном Краљевству (United Kingdom – UK) и иностранству. Остао је запамћен у историји авијације као најуспешнији лаки авион у свету. Током мирнодопског периода, у Краљевини Југославији Мот је коришћен као војни хидроплан у Поморском ваздухопловству и као цивилни авион у Аероклубу и Предузећу за ваздушни саобраћај „Аеропут“. Само један Мот кратко је летео у мирнодопском периоду у саставу Ваздухопловства војске, а пред Априлски рат два цивилна су мобилисана.

1 Аутор је машински инжењер у пензији;
е-маил: ognjanpetrovic@gmail.com

Авион UN-PAS „Сарајево I“, први Ципси Мот сарајевског ОО Аероклуба (Цртеж О. Петровић)

Фамилија авиона Мот (de Havilland DH.60 Moth)

пројектант: инжењер Capt. Geoffrey de Havilland
произвођач: The de Havilland Aircraft Co. Ltd., Edgware, Middlesex, England (UK)
ознака општа
фабричка: DH.60 Moth
југословенска: Де Хевиленд Мот

Развој

Главни пројектант типа DH.60 Moth био је познати и афирмисани британски инжењер капетан Џефри де Хевиленд (Capt Geoffrey de Havilland) који је пре и током Првог светског рата пројектовао више успешних војних типова авиона. Крајем 1920. де Хевиленд је основао сопствену фабрику авиона „Де Хевиленд“ (de Havilland Aircraft Company Limited) на летелишту у Стејџ Лејну (Stag Lane Aerodrome Edgware) на северној периферији Лондона. Намеравајући да оствари један економичан туристички авион, он је пројектовао 1924. тип DH.51, али тај авион није испунио очекивања. На бази тог типа, не одустајући од своје по-

четне идеје, де Хевиленд је пројектовао током исте године нови тип DH.60 Moth, чије је прототип лично испробао током првог лета 22. фебруара 1925. године. Прототип, фабрички број (contruction number - c/n) 168, уписан је 12 дана раније у британски Регистар цивилних авиона са бројем уписа (Certificate of Registration – CofR) 1138, добивши британску цивилну регистарску ознаку G-EBKT.[2]

Од почетка рада на пројекту DH.60 Џефри де Хевиленд је тесно сарађивао са мајором Френк Б. Халфордом (Frank B. Halford), врло успешним пројектантом мотора. На захтев де Хевиленда, Халфорд је креирао један лаки 4-цилиндарски линијски мотор искористивши један ред од четири цилиндра и клипове од V-мотора Рено (Renault V8) које је британска државна фабрика Airdisco (Aircraft Disposal Company - A.D.C.) откупила из ратних вишкова. Срећна околност да је A.D.C. располагао са врло великим бројем тих мотора омогућила је брзу производњу мотора фамилије Цирус (A.D.C. Cirrus) а они су обезбедили „Де Хевиленду“ поуздан и јефтин погон за нове Мотове. Мотори Cirrus I, II и III од 60, 85 и 90 HP[3] (из 1924, 1925. и 1926, респективно) били су квалитетни и са задовољавајућим особинама. Мотори Cirrus су, без сумње, били један од важних разлога који су омогућили почетни успех раних типова Мот, познатих као Cirrus Moth.[4]

Крајем 1926. де Хевиленд и Халфорд су се договорили да се мотори Cirrus замене једним потпуно новим типом мотора. Тако је настао 4-цилиндарски линијски мотор Џипси (Gipsy - Циганин), чија је производња започета већ крајем 1927. у новим погонима „Де Хевиленда“. Халфорд је наставио да користи метрички систем мера (што је тада било неубичајено у британској индустрији) а прототип мотора је уграђен у рекордерски моноплан DH.71 Tiger Moth, као експериментални погон. Године 1928. започета је серијска израда мотора DH Gipsy I од 100 HP, а 1929. Gipsy II од 120 HP. Њихове испоруке омогућиле су производњу новог „Де Хевилендовог“ типа DH.60G Gipsy Moth који је представљао прву редизајнирану верзију основног типа Мот.[5]

Џефри де Хевиленд, 1925. год.

Џефри де Хевиленд (1882-1965)

Капетан Џефри де Хевиленд (Capt. Geoffrey de Havilland) био је британски ваздухопловни пионир и веома успешан пројектант и градитељ авиона. Године 1908. саградио је свој први, а 1910. други авион. Током следеће три године био је пројектант у Фабрици балона у Фарнбороу (Army Baloon Factory, Farnborough) која је ускоро променила име у Royal Aircraft Factory (R.A.F.). Његов први тип БЕ.2 (R.A.F. BE.2) из 1912. опремао је британско ваздухопловство у Првом светском рату. У мају 1914. де Хевиленд је постао шеф-пројектант фабрике „Ерко“ (Airco, Hendon) у којој је остварио типове DH.2 и DH.4. Када је компанија продата 1920. основао је сопствену фирму „Де Хевиленд“ (de Havilland Aircraft Company, Edgware) која је под његовим руководством израсла у једну од најважнијих фабрика британске ваздухопловне индустрије. До оснивања своје фирме, де Хевиленд је за компанију „Ерко“ пројектовао 21 тип авиона (DH.1 до DH.21), од чега је остварено 13 типова.

Током двадесетих и тридесетих година 20. века фабрика је произвела више типова лаких авиона а 1925, 60-ти пројект DH, назван Мот (Moth), осигурао је успех фирме. Међу многим типовима, најпознатији и најбројнији су школски Тајгер Мот (Tiger Moth), ловац-бомбардер Москито (Mosquito) и двомоторни ловац Хорнет (Hornet). После рата „Де Хевиленд“ је произвео први у свету комерцијални млазни путнички авион Комет (Comet), такође и млазне ловце Вампир (Vampire), Си Виксен (Sea Vixen) и Веном (Venom).

Током своје пројектантске и пословне каријере де Хевиленд је тесно сарађивао са инжењером Френком Халфордом, успешним специјалистом за моторе. За свој рад и велике успехе у ваздухопловној индустрији добио је 1944. титулу сера (sir). Успешно је водио своју фирму до 1954. године. Шест година касније, компанију „Де Хевиленд“ преузео је британски концерн Хокер (Hawker).

Током пословања, компанија „Де Хевиленд“ је пројектовала невероватних 110 различитих типова авиона, означених са DH.22 до DH.127 (разлика у броју се јавља јер су неки рађени у више верзија, на пример DH.60 је рачунат у три типа: DH.60, DH.60G и DH.60G.III). Од укупног броја пројектованих остварено је 56 типова авиона.

2 Profili aerei, 1974, 20; Angelucci, Matricardi 1976, 96; Golden Years - Great Britain (G-F).

3 Империјална јединица снаге HP (horse power или British horse power) је снага коју даје маса од 33000 либри (14968 kg) на путу од једне стопе (0,3048 m) за 1 минут: 1HP = 33000 lbs ft/min = 745,7 W = 1,014 KS. У овом тексту је коришћена HP као јединица снаге, јер је та јединица коришћена у периоду употребе авиона Moth и код нас је била део ознаке авиона.

4 Gunston 1986, 40; Němeček 1988, 112; Morse 1990, 15-19.

5 Gunston 1986, 49.

Френк Халфорд, 1922. год.

Френк Халфорд (1894-1955)

Мајор инж. Френк Халфорд (Frank Bernard Halford) био је успешан британски пројектант и градитељ ваздухопловних мотора. Током Првог светског рата остварио је мотор Бердмор (Beardmore), из кога је касније настао мотор Пума (Siddeley Puma). После рата пројектовао је два врло успешна лака мотора, Цирус (A.D.C. Cirrus) из 1924. и Џипси (DH Gipsy) из 1926. године. Оба мотора су искоришћена за погон „Де Хевилендових“ лаких авиона и оба су постигла светску славу и успех. Од 1928. Халфорд ради на развоју мотора Сејбр (Napier Sabre) који је постао један од најснажнијих британских клипних мотора.

Током рата почео је да ради на млазним моторима што је довело до настанка центрифугалног типа Халфорд (Halford H.1). Тај пројекат је прихватио „Де Хевиленд“ и произвео млазни мотор Гоблин (DH H.1 Goblin). Иста фабрика производила је још неколико Халфордових типова мотора (de Havilland H.2 до H.7).

Следећи тип фамилије мотора био је Gipsy III са висећим цилиндрима снаге 120 HP (први те врсте као и сви следећи чланови фамилије), чиме је побољшана прегледност из пилотског седишта. Тај мотор практично је био исти као Gipsy II али са промењеним положајем цилиндара. Даљим развојем (малим повећањем пречника цилиндара без промене масе мотора) настао је 1931. одлични Gipsy Major од 130 HP произведен у чак 14615 примерака, што је било више од половине свих произведених мотора фамилије. Прости, робустни, сигурни и релативно јефтини мотори Gipsy обезбедили су одговарајући и поуздан погон „Де Хевилендових“ спортско-туристичких авиона и тиме пресудно допринели њиховом општем успеху. Халфорд је наставио развој фамилије мотора током тридесетих и после рата, остваривши више типова, укључујући и 6- и 12-цилиндарске моторе.[6]

Производња

Током првих година производње, фабрика „Де Хевиленд“ је избацила више варијанти типа Мот које су се разликовале углавном по моторима и мањим модификацијама. Те варијанте су означаване као DH.60 Cirrus Moth, DH.60 Cirrus II Moth (познат и као Hermes Moth), DH.60 Genet Moth, DH.60G Gipsy Moth, DH.60G.II (Gipsy II Moth) и DH.60L (Luxury), с тим што је било каснијих промена мотора код неких авиона.

Од 1928. стандардни тип мотора постао је DH Gipsy који је опремао четири главне верзије DH.60G Gipsy Moth (мотор Gipsy I), DH.60G.II Gipsy Moth (Gipsy II), DH.60M Moth (Metal Moth (метална структура труапа, платенена покривка) и DH.60T Moth Trainer (тренажер са модификованим издувним системом и распоредом жичаних затега).

Од 1930, увођењем јачих верзија мотора Gipsy, настајале су нове верзије фамилије Мот. Тип DH.60M из 1928. први је добио металну структуру трупа (отуда слово M у ознаци типа), чиме је повећана маса али олакшано одржавање. Такав труп је постао стандард за све касније верзије. Производња DH.60M (укупно 751 авион) организована је у матичној фабрици у Стејџ Лејну (4 предсеријска и 536 серијских), канадској филијали de Havilland Canada (40), америчкој фирми Moth Corporation (161) и норвешкој Војној фабрици авиона (10). Тренажна верзија DH.60T (Moth Trainer) са мотором Gipsy I и II и металним трупом (укупно 685 примерака) израђивана је у матичној фабрици (595), француској фабрици Morane-Saulnier (40), америчкој Morane-Saulnier (18) и аустралијској Larkin Aircraft Supply (32). Британски РАФ (Royal Air Force - Краљевско ваздухопловство) примио је око 50 авиона DH.60T Moth Trainer.[7]

Последњи тип фамилије DH.60 Moth и први тип са новим мотором Gipsy III са висећим цилиндрима био је DH.60G.III Moth. У марту 1932. полетео је прототип (c/n 5000 G-ABUI), у суштини „змај“ претходног типа DH.60G модификован на нови мотор Gipsy III. Две године касније, тачније фебруара 1934, комплетиран је прототип стандардне верзије DH.60G.III Moth Major (c/n 5057 G-ACNP) са мотором Gipsy Major. Укључујући прототипове, направљено је 57 примерака почетне серијске верзије DH.60G.III Moth (c/n 5000-5056) и 97 авиона стандардне верзије DH.60G. III Moth Major (c/n 5057-5153). Испоруком 57-ог примерка

6 Gunston 1986, 49-50; Němeček 1988, 112; Schier 2000, 52.

7 BAE Systems Heritage – Cirrus Moth.

(тј. првог авиона стандардне серије) у ознаку типа уведен је назив Moth Major а задржан је и део старе ознаке (G.III). Производња је прекинута у мају 1935, а више од половине укупног броја испоручено је страним купцима.[8]

Осам прототипова DH.60T (Tiger Moth) са закошеним крилима, у суштини слични популарном типу DH.60M са мотором Gipsy III, били су преименовани октобра 1931. у DH.82 Tiger Moth. Током следећих година тај тип масовно је израђиван за РАФ.[9]

Сви типови су рађени и у хидроверзији са два пловка а склапајућа крила су била стандард за све верзије са моторима Gipsy. Број произведених Мотова свих верзија достигао 2186 примерака, а 1931. фабрика „Де Хевиленд" испоручивала је 16 авиона недељно.[10]

Употреба

Средином двадесетих година, посебно после маја 1927. када је Американац Линдберг (Charles A. Lindbergh) извршио први прелет преко Атлантског океана, у свету је дошло до повећаног интереса за авионе и ваздухопловство и до оснивања све већег броја аероклубова. Та околност, као и одличне особине, једноставност конструкције, поузданост и економичност у експлоатацији и ниска цена довеле су до огромног успеха и масовне употребе типова Мот у приватном сектору између два светска рата. Продаја британским и страним цивилним али и војним купцима достигла је невиђене размере за то време, а 85 % произведених авиона коришћено је у Великој Британији.

Авиони Мот су стекли велику популарност, посебно након лета британске авијатичарке Еми Џонсон (Amy Johnson) из Енглеске за Аустралију маја 1930, као и летова Френсис Чичестера (Francis Chichester) на подручју Пацифика почетком 1931. године. Авијатичарка Џонсон, познатија као Мис Џонсон, извела је соло лет од Лондона до Дарвина у Аустралији за 19 дана (од 5. до 24. маја 1930), прелетевши 18000 km половним авионом Џипси Мот (c/n 804 G-AAAH) названим „Џезон" (Jason).[11] У повратку за

Рекламирање авиона Мот у југословенским часописима: (горе) НК бр. 65, септембар и (доле) Годишњак ЈВ 1931/32.

Лондон летела је редовном линијом британске компаније Империјал Ервејз (Imperial Airways) и кратко се задржала на аеродромима у Скопљу и Београду о чему је известила Политика на две стране.[12]

Преко 30 страних земаља користило је пре и током Другог светског рата школске верзије Џипси Мота за војну службу. Међу највећим корисницима била је Велика Британија и земље Комонвелта (Commonwealth). Када је избио Други светски рат многи цивилни Мотови су мобилисани. Британски РАФ мобилисао је 155 примерака (140 у Вели-

8 Jackson 1973, 92; Profili aerie 1974, 20; Weal и др. 1977, 134; Angelucci, Matricardi, 1981, 96; Němeček 1988, 112; BAE Systems Heritage - Moth Major.

9 McKay 1999, 8.

10 Němeček 1988, 112.

11 Němeček 1988, 112; The Institution of Engineering and Technology; Aviation Safety Network.

12 *Политика*, 4. август 1930.

Два снимка фабричког авиона DH.60M c/n 1338 „Miss Dalmacija“, презентација, Нови Сад, јун 1929 (обе Чедомир Јанић). На носу, на црвеној површини, ситним белим словима исписано је име аероплана.

који Британији и 15 у Индији), Аустралија 48 а Јужна Африка бар 16. Ти авиони су коришћени за обуку и задатке везе током рата.[13]

Иако је DH.82 Tiger Moth заменио старији тип DH.60 у производњи, ипак су главнину британске цивилне авијације до рата чинили авиони Џипси Мот. Избијање рата довело је до краја цивилне употребе ових популарних авиона а после рата цивилно тржиште преплавили су авиони Tiger Moth из ратних вишкова.

Демонстрација авиона Мот у Краљевини Југославији

Фабрика „Де Хевиленд“ послала је 30. априла 1929. свој авион Мот „Мис Далмација“ (DH.60M Moth „Miss Dalmacija“) G-AAFF на пропагандну турнеју по Краљевини СХС. Авион c/n 1338 G-AAFF уписан је 15. марта 1929 у британски Регистар на име Томаса Г. Маплбека (Thomas G. Mapplebeck), генералног заступника британске индустрије (између осталих и фабрике „Де Хевиленд“) у КЈ са седиштем у Београду. Истог дана авион је добио британску иматрикулацију тј. број уписа (CofR) 1911, а 26. априла исте године и пловидбену дозволу (Certificate of Airworthines - CofA).[14]

Организатор турнеје био је Т. Маплбек, а пилот Џон Арнер (John Arner). Авион је долетео из Лондона у Београд преко Брисела, Келна, Франкфурта, Беча и Загреба а пут је трајао два и по дана. После Београда, током турнеје у КЈ, „Мис Далмација“ је посетила Скопље, Битољ, Чачак, Краљево, Нови Сад, Марибор, Дивуље, Мостар, Сарајево, Београд и завршила лет у Загребу. Практично, „Мис Далмација“ је посетила све важније војне и цивилне аеродроме у земљи. Демонстрациони летови и прикази са акробацијама изведени су (од 2. до 7. маја) у Београду, Загребу, Љубљани, Мостару и Дивуљама, хидробази Поморске ваздухопловне школе (ПВШ) Поморског ваздухопловства.[15]

Посета је имала великог утицаја на продају DH аероплана југословенским цивилним и војним корисницима. Маплбек је продао укупно 10 аероплана Џипси Мот купцима у Краљевини Југославији (КЈ): четири Морнарици, четири Аероклубу, и по један „Аеропуту“ и Ваздухопловству Војске.

13 Weal и др. 1977, 134; Swanborough 1994.

14 Golden Years – Great Britain (G-A)

15 *Јадранска стража (JC)*, бр. 7/1929. и 1/1930; *Наше небо*, бр. 4, Нови Сад, 1930; Петровић 2000, 87.

Војни хидроплани и аероплани Де Хевиленд Мот (DH.60 Moth) у КЈ

тип	c/n	s/n	ознака	власник	коришћен	напомена
DH.60G	1181	73	ШДХ	ПВ	1929-41.	удес 1933, оправљен 1936. као 76; ратни плен Италијана
DH.60G	1182	74	ШДХ	ПВ	1929-41.	оштећен у Дивуљама, 12.4.41.
DH.60G	1183	75	ШДХ	ПВ	1929-36.	1935. дрвени пловци; расходован
DH.60G	1189	без броја	ШДХ	ПВ	1929-41.	„Сарајево“, ратни плен Италијана
DH.60M	1338	без броја	Мот	ВВ	1929-32.	ex G-AAFF „Miss Dalmacija, бр. 8, каснији YU-PDH
DH.60M	3028	-	Мот	ВВ	1941.	ex YU-SAI, мобилисан
DH.60G	1260	-	Мот	ВВ	1941.	ex YU-PAV, мобилисан

бб далмација

Цивилни аероплани Де Хевиленд Мот (DH.60 Moth) у КЈ

тип	c/n	G-рег.	UN-рег.	YU-рег.	власник	коришћен	напомена
DH.60G	1177	G-AALZ	-	-	ОО Загреб	1929-30.	„Kraljević Tomislav“, уништен 21.9.30.
DH.60G	1254	G-AAZL	UN-PAH	-	ОО Загреб	1930-33.	„Zagreb“, уништен 1.8.33.
DH.60G	1260	G-ABBG	UN-PAV	YU-PAV	СУ КЈАК	1930-41.	„Београд“, ВВ 1941. мобилисан
DH.60G	1267	G-ABBI	UN-PAS	YU-PAS	ОО Сарајево	1930-35.	„Сарајево I“, оштећен 19.8.35 (расход)
DH.60M	1338	G-AAFF	-	YU-PDH	КЈАК	1935-38.	„Босна I“, ex ВВ, уништен 30.8.38.
DH.60M	3028	G-ABXM	UN-SAI	YU-SAI	„Аеропут“	1932-41.	ВВ 1941. мобилисан

Хидроплани Поморског ваздухопловства (ПВ)

Де Хевиленд Мот, Школски ДХ (de Havilland DH.60G Moth) хидроплан

ознака

фабричка: DH.60G Moth

ПВ званична: ШДХ, Ш.ДХ (**Ш**колски **ДХ**) (ŠDH, Š.DH)

ПВ по мотору: Š-D.Havilland/Džipsi

намена: основни школски хидроплан

статус: стандардни хидроплан

корисник: ПВ

период: 1929-1941.

броја хидроплана: 4

сер. број ПВ: **73-75**, **без броја** (**„Сарајево“**) , плус конверзија **76*** (**„Сушак“**)

c/n: 1181-1183, 1189

*бивши 73 обновљен после удеса у радионицама ПВ

Хидроплан „Сарајево“, поклон „Јадранске страже“, уместо стандардног серијског броја ПВ, имао је име, на десној страни исписано латиницом, на левој ћирилицом: (горе) пред први лет 17.11.1929 (Ђорђе Николић); (доле) снимак леве стране хидроплана усидреног у Кумбору, Бока Которска 27.1.1932 (Шиме Острић виа аутор).

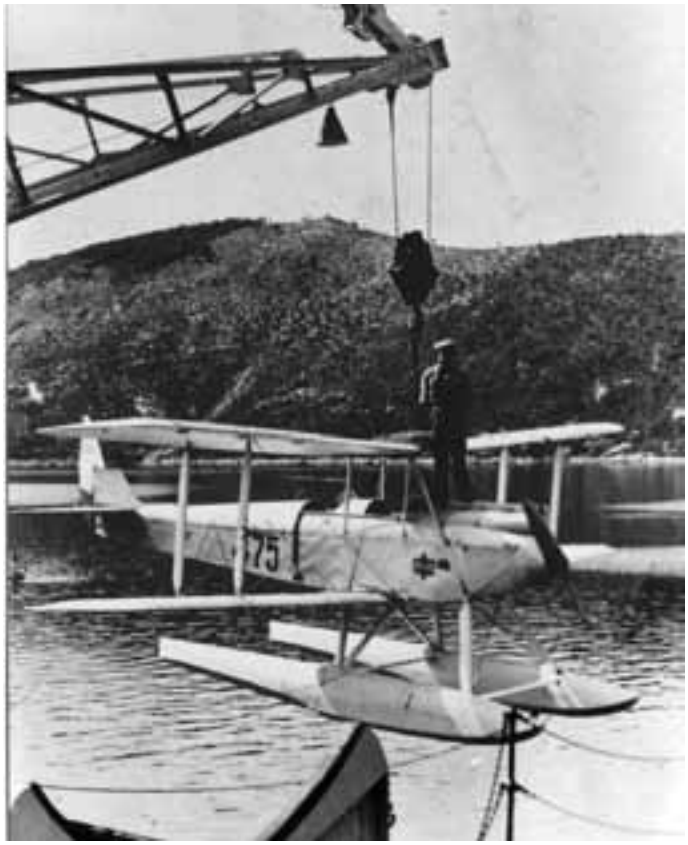

Кран подиже ШДХ 75 док припадник ПВ стоји на носу хидроплана (Војнопоморски музеј Сплит, ВПМ via О. Петровић)

После успешне турнеје аероплана „Miss Dalmacija“ у мају 1929, нагло је порастао интерес за Мот у цивилним и војним круговима у КЈ. С обзиром да је ПВ располагало само са хидропланима за основно школовање, оцењено је да би хидроверзија типа Мот могла да буде успешан прелазни тип апарата у ПВ, ургентно потребан за школовање хидропилота. На основу одобрења министра Војске и Морнарице и министра финансија Краљевине, а према понуди фирме „Де Хевиленд“ од 15. јула 1929, сачињен је уговор М. бр. 14231 од 16. јула 1929. и заведен код Одељења за Морнарицу (ОзМ). Начелник тога Одељења потписао је уговор већ 31. јула.[16]

Осим тога, сарајевски огранак удружења „Јадранска стража“ сакупио је 290.000 динара за куповину четвртог апарата за поклон ПВШ. Допринос акцији дао је и Т. Маплбек приложивши своју провизију од 16.000 динара. Месни одбор (МО) сакупио 210.000 а Обласни одбор (ОО) Сарајево дао је позајмицу од 80.000 динара.[17]

Четири хидроплана DH.60G Moth (c/n 1181-1183, 1189), произведена у погону Стејџ Лејн, приспела су 2. новембра 1929. бродом у луку Груж а три дана касније у хидробазу (ХБ) Кумбор у Боки Которској где је извршена монтажа.[18] Хидроплани су службено означени са ШДХ. Прва три су обележена са бр. 73-75, а ШДХ „Јадранске страже“ понео је име „Сарајево“ (крштен 6. децембра 1929) не добивши уобичајени број ПВ.[19]

Два снимка ШДХ: (горе) „Сарајево“ на „клоцнама“ 27.1.1932 (Шиме Оштрић via аутор): (доле) 74 у лету изнад Далматинске обале (ВПМ via аутор)

16 Војни архив (ВА), П.17, К.395, Ф.1, Д.2, листови 1-5 (Уговор М. бр. 14231 и допис МВиМ ОзВ министру финансија)

17 *JC* бр. 1/1930; Dimitrijević i dr., 85.

18 Avramovski 1986, 640; Jackson 1987, 240; McKay 2005, 121-122.

19 Avramovski 1986a, 640; Петровић 2000, 72; Dimitrijević i dr., 2014, 85, 327.

Два хидроплана ШДХ, непознатих серијских бројева: (горе) лагана пловидба (аутор); (доле) подизање са склопљеним крилима (Милош Милосављевић)

Три ШДХ су ушла у састав Школске хидроескадриле (ШХЕ) при Поморској вазгухопловној школи (ПВШ) у Дивуљама, а бр. 73 је остао у 3.ХК у хидробази Кумбору. Тај хидроплан је поломљен 4. маја 1933. у удесу у Боки Которској када је погинуо наредник Казимир Анжић, али је великим залагањем механичара из радионица ПВ оправљен и уведен 1936. у службу са новим бројем 76 (крштен „Сушак“).[20] Од 1933, Мотови су укрцавани као хидроплани за везу на брод-матицу КБ (краљевски брод) „Змај“ (могао да понесе четири хидроплана) а та пракса је прекинута пред рат, када је брод постао миноносац. У каснијем периоду хидроплани су били у оперативним хидроескадрилама (ХЕ) из 2. хидропланске команде (ХК) у Дивуљама. Три ШДХ дочекала су Априлски рат („Сарајево“ у ПВШ, 74 у 26.ХЕ и 76 у 5.ХЕ) али, као застарели и ненаоружани, нису учествовали у дејствима. Један хидроплан (74) изгубљен је 11. априла при покушају полетања, а остала два су пала у руке Италијана који их нису користили.[21]

Према попису на дан 1. фебруара 1941, број налета/часова рада мотора био је: „Сарајево“ 1122 налета/435 часова, бр. 74 618/447 и бр. 76 240/145.[22]

Хидроплани ШДХ имали су добре летачке особине али нешто слабије перформансе од сувоземне верзије. Могли су да изводе елементарне фигуре више пилотаже. Били су лагани на командама и покретљиви, имали су кратко полетање и добро пењање. Служили су за тренажу пилота-ловаца (до доласка модернијих типова) и често су учествовали на митинзима „Јадранске страже“.

Званична ознака хидроплана ШДХ (Школски Де Хевиленд) писана је и као Ш.ДХ, а у књижицама хидропилота хидроплани су записивани комбинацијом ознака и броја (на пример: Ш.ДХ. 74 или Moth 73) или по имену.[23]

ШДХ 75 у тренутку подизања на брод (ВПМ via аутор). При сваком дизању, на носу, испред горњег крила, стајао је припадник ПВ задужен за дизање.

20 Dimitrijević i dr., 2014, 85.
Измена броја 73 у 76 (неубичајена за ПВ) довела је до погрешног закључка у литератури да је ПВ купило нови (пети) хидроплан тог типа.

21 Коло 2013, 247; Музеј ваздухопловства (МВ), К.44 S-25101979/BD.1 (Састав ПВ БЈВ и распоред јединица 6.4.1941, листови 1-17); Isaić, 1983; Isaic, 1993.

22 ВА П.17. К.390, Ф.2, Д.8, л.21-23 (Преглед употребе хидроплана и мотора 2.ХК на дан 31. јануара 1941)

23 Петровић 2000, 72, 79.

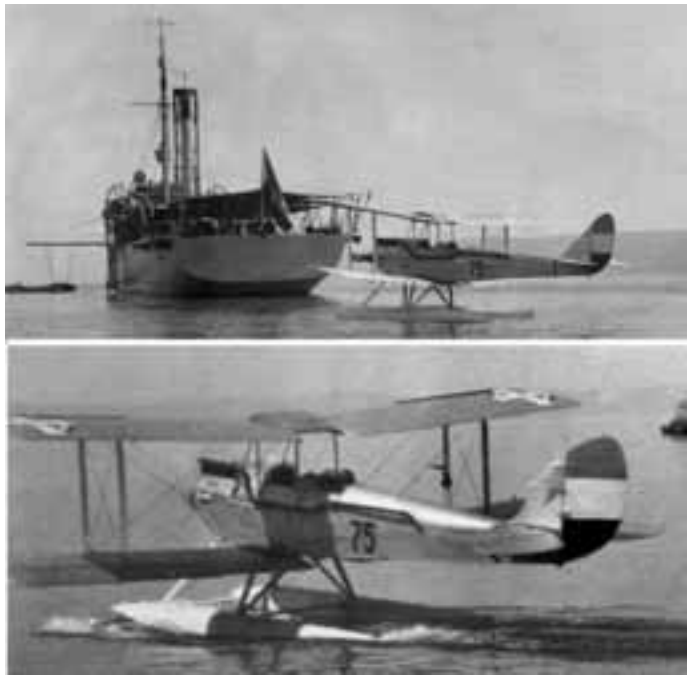

ШДХ 75: (горе) снимљен иза брода-матице КБ „Змај“ на којем су од 1933. укрцавани хидроплани (виа М. Хрења); полетање из Макарске крајем јуна 1933 (ВПМ виа аутор)

Опис*

Једномоторни лаки двокрилац са преклапајућим крилима, хидроплан на пловке, двосед са отвореним тандем седиштима, дрвене конструкције. Дводелна крила истог размаха и тетиве (дрвени костур са 2 рамењаче, прекривен платном) међусобно повезана са по две упорнице и системом затега. Горње крило (мало истурено и постављено на челични балдахин) има преткрилца са прорезом (слот) типа Хендли-Пејџ (Handley-Page) а на средини размаха резервоар (60 l). Доња крила (везана за доњу ивицу трупа) носе дуга диференцијална крилца. Труп правоугаоног пресека прекривен лепенком, изнад носа штрче цилиндри редног мотора, код оба седишта вратанца. Репне површине елипсастог облика, прекривене платном. Пловци (флотери) од алклада са V-степеницом типа Шортс (Shorts), везани за труп помоћу решеткасте конструкције. Један ШДХ (75) добио је, уместо оштећених, нове дрвене пловке „сандолинског“ типа (монтирани у Радионици 2.ХК у Дивуљама).

* Опис: **Уговор М. бр. 14231/П/В. из 1929. између МВиМ и фирме The De Havilland Aircaft Co.** (ВА, П.17, К.395, Ф.1, Д.2, листови 1-5)

Погонска група

Један ваздухом хлађени 4-цилиндарски редни (стојећи) клипни мотор de Havilland Gipsy I од 63,38 kW (85 HP или 86,19 KS), max краткотрајне снаге 74,57 kW (100 HP или 101,40 KS) и двокрака дрвена елиса фиксног корака (заштићена металним плетивом). Гориво аутомобилски бензин или бензин од 73-77 октана без тетраетил-олова.

Намена у ПВ

Основни школски и хидроплан за тренажу пилота ловаца. Имао је дупле команде, основне инструменте и авиофон. Уз сваки апарат испоручена су по једна хидропланска колица и покривачи елисе, мотора и седишта подешена за падобране. Обавезни су били и појасеви за спасавање.

ТТ подаци*

размах: 9,14 m

дужина: 7,41 m

висина: 2,97 m

ширина са склопљеним крилима: 2,97 m

површина крила: 22,57 m²

маса

празан: 480 kg
гориво и мазиво: 65 + 8 = 73 kg
корисна (посада + пртљаг): 197 kg
полетна нормална: 750 kg
оптимална за акробације: 635 kg

брзина

max: 150 km/h
min: 75 km/h

пењање на

H = 2000 m: 14′ 00″
H = 3000 m: 24′ 05″

плафон: 4800 m

долет: 300 km/h

полетање: 20″

наоружање: нема

* ТТ подаци: **Списак школских хидроплана ПВ са техничким подацима и распоред - стање 1. маја 1932. г.** (ВА П.17. К.396, Ф.1, Д.6, листови 4-5)

Хидроплани ШДХ (DH.60G) ПВ ЈКРМ
- Order of Battle, 31. јануар 1941.

јединица	ХК	ХБ	ШДХ
26.ХЕ	2.ХК	Дивуље	**74**
5.ХЕ	2.ХК	Дивуље	**76** (на оправци)
25.ХЕ	2.ХК	Дивуље	**без броја „Сарајево“**
Радионица	2.ХК	Дивуље	**76 „Сушак“**

Летачи ПВ погинули у Априлском рату на хидроплану ШДХ

посада	јединица	губитак
морнарички наредник водник I класе, дипл. хидропилот Љубо Бесељак	26.ХЕ 2.ХК	11. април 1941, ШДХ **74**, Дивуље, неуспело полетање због пробушеног пловка (обојица се удавили)
резервни нижи војно-технички чиновник I класе Виктор Петрич		

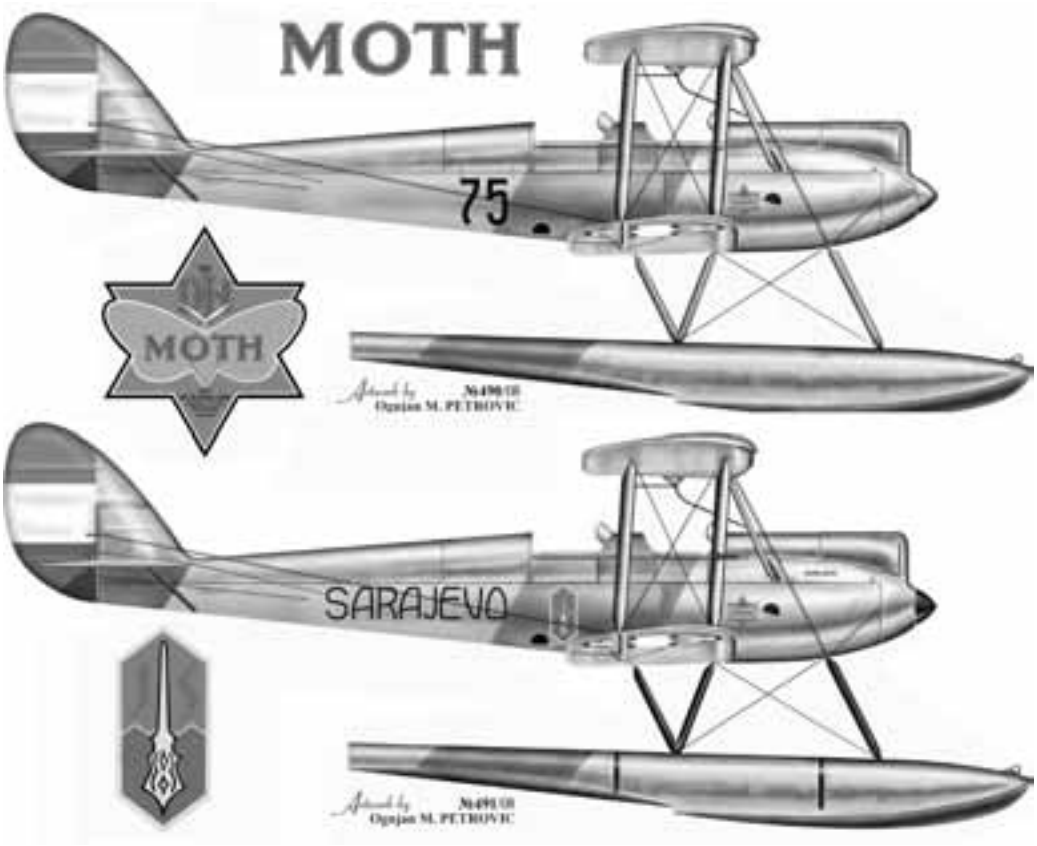

Хидроплани ШДХ 75 и Сарајево (Огњан Петровић)

Цивилни аероплани Мот у Краљевини Југославији

Де Хевиленд Ципси Мот
(de Havilland DH.60 Moth)
ознака општа
фабричка: DH.60 Moth
Ваздухопловство војске (ВВ): Мот
намена: авион за везу, курирски

■ Де Хевиленд Мот
(de Havilland DH.60G Moth)
ознака
фабричка: DH.60G Moth
ознака општа
југословенска: Ципси Мот
британска: Gipsy Moth
корисник: Аероклуб
намена: спортско-туристички и школски авион
статус: стандардни авион
период 1929-1941.
број авиона: 4
с/n: 1177, 1254, 1260, 1267
цив. рег (крштен именом):
G-AALZ („Kraljević Tomislav“)
G-AAZL, UN-PAH („Zagreb“)
G-ABBG, UN-PAV, YU-PAV („Београд“)
G-ABBI, UN-PAS, YU-PAS („Сарајево I“)
корисник: Ваздухопловство војске
намена: курирски и школски авион
статус: мобилисани авион
период: 1941.
број авиона: 1*
сер. број ВВ: непознат
с/n: 1260
цив. рег: YU-PAV
* ex СУ КЈАК

■ Де Хевиленд Мот
(de Havilland DH.60M Moth)
ознака
фабричка: DH.60M Moth
општа: Metal Moth
корисник: Аероклуб, „Аеропут“
статус: стандардни авион
период 1932-1941.
број авиона: 2
с/n: 1338, 3028
цив. рег (крштен именом):
G-AAFF, YU-PDH („Босна I“)
G-ABXM, UN-SAI, YU-SAI
корисник: Ваздухопловство војске
статус: нестандардни авион
период: 1929-1932.
број авиона: 1*
сер. број ВВ: без броја
с/n: 1338
* ex G-AAFF „Miss Dalmacija“ (de Havilland), од 1935. YU-PDH (КЈАК)
корисник: Ваздухопловство војске
статус: мобилисани авион
период: 1941.
број авиона: 1*
сер. број ВВ: непознат
с/n: 3028
цив. рег: G-ABXM, UN-SAI, YU-SAI
* ex „Аеропут“ (1932-1941)

После пропагандне турнеје фабричког авиона „Мис Далмација“ у мају 1929, који је обишао скоро све аеродроме и извршио демонстрационе летове и приказе са акробацијама, у Краљевини је нагло порастао интерес за тип Мот. Скоро истовремено са наруџбином четири хидроплана Мот за ПВ, дошло је и до првих набавки за цивилне купце.

Рани период – 1929-1931.

Први купац је био загребачки Обласни одбор (ОО) Аероклуба[24] који је већ у јулу 1929. наручио један Мот (DH.60G Moth) код Т. Маплбека. Тај Мот, регистрован је 6. септембра 1929. у Великој Британији са G-AALZ на Маплбека, добивши истог дана број уписа (CofR) 2150. Пловидбену дозволу (CofA) добио је 12. септембра а 17. истог месеца одлетео је за Загреб. Регистрација G-AALZ избрисана је у британском Регистру тек у децембру 1931. пошто пловидбена дозвола није обнављана.[25]

24 Званични назив Аероклуб Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца „Наша крила“ измењен је 3. октобра 1929. у Аероклуб Краљевине Југославије „Наша крила“ а 29. марта 1936 у Краљевски југословенски Аероклуб „Наша крила“.

25 Golden Years – Great Britain (G-A)

Тај први у земљи Џипси-Мот са мотором Џипси од 85 HP стигао је у Загреб 19. септембра, долетевши са аеродрома Кројдон (Croydon). Пилотирао је британски пилот Рајли (Rilley). На дан 6. октобра 1929. крштен је именом „Kraljević Tomislav“ по принцу Томиславу, другом сину ЊВ краља Александра. Велику заслугу са куповину авиона имао је индустријалац Милан Прпић, председниик ОО Загреб, који је поклонио 50.000 динара и бескаматно финансирао још 204.000 динара, чиме је исплаћен авион.[26]

Нови авион G-AALZ купљен за ОО Загреб (АК Сарајево)

Аероплан је летео са британском регистарском ознаком G-AALZ нешто више од годину дана у загребачком ОО и током тог периода посетио Копривницу, Крижевце, Лудбрег, Св. Иван Зелина, Чаковец, Вараждин, Сисак и Карловац. Пилоти су углавном били Павао Ценчић и Бошко Лолић. Обојица су учествовали 25. маја 1930. са „Kraljević Tomislavom“ као делегати Аероклуба Краљевине Југославије на ваздухопловним свечаностима у Брну (Brno) у Чехословачкој. Авион је учествовао 15. јуна и на великом аеромитингу на аеродрому Боронгај. На дан 21. септембра 1930, враћајући се са аеромитинга у Сиску, уништен је у катастрофи код Туропоља не добивши југословенску регистрацију. У њему су погинула двојица чланова Обласног одбора Аероклуба (ОО АК) Загреб, пилот инж. Милош Шен (Michael Schön) и путник студент Душан Крунић.[27]

Средишна управа (СУ) Аероклуба, на седници од 11. јануара 1930, објавила је да је сакупљен новац за набавку једног аероплана и одмах затражила понуде од свих домаћих и страних произвођача, са роком испоруке током исте године. Пошто је била планирана набавка по једног аероплана свака два до три месеца, СУ је усвојила одређене услове и захтеве за те авионе. Захтевано је да ти

Џипси Мот G-AALZ „Kraljević Tomislav“ загребачког ОО: (лево) непознати цивил наслоњен на нос авиона (Срећеновић / Шиме Оштрић); (десно) два авијатичара у летачком оделу позирају 1929, на десној страни је капетан Миливоје Мишовић (Милош Милосављевић)

26 *Политика* 7. октобар 1929; Савић 1994; Krunić 2013, 225.

27 *Наша крила (НК)* бр. 72, мај 1930. и бр. 77, октобар 1930; Савић 1994; Krunić 2013, 225.

аероплани морају да буду способни за путовања, лаки за одржавање и пилотирање, чврсте конструкције, опремљени моторима од 80 до 120 HP, добри планери и са великим разликама у брзинама и могућношћу лаке фабрикације. Све ово је захтевано у циљу стандардизације и унификације (једнообразности) летећег материјала Аероклуба.[28]

У том циљу, СУ је формирала један ужи стручни тим и дала му задатак да проучи који тип аероплана би требало усвојити за клупске сврхе, да би се тај тип препоручио свим обласним одборима у земљи. Прегледавши све доступне понуде домаћих и страних произвођача аероплана, стручни тим је једногласно усвојио за стандардни школски тип у аероклубовима домаћи школски аероплан ФН (Физир Н или Физир наставни - Валтер). Истовремено, СУ је усвојила Џипси-Мот (DH.60G) као свој стандардни туристички тип и авион за пропаганду.[29] Обе одлуке су имале далекосежни значај за будуће набавке. У следећој деценији Физир ФН ће постати један од два главна школска типа у аероклубовима, а за клубове ће се набавити неколико Џипси-Мотова.

На седници од 11. јануара 1930, СУ је донела одлуку да набави три школска авиона Физир ФН и један спортски Џипси Мот, што је убрзо и учињено.[30] Три наручена Физира су били први серијски авиони тога новог домаћег типа (ф. бр. 1-3) произведени 1930. у фабрици „Змај“[31] и они су касније регистровани као UN-PAK, UN-PAL и UN-PAM. Тај тип је често називан Физир Аеро Клуба, за разлику од војних ФН-В.[32]

Међународна комисија за ваздушну пловидбу (International Commission for Air Navigation – ICAN), у извештају за Краљевину Југославију од 31. децембра 1931, издала је списак од 14 новорегистрованих југословенских цивилних аероплана у периоду од 31. децембра 1930. до 31. децембра 1931. године. У извештају ICAN-а (списак у форми табеле, на две странице) записани су следећи подаци: регистарска ознака (Nationality & regist. Marks), број уписа (No. of cert. of regist.); тип и опис аероплана (Type and description of aircraft), c/n (Construct. serial number), пловидбена дозвола (Certificate of Airworthines са три колоне: No., Category, Subdiv.), име, националност и адреса власника (Full name, nationality and address od owner), домицил (Usual station of aircraft) и датум регистрације (Date of registration). У том списку се налазе и три аероплана Мот: UN-PAH, UN-PAS и UN-PAV.[33]

Џипси Мот Средишне управе Аероклуба: (горе) још увек са британском регистрацијом G-ABBG, снимљен испред хангара „Аеропута“, лето 1930 (Чедомир Јанић); (доле) на такмичењу у Варшави са југословенском регистрацијом UN-PAV и амблемом Аероклуба на боку трупа, јун 1932 (Шиме Оштрић виа аутор)

Авион Средишне управе, UN-PAV оштетио је стајни трап и доња крила приликом лакшег удеса (Шиме Оштрић виа аутор). Јасно се види црвено ромбоидно поље са стандардним амблемом Аероклуба као и фабрички лого „мољца“.

28 *НК* бр. 69, фебруар 1930; Петровић 1998, 90.

29 *НК* бр. 75/76, август-септембар 1930; Петровић 1998, 91.

30 *НК* бр. 69, фебруар 1930. и бр. 74, јули 1930.

31 Začetnici avijacije, 1988, 146.

32 *Ваздухопловни гласник (ВГ)* бр. 6/1932.

Новонабављени Ципси Мот Средишне управе (c/n 1260) био је регистрован 11. јуна 1930. у Енглеској са G-ABBG (CofR 2639) на име Т. Маплбека, а пловидбена дозвола му је издата 20. јуна. По испоруци, СУ користила је неко време тај авион са британском ознаком. Та ознака је избрисана из британског Регистра у априлу 1931, а аероплан је регистрован 12. маја у Краљевини Југославији са UN-PAV, добивши број уписа 21 и пловидбену дозволу бр. 29. У извештају ICAN-а записан је тип (D.H. "Moth" 2-seater-biplane), категорија (normal), власник (Aero Club du Royaume de Yugoslavia, Beograd, Njegoševa 1), домицил (Beograd).[34]

Средишна управа је скоро истовремено купила у Енглеској још један авион Ципси Мот. Тај авион (c/n 1254) био је регистрован 23. маја 1930. са G-AAZL (CofR 2612) на име фабрике, а пловидбена дозвола је издата Т. Маплбеку 13. јуна. Авион је испоручен 29. августа СУ у Београду, која га је доделила загребачком ОО. Регистрација G-AAZL званично је укинута тек 26. јуна 1931, што се приближно слаже са датумом доделе југословенске регистрације UN-PAH, 24. јуна 1931. године. При упису у југословенски Регистар авион је добио бр. уписа 23 и пловидбену дозволу бр. 20, као власник наведен је Југословенски Аероклуб а домицил Загреб.[35]

И сарајевски ОО је купио један Ципси Мот са мотором Gipsy I од 85 HP. Захваљујући томболи овај ОО је био у могућности да плати 196.000 динара, колико је коштао оцарињени авион. Тај сарајевски Мот (c/n 1267) регистрован је 19. јуна 1930. са G-ABBI (CofR 2677) на име Т. Маплбека а дозвола му је издата 18. јула. Авион је испоручен Маплбеку у Београд ("Sold Yugoslavia 4.31"), који га је проследио СУ, а она Сарајеву. Био је то десети Мот продат преко Маплбека. На великом аеромитингу у Рајловцу, 19. априла 1931, тадашњи сарајевски градоначелник, Асимбег Мутевелић, крстио је авион именом „Сарајево I". Југословенску регистрацију UN-PAS (упис бр. 20, пловидбена дозвола бр. 18, домицил Сарајево) добио је 27. априла, а британска регистрација је укинута истог месеца. Сарајлије су га од милоште звали „Циганче".[36]

На истом митингу учествовала су и два авиона СУ, Мот (UN-PAV, пилот др Андра Митровић) и ФН (пилот инж. Тадија Сондермајер). Одржане су „три аеро-утакмице, прва је била триангл Рајловац-Високо (Кисељак)-Рајловац" на којој су учествовала три авиона. Победник је био поручник Благојевић на авиону „Сарајево I".[37]

Сарајевски Ципси Мот UN-PAS „SARAJEVO I" са великим натписом имена на боку трупа и словима АК на белом пољу заставе на кормилу правца (Шиме Оштрић виа аутор)

Снимак за успомену испред сарајевског UN-PAS (Шиме Оштрић). Стари крупни натпис имена је избрисан (виде се трагови слова) а уместо њега је постављена црвена ромбоидна површина са амблемом Аероклуба. Име авиона исписано је ситнијим словима између црвене површине и амблема „Де Хевилендовог" мољца.

У време доласка ова три авиона Мот у Краљевину, цивилни авиони су добијали 5-словне регистарске ознаке у форми UN-Pxx за приватне и клупске авионе и UN-Sxx за саобраћајне (тј. путничке или „трговачке"). Отуда су слова на трећем месту у ознакама националне припадности унапред дефинисана као P (за приватне) и S (за

34 ICAN 31.12.1931; Golden Years – Great Britain (GA); Петровић 1998, 91, 139.

35 *Исто.*

36 ICAN 31.12.1931; Golden Years – Great Britain (G-A); *НК* бр. 84, мај 1931 и бр. 255, 14. децембар 1935; Ajdič, Jerin 1990, 21-22; Петровић 1998, 92, 139; *НК спец. број*, Београд, јул 2000.

37 *НК* бр. 84, мај 1931.

саобраћајне). Овај нови, трећи по реду, систем регистровања цивилних авиона (условно назван III начин) био је у употреби од почетка 1931. до септембра 1933. године.[38]

Период афирмације – 1931-1932.

На позив Западночешког АК, Средишна управа је одредила екипу са четири аероплана за такмичење у Плзену, које је одржано од 1. до 3. маја 1931. године. За екипу су била намењена три авиона ФН и војни Сим-II. Међутим, пилот авиона Сим II одустао је у последњем тренутку, а аероплан ФН UN-PAK се покварио па је био замењен сарајевским апаратом UN-PAS. Пилоти инж. Тадија Сондермајер (Мот UN-PAS), др А. Митровић (ФН UN-PAM) и инж. Драгиша „Гиша“ Станисављевић (ФН UN-PAL) заузели су сва три прва места у конкуренцији од 19 такмичара из Чехословачке, Румуније, Швајцарске и Југославије.[39]

Почетком априла на аеродром „Београд“ слетела је група од шест ирачких авиона, које је купила Влада Ирака за своје новоформирано ваздухопловство. Пет авиона су били типа DH.60 Gipsy Moth (један Standard и четири металне конструкције), а шести авион Пас Мот био је лични авион ЊВ краља Фејсала.[40]

Прву међународну ваздухопловну смотру у Краљевини Југославији организовао је ОО у Загребу 24. и 25. маја 1931. На њој је поред домаћих учествовало и 7 британских аероплана, као и мањи број из Аустрије, Мађарске и ЧСР који су долетели у Загреб дан раније или ујутру на дан митинга, као на пример, инжењер Сондермајер који је долетео авионом СУ (UN-PAV) у 11.30 часова.[41] У кратком тексту, загребачке Вечерње новости од 18. августа, најављују долазак 12 британских авиона са многим познатим личностима као што су начелник за цивилно ваздухопловство у Министарству ваздухопловства пуковник Шелмердин (Shelmerdine), бивши министар авијације Гест (Capt.

Низ авиона на првој међународној ваздухопловној смотри у Загребу, мај 1931 (Шиме Острић виа аутор). Виде се (с лева на десно): Phönix L-2C A-79 и Мот A-78 (оба из Аустрије), Мот UN-PAH и Пас Мот UN-PAI (оба из ОО Загреб), авион са кодом C22 (из Чехословачке) и Мот UN-PAS (ОО Сарајево). Иста фотографија је објављена у ВГ бр. 6/1931.

38 Петровић 1998, 88.
У Краљевини СХС/Југославији коришћена су четири типа ознака националне припадности (регистрација): 1) у форми X-Sxxx (условно I начин) из 1919; 2) у форми UN-xxx (II начин) 1929; 3) у истој форми, али са две групе, UN-Pxx за приватне и UN-Sxx за саобраћајне авионе (III начин) 1930; 4) у форми YU-Pxx и YU-Sxx (IV начин) од септембра 1933. године. Под термином „приватни“ подразумевају се сви авиони осим авиона „Аеропута“.

39 *НК* бр. 84, мај 1931; Аероклуб КЈ 1931, 23; Плзен 1931, 25-26.

40 *НК* бр. 82/83, август/септембар 1930.

41 *ВГ* бр. 6/1931; Avramovski 1986b, 69.

F.E. Guest), члан парламента Еверард (Lindsay Everard), авијатичарка Спунер (Winifred Spooner), шеф пилота фабрике „Хокер“ (Hawker) Балмен (Bullmann) и други.[42]

На дан 25. маја крштена су три загребачка аероплана. Први је био Аеро А-12 (поклон АК Плзен из јула 1930) који је добио име „Plzen“, али није добио југословенску регистрацију све до уништења у удесу, половином исте године. Други загребачки аероплан Ципси-Мот (називан и Стандард-Мот) UN-PAH крштен је именом „Zagreb“, а трећи Пас Мот UN-PAI је понео име „Bieli orao“. Поред југословенских Мотова (UN-PAH, UN-PAV, UN-PAS) на митингу у Загребу учествовало је шест британских и по један пољски, мађарски и аустријски (регистрован са А-78).[43]

Две фотографије породице официра Воје Радовановића испред авиона UN-PAS на аеродрому Рајловац, 1932 (Шиме Оштрић). Јасно се виде трагови пребојеног имена „SARAJEVO I“.

Ниједан загребачки аероплан није имао југословенску регистрацију (тада важећу, по II начину) у 1930. години. Авион „Kraljević Tomislav“ G-AALZ страдао је у удесу 21. септембра те године, не добивши југословенску регистрацију. Остала два аероплана, као што је речено, добила су регистарске ознаке тек у мају 1931, док Аеро-12 није ни регистрован. Интересантно је приметити да су сва три загребачка авиона, купљена у Енглеској, имала у својим регистарским ознакама слово Z. Логично је претпоставити да су регистрације намерно изабране да би слово Z представљало Загреб као власника.[44]

Клупски аероплани интензивно су коришћени. Примера ради, сарајевски UN-PAS „Сарајево I“ налетео је до 6. септембра 1931. укупно 94 часова (без квара) на разним задацима као што су: поменути митинг у Плзену, превоз лорда Лимингтона у Београд, утакмица 19. априла 1931. у Рајловцу, изложба и митинг у Загребу 25. маја, летови у Рогатици 2. августа, оснивање Месног одбора Добој 30. августа, више бацања летака изнад Сарајева.[45]

„Аеропут“ је увео 1932. два лака авиона у састав своје флоте. Одлука о набавци једног Ципси Мота за потребе навођења авиона и контроле запрашивања на Романији донета је на седници Управног одбора 3. јуна 1932. године.[46] Компанија је одмах наручила један спортско-туристички двосед познат и као Метал Мот (DH.60M Metal Mot) са мотором Ципси (Gipsy I) од 85 HP и металном структуром трупа. Менаџмент компаније се одлучио за куповину авиона тог типа према позитивним искуствима Аероклуба. Као подпредседник Аероклуба, директор „Аеропута” инж. Сондермајер, често је пилотирао Ципси Мотом (YU-PAV) Средишне управе и одлично је познавао тај тип авиона. Фабрика „Де Хевиленд“ резервисала је авион DH.60M (c/n 3028) за аргентинску фирму Aerofotos из Буенос Ајреса и 6. јуна добила пловидбену дозволу. Међутим, испорука је стопирана, а авион је истог дана регистрован са G-ABXM (CofR 3786) на Т. Маплбека, фабричког представника у Београду, који га је по уходаном начину испоручио „Аеропуту“. Регистрација G-ABXM брисана је 19. јула из британског Регистра, уз напомену „продат у иностранство“ (sold abroad).[47]

42 *Večernje novosti* br. 137 од 18. маја 1931, br. 143 од 26. маја 1931; Аероклуб КЈ 1931, 22.

43 *ВГ* бр. 6/1931; *Време* 25. мај 1931; Nemeçek 1983, 284-304.

44 Петровић 1998, 92.

45 *НК* бр. 89, октобар и бр. 90/91, новембар-децембар 1931.

46 Krunić 2010, 230-231.

47 Golden Years – Great Britain (G-A); Петровић 1998, 95.

Челни људи „Аеропута“ позирају поред новопристиглог компанијског DH.60M G-ABXM: (с лева на десно) инж. Драгиша Станисављевић, Матија Хоџера, непозната госпођа са псом, инж. Тадија Сондермајер и Владимир Стрижевски (Шиме Оштрић виа аутор). У позадини се види хангар Аеропута на аеродрому „Београд“ као и десно крило путничког авиона Потез 29-2 UN-SAC

Тај авион је добио 29. јула 1932. југословенску регистрацију UN-SAI са бројем уписа 31 и пловидбену дозволу бр. 29 за авион нормалне класе, подкласе а) за јавни превоз путника (public transport for passengers). У извештају ICAN-а као власник наведен је, на француском језику, „Аеропут“ (Sté de Navigation Aér. Yougoslave, Beograd) са домицилом у Београду.[48]

Други авион којег је „Аеропут“ купио 1932. био је тросед Фокс Мот (DH.83 Fox Moth). Желећи да добије бољи и већи аеротакси, „Аеропут“ је 22. августа вратио у Енглеску и тамо продао свој први аеротакси Пас Мот (DH-80A Puss Moth) UN-SAA, а уместо њега купио савременији Фокс Мот. Тај авион био је 26. августа 1932. регистрован са G-ABZA на Т. Маплбека, пловидбена дозвола је издата 30. августа, а сутрадан је испоручен. Британска регистрација укинута је у септембру, а авион је добио 5. октобра 1932. југословенску UN-SAK, последњу регистрацију из низа за саобраћајне авионе по III начину. Као аеротакси употребљаван је пре свега Фокс Мот, а по потреби и Џипси Мот и Потези 29.[49]

Према извештају о раду АК за 1932 (поднесеном на XII годишњој скупштини), аеропланско одељење АК у Београду (којим је располагала директно пропагандна секција СУ) у „летећој сезони“ за 1932. имало је 4 пропагандна аероплана: Џипси-Мот UN-PAV, Физир-Џипси UN-PAZ и два Сим VII UN-PBC и UN-PBD.[50]

У јуну 1932. Аероклуб је послао на међународно такмичење у Варшави своју екипу. Техничка секција СУ одабрала је три туристичка аероплана који су одлетели 17. јуна из Београда. Шесточлану екипу су чинили: Драгомир М. Николић, технички секретар и Драгомир „Дуда“ Т. Николић, генерални секретар АК (на авиону Физир-Џипси UN-PAZ), потпоручник Милан Вељовић, члан управе и Богомил Јаклич, пилот АК (Џипси-Мот UN-PAV) и Богдан Михајловић, члан управе и Лука Саратлић, механичар АК (Сим VII UN-PBD). Пилот Физир-Џипсија је због ниских облака прекинуо лет у Ђердапу и вратио се у Београд, а остале две екипе су учествовале на такмиче. Посада Михајловић-Саратлић је (са Сим VII) освојила I награду у акробацијама, II на релију и III на трци у троуглу. Друга посада, Вељовић-Јаклич (UN-PAV) задобила је III награду на релију и IV на трци у троуглу. Као најбољи пилот на митингу Михајловић је добио I награду. Југословени су освојили и прво место као екипа. При повратку од 2. до 7. јула иста екипа је учествовала на Свесоколском слету у Прагу. Том приликом, оба аероплана прелетела су из Прага у Плзен и натраг ради посете фабрици „Валтер“ (Walter). На путу су прелетели 8000 km или 80 часова.[51]

Аероклуб је повремено одржавао приредбе, манифестације и аеромитинге на свим аеродромима у земљи у циљу рекламирања и популарисања ваздухопловства. Авион СУ, Мот UN-PAV, био је један од честих учесника на аеромитинзима, о чему је обавезно писано у часопису Наша крила. После учешћа авиона UN-PAV на

48 ICAN 1932; Петровић 1998, 139.

49 Рад „Аеропута“ 1933, 162; Priča o JAT, 1987, 24.
Детаљније о Фокс Моту видети у: Огњан Петровић, Авио-такси Де Хевиленд Фокс Мот, *Записи* бр. 6, Пожаревац, 2017, 134-148.

50 *НК* бр. 114, 16. фебруар 1933; Петровић 1998, 139.

51 *Политика* 22. јун 1932; *НК* бр. 98 од 16. јуна 1932, бр.100 од 16. јула 1932. и бр. 114 од 16. фебруара 1933.

аеромитингу у Нишу јула 1932, дописник је известио да је „наш победник са утакмице у Варшави г. Богдан Михајловић изводио акробације на аероплану Мот-Џипси“.[52]

Три снимка компанијског Џипси Мота: (горе лево) инж. Тадија Сондермајер испред кока елисе приликом доласка авиона у земљу и (горе десно) у разговору са посетиоцима средином тридесетих (обе Шиме Острић); (доле) снимак за успомену поред авиона на скопском аеродрому, 1932 (Марко Малец)

Компанија „Аеропут“ започела је 17. јуна 1932. запрашивање шума на делу масива планине Романије. Током акције која је трајала 37 дана, два авиона Потез 29-2 (YU-SAB и YU-SAC) запрашила су површину од 561 хектар, избацивши просечно по 50 kg праха по хектару. Компанијски Џипси Мот (још увек са британском регистрацијом) био је ангажован за задатке извиђања, контроле лета и фотографисање. Терен за узлетиште био је на Гласиначком пољу, 10 km од заражене шуме. Акцију је успешно водило Министарство шума и рудника уз ангажовање директора, пилота и особља „Аеропута“. Запрашивање планинског терена из авиона није до тада нигде рађено.[53]

На Светог Илију (2. августа), дан славе ВВ, инж. Сондермајер је, летећи на „спортском моноплану Мот“, извршио лет дуг 1400 km маршрутом Београд-Скопље-Мостар-Сарајево-Загреб-Нови Сад-Београд и лично честитао славу ваздухопловцима на тим аеродромима. Ефективни лет је трајао 10 и по сати. Два дана касније, Политика је донела вест о том догађају под насловом „Необично честитање славе нашим авијатичарима“.[54]

На крају 1932. АК је имао укупно 14 „пропагандистичких“ аероплана, од којих је 8 било у Београду (Џипси-Мот, Физир-Џипси, амфибија Физир, два Сим VII и три ФН), по два у Загребу (Џипси-Мот и Пус-Мот) и Љубљани (Блоудек и Пеликан) и по један у Сарајеву (Џипси-Мот) и Краљеву (Швалбе).[55]

Период интензивне употребе – 1933-1937.

Током 1933. дошло је до повећане активности АК са згуснутим програмом аеромитинга и аеродана широм Краљевине, уз учешће војних, клупских, приватних и компанијских аероплана.

Загребачки ОО приредио је 4. јуна 1933. велики национални „Авијатички митинг“ са две утакмице спортско-туристичких аероплана, на којима је учествовало шест аероплана из АК. На првом такмичењу у прецизном спуштању учествовало је пет такмичара: Драгомир Ни-

52 *НК* бр. 101, 1. август 1932.

53 Микић 1932, 689-693.

54 *Политика* 4. август 1932.

55 Миросављевић 1934, 140.

колић из ОО Сарајево (авион Џипси-Мот UN-PAS), Мија Јанковић из „Бата Вуковар“ (Пас Мот UN-PAX), Младен Мартиновић из ОО Загреб (Мали Бранденбург), Иван Мрак из ОО Загреб (Џипси Мот UN-PAH) и инж. Д. Станисављевић из ОО Београд (Средњи Бранденбург). Прву награду је освојио је Јанковић. На другом такмичењу у брзини (у троуглу од 40,6 km), поред поменутих 5 пилота, учествовао је и Александар „Аца“ Станојевић из Београда са Сим VIII а прву награду је освојио Мрак. Током дана, вршена су „ваздушна крштења“ посетилаца на путничком аероплану Потез 29-2 (180 посетиоца) а сутрадан на аеропланима ОО Загреб.[56]

Џипси Мотови често су били ангажовани током 1933. на разним митинзима о чему је писано у штампи, посебно у часопису Наша крила, службеном органу Аероклуба. У јуну је одржан аеродан у Обреновцу на којем су учествовала три авиона СУ (један је био Џипси Мот којим је пилотирао инж. Сондермајер)[57] и аеромитинг у Новој Градишци на којем су летела четири авиона АК (Џипси Мот и Сим VIII из СУ и два Пас Мота, један загребачки и један из фирме „Бата“).[58]

На дан 9. јула одржан је аеромитинг у Скопљу на којем су учествовали војни вишемоторни авиони а четири цивилна (један Џипси Мот, два Пас Мота и један Потез 29-2) који су искоришћени за око 200 „ваздушних крштења“.[59] Истог дана одржан је и први аеромитинг у Тузли, на којем је летео сарајевски Џипси Мот YU-PAS (пилот поручник Душан Софиљ) и извршио 30 „ваздушних крштења“.[60]

Исти авион изводио је акробације на митингу у Зеници 16. јула (пилот потпоручник Војислав Поповић, путник члан ОО Сарајево Илић). На аеромитингу у Госпићу 22. јула летела је ескадрила војних авиона као и загребачки Џипси Мот и Пас Мот, а међу посматрачима био је и ЊВ краљ Александар. Три спортска авиона (један је био Џипси Мот) летела су на митингу у Крагујевцу 23. јула.[61]

Два загребачка аероплана (Џипси Мот и Пас Мот) нису, због буре, успела да 30. јула изврше летачки програм на митингу у Дривеничком пољу крај Цриквенице. На дан 1. августа аероплани су кренули за Загреб, али је Џипси Мот UN-PAH, при узлетању, када је био на висини од 50-80 метара, направио десни вираж, пао у ковит и ударио у земљу. Пилот Цанић је ишчашио ногу а члан управе Драгутин Хекл (Heckel) је погинуо.[62]

Фотографије поломљеног авиона Џипси Мот UN-PAH загребачког ОО, 1. август 1933 (обе Шиме Оштрић)

На „авијатичком слету“ у Осеку (Осијеку), одржаном 13. августа, учествовала су три аероплана „Аеропута“, Потез 29-2, Фокс Мот (UN-SAK, пилот инж. Д. Станисављевић) и Џипси Мот (UN-SAI, пилот др А. Митровић). Такође и четири клупска аероплана (Физир Џипси, Сим VII, Средњи Бранденбург и Џипси Мот UN-PAS), „Батин“ Пас Мот (UN-PAX), и два апарата Теодора Дрндарског, председника ОО Осек: Гернер (Gerner G.I UN-PBE) и моторна једрилица Попенхаузен (Poppenhausen, тада без регистрације, а после септембра YU-PBI).[63]

Сарајевски Џипси Мот (пилот потпоручник В. Поповић) победио је 20. августа на такмичењу на аеромитингу Љубљани. Тога дана отворен је цивилни аеродром уз

56 *ВГ* бр. 6/1933; *НК* бр. 128, 10. јун 1933.
57 *НК* бр. 131, 1. јул 1933.
58 *НК* бр. 132, 8. јул 1933.
59 *НК* бр. 133, 15. јул 1933.
60 *НК* бр. 134, 22. јул 1933.
61 *НК* бр. 135, 29. јул 1933.
62 *НК* бр. 136, 5. август 1933.
63 *НК* бр. 138, 19. август 1933.

учешће 14 војних, седам клупских цивилних (по два из Београда и Љубљане и по један из Загреба, Сарајева и Марибора), један „Батин“ и четири из „Аеропута“.[64] Сарајевски Ципси Мот је учествовао 16. септембра на аеродану у Добоју а пилот Поповић је сутрадан изводио акробације.[65]

У септембру 1933. дошло је до поновне промене регистарских ознака Краљевине Југославије, уместо почетних слова UN уведена су слова YU, док су последња три слова ознаке свих постојећих регистрација задржана. Подела регистрација за приватне и саобраћајне авионе и даље је остала, сада у фроми YU-Pxx и YU-Sxx.

Током 1933, у удесима-катастрофама, изгубљена су четири цивилна аероплана у КЈ, што је до тада био највећи број уништених авиона током једне године. Прво је 9. фебруара на аеродрому „Београд“ тешко оштећен прототип фабрике „Змај“ ФП.1 UN-PBF. Страдала су и два аероплана Аероклуба. Један је био поменути загребачки Ципси-Мот UN-PAH, а други скопски Средњи Бранденбург YU-PBZ, уништен 28. новембра на скопском аеродрому, приликом полагања пилотског испита ученика-пилота Љ. Ивковића који је у њему погинуо.[66] Четврти је био путнички Фарман 306 UN-SAH „Аеропута“, који се у магли срушио одмах по полетању за Сушак са љубљанског аеродрома у рано јутро 12. септембра. Осам лица је погинуло у тој првој несрећи једног путничког авиона „Аеропута“.[67]

Године 1933 (тачније до септембра), Аероклуб је имао 12 аероплана и то шест у Београду (два ФН, два Сим VII и по један Физир-Ципси и Ципси Мот), два у Љубљани (Пеликан и Блоудек) и по један у Загребу (Пас Мот), Сарајеву (Ципси Мот), Осијеку (Амфибија Физир) и Краљеву (Ресава), плус 18 преузетих од ВВ. Приватних аероплана је било четири, два у власништву Дрндарског (Гернер и Попенхаузен) и по један код „Рогожарског“ (АЖР који није добио YU-регистрацију јер није коришћен због банкротства фабрике) и „Бате“ из Борова (Пас-Мот).[68]

Ципси Мот YU-SAI (ex UN-SAI) компаније „Аеропут“ извршио је до краја 1933. укупно 189,20 часова лета, како је наведено у табели „Летећи парк Аеропута“ у извештају Управног одбора Друштва „Аеропут“ на редовном збору акционара од 25. фебруара 1934. године.[69]

Челници „Аеропута“ и представници војних и локалних власти поред компанијског авиона у посети аеродрому у унутрашњости: (горе) поглед с чела; (доле) снимак за успомену, први с лева Владимир Стрижевски, шеф пилота „Аеропута“, у средини са прекрштеним рукама, инж. Тадија Сондермајер, генерални директор компаније (обе Милош Милосављевић)

Током 1934. у КЈ је примљено, купљено или саграђено само 7 нових аероплана (четири ФН за СУ, један Сим VIII за крушевачки ОО и два приватна), што је свакако био веома мали и незадовољавајући број. Многи клупски

64 *НК* бр. 139, 26. август 1933; бр. 140, 2. септембар 1933..

65 *НК* бр. 144, 30. септембар.

66 *НК* бр. 153, 4. децембар 1933.

67 *НК* бр. 142, 16. септембар 1933; Рад „Аеропута“ 1933, 161.

68 Регистар 9.1933, Петровић 1998, 140.
Из неког разлога, у попису није наведен авион СУ, Ципси Мот UN-PAV.

69 Рад „Аеропута“ 1933, 162.

аероплани, способни на почетку „летеће сезоне“, услед великог трошења и дотрајалости, кварили су се током сезоне, па су били оправљани. Авиони базирани у Београду оправљани су код Техничке секције СУ а авиони осталих ОО код других организација. Оправке Ципси Мота YU-PAS сарајевског ОО вршене су (на терет кредита СУ) у радионици 2. ваздухопловног пука у Сарајеву.[70]

На дан 31. децембра 1934, у Регистру цивилних аероплана КЈ било је три аероплана типа Ципси Мот, YU-PAS, YU-PAV и YU-SAI.[71]

И током 1935. Аероклуб је организовао већи број приредби уз ангажовање својих авиона. Листајући рубрику „Кретања на нашим аеродромима“ која је редовно објављивана у Нашим крилима током тридестих, могуће је пратити летове свих цивилних авиона (укључујући и иностране) са главних аеродрома Краљевине. Од летова са аеродрома „Београд“, записан је 2. априла 1935. лет авиона UN-PAS за Нови Сад (пилот Меселџић, благајник ОО Сарајево и Живановић).[72] Авион YU-SAI предузећа „Аеропут“ одлетео је 11. маја за Сарајево а вратио се 15. истог месеца (пилот инж. Сондермајер, пословни пут), а 18. маја посетио је Нови Сад (исти пилот).[73] Исти авион летео је током јуна два пута за Загреб, 1. јуна (пилот Сава Миловановић)[74] и 23. јуна (пилот инж. Миленко Митровић).[75] Три авиона индијског Аероклуба, један Мот (VT-ADC) и два Мот Мајора (VT-AGL, VT-AFA) долетели су 12. јуна из Софије и одмах продужили за Беч.[76]

Авион сарајевског ОО, YU-PAS, слетео је 6. јула у Београд а сутрадан продужио за Нови Сад ради суделовања на митингу 7. јула (пилот Душан Софиљ, пратилац Меселџић).[77] У јулу 1935. од Мотова највише је летео YU-SAI. Дана 7. јула летео је на митинг у Нови Сад (др А. Митровић и инж. М. Митровић),[78] 21. јула на митинг у Краљеву (пилот Матија Хођера)[79] и 26. јула поново за Нови Сад (Сондермајер, пословно).[80] На митингу у Краљеву учествовао је и YU-PAV (др А. Митровић, путник Миодраг Пауновић, члан Управног одбора).[81]

Авион YU-SAI летео је 7. августа (пилот Сава Миловановић, путник Пауновић) а YU-PAV је летео на сектору Шабац-Митровица-Ириг-Рума ради бацања летака за митинг у Руми (Аца Станојевић, пратилац Моргенштерн).[82] Дана 29. августа YU-SAI је одлетео за Ниш ради преноса серума (пилот Родољуб „Рођа“ Миловановић, путник Рајтингер), а вратио се сутрадан.[83] Исти авион одлетео је 6. септембра у Нови Сад ради предаје награде победницима на ваздухопловним утакмицама (пилот Д. Станисављевић, пратилац Благојевић).[84] Почетком октобра два Мота су летела из Београда у Јагодину, YU-PAV 6. октобра (пилот А. Станојевић) а YU-SAI је учествовао на митингу 7. октобра (Митровић).[85] Британски авион Мот G-ABSH долетео је у Београд 15. новембра а сутрадан продужио за Софију.[86]

Велику пропагандну приредбу на аеродрому Рајловац приредио је 2. јуна 1935. ОО Сарајево. На жалост, тај одбор није могао да настави са пропагандом јер је његов једини аероплан, Ципси Мот YU-PAS претпео 19. августа лом у Сарајеву. Авион је тешко оштећен, није оправљан, његов „змај“ је предложен за расход, док је мотор могао да се оправи. Авион је исписан из Регистра, а сарајевски ОО је оценио да је најбоље решење за клуб куповина једног половног авиона истог типа.[87]

Крајем 1935. АК је имао 18 ОО и пилотску школу у Београду. Средишна управа је од ВВ примила 9 аероплана, а доделила је одборима 12 узимајући 3 апарата из свог летећег парка. Број аероплана АК у 1935. износио је 38, за разлику од 1934. када их је било само 28. У Одељењу за цивилно ваздухопловство основан је одсек за спортску авијацију.[88]

70 Миросављевић 1935, 151.

71 ICAN 31.12.1934; Регистар 31.12.1934.

72 *НК* бр. 221, 20. април 1935.

73 *НК* бр. 226, 25. мај 1935.

74 *НК* бр. 228, 8. јун 1935.

75 *НК* бр. 230, 22. јун 1935.

76 *НК* бр. 229, 15. јун 1935.

77 *НК* бр. 234, 20. јул 1935.

78 *Исто.*

79 *НК* бр. 237, 10. август 1935.

80 *НК* бр. 238, 17. август 1935.

81 *НК* бр. 237, 10. август 1935.

82 *НК* бр. 238, 17. август 1935.

83 *НК* бр. 239-241, 9. септембар 1935. и бр. 242-244, 28. септембар 1935.

84 *НК* бр. 242-244, 28. септембар 1935.

85 *НК* бр. 253, 30. новембар 1935.

86 *НК* бр. 254, 7. децембар 1935.

87 XV скупштина АК, 1936, 200.

88 Миросављевић 1936, 186.
Н. Миросављевић наводи да је у АК било 38, мада се у Регистру на дан 1.1.1936. налазе 39 авиона у власништву АК. Вероватно су у питању различити датуми пописивања.

Од 9. до 12. септембра 1935. одржана је у Дубровнику конференција Међународне аеронаутичке федерације (Fédération Aéronautilque Internationale – FAI). Потпредседник Аероклуба Краљевине Југославије, инжењер Сондермајер, изабран је 1934. за потпредседника ФАИ.[89]

Дана 1. јануара 1936. у Регистру иматрикулације био је уписан 51 цивилни аероплан и то: 38 из АК, 9 из „Аеропута“ и 4 приватна. У укупном броју од 51 авиона, било је заступљено 18 различитих типова, 7 југословенске и 11 иностране конструкције. Највише је било аероплана типа Анрио и ФН (по 12 примерака), затим су по броју долазили Потез 29-2 (4), па Мот, Спартан и Сим VII/VIII (по 3), Пас Мот и РВД-8 (по 2), док су сви остали типови били заступљени само са по једним примерком. Три наведена Мота су били YU-PAV из СУ, компанијски YU-SAI и нови сарајевски YU-PDH. У периоду од једне године (од 31. децембра 1934. до 1. јануара 1936, дакле током 1935) из Регистра је било због разних разлога исписано 20 аероплана (16 клупских, 2 из „Аеропута“ и 2 приватна) а уписано 15 нових (12 клупских, један за „Аеропут“ и 2 приватна).[90]

Средишна управа је још крајем 1935. купила један половни Ципси-Мот. То је био бивши авион „Мис Далмација“ G-AAFF који је имао пропагандну турнеју по Краљевини у мају 1929. године. Британску регистрацију добио је 15. марта 1929. на име Т. Маплбека, а из британског Регистра је исписан као „продат“, али нажалост није наведен датум исписа.[91]

Авион је био неко време у саставу ВВ а у јуну 1932. поломљен је приликом пада у реку Ибар. После тога откупила га је СУ и после дужег времена успела да га оспособи за летење. Авион је добио крајем 1935. регистрацију YU-PDH, упис (иматрикулацију) бр. 81 и пловидбену дозволу бр. 79. Маја 1936. СУ га је доделила сарајевском ОО, као замену за његов отписани авион истог типа, YU-PAS.[92]

Крштење тога авиона првобитно је било предвиђено за децембар 1935, о чему су изестила Наша крила.[93] Међутим, крштење је извршено неких 6 месеци касније, на великом аеромитингу у Сарајеву 7. јула 1936, када је авион крштен именом „Босна I“.[94] После крштења одржана је утакмица туристичких аероплана (Рајловац-Високо-Бреза-Илиџа-Рајловац) а прву награду је освојио војни пилот Војислав Скакић на аероплану „Босна I“.[95]

Ретка фотографија другог сарајевског Мота YU-PDH на Бутмиру (АК Сарајево)

У Нашим крилима зебележени су, поред осталих, и летови југословенских Мотова током 1936. године. Авион YU-SAI одлетео је 17. априла из Београда у Краљево (пилот С. Миловановић, путник Лангует) и истог дана се вратио.[96] Британски Мот G-ABSH (пилот Тиери, пратилац Мардит) долетео је 21. априла из Софије у Београд а сутрадан одлетео за Будимпешту.[97] Нови сарајевски авион YU-PDH долетео је 4. маја из Сарајева за Београд на технички преглед (пилот Скакић, пратилац Белеслин), а вратио се 7. маја.[98] Исти авион посетио је 30. маја из Борова у Београд (пилот Хорват с једним путником, пословни пут) и истог дана одлетео у Нови Сад.[99] Авион СУ YU-PAV одлетео је 1. јуна у Бања Луку (пилот Станојевић, прати-

89 *Isto*, 188-189.

90 Registar 31.12.1934, Registar 1.1.1936; Петровић 1998, 145.

91 XV скупштина АК, 1936, 200; Петровић 1998, 108; Golden Years – Great Brirain (G-A)

92 XV скупштина АК, 1936, 200; Петровић 1998, 141.

93 *НК* бр. 225, 11. децембар 1935.

94 *НК* бр. 280-284, јулі 1936.

95 *НК* бр. 289-290, 15. август 1936.

96 *НК* бр. 275-279, јун 1936.

97 *Исто.*

98 *НК бр.* 280-284, јул 1936; Krunić 2013, 232.

99 *НК бр.* 285-288, 1. август 1936.

Група ваздухопловаца ВВ испред војног авиона Мот с/п 1338 (ex „Miss Dalmacija“), Сарајево, (вероватно) 1931 (Милош Милосављевић)

лац Стојановић, пословни пут, вратио се 3. јуна) а 7. јуна је учествовао на аеромитингу у Сарајеву (пилот Родољуб Миловановић, вратио се сутрадан у Београд).[100] Сарајевски YU-PDH (пилот В. Скакић с једним путником), одлетео је 13. јула за Сарајево, враћајући се са митинга у Новом Саду.[101]

Аероплан СУ Мот YU-PAV крштен именом „Београд“ учествовао је на аерорелију (Sternflug) у време одржавања XI олимпијских игара у Берлину.[102] Пилот А. Станојевић одлетео је 29. јула 1936. из Београда за Загреб (а затим за Берлин) са пратиоцем инж. Ненадом Миросављевићем. Авион је учествовао у дисциплини прелета, што већег и са што слабијим мотором (у једном правцу). На маршрути од 1700 km такмичило се 52 такмичара. А. Станојевић је заузео 24. место. Авион се вратио у Загреб 23. августа и одмах наставио за Београд.[103]

По повратку из Берлина YU-PAV је учествовао на два аеромитинга, 27. августа одлетео је из Београда у Краљево (пилот Радослав Котарац, пратилац Сава Микић) а 29. у Пљевља и истог дана се вратио у Београд.[104] Исти авион летео је 24. октобра из Београда за Загреб (пилот А. Станојевић, путник И. Миленковић, циљ посета Аероклубу и учешће на митингу у Дарувару) и вратио се 26. октобра.[105]

Авион YU-SAI одлетео је 10. августа из Београда за Сплит (Р. Миловановић, превоз фотографија за новине, вратио се истог дана)[106] а 15. септембра посетио је Подујево (пилот инж. М. Митровић с једним механичарем, пословно).[107]

На крају 1936 (тачније на дан 1. јануара 1937), у Регистру иматрикулације био је уписан 61 авион и то: 43 из АК, 11 из „Аеропута” и 7 приватних. Укупно је било 27 типова, од тога 12 југословенске а 15 иностране конструкције. Највише је било (као и годину дана раније) аероплана Анрио и Физир ФН (по 12), за њима су следили Потез 29-2 и Сим VII/VIII (по 4), Мот и РВД-8 (по 3), Пас Мот и Спартан (по 2), док су сви остали типови (укупно 19) били представљени са по једним примерком. Пописани Мотови су били исти као на крају претходне године (YU-PAV, YU-SAI и YU-PDH). Током 1936. из Регистра су исписана само 2 авиона (1 приватни и један из „Аеропута”), а у истом периоду уписано је 12 нових (5 за Аероклуб, 3 за „Аеропут” и 4 приватна).[108]

Авион СУ YU-PAV одлетео је 10. априла из Београда за Љубљану (пилот инж. Д. Станисављевић, пратилац Отмар Крепел, пословно) и вратио се два дана касније.[109] Компанијски YU-SAI посетио је 10. маја Скопље (пилот С. Миловановић, циљ пренос новина Време).[110] На аеромитинг у Новом Саду одлетео је 6. јуна YU-PAV (пилот Ивковић).[111] На дан 27. августа YU-SAI је летео за Вршац (пилот

100 *Исто.*

101 НК бр. 291-292, 29. август 1936.

102 Пошто ваздухопловство није било дисциплина на XI олимпијским играма, немачки АК организовао је такмичења у аерорелију и акробацијама за време игара.

103 Миросављевић 1937, 25; *НК* бр. 285-288 од 1. августа, 291-292 од 29. августа и 295 од 19. септембра 1936; Ajdič 1984; *Avijatika* br. 7/1996.

104 *НК* бр. 296, 26. септембар 1936.

105 *НК* бр. 300-301, 4. новембар и бр. 307, 16. децембар 1936.

106 *НК* бр. 293, 6. септембар 1936.

107 *НК* бр. 299, 21. октобар 1936.

108 Регистар 1.1.1936; Регистар 1.1.1937.

109 *НК* бр. 327, 5 мај 1937.

110 *НК* бр. 330-331, 2. јун 1937.

111 *НК* бр. 335-336, 7. јул 1937.

Р. Миловановић, пословно) и вратио се истог дана.[112] На аеромитингу у Вршцу учествовао је 12. септембра YU-PAV (пилот Миливоје Арсенијевић с пратиоцем).[113] Истог дана одлетео је за Загреб YU-SAI (пилот М. Арсенијевић, пословно), потом у Ново Место и вратио се истог дана.[114] Исти авион летео је 31. октобра за Скопље (пилот О. Крепел, пословно), вративши се истог дана.[115]

На крају 1937 (тачније на дан 1. јануара 1938) у Регистру било је укупно 68 аероплана и то 51 клупских, 10 из „Аеропута" и 7 приватних. У овом укупном броју налазило се 23 типа, 9 југословенске и 14 стране конструкције. Највише је било авиона Анрио (21) и Физир ФН (15), а затим су следили РВД-8, Мот и Сим VIII (са по 3 примерка), Спартан, Кодрон Геланд, Локид Електра, Шимика и Сим X (са по 2), док су сви остали (укупно 13) били заступљени само са по једним примерком. Пописани Мотови су били исти као на крају 1936. године.[116]

Период стагнације – 1938-1941.

Сарајевски авион Џипси-Мот YU-PDH био је активан током пролећа и лета 1938, а у јуну је учествовао на аеромитингу ОО Сарајево.[117] На жалост, авион је уништен 30. септембра у близини Сарајева, када су погинули војни пилот Душан Исаић и пратилац Тадија Блажевић, чиме је ОО Сарајево, после три године коришћења, изгубио и свој други Мот.[118]

Према годишњим извештајима, Џипси Мот YU-SAI „Аеропута" имао је укупно 570 часова налета до краја 1937,[119] 637 до краја 1938,[120] а 730 до краја 1939. године.[121] У извештају за 1940. није дат број сати налета.

Акција Аероклуба у 1938. „била је најплоднија", како је у јануару 1939. написао у свом извештају инж. Ненад Миросављевић, секретар Аероклуба.[122] Године 1939. остала су само два активна цивилна Мота у Краљевини, авион СУ YU-PAV и авион „Аеропута" YU-SAI. Аероклуб је наставио и 1939. да ради као претходне године, мада је због политичких прилика у Евр опи дошло до великог смањивања уобичајених активности. Ваздухопловне приредбе одржаване су до избијања Другог светског рата, 1. септембра 1939, када су отказане све пропагандне манифестације. Истовремено су сви способни школски авиони и секретари-пилоти из ОО пребачени у пилотске школе „за изучавање моторне пилотаже", а летачка активност Аероклуба је током следећих годину и по дана (до Априлског рата) сведена на једриличарство.

Аероплани Мот у ВВ

Укупно три авиона типа Мот била су у саставу ВВ, један у миру, два у рату. Први је био демонстратор DH.60M c/n 1338 G-AAFF „Мис Далмација" који је стигао 1929. у Краљевину, регистрован на име фабричког представника Маплбека. Авион није нашао цивилног купца у Краљевини, али убрзо га је преузело ВВ и авион је добио стандардне војне ознаке. Тај једини Мот ВВ у мирнодопском периоду, пао је јуна 1932. у реку Ибар код Матарушке бање и био тешко оштећен. Пилот, потпуковник Душан Радовић, управник Ваздухопловно-техничког завода Краљево, остао је неозлеђен.

У новембру 1932. Команда ВВ послала је допис фабрици „Змај" у којем тражи да се „аероплан „Havilland" бр. 1338 Џипси" преда (фабрици) на оправку. Авион се до тада налазио у Техничком парку 1. ваздухопловног пука у Новом Саду. Уговор В.Т. бр. 3729 за оправку аероплана „De Havilland" закључен је 10. марта 1933. године.[123] Годину и по дана касније, пошто је фабрика „Змај" својим писмом Команди ВВ од 10. септембра 1934. одбила оправку „напрсле елисе за аероплан Де Хевиленд", Команда је затражила 24. новембра понуду за израду нове елисе а фабрика је понудила 28. новембра израду по цени од 3200 динара.[124]

112 *НК* бр. 345, 15. септембар 1937.

113 *НК* бр. 348, 2. октобар 1937.

114 *НК* бр. 349, 9. октобар 1937.

115 *НК* бр. 353-354, 20. новембар 1937.

116 Регистар 1.1.1938.

117 *НК* 383, бр. 25. јун 1938.

118 *ВГ* бр. 10/1938.

119 Извештај „Аеропута" за 1937.

120 Извештај „Аеропута" за 1938.

121 Извештај „Аеропута" за 1939.

122 *НК* бр. 411-412, 7. јануар 1939.

123 Историјски архив Београда (ИАБ), фонд 2042, Фабрика аероплана и хидроавиона Змај, Петровић и Штерић А.Д., Кутија 14 „Змај", 1929-1941, Heinkel, školski Frizir, elise, prepiska (Команда Ваздухопловства војске фабрици „Змај" – Пов. В.Т. Бр. 3994 новембра 1932).

124 ИАБ, фонд 2042, Фабрика аероплана и хидроавиона Змај, Петровић и Штерић А.Д., Кутија 3 „Змај" 1927-1940 (Команда фирми „Змај" - допис бр. 683 од 24. новембра; „Змај" надзорном органу ВВ - 18. децембра 1934).

Два снимка авиона DH.60G c/n 1338 бр. 8 са војним ознакама (обе Шиме Оштрић). Испод доњег десног крила види се слово S (ознака за аеродром Скопље). Овај бивши авион G-AAFF „Miss Dalmacija“ задржао је своју оригиналну шему бојења.

Џипси Мот бр. 8 после пада у реку Ибар код Краљева, јун 1932 (Музеј ваздухопловства Београд, МВ)

После дуге оправке, авион је откупила СУ КЈАК и регистровала га крајем 1935. са YU-PDH. Маја 1936. предат је ОО Сарајево, као замена за уништени сарајевски YU-PAS.

Пред Априлски рат, ВВ је мобилисало све цивилне авионе способне за војну службу (задатке обуке и везе). Међу њима су била два авиона Мот. Један је био DH.60G (YU-PAV) у власништву СУ КЈАК, а други DH.60M (YU-SAI), власништво компаније „Аеропут“.

У циљу припрема за рат, ваздухопловне власти донеле су 16. децембра 1940. пропис о новим ознакама за све „цивилне, путничке и спортске авионе“ у Краљевини. То је у суштини била врста полувојних ознака, какве су нешто раније коришћене у Француској и Великој Британији и другим европским земљама. По том пропису, на авионе са цивилним регистрацијама уцртаване су нове, додатне ознаке у виду државне заставе, „на левој и десној страни горње и доње површине крила, око трупа и на површинама за правац и дубину“.[125]

Што се тиче судбине мобилисаних авиона Мот у Априлском рату и периоду после њега нема проверених података. У немачком попису заплењених југословенских авиона од 20. јуна 1941. нема ни једног авиона Мот, што на индиректан мачин говори о томе да они нису преживели Априлски рат.[126]

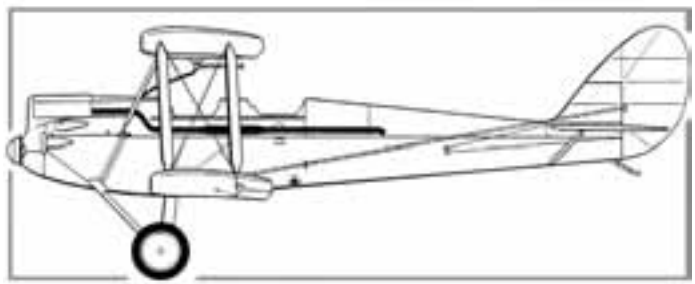

Профил авиона DH.60G Gipsy Moth

Опис

Једномоторни двокрилац, двосед са отвореним тандем седиштима, дрвене (DH.60G) или мешовите (DH.60M) конструкције, са класичним фиксним стајним трапом. Крила и репни склопови покривени платном. Код DH.60G

125 *НК* бр. 512-513-514, Божић 1941.

126 National Archives, Washington, Microcopy T-177 Reel No1 – Reichluftfahrtminiterium GL/LwB, Luftwaffenbeute 1941, Jugoslawien (bis 20. 6. 41), превод документа објављен у YASIG No1-4, Novi Sad, 2000.

труп је био дрвен (покривен лепенком) а код DH.60M од челичних цеви (прекривен платном).

Погонска група
Иста као код ШДХ (de Havilland Gipsy I).

Намена
Спортско-туристички двосед

ТТ подаци*
размах: 9,15 m
дужина: 7,30 m
висина: 2,80 m
површина крила: 22,60 m²
масе
празан: 436 kg
носивост: 314 kg
мах: 750 kg
брзина
мах: 158 km/h
путна: 135 km/h
min: 70 km/h
пењања: 3,6 m/s
плафон: 4700 m
долет: 470 km
* ТТ подаци за **DH.60G** Gipsy (Standard) Moth

Једини Мот Мајор у Краљевини

Де Хевиленд Мот Мајор
(de Havilland DH.60G.III Moth Major)
ознака
фабричка: DH.60G.III Moth Major
југословенска: Мот Мајор
намена: спортско-туристички, за везу
статус: приватан, клупски, реквириран
корисници:
Т. Дрндарски 1934-1937.
АК 1937-1941.
ВЈа 1945.
број авиона: 1
с/n: 5057
цив. рег: YU-PCH („Тимок“)*
кодни број ВЈа: 11
* крштен „Тимок“ у ОО Ниш

У мају 1934. познати српски бизнисмен и велики љубитељ авијације, Тодор Дрндарски из Осијека, председник ОО Осијек и власник неколико аероплана, купио је нови туристички авион Мот-Мајор (DH.60G.III Moth Major), први авион тога типа у земљи, којег ће користити током неколико следећих година.[127]

Авион Тодора Дрндарског одмах после доласка и земљу (МВ).

Тај авион, с/n 5057, регистрован је у Енглеској са G-ACNP. Регистрација је датирана 16. фебруара 1934. на име Питера де Хевиленда (Peter de Havilland) са бројем уписа 4852, а пловидбена дозвола је издата 21. фебруара. Већ у марту регистрација је укинута, а авион је заведен као “продат” (sold Yugoslavia 3.34).[128]

Авион Дрндарског био је први серијски авион овог типа. Ово је у суштини био побољшани Џипси-Мот, али са јачим мотором, по којем је и добио име. Прототип је полетео у марту 1932, а затим је отпочела серијска производња типа DH.60G.III Moth (направљено 57). У фебруару 1934. направљен је први примерак (практично прототип) друге производне серије DH.60G.III Moth Major. Био је то авион G-ACNP, којег је купио Т. Дрндарски. Израђено је 87 примерака Мот-Мајора. Авион је био популаран и веома добро се продавао у иностранству. Главнина је мобилисана за задатке везе у UK и земљама Комонвелта током Другог светског рата.[129]

Авион G-ACNP (D.H. Moth Major biplane – 2-seater) уписан је у југословенски Регистар 23. априла 1934, добивши регистрацију YU-PCH, бр. уписа 55, пловидбену дозволу бр. 55, класа нормална, подкласа d) приватна. Као власник уписан је Т. Дрндарски, домицил Осијек.[130]

Тодор Дрндарски је користио свој авион током чети-

127 Janić, Petrović 2011, 10.
128 Šum 1976; Golden Years – Great Britain (G-A)
129 Jackson 1959, 309-311; Weal и др. 1977, 134.
130 ICAN 31.12.1934; Регистар 3.12.1934.

ри „летеће сезоне“ (1934-1937) а авион је често летео и за потребе ОО Осијек. Дана 5. септембра 1935. Дрндарски је одлетео из Осијека у Београд (циљ одлазак на конференцију FAI) а авион је враћен 7. истог месеца у Осијек (пилот Мартиновић).[131]

Авион YU-PCH на аеродрому у Осијеку: (горе) снимљен поред авионета Небеска ваш; (доле) изложен на аеромитингу (ове фотографије L'Aéronautique Yougoslave)

Два снимка YU-PCH: (горе) припрема за лет; (доле) авијатичарка у предњем седишту (обе фотографије Шиме Оштрић). На носу у боји полираног алуминијума јасно се види исписано име власника и клуба.

Британски Мот Мајор G-ACXK дошао је 15. маја 1936. из Будимпеште у Београд (пилот Хар с једним путником, циљ туризам) и истог дана одлетео за Букурешт.[132] Још један британски Мот Мајор, овога пута G-ADHE (пилот Еванс, пословно), долетео је 29. јуна из Будимпеште, продужио 1. јула за Скопље, шест дана касније вратио се и сутрадан одлетео за Будимпешту.[133]

Дрндарски је положио пилотски испит на свом авиону Мот Мајор и учествовао на многим приредбама широм земље. Авион је одржавао механичар С. Бисер, популарни Стефан, „девојка за све“ на аеродрому. Дрндарски је продао 1937. свој Мот-Мајор YU-PCH нишком ОО и повукао се из ваздухопловне спортске делатности. Тај авион се водио као власништво ОО Ниш на дан 1. јануара 1938. године. У регистру је записано: „својина - Краљ. југ. Аеро Клуб „Наша Крила“ у Нишу, Ниш“.[134]

У Нашим крилима је забележено да је YU-PCH долетео 27. августа 1937. из Ниша у Београд (пилот Баранов са једним пратиоцем) и одлетео истог дана за Дубровник, циљ аеромитинг.[135] Тај аеромитинг је одржан 29. августа на летелишту Груда.

131 *НК* 242-244, 28. септембар 1935.

132 *НК* 280-284, јул 1936.

133 *НК* 285-288, 1. август и бр. 291-292, 29. август 1936.

134 Šum 1976; Registar 1.1.1938.

135 *НК* бр. 345, 15. септембар 1937.

Снимци са крштења авиона YU-PCH именом „Тимок“ на великом аеромитингу на аеродрому „Ниш“ код Медошевца, 4. јуна 1939 (све Историјски архив Ниш): (горе лево и десно) министар финансија др Војин Ђуричић током обреда крштења пред православним свештеницима; (доле лево) млади војници разгледају авион; (доле десно) детаљ носа са новим именом авиона и аероклуба.

Нишки ОО одржао је 4. јуна 1939. велики аеромитинг на аеродрому Медошевац на којем је министар финансија др Војин Ђуричић крстио нишки Мот Мајор YU-PCH именом „Тимок“.[136] Изгледа да је нишки ОО у међувремену вратио свој РВД-13 YU-PFO, али у „летећој сезони“ за 1939. опет је у његовој служби био један РВД-13, овога пута YU-PFE. У мају 1939. тај авион је обишао МО у Зајечару који је припадао нишком ОО. Највероватније је СУ, из неког разлога, променила авион.[137]

Авион нишког ОО, Мот Мајор YU-PCH пред рат се налазио на ревизији у фабрици авиона „Утва“ у Панчеву. Фабрика је завршила посао, али нису били извршени пробни летови. Одмах по капитулацији Краљевине авион је расклопљен у фабрици. Труп је склоњен у циглану „Скановски“ у Панчеву. Такође су била сакривена и крила. Мотор је током целе окупације био у радионици, шегрти су га стално премештали са места на место.[138]

Крајем 1942. и почетком 1943. окупаторске власти исељавају „Утву“ (до тада је радила као А. Д.) која је успела да, уз велике тешкоће и напор, измести материјал и машински парк, известан број једрилица у разним фазама израде и авион Мот Мајор. Одмах по ослобођењу, током новембра и децембра 1944. „Утва“ је вршила поправке на авионима Црвене армије а истовремено радила и поновну ревизију предратног Мот Мајора. Посао је завршен почетком 1945, а после извршених пробних летова изнад Панчева, авион је у фебруару предат Ваздухопловству Југословенске армије (ВЈа) у којем је кратко служио (обележен са бр. 11). Страдао је у удесу на прелету Београд-Загреб, пре краја 1945. године.[139]

Опис

Једномоторни двокрилац, двосед са отвореним тандем седиштима, мешовите конструкције, са класичним фиксним стајним трапом. У суштини то је био „змај“ старије верзије DH.60 модификован на мотор Gipsy III, због чега је добио нови облик носа.

Погонска група

Један ваздухом хлађени 4-цилиндарски висећи редни мотор de Havilland Gipsy Major I (серијска верзија Gipsy IIIA) од 89,48 kW (120 HP или 121,68 KS) при 2100 min^{-1}, max краткотрајне 5-минутне снаге 96,94 kW (130 HP или 131,82 KS) при 2350 min^{-1} и двокрака дрвена елиса. Гориво аутомобилски бензин или бензин од 73-77 октана без тетраетил-олова.

136 *НК* бр. 434, 17. јун 1939.

137 *НК* бр. 429, 13. мај 1939.

138 Александар Аца Станојевић (пред рат директор „Утве“), изјава дата Предрагу Миладиновићу, 24. јануара 1995. у Београду.

139 Штамбук 1950; „UTVA“ 1987, 26.

Три послератна снимка авиона Мот Мајор: (горе) завршетак ревизије у „Утви“ почетком 1945 (на кормилу пилота већ је уцртана стандардна застава); (у средини и доле) припреме за полетање (јасно се виде стандардне ознаке Ваздухопловства Југословенске армије на крилима). (све Шиме Острић)

Намена
Луксузни спортско-туристички двосед

ТТ подаци[140]
размах: 9,15 m
дужина: 7,30 m
висина: 2,68 m
површина крила: 22,57 m²
масе
празан: 472 kg
полетна: 794 kg
брзина
максимална (H = 0 m): 181 km/h
крстарећа: 154 km/h
пењање на H = 1525 m: 8 min
плафон: 6096 m
долет: 483 km

Означавање, обележавање, бојење и ознаке југословенских аероплана Мот

Означавање

Хидроплани ПВ имали су фабричку ознаку DH.60G Moth, а ПВ их је, по свом систему, означило са Школски Дехевиленд или Школски ДХ (ШДХ или Ш.ДХ, ŠDH или Š.DH). Коришћена је и ознака по мотору, Š-D.Havilland/ Džipsi.

Југословенски цивилни аероплани фабрички означени са DH.60G Moth и DH.60M Moth, били су познати као Gipsy Moth и Metal Moth. У југословенској цивилној авијацији обично је коришћена, за обе верзије, општа ознака Џипси Мот (у штампи често Жипси-Мос), а понекад и Стандард (често Стандарт) Мот или само Мот.

Авион Т. Дрндарског фабрички означен са DH.60G.III Moth Major код нас је био познат као Мот Мајор.

Обележавање

Прва три хидроплана ПВ обележена су стандардним двоцифреним серијским бројевима 73 до 75 на боковима трупа. Четврти је имао на трупу исписано име САРАЈЕВО (с леве стране ћирилицом, с десне латиницом), а обновљени 73 добио је нови број 76.

Једини војни Мот у мирнодопском периоду (са почетка тридесетих) имао је на боку трупа црни број 8.

140 *ГЈВ* 1935; Jackson 1987, 225-229.

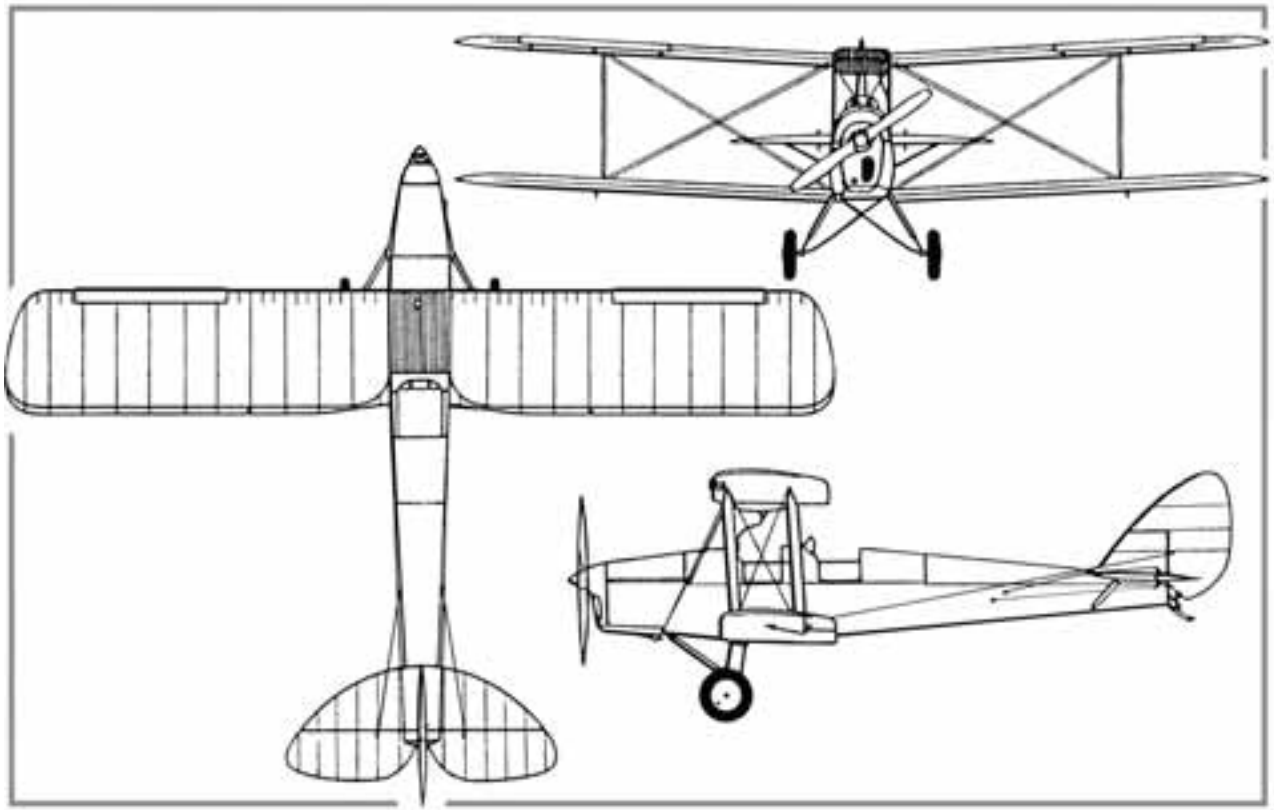

Три пројекције авиона DH.60G.III Moth Major

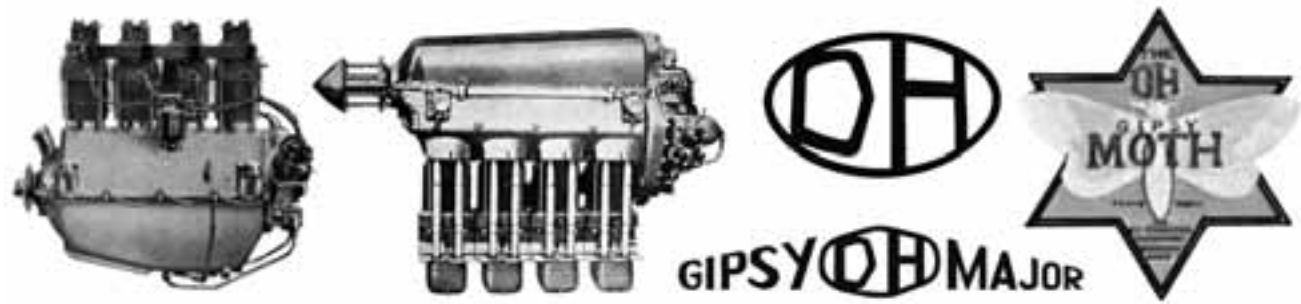

Мотори и амблеми фирме de Havilland (с лева на десно): Gipsy I, Gipsy III, словни лого DH и DH Gipsy Major, лого типа Moth (шестокрака звезда светло плава оивичена са две танке црне линије, мољац жут, слова црвена осим речи Gipsy која је црна)

Сви цивилни авиони (Мот и Мот Мајор) имали су стандардне југословенске цивилне регистарске ознаке (са UN- ili YU- префиксом, зависно од периода) у четири позиције: с обе стране трупа, на горњој страни горњег крила и доњој страни доњег. Висина слова на крилима је била дупло већа од висине слова на трупу. Боја слова је црна код сребнастих авиона, а бела код авиона са тамно обојеним труповима.

Бојење

Хидроплани су били обојени преко свега стадардном сиво-зеленкастом бојом ПВ, осим хидроплана „Сарајево" који је био сребрнкаст.

„Miss Dalmacija" (не Dalmatia) је имала бели труп са црвеним горњим површинама, црвени стајни трап и упорнице, а крила сребрнаста. У периоду док је тај авион био у ВВ задржана је иста шема с тим што су и нападне ивице крила црвено обојене. У време док је био у ОО Сарајево (после 1935, као YU-PDH) био је преко свега обојен сребрнастом бојом.

Цивилни Мотови испоручивани су са две фабричке шеме бојења. Прву шему представљали су авиони обојени преко свега сребрнастом бојом („Краљевић Томислав", UN-PAV, UN-PAH) а другу авиони код којих је труп обојен светло плавом (UN-PAS) или тамно плавом (UN-SAI), а крила сребрнаста. У тексту о крштењу сарајевског Мота, дописник Наших крила живописно је записао да је тај авион: „обојен у плаво у боји нашег јужног неба".

Мот Мајор је такође имао плаво-сребрну шему бојења. Труп је обојен средње плавом бојом, капотаж мотора у боји полираног алуминијума, крила и репне површине сребрнасте.

Националне и специјалне ознаке

Хидроплани ПВ и једини војни Мот (бр. 8 са почетка тридесетих) носили су стандардне националне ознаке у форми „косовских крстова" у четири крилне позиције и велике државне заставе на кормилу правца. „Сарајево" је имало са обе стране на боковима (испод другог седишта) амблем (лого) „Јадранске страже", тзв. „Марков буздован" (шестоугаони штит оивичен жутом бојом, горња половина светло плава, доња црвена, топуз жут, слова JC црвена) и име авиона, исписано ситнијим словима на носу. Испод десног доњег крила Мота бр. 8 исписано је слово S (за аеродром Скопље).

Сви цивилни Мотови имали су стандардне регистарске ознаке. У раном периоду коришћења није било заставе на кормилу правца, али је она уведена пре преласка на регистрације са префиксом YU. Компанијски UN-SAI је једини имао малу заставу на кормилу правца, аналогно другим авионима „Аеропута" (Спартан, ДХ.89А и други).

На боковима трупа (испред и испод предњег седишта) војних и цивилних Мотова налазио се лого „Де Хевиленда" у облику шестокраке звезде са стилизованим мољцем преко ње. На боку „Краљевића Томислава" налазило се то име исписано црвеним писаним словима, а на боку сарајевског авиона црним крупним словима „Сарајево I". После исцртавања амблема Аероклуба, име „Сарајево I" исписано је ситнијим словима. Клупски авиони UN-PAV и UN-PAS имали су на боку трупа, испод другог седишта, стандардизовану ознаку Аероклуба (уведену 1930), црвено ромбоидно поље на којем је био амблем Аероклуба (жути орао преко штита у боји заставе). Пред одлазак у Берлин 1936. на UN-PAV уцртани су, испод предњег седишта, олимпијски кругови.

На неким примерцима („Miss Dalmacija", „Kraljević Tomislav", „Сарајево", UN-PAV) на трупу, ближе репу, налазили су се сервисни натписи о масама у неколико редова.

Два мобилисана авиона (YU-SAK и YU-SAI) су, према упутству Штаба ВВ[141] од 16. децембра 1940. добили нове додатне полувојне националне ознаке у виду националних тробојки на крилу и трупу.

Док је био у власништву Дрндарског, Мот Мајор је имао црвени натпис, у два реда, на капотажу: T. Drndarski (писаним словима) и *AERO KLUB OSIJEK* (великим косим). Када га је купио ОО Ниш, натпис је промењен у ТИМОК (плавом бојом) а испод, у полукругу, црвеном бојом АЕРО КЛУБ НИШ.

--*

Библиографија

1. Аероклуб КЈ 1931. Аеро-Клуб Краљевине Југославије, *Алманах југословенског ваздухопловства (АЈВ)* 1931/32, 19-25.

2. Aviation Safety Network. https://aviation-safety.net/wikibase/201197 (приступљено 8.6.2021)

3. BAE Systems Heritage - Moth Major. (https://www.baesystems.com/en/heritage/de-havilland-dh60giii---moth-major (приступљено 17.5.2021)

141 *НК* бр. 512-513- 514, Божић 1941.

4. BAE Systems Heritage – Cirrus Moth. https://www.baesystems.com/en-uk/heritage/dh60-cirrus-moth (приступљено 17.5.2021)

5. ICAN 31.12.1931. *ICAN, Yugo-Slavia, Register of Aircraft (Flying Machines), Additions up to 31st December 1931.*

6. ICAN 1932. *ICAN, Yugo Slavia, Register of Aircraft, Notifications during the year 1932, New inscriptions.*

7. ICAN 31.12.1934. *ICAN, Yugoslavia, Department of Civil Aviation, Register of Aircraft as of 21st December 1934.*

8. Golden Years - Great Britain (G-A). *GOLDEN YEARS OF AVIATION, Civil Aircraft Register - Great Britain (G-AAAA to G-AFZZ).* http://www.airhistory.org.uk/gy/reg_G-A.html (приступљено 15.5.2021).

9. Golden Years - Great Britain (G-F). *GOLDEN YEARS OF AVIATION, Civil Aircraft Register - Great Britain (G-EAAA to G-EDCA).* http://www.airhistory.org.uk/gy/reg_G-E.html (приступљено 22.5.2021).

10. Извештај „Аеропута“ за 1937. *Извешшај Уйравној и Надзорној одбора о раду у 1937. години, йоднесен на X редовном збору акционара 8. маја 1938*. Друштво за ваздушни саобраћај А. Д. „Аеропут“, Београд, 1938.

11. Извештај „Аеропута“ за 1938. *Извешшај Уйравној и Надзорној одбора о раду у 1938. години, йоднесен на XI Редовном збору акционара 7. маја 1939*. Друштво за ваздушни саобраћај А. Д. „Аеропут“, Београд, 1939.

12. Извештај „Аеропута“ за 1939. *Извешшај Уйравној и Надзорној одбора о раду у 1939. години, йоднесен на XII редовном збору акционара на дан 17. марша 1940, Друшшво за ваздушни саобраћај А. Д. „Аеройуш“*, Београд, 1940.

13. Плзен 1931. Утакмице у Плзену. *АЈВ* 1931/32, Београд, 25-27.

14. Priča o JAT, 1987. *Priča o Jugoslovenskom Aerotransportu.* Jugoslovenski Aerotransport, Beograd.

15. Profili aerei, 1974. *Profili aerei militari dal 1919 al 1939*. Fratelli Fabri Editori, Milano.

16. Рад „Аеропута“ 1933. Рад Друштва за ваздушни саобраћај Аеропут у 1933. години. *Годишњак Јуйословенској ваздухойловсшва (ГЈВ)* 1933-34, 160-164.

17. Регистар 9.1933. Pregled saobraćajnih, klupskih i privatnih aeroplana u Jugoslaviji, *ГЈВ* 1933-34, 175.

18. Регистар 31.12.1934. Pregled saobraćajnih, klupskih i privatnih aeroplana u Kraljevini Jugoslaviji na dan 31. decembra 1934. god. *ГЈВ* 1935, 191.

19. Регистар 1.1.1936. Pregled saobraćajnih, klupskih i privatnh aeroplana u Kraljevini Jugoslaviji na dan 1. јануара 1936. god. *ГЈВ* 1936, 225.

20. Регистар 1.1.1937. Pregled saobraćajnih, klupskih i privatnh aeroplana u Kraljevini Jugoslaviji na dan 1. јануара 1937. god. *ГЈВ* 1937.

21. Регистар 1.1.1938. Pregled saobraćajnih, klupskih i privatnh aeroplana u Kraljevini Jugoslaviji na dan 1. јануара 1938. god. *ГЈВ* 1938, Београд, 31-32.

The Institution of Engineering and Technology. https://www.theiet.org/membership/library-archives/the-iet-archives/biographies/amy-johnson-1903-1941/ (приступљено 30.5.2021)

„UTVA“ 1987. *„UTVA“ 1937-1987, od zanatske radionice do jugoslovenskog giganta*. SOUR „Utva“ Pančevo.

22. Začetnici avijacije, 1988. Илустрована енциклопедија ваздухопловства, том *Зачешници авијације*. Београд.

23. XV скупштина АК, 1936. XV Земаљска скупштина Аеро-Клуба Краљевине Југославије. *ГЈВ* 1936, 190-202.

24. Ajdič, G. 1984. Intervju sa A. Stanojevićem, *Krila*, Ljubljana, Jun 1984.

25. Ajdič, G., Jerin, Z. 1990. *Letalstvo in Slovenci 2, od prve do druge svetovne vojne*. Založba Borec-Mladika, Ljubljana.

26. Angelucci, E., Matricardi, P. 1976. *Guida pratica agli aeroplani di tuto il mondo II° dal 1919 al 1935*. Arnoldo Mondadori Editore, Milano, Italia.

27. Angelucci, E., Matricardi, P. 1981. Les avions 2/l'entre-deux-*guerres*. Bordas, Bruxelles.

28. Avramovski, Ž. 1986a. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, knjiga prva (1921-1930).* Arhiv Jugoslavije, Beograd / Globus, Zagreb.

29. Avramovski, Ž. 1986b. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, knjiga druga (1931-1938).* Arhiv Jugoslavije, Beograd / Globus, Zagreb.

30. Gunston, W. 1986. *World Encyclopaedia of Aero Engines*. Guild Publishing, London.

31. Dimtrijević, B., Miladinović, P., Micevski, M. 2014. *Jugoslovensko Pomorsko vazduhoplovstvo 1918-1991.* Institut za savremenu istoriju (ISI), Beograd.

32. Isaić, V. 1980. Pomorsko vazduhoplovstvo u Aprilskom ratu, *Front* br. 1150, 8.8.1980.

33. Isaić, V. 1983. „Moljci" Pomorskog vazduhoplovstva. *Front* br. 1303, 15.7.1983.

34. Isaić, V. 1993. Yugoslavia's Naval Moths. *Air Enthusiast* No51, August-October 1993.

35. Jackson, A. J. 1959. *British Civil Aircraft 1919-59, Volume One*. Putnam, London.

36. Jackson, A. J. 1987. *de Havilland Aircraft since 1909*. Putnam, London.

37. Jackson, A. J. 1973. *British Civil Aircraft since 1909, Volume 2*. Putnam, London.

38. Janić, Č., Petrović, O. 2011a. *Short History of Aviation in Serbia*. Aerokomunikacije, Belgrade.

39. Janić, Č., Petrović, O. 2011б. *The Century of Sport Aviation in Serbia*. Aerokomunikacije, Belgrade.

40. Коло, А. 2013. Поморско ваздухопловство Југословенске краљевске морнарице у Априлском рату. *Весник* бр. 40, Београд, 229-256.

41. Krunić, Č. 2010. *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije, Prva knjiga*. Beograd.

42. Krunić, Č. 2013. *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije, Druga knjiga*. Beograd.

43. Микић, С. 1932. *Историја Југословенског ваздухопловства*. Београд.

44. Миросављевић, Н. 1934. Акција Аеро-Клуба Краљевине Југославије у 1933. години. *ГЈВ* 1933-34, Београд, 133-144.

45. Миросављевић, Н. 1935. Акција Аеро-Клуба у 1934. год. *ГЈВ* 1935, Београд, 147-155.

46. Миросављевић, Н. 1936. Акција Краљевског Југословенског Аеро-Клуба у 1935. години. *ГЈВ* 1936, Београд, 182-189.

47. Миросављевић, Н. 1937. Акција Краљевског Аеро-Клуба у 1936. години. *ГЈВ* 1937, Београд, 22-26.

48. Morse, W. 1990. Early Aeroengine Louis Renault 1977-1965, *Wingspan* No67, August 1990.

49. McKay, S. W. 2005. *de Havilland DH.60 Moth "The World's Most Successful Light Aeroplane"*. Midland, Hinckley, England.

50. McKay, S. W. 1999. *de Havilland Tiger Moth. Legendary Biplane Trainer*. Midland, Hinckley, England.

51. Němeček, V. 1983. *Česko-slovenská letadla (1) 1918-1945*. Naše vojsko, Praha, ČSR.

52. Němeček, V. 1988. *Samoloty*. Wydawnictwo „Sport i Turystyka", Warszawa, Polska.

53. Петровић, О. М. 1998. Цивилни аероплани Краљевине Југославије 1925-1941. *Лет/Flight* бр. 1, 1998, 79-149.

54. Петровић, О. М. 2000. Војни аероплани Краљевине СХС/Југославије 1918-1930, *Лет/Flight* бр. 2, 2000, 21-84.

55. Савић, Д. 1994. Авион „Краљевић Томислав", *НК* бр. 4, 23. септембар 1994.

56. Schier, W. 2000. *Challenge Sukces RWD, Lotnicze pasje*. Altair, Warszawa.

57. Swanborough, G. 1994. British Aircraft at War, 1939-1945, Part Eight. *Air Pictorial*, August 1994.

58. Штамбук, М. 1950. Наша социјалистичка ваздухопловна индустрија. *Народна крила* бр. 5, мај 1950, 10-13.

59. Šum, I. 1976. Avioni Osijeka između dva rata. *Informator* br. 32, Zagreb.

60. Weal, E. C., Weal, J. A., Barker, R. F. 1977. *Combat Aircraft of World War Two*. Arms and Armour Press, London.

DH.60 Moth aircraft in the Kingdom of Yugoslavia (1929-1941)

Abstracts: The paper presents a brief history of the Havilland DH.60 Moth family and describes the service of this type in the Kingdom of Yugoslavia during the period 1929-1941. Four military floatplanes were used by the Naval Aviation (Yugoslav Naval Air Service), and four sport-tourist planes flew within the Royal Yugoslav Aero Club. In addition, one Moth was used by the Yugoslav flag-carrier Aeroput Airlines, and one by the Army Air Force (Royal Yugoslav Air Force). The eleventh example of the Moth family in the Yugoslav service was privately owned DH.60G.III Moth Major.

Key words: de Havilland, DH.60 Moth, DH.60G Gipsy Moth, DH.60G.III Moth Major, Aeroklub (Royal Yugsolav Aero Club), Aeroput (Aeroput Airlines), Kingdom of Yugoslavia, Central Board, Army Air Force (Royal Yugoslav Air Force), Naval Aviation (Yugoslav Naval Air Service).

Давор ЛАЗАРЕВИЋ[1]
Историјски архив у Пироту
Република Србија

UDK: 324(497.11 Пирот)"1935"
32:929 Јовановић Д.

Прегледни рад.

„ПИРОТСКО ЧУДО“ КАО ПАРАДИГМА ПОЛИТИЧКИХ СУСРЕТА ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА СА РОДНИМ КРАЈЕМ

Сажетак: Рад расветљава једну од кључних епизода у политичкој каријери др Драгољуба Јовановића која је суштински везана за изборни процес 1935. године и, како је у наслову предложено, може се посматрати као парадигма његових политичких сусрета са родним крајем. Изборна борба која се завршила убедљивом победом Јовановића, у његовим „Политичким успоменама“ је касније сликовито описана као „пиротско чудо“. На страницама које следе бавићемо се анализом тог значајног тренутка у политичкој каријери др Драгољуба Јовановића, из перспективе онога што је о томе сам написао али и трагом текстова које су на ту тему објављивали локални и престонички штампани медији.

Кључне речи: др Драгољуб Јовановић, пиротски крај, избори 1935. године, политички живот.

Уводне напомене

Истраживање односа између истакнутог политичара и његовог родног краја често може да наведе на погрешне закључке како о самом политичару тако и о његовим земљацима. Тим пре је то вероватније ако је реч о личности сложеног формата и средини за коју је политика понекад више ствар субјективног односа према земљаку него реална категорија заснована на критичком мишљењу. Будући да се однос између Драгољуба Јовановића и родног краја градио дуго, између осталог и на тој субјективној основи, врло је тешко исти сместити у мерљиве и објективне оквире. Ако томе додамо и генерацијске раскораке у грађењу тих релација, које су се кретале од просте перцепције лика и дела Драгољуба Јовановића, конформизма, преко симпатија, отворене подршке, жестоког оспоравања, одрицања и заборава па до савремене рехабилитације његовог лика и дела, с правом се поставља питање чему дати приоритет у намери да се у једновековном трајању интеракције између Пироћанаца и Јовановићевог лика и дела ухвати и укалупи она димензија која би исту најбоље дочарала. За тако нешто увек су згодни екстреми, односно тачке прелома тог односа како у позитивном тако и у негативном смислу, чега је у случају Јовановића свакако било. Његова политичка каријера итекако има материјала за такав приступ с обзиром да је управо у родном Пироту доживео своје најблиставије али и неке од најмрачнијих политичких тренутака.[2] У тако инспиративном колоплету динамичних и драматичних дешавања, које нужно садржи живот великана попут Јовановића, „пиротско чудо“ може бити интересантна прекретница која нуди јако читљиву амплитуду у разумевању односа између великог политичара и мале средине из које је поникао. Карактер и набој догађаја који нам је тема нуди парадигму за сагледавање политичких сусрета које је Јовановић остваривао са родним крајем током свог живота, али и за постхумне одјеке његовог политичког опуса у свести Пироћанаца. „Пиротско чудо“ је посебно по томе што у вишедеценијској политичкој комуникацији са родним крајем представља једини тренутак када је Драгољуб Јовановић доживео и суштински материјализовао велику подршку међу својима кроз број освојених гласова али не и кроз реализацију освојеног посланичког мандата којег се брзо одрекао руковођен компромисом са политичким партнерима из редова Удружене опозиције. Јаз који се тада отворио, између Јовановића и Пироћанаца, временом је постајао све већи, а његове негативне последице најпластичније изцртавају резултати децембарских избора 1938. године. Из те перспективе „пиротско чудо“

1 Аутор је дипломирани историчар, вршилац дужности директора Историјског архива Пирот;

2 Види: Д. Лазаревић, *др Драгољуб Јовановић и пиротски крај, Пиротски зборник 37/38*, Народна библиотека Пирот, Пирот, 2013, 129-167.

се фигуративно може посматрати као „излив“ безрезервне подршке оспораваном и од стране режима хапшеном опозиционару без практичних постизборних ефеката, али и као „чаша жучи“ коју су његове присталице у Пироту на кашичицу касније „испијале“ због изневерених очекивања.

Иако је Јовановић о изборној кампањи и убедљивој победи 1935. године, писао из позније перспективе, често и субјективно, тешко се може спорити чињеница да је то што се десило 5. маја 1935. године у Пироту заиста било, у најмању руку, политичко чудо. Да се тако нешто реално није очекивало, најбоље говоре околности кампање током које је Јовановић буквално „распет“ на крсту својих политичких уверења и онога што је тадашња Удружена опозиција представљала, а нарочито Влатко Мачек, као њена водећа политичка фигура. Отворени напади, хапшења, забране зборова, медијско „батињање“ свих противника режима и наменски скројен изборни закон по коме је победничка листа добијала 3/5 посланичких места, довољно илуструју неравноправне околности ондашњег изборног процеса. Не треба занемарити ни чињенице да су то били први „слободни“ парламентарни избори након шестојануарске диктатуре који су се дешавали свега осам месеци након погибије краља Александра Карађорђевића и на којима је владајућу листу предводио Богољуб Јевтић, исти онај који је обелоданио синтагму „Чувајте ми Југославију“, као последње речи и политички тестамент убијеног монарха. Супростављање тако монолитном и доминантном владајућем блоку у најмању руку је деловало као немогућа мисија. Ако свему додамо и јавни чин гласања који је подразумевао јасно и гласно изговарање назива листе и имена њеног носиоца пред изборном комисијом, што је у малим местима носило низ непријатних консеквенци, онда аргументација да је победа на таквим изборима била чудо, свакако постаје оправдана.

Од аутсајдера до политичког капиталца

Тенденција Драгољуба Јовановића да се с времена на време враћа у Пирот, како би се обратио земљацима и међу њима афирмисао своје политичке идеје и ставове, била је присутна од самог почетка његовог бављења политиком. Прилично континуирано политичко сусретање са Пирођанцима било је у озбиљном прекиду од пролећа 1932. године па до фебруара 1935. године, а дошло је као последица интернација и хапшења од стране режима.[3] Након врло бурних судара са рецидивима формално укинуте диктатуре, почетком 1935. године су се отворили могућности за нову фазу политичког деловања Драгољуба Јовановића кроз Удружену опозицију, коалицију неколико странака која је, између осталог, заступала концепт федералистичког преуређења монархије. Окосницу широко постављеног опозиционог блока Удружене опозиције чиниле су Хрватска сељачка странка, Самостална демократска странка, Демократска странка, Земљорадничка странка са своја два крила која су предводили Јован Јовановић и Драгољуб Јовановић, и Муслиманска организација Мехмеда Спаха. За носиоца листе Удружене опозиције на петомајским изборима је постављен Влатко Мачек, кључна фигура Хрватске сељачке странке, чији су политички капитал, амнестирање од стране режима и излазак из затвора, у том тренутку добро дошли за јачање популарности међу бирачима, њихово узајамно зближавање и амортизацију непопуларног хрватског питања. Основна политичка порука коју је Удружена опозиција слала гласачима ослањала се на очување државног јединства и остварење демократије у друштву што се наметало као насушна потреба након година диктатуре. Са друге стране, Удружена опозиција је емитовала и сигнале који су у најмању руку збуњивали просечног бирача, а потицали су од тога да групација странака није усвојила заједнички програм и од несагласја хетерогиних политичких опција које су је чиниле. Посматрано из тог угла стиче се утисак да је Удружена опозиција била нужна и техничка коалиција странака, прилично удаљена од јединственог блока и спотакнута још у повоју о идеолошка и национална питања. Томе можемо придодати и латентни антагонизам између српског и хрватског дела Удружене опозиције који је учинио да иста почне да се распада пре него што су се избори уопште и догодили. Тако идеолошки и програмски недоречена и у начелу компромисна коалиција опозиционих странака, Удружена опозиција је требало да одмери снаге са монолитном владином листом Богољуба Јевтића и њеном концепцијом интегралног југословенства додатно појачаном политичким наслеђем убијеног владара. Ионако сложеном политичком амбијенту

3 После збора у Крагујевцу маја 1932. године, др Драгољуб Јовановић је ухапшен и смештен у Главњачу да би пар месеци касније био осуђен на једногодишњу робију уз губитак државне службе. По изласку из затвора кратке слободе 1933. године је поново ухапшен, а потом интерниран у Тутин на десет месеци.

додатни набој давало је нерешено хрватско питање које је било „Дамоклов мач“ готово свим актерима југословенске политичке сцене. У таквим околностима власт је дала могућност за крајње неравноправно одмеравање снага током предизборне кампање за изборе 5. маја 1935. године, базираном на старом и недемократском Закону о избору народних посланика од 10.9.1931, који је измењен и допуњен 26.9.1931. године.

У складу са потребама листе Удружене опозиције, чији је носилац био истакнути хрватски политичар Влатко Мачек, др Драгољуб Јовановић је донео одлуку да се по први пут, у дотадашњој политичкој каријери, директно кандидује у Великокикиндском и Нишавском срезу. Промоција његове кандидатуре у Пироту почела је 16. фебруара 1935. године великим збором у насељу Тијабара.

„Био је то први велики сусрет са Пирођанцима после пролећа 1932. године. Чули су о затвору, једној и другој интернацији, хтели су да ме виде, неки, особито млађи, први пут. У један мах се окупило толико света да сам морао да се попнем на подножје споменика да би говорио. Био је то читав збор, непријављен, али га полиција није ометала. Из Тијабаре сам праћен великим бројем сељака, прешао у Пазар, шетао по пијаци и по улицама и тако све до разлаза сељака.“[4]

О првом Јовановићевом збору у Пироту штампа није извештавала, нарочито не локални режимски недељник *Наш исток*, па сем појединости које читамо у *Политичким успоменама* других извора немамо. Међутим, наредни боравак Драгољуба Јовановића у Пироту, 23. фебруара, имао је много јаче одјеке и њиме је заправо почело да се дешава оно што је он касније назвао „пиротским чудом“. Том приликом Јовановићу није дозвољен збор али је он решио да упадом на кандидациони скуп суграђанина Чеде Милошевића, који се одржавао у кафани *Национал* за листу радикала Божидара Максимовића, заправо себе кандидује. О каквој врсти унапред смишљеног политичког манерва је било речи, врло детаљно описује сам Јовановић:

„Са мном су у *Национал* ушли сви моји пратиоци. Чеда је говорио са стола у дну просторије, а испод њега су била два униформисана полицијска писара. Ја сам пошао средином и попео се на столицу. Већ кад сам улазио сви су се окренули према вратима и почели да вичу: Живео! Битка је одмах била добијена, али је победу донео Тодор Јовановић Џанак, угледни сељак из Нишора, велики задругар, кога је Чеда узео за записничара. Он је устао, бацио перо и повикао Живео Драгољуб Јовановић! Узалуд га је Чеда утишавао: Немој бре Тошо! Нисам држао никакав говор али сам људима рекао да мој кандидациони збор полиција није одобрила, па сада молим људе да кажу кога желе за кандидата. Урнебесно су повикали моје име. Ја сам тада сишао са столице и рекао: Ко је за мене, за мном!“[5]

О истом догађају писала је и локална штампа али са много мање емоција и театралности и уз потпуно другачију поруку о догађају који је свакако био контрадикторан. Испод наслова *Најважнији представници среза нишавског се изјаснили против кандидатуре Чеде Милошевића*, лист *Наш исток* доноси текст о дебаклу кандидационог збора у *Националу* али се ни једном речју не помиње долазак Драгољуба Јовановића, а још мање изјашњавање окупљених у његову корист. Тек у последњим редовима чланка се стидљиво истиче незванично сазнање да ће се Јовановић кандидовати, али се озбиљно прибојава конкуренције, нарочито Ђорђа Ћирића, режимског народног посланика.[6]

Иако су кандидациони зборови увелико одржавани широм земље, избори су расписани 27. фебруара 1935. године, а сви режимски медији су искључиво пратили изборне активности владине листе док се о Удруженој опозицији писало искључиво у погрдном и негативном смислу.[7] Из дана у дан режимска пропаганда је била све израженија, а по пиротском крају је раширен глас да је Драгољуб Јовановић ухапшен и да неће смети да одржи ниједан збор. Омаловажавање листе Удружене опозиције форсирано је из престоничких медија *Времена* и *Правде*, како вербално, тако и визуелно преко карикатура на којима је лајт мотив за исмевање био лик мачора који је представљао Влатка Мачека, кључног опозиционог играча.[8] Као врло користан модел пропаганде масовно су коришћени и политички плакати са кратким, ефектним порукама и карикатуралним приказивањем најистакнутијих личности опозиционог ешалона. Мотив мачке је доминирао, а уз њега су ишле змије и различити акрепи

4 Д. Јовановић, *Политичке успомене III*, Београд, 1997, 112.

5 Исто, стр. 113.

6 *Највиђенији представници среза нишавског се изјаснили против кандидатуре Чеде Милошевића*, *Наш исток*, бр. 98, 24. фебруар 1935, 2.

7 *Изборни проглас Краљевске владе*, *Време*, бр. 4715, 27. фебруар 1935, 1.

8 *Карикатура на насловној страни*, *Време*, бр. 4771, 25. април 1935, 1.

који даве несрећну Југославију.[9] Озбиљне осуде директно на рачун Драгољуба Јовановића стигле су у брошури *Драгољуб Јовановић – Или сељачки Наполеон*, коју је саставио књижевник Раде Драинац. На десетак страна Јовановић се оцењује као највећи политички разметљивац кога је Србија имала, човек са шупљом реториком и демагог са накарадном политичком тактиком.[10] Колико је штампана пропаганда у то време могла утицати на бираче, с обзиром на велики број неписмених људи, тешко је претпоставити, али је свакако наносила озбиљне штете угледу оних који су се нашли под њеним ударом.

За разлику од опозиције која је муку мучила да оствари контакт са бирачима, кандидати владине листе су током кампање имали врло комфорну позицију. Судећи по текстовима из листа *Наш исток*, одушевљење Пирођанаца за кандидате са владине листе било је огромно. Велики број људи присуствовао је кандидационим зборовима Душана Пешуновића, угледног адвоката, Димитрија Младеновића Гаге, индустријалца и Ђорђа Ћирића, гимназијског професора и народног посланика.[11] Један од највећих митинга, владина листа је одржала у Пироту приликом посете Драгише Цветковића, чему је посвећен највећи део недељника *Наш исток* од 24. марта 1935. године.[12] Свој ред да буде поменута у локалном листу па и да добије насловну страну, опозиција је дочекала током последњих дана кампање, тек крајем априла. У обимном тексту *Шта хоће такозвана опозиција*, Влатко Мачек, Љуба Давидовић и Драгољуб Јовановић су оцрњени као сепаратисти, федералисти и активни рушиоци постојећег поретка.

„Да се удружена господа такозване опозиције не би заносили и поверовали у наивност нашега народа, треба да знају да је данас цео народ озбиљно размислио и одлучио да гласа за владу Богољуба Јевтића који је за потпуни обрачун са старим партизанским начином живота који је нагризао организам државе и нације.“[13]

Док је трајала немилосрдна медијска пропаганда против опозиције, праћена забраном окупљања и превентивним хапшењима, Драгољуб Јовановић је наставио да походи Пирот у намери да непрестаним кретањем из села у село обави разговор са што више људи пре него буде примећен и заустављен од стране жандарма. Једна од интересантнијих предизборних авантура десила се током априла када је Јовановић, упркос забранама покушао да организује збор у Пироту на празник Цвети када велики број сељака долази у варош. Како је власт прозрела његову намеру стигла је наредба да се град тог дана потпуно затвори.

„Пошто су сви главни друмови за улазак у град били затворени, људи су ишли около, газили Нишаву и Градашничку реку, гацали преко Барја, заобилазили Сарлах, само да некако уђу у варош... Тада се појавила једна од наших најуспелијих карикатура која је приказивала празну државну касу по којој шетају мишеви и пацови и министра финансија који се у очајању хвата за главу , док велики мачак (са главном Влатка Мачека) једном шапом притиска најкрупнијег пацова, а другом умирује министра.“[14]

Најпродорније поруке Драгољуба Јовановића, којима је задобио велико поверење својих земљака, односиле су се на одговорност оних који су опљачкали државни новац и успостављање бољег и праведнијег система. Та нова политичка понуда за којом су Пирођанци у великом броју кренули најбоље је илустрована на једном од плаката: „Гласајте за борце и творце, за човека који својом прошлошћу и садашњим радом гарантује да ће бити поштен, али исто тако и немилосрдан према непријатељима сиротиње. Будите храбри и не плашите се јер вам закон даје право да бирате слободно. Напред против претешких пореза, против стотину такса и дација! Напред да се постави равнотежа између сељачких и индустријских производа, између ваших прихода и јавних намета, између онога што дајете и онога што примате! Напред за правду и поштење, за хлеб и слободу!“

Јасне политичке поруке и активни сусрети са људима донели су Драгољубу Јовановићу велику популарност у пиротском крају и одличне резултате на изборима 1935. године.[15] Из визуре просечног гласача у Пироту и околини ове речи су свакако пружале наду и умножавале број потенцијалних Јовановићевих присталица. Ефекат је додатно појачаван његовим говорничким вештинама и

9 Д. Јовановић, *наведено дело*, 120.

10 Р. Драинац, *Драгољуб Јовановић – Или сељачки Наполеон*, Београд, 1935, 7.

11 *Кандидатура адвоката Душана Пешуновића на владиној листи Богољуба Јевтића*, *Наш исток*, бр. 100, 17. март 1935, 2.

12 *Велике народне манифестације у срезу нишавском за народно и државно јединство*, *Наш исток*, бр. 101, 24. март 1935, 3.

13 *Шта хоће такозвана опозиција?*, *Наш исток*, бр. 105, 28. април 1935, 1.

14 Д. Јовановић, *наведено дело*, 120.

15 Н. Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927-1938. године*, Београд, 1994, 96.

чињеницом да је за један дан држао и по неколико митинга нарочито у забаченим селима допирући до људи чији је контакт са спољним светом био минималан.

Како се ближио дан избора у Пироту је врило као у лонцу, а сва видна места у вароши била су прелепљена гомилом плаката како власти тако и опозиције. Већ од средине априла било је јасно да ће снаге на изборима одмеравати два главна кандидата: Димитрије Младеновић Гага[16] са владине листе и др Драгољуб Јовановић са листе Удружене опозиције. Био је то судар две потпуно различите личности које су представљале крајности друштвене хијерархије пиротске вароши. Са једне стране је био врло богати индустријалац и трговац, оснивач фабрике „Тигар" и човек режима, а са друге политичар идеалиста, вансеријски интелектуалац, непомирљиви противник режима и „сељачки Наполеон" како су га погрдно називали. У односу на такво позиционирање фаворита избори су добили скоро референдумски карактер. То се могло приметити и по писању штампе која је Јована Мисирлића и Ђорђа Ћирића са владине листе тек узгред помињала, док је Димитрије Младеновић Гага из броја у број добијао насловне стране и кључне текстове које је пратила портретна фотографија.[17] За разлику од њега Драгољуб Јовановић није уопште помињан па се стицао утисак да је победа загарантована и да владин кандидат нема апсолутно никакву конкуренцију. Престонички листови су такође избегавали извештавање о активностима опозиције, па је име Драгољуба Јовановића први пут поменуто само у сумарним списковима кандидата по срезовима.[18] Други случај се десио свега два дана пред изборе када је на насловној страни *Времена* осванула карикатура опозиције „Стари водоноша", на којој је у првом плану подругљиво приказан понижени стари демократа Љуба Давидовић како носи воду Влатку Мачеку.[19] Врхунац понижавања опозиције је остављен за сам дан избора када је поново на насловној страни обављена велика карикатура Удружене опозиције са доминантном фигуром Влатка Мачека који држи у шаци, своје коалиционе партнере, Драгољуба Јовановића, Љубу Давидовића и Мехмеда Спаха.[20] Док је трајала медијска хајка на представнике опозиције Драгољуб Јовановић је неуморно тумарао врлетима Старе планине и одржавао своје последње зборове по селима у околини Пирота.

„У Нишавском срезу нисам пријављивао ни зборове ни конференције. Не би их ни одобрили. Грађани су се чак љутили што им тако мало пажње посвећујем. По селима где нисмо стигли колима и нисмо могли да се огласимо трубом или сиреном, моји пратиоци су са највишег места викали: Живео Драгољуб! У кућама су остајале само мачке. Наша села су густо насељена па се зачас сви слегну на једно место. Негде сам стизао врло касно, ноћу, па је слика била врло живописна: са свих страна су, често кроз кишу, стизали мали фењери... Старе жене би ми тутнуле у руку коју јабуку, а девојке су излазиле са китама цвећа. Хвала ти што си дошао да нас ослободиш, говориле су. Тако је све ишло до недеље 5. маја."[21]

Што се тиче самог изборног дана он је трајао од седам сати ујутру до 18 сати поподне. Право гласа имало је 3 828 374 држављана Краљевине. Гласало се за избор 370 народних посланика са четири земаљске листе које су предводили Богољуб Јевтић, Влатко Мачек, Димитрије Љотић и Божидар Максимовић. Највећи број кандидата имала је владина листа њих 778, затим листа Влатка Мачека са 430, Божидара Максимовића са 399 и Димитрија Љотића са 370 кандидата.[22] Колики простор за злоупотребе се отварао јавним моделом изјашњавања можемо само нагађати али га је било свакако довољно да иде у корист владајуће гарнитуре. Конкретно у Пироту се дешавало да гласач као носиоца листе именује Драгољуба Јовановића, на шта је комисија одговарала да таква листа не постоји и тражила да одабере понуђене. Неписмени и неснађени сељаци били су и пред изазовом да упамте, за пиротски крај нетипично, пуно име и презиме Влатка Мачека па су уместо тога одговарали да гласају за Мачкатога.[23] Ако на то додамо накнадне неправилности око бројања гласова и коначних резултата који су, за Нишавски срез, објављени међу последњима у држави, малтене на мала врата, онда постаје јасно колико је нерегуларности обавијало читав изборни процес.

16 О биографији Димитрија Младеновића види опширније: Д. Лазаревић, *Председници градске општине Пирот 1918-1941*, Пирот 2022.

17 *Кандидациони збор Димитрија Младеновића Гаге одушевио присутне*, *Наш исток*, бр. 104, 21. април 1935, 3.

18 *Кандидати на листи др Влатка Мачека за нишавски срез*, *Време*, бр. 4776, 21. април 1935, 2.

19 *Карикатура Стари водоноша*, *Време*, бр. 4779, 3. мај 1935, 1.

20 *Карикатура Удружене опозиције*, *Време*, бр. 4781, 5. мај 1935, 1.

21 Д. Јовановић, *наведено дело*, 127.

22 *Листа Удружене опозиције*, *Време*, бр. 4781, 5. мај 1935, 2.

23 Д. Јовановић, *наведено дело*, 128.

Резултати за Нишавски срез објављени су малтене недељу дана после избора. По њима је на биралишта изашло 13 901 бирача, 8851 је гласало за Драгољуба Јовановића, 3072 за Димитрија Младеновића Гагу, 893 за Јована Мисирлића, 627 за Ђорђа Ћирића, 456 за Чеду Милошавића и 7 за Љотићевог кандидата. Више него убедљива победа Драгољуба Јовановића остала је потпуно замрачена у режимским медијима. У свом првом броју после избора недељник *Наш исток* је на насловној страни објавио текст под називом *Сјајна победа листе председника владе Богољуба Јевтића*. У обимном штиву које је ишло на две стране, није објављена ни реч о резултатима Драгољуба Јовановића, као ни о његовим против кандидатима. Написан у победничком духу текст је донео само резултате за Царибордски срез у коме је победио владин кандидат др Урош Стојић.[24] Тек на дну последње стране издања побројани су и остали кандидати са резултатима али без Драгољуба Јовановића чиме је у неку руку почело медијско делегитимисање његове изборне победе које ће се током наредних месеци само појачавати.

Ако гледамо све срезове у Србији најбоље резултате опозиција је остварила у Пироту захваљујући популарности Драгољуба Јовановића. Учинак на нивоу целе Краљевине није био тако добар, а додатно је умањен врло накарадним системом расподеле мандата у скупштини који је предвиђао да листа са највише освојених гласова аутоматски добија 3/5 посланичких места. У пракси је то гарантовало 221 мандат, а могло их је бити и више у случају да збир резултата свих осталих не износи онолико колико је добила победничка листа. Иако је резултат избора у апсолутним бројевима био такав да је владина листа добила 1 748 024 гласова, а Удружена опозиција 1 075 389 гласова, стварни однос снага у будућем парламенту био је поражавајуће другачији и убедљиво у корист победничке листе. На крају је у посланичке клупе требало да седне 303 посланика са листе Богољуба Јевтића и 67 са листе Удружене опозиције, док преостале две листе нису добиле ниједан мандат.

У таквој констелацији снага, сасвим оправдано, се непосредно после избора поставило питање статуса Удружене опозиције у будућем сазиву. Нарочито се стрепело над тиме какав ће став имати Влатко Мачек с обзиром да је ХСС већ традиционално била у апстиненцији.

24 *Сјајна победа листе Богољуба Јевтића*, *Наш исток*, бр. 107, 10. мај 1935, 1.

Победа без победника

„Пре Пирота посетио сам Загреб 11. маја. Мачек ми је наговестио већ тада могућност да не уђемо у Скупштину, али је дефинитивну одлуку препуштао хрватском народном заступништву, које је имао намеру да сазове за 1. јун ... Као пиротски посланик изабран са толиким бројем гласова и под тако тешким условима, ја сам био у особито тешкој ситуацији. Виши политички разлози су налагали да се не улази у Скупштину, а моји сељаци, као ни остали у Србији и целом Српству, за такву тактику нису имали разумевања.“[25]

У јавности се заиста очекивало да изборна сарадња Удружене опозиције прерасте у трајни политички савез и даљу заједничку опозициону борбу. Међутим, убрзо после избора Југословенска муслиманска организација је напустила коалицију и прешла у супротни табор учествујући у стварању Југословенске радикалне заједнице. Сељачко-демократска коалиција (Хрватска сељачка странка и Самостална демократска странка) такође су престале да се сматрају члановима Удружене опозиције па се на крају под тим називом подразумевала само опозиција у Београду, односно Демократска странка и Савез земљорадника, којима ће се од почетка 1936. године придружити Радикална странка.[26]

Већ 13. маја 1935. године, вође Удружене опозиције, Влатко Мачек, Љуба Давидовић и Јован Јовановић су донели резолуцију у којој су наглашавали да не желе да учествују у раду Народне скупштине због начина на који су извршени избори, злоупотреба и фалсификовања резултата и отвореног насиља, претњи и уцењивања бирача. Иако су тиме обелоданили свој бојкот новог скупштинског сазива, челни људи Удружене опозиције су резолуцијом подвукли и то да ће: „Удружена опозиција наставити започето дело до коначне победе, јер је уверена да се сва питања наше државе: политичка, привредна и социјална могу решити само у слободи и споразуму Срба, Хрвата и Словенаца.“[27]

Непосредно после избора било је јасно да се ставови политичких лидера унутар лабаве и нехомогене Удружене

25 Д. Јовановић, *наведено дело*, 131.

26 Мира Радојевић, *Демократска левица и међупартијски односи у Удруженој опозицији (1935-1941)*, *Токови историје 1-2*, Београд 1992, стр. 109-128.

27 *Резолуција Удружене опозиције*, *Политика*, 5. јун 1935, стр. 1.

опозиције полако разилазе. Драгољуб Јовановић је сведочио да је Влатко Мачек био изразито против уласка посланика у скупштину, одбацујући чак и могућност да то ураде српски посланици. Иако се тој одлуци на неки начин покорио, Јовановић је сматрао дубоко погрешном. Прихватањем Мачекове концепције апстинирања, односно бојкота скупштине, леви земљорадници и демократе су се определили за начин политичке борбе који је до тада њима био непознат.[28] Из тога се родила потреба за неком врстом правдања бирачима како би разумели да бојкот скупштине није у исто време и бојкот државе, како је то из угла Хрватске сељачке странке могло изгледати.

Услед поменутих околности Драгољуб Јовановић плодове своје велике победе у Пироту у практичном смислу кроз освојени посланички мандат никада није убрао. Одустајање Удружене опозиције од уласка у скупштину озбиљно је утицало на даљи политички статус Јовановића, нарочито у средини која му је поклонила своје ванредно велико поверење. Намеран да одржи контакт са својим бирачима и да на неки начин амортизује одлуку о скупштинској апстиненцији, он је током маја и јуна окупљао људе у Пироту и околним селима. Те прилике користио је и режим да га додатно понизи и представи као дволичног и непринципијелног политичара који је изиграо поверење грађана. Једна од интересантијих епизода десила се 15. јуна 1935. године када је Драгољуб Јовановић посетио Пирот и Цариброд.

„На пиротској пијаци био је велики збор, да сељаци испразне душу, да се слободно извичу. У Сукову и Јалботини је била таква навала народа и такво одушевљење да ми је новинар Гистав Окутитије којег сам повео да види „пиротско чудо“, рекао: „Е па, ако овако продужите, ви сте за годину дана диктатор у Југославији“... Отишли смо и до Цариброда, али је ту била другачија ситуација. Полиција је са жандармеријом окупирала трг и забрањивала људима да ми приђу. „Ово и од турско полоше“, узвикивали су грађани. Нисам успео да одржим збор па смо се вратили у Пирот.“[29]

О збору у Пироту медији нису извештавали, али је зато покушај одржавања збора у Цариброду опширно предочен јавности у листу *Наш исток* под насловом Цариброђани хтели да линчују Драгољуба Јовановића. За разлику од Јовановића који за неуспех окупљања у Цариброду кривио жандармерију, у новинском тексту се наводи да су скуп спречили незадовољни грађани окупљени испред хотела „Шумадија“ који су га гласним осудама буквално отерали са трга.[30] Хајка је настављена па је и наредни број донео текст под насловом *Дволичност Драгољуба Јовановића*.[31] Како је одлука о неуласку у парламент постала коначна тако је потенцијал за даље нападе на Драгољуба Јовановића растао, док су његове могућности за одржање популарности у Пироту бивале све мање.

Током августа 1935. године, када је формирана нова влада на челу са Миланом Стојадиновићем и када се Удружена опозиција на очиглед својих разочараних бирача увелико растакала, Јовановића поново налазимо међу својима у Пироту. Величанствен збор је уз јаке снаге жандармерије одржан у старопланинском селу Височка Ржана, о чему Јовановић преноси кратак али упечатљив извештај:

„Музика, људи и жене који раздрагано кличу др Јовановићу и др Мачеку, сељачкој држави. Двадесет девојака са цвећем. Свака држи мали говор. Антица каже: „Прими ово цвеће, наш сељачки вођо и мучениче. Цело лето сам га заливала и мислила кад ћеш доћи да ти га предам“. Грунуле су сузе Антици, облиле јој образе, оквасиле су се очи др Јовановићу и свима око њега. Жене прилазе, руку љубе, јадају се и казују своју веру у бољу будућност.“[32]

Док се сликовито описани збор дешавао у *Нашем истоку* је осванув тежак наслов *Капитулација Драгољуба Јовановића*. У врло опширном тексту су пљуштале оптужбе на рачун Јовановића за сарадњу са Мачеком и Хрватима али и за удаљавање Мачека и српске опозиције због Јовановићевих сплеткарења.[33] Врло јасно се примећује да је режимски локални лист покушавао на све начине да умањи одјеке Јовановићеве убедљиве победе. За разлику од периода пре избора када исти лист Драгољуба Јовановића третира као да не постоји, у постизборном периоду он постаје њихова главна мета са које нишан није померан све до краја 1935. године. Један од последњих текстова објављених у том стилу носио је наслов *Слаб компас*

28 М. Радојевић, *Политичка опозиција у Краљевини (СХС) Југославији, Историја 20. века 15 (2)*, Београд, 1994, 19-35.

29 Исто, стр. 134.

30 *Цариброђани хтели да линчују Драгољуба Јовановића* , *Наш исток*, бр. 110, 20. јун 1935, 2.

31 *Дволичност Драгољуба Јовановића* , *Наш исток*, бр. 111, 27. јун 1935, 1.

32 Д. Јовановић, *наведено дело*, 144.

33 *Капитулација Драгољуба Јовановића*, *Наш исток*, бр. 113, 15. август 1935, 4.

Драгољуба Јовановића посланика пиротског. Оцрњен због свог неучествовања у раду скупштине Јовановић је проглашен за дезертера са фронта демократије.[34]

Из месеца у месец заглушујућа пропаганда полако је умањивала ефекте Јовановићевог „пиротског чуда“ хранећи се његовом одлуком да земљаке не заступа у парламенту. Са друге стране Драгољуб Јовановић је обрисе своје нове политичке платформе упорно представљао у Пироту као највећем резервоару сопствене афирмације али је подршка у годинама које су следиле све више изостајала. Разлоге за разводњавање подршке Јовановићу треба тражити у изневереним очекивањима али и другим околностима које су уследиле. Једна од битнијих је свакако везана за то да је Удружена опозиција изласком Југословенске муслиманске организације и дистанцирањем Сељачко-демократске коалиције од српских партија суштински престала да постоји. Од почетка 1936. године израз Удружена опозиција је малтене подразумевао Савез земљорадника и Демократску странку чему ће се као трећи чинилац придружити радикали.[35] Да конфузија међу бирачима Удружене опозиције буде још већа потрудиле су се саме странке између којих никада није постојало јединство око визије даљег политичког деловања. Док су демократе тежиле широком окупљању свих демократских снага зарад остварења идеала слободе и правде стављајући интересе државе изнад партијских, радикали су самодовољно рачунали на своју стару славу. За то време Драгољуб Јовановић је био на идеји стварања широког сељачког корпуса попут ХСС у српској варијатни при чему је био спреман на решавање хрватског питања. Уз све то удари режима на Јовановића нису престајали и били су крунисани још једним затворским стажом који га је спречио да у пуном капацитету агитира у Пироту уочи избора 1938. године. Тиме је „пиротско чудо“ из 1935. године остало без конкуренције у погледу остварених резултата као тренутак у којем је достигнут зенит Јовановићеве политичке популарности у Пироту.

34 *Слаб комтас Драгољуба Јовановића посланика пиротског* , *Наш исток*, бр. 117, 24. новембар 1935, 2.

35 М. Радојевић, *Демократска левица и међупартијски односи у Удруженој опозицији (1935-1941), Токови историје 1-2*, Београд , 1992, 109-128.

Литература:

– Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене III*, Београд 1997.

– Давор Лазаревић, *др Драгољуб Јовановић и пиротски крај*, *Пиротски зборник 37/38*, Пирот 2013, 129-167.

– Давор Лазаревић, *Председници градске општине Пирот 1918-1941*, Пирот 2022.

– Мира Радојевић, *Демократска левица и међупартијски односи у Удруженој опозицији (1935-1941)*, *Токови историје 1-2*, Београд 1992, стр. 109-128.

– Мира Радојевић, *Политичка опозиција у Краљевини (СХС) Југославији*, *Историја 20. века 15 (2)*, Београд 1994, стр. 19-35.

– Надежда Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927-1938. године*, Београд 1994.

– Раде Драинац, *Драгољуб Јовановић – Или сељачки Наполеон*, Београд 1935.

Периодика:

– *Наш исток*
– *Време*
– *Политика*

“PIROT MIRACLE” AS A PARADIGM OF DRAGOLJUB JOVANOVIC’S POLITICAL MEETINGS WITH HIS HOMELAND

Summary. The paper sheds light on one of the key episodes in the political career of Dr. Dragoljub Jovanović, which is essentially related to the election process in 1935 and, as suggested in the title, can be seen as a paradigm of his political encounters with his homeland. The election struggle, which ended with a convincing victory of Jovanović, was later romancedly described in his “Political Memories” as a “Pirot miracle”. In the following pages, we will analyze that important moment in the political career of Dr. Dragoljub Jovanović, from the perspective of what he wrote about it, but also from the traces of texts published on that topic by local and capital’s print media.

Keywords: Dr. Dragoljub Jovanović, Pirot region, elections in 1935, political life.

Др Жељко ЛАЗИЋ[1]
Академија за националну безбедност, Београд
Др Мартин МАТИЈАШЕВИЋ[2]
Међународни институт за истраживање катастрофа, Београд
Република Србија

UDK: 323.15(=411.16)(497.1)"1940"
070ВРЕМЕ:323.12(=411.16)(497.1)"1940"

Прегледни рад.

ТЕКСТОВИ О ЈЕВРЕЈСКОЈ ЗАЈЕДНИЦИ У ДНЕВНОМ ЛИСТУ „ВРЕМЕ“ 1940. ГОДИНЕ

Сажетак: У овом истраживању ослонац је налажен у новинским изворима, доминантно листа „Време“, за период од августа до новембра 1940. године. Тежишни предмет истраживања усмерен је ка анализи чланака и текстова о Јеврејима у дневном листу „Време“, просторни оквир истраживања обухвата анализу штампе у Краљевини Југославији, претежно београдске дневне штампе, док је временски оквир истраживања ограничен на другу половину 1940. године. У истраживању се анализира намерност, свесност и циљаност деловања дневног листа „Време“ против јеврејске заједнице. Дубљом анализом ових текстова могу се видети процеси изазивања и настајања друштвених криза и конфликата који имају универзалан карактер.

Кључне речи: *антисемитизам, јеврејска, заједница, кампања, дискурс, текстови.*

Уводне напомене

Савремено друштво карактерише постојање свих врста медија и савремених средстава комуникације,[3] некада ова средства помажу спајању људи, друштава, држава, а некада су веома корисна средства пропаганде, манипулације и ширења неистина, које одговарају одређеним центрима моћи, било државним, било недржавним.[4] Пропаганда као циљано, манипулативно деловање,[5] са задатком стварања слике о одређеним друштвеним појавама, није производ савременог друштва. Она се може уочити у најранијим стадијумима настанка људског друштва, пропаганда и ширење гласина утицали су на многе битне токове људске историје.

Контекст масовне пропаганде обележио је успон и пад најмоћније машинерије каква је била нацистичка Немачка. Може се рећи да је њен апарат изнедрио нешто што се данас зове савремена пропаганда. Широком пропагандом нацистичке Немачке биле су обухваћене како државе непријатељи Немачке, државе савезнице, становништво нацистичке Немачке, али и друштвене заједнице које је требало искоренити. Моћна нацистичка пропаганда посредством својих опонената настојала је сатанизовати посебно јеврејску заједницу, али и масоне као специфичну друштвену организацију и у томе није бирала средства. Ова сатанизација спроводила се свим средствима, заснованим на квазинаучним постулатима, како кроз филм и радио, тако и кроз штампане медије. Дневни

1 Аутор је ванредни професор на Академији за националну безбедност у Београду, доктор правно-историјских наука, предавач на предметима Општа историја државе и права и Историја државе и права српског народа,
e-mail: zeljkolaz@gmail.com.

2 Аутор је сарадник Међународног института за истраживање катастрофа у Београду, изабран у звање научног сарадника на Институту за криминолошка и социолошка истраживања, доктор правно-историјских наука e-mail: martin.matijasevic@idu.edu.rs, martin.matijasevic@yahoo.com.

3 Видети: Жељко Лазић, Мартин Матијашевић, *Проблеми обавештајне анализе у ери глобализације*, Тематски зборник радова: Југоисточна Европа и положај Републике Србије, едиција Безбедност у постмодерном амбијенту, књига XX, Центар за стратешка истраживања националне безбедности, Београд, 2016.

4 Мартин Матијашевић, *Политички криминалитет у савременој Србији, појавни облици и импликације по националну безбедност*, Факултет безбедности, Универзитет у Београду, Београд, 2014, 78.

5 Александар Крштенић, Мартин Матијашевић, *Проблеми обавештајних служби у процесу прилагођавања контексту савремених изазова, ризика и претњи*, Војно дело – пролеће, Београд, 2014.

лист „Време“, не тако давне 1940. године имао је за циљ сатанизацију Јевреја и масона кроз серију негативних и неутемељених чланака и текстова о њиховом деловању, са циљем да се код ширег становништва створи клима која би подржала прогон ових заједница. Антијеврејска кампања посебно је била изражена крајем 30-тих година, у тој кампањи предњачи провладин дневни лист „Време“. Непосредно пре доношења ограничавајућих уредби Владе Краљевине Југославије усмерених у правцу ограничавања права Јевреја у области образовања и трговине, уочена је оштра антијеврејска кампања у овом тиражном дневном листу. Тако је у лето 1940. покренута у дневној штампи кампања против Јевреја (посебно у листу Време). Дневни лист „Време“ покренут је 18. децембра 1921. године у Београду, одговорни уредник био је Коста Луковић. Лист је дневно излазио од децембра 1921. до априла 1941. године. Може се рећи да је у том периоду лист био радикално-режимски оријентисан. Оснивачи „Времена“ су припадали групи радикалних политичара, иницијативу за његово покретање дао је Момчилу Нинчићу лично краљ Александар. Он је поред Милана Стојадиновића био стварни власник листа. Током 1940. године лист почиње да буде профашистички, одговорни уредник постаје Гргур Костић, издавач Данило Грегорић, у власничкој позадини био је Милан Стојадиновић и управо тада почињу да се појављују антимасонски и антисемитски текстови.

Поред Данила Грегорића, аутори текстова били су Светислав Стефановић, Стеван Клуић, Милан Банић, Ђорђе Димитријевић и други мање познати публицисти пронемачке и профасистичке оријентације. У тим чланцима Јевреји су оптуживани да одлучују о другим народима у интересу међународног капитала, да њихова индувидуалистицка идеологија угрожава породицу као основу друштва, да демократија уништава европску културу, бројне су и оптужбе за атеизам, атентате на крунисане главе, пролетаризацију сељака, итд.[6] Кампања је посебну масовност достигла у октобру 1940. године. У наставку рада приказани су аутентични текстови дневног листа „Време“ са пратећим коментарима, из којих се јасно могу уочити правци којима се тежило. У почетној фази антијеврејске кампање Јевреји су неодвојиво приказивани као завереници против друштва и припадници тајних организација који теже стицању моћи. Кроз приказану серију антијеврејских чланака, под називом „Кобна спрега“ може се видети неутемељеност навода, али и правац деловања уредништва дневног листа „Време“.

Слично дневном листу „Време“ 1940. године и српско друштво се 90-тих година суочило и мукотрпно испратило писање многих светских електронских и штампаних медија у којима смо на лажним и плагираним основама приказивани као злочинци. Негативне импликације овакве пропаганде и данас, скоро 30 година касније осећамо. Са друге стране често смо сведоци да су се у прошлости ради различитих разрачунавања неистомишљеници проглашавали за издајнике, терористе,[7] некога ко руши друштво и уставни поредак.[8] Оваквих и сличних примера је много.

Положај јеврејске заједнице у Краљевини Југославији и појава антисемитизма

Јеврејска заједница на нашим просторима има дугу традицију. Положај јеврејске заједнице био је условљен различитим друштвеним и историјским околностима. На Париској мировној конференцији 1919. године земље победнице настојале су да побеђене и новоосноване државе обавежу на строго поштовање права националних мањина.[9] Као прототип за те обавезе служио је споразум између земаља-победница и Пољске, у којима има посебних одредби у вези са Јевејима, али већина земаља прихватила је те обавезе с очитим незадовољством, сматрајући да им оне крње сувереност и није их спроводила нити поштовала.[10]

6 Видети опширније о антијеврејским текстовима у серији текстова: Данило Грегорић, *После претреса у ложи*, Време, Београд, 26.7.1940; Данило Грегорић, *Наша национална обнова и масони*, Време, Београд 2.8.1940; Данило Грегорић, *Почиње друга етапа*, Време, Београд, 3.8.1940; Данило Грегорић, *Ми и Версај*, Београд, Време 23.8.1940; Данило Грегорић, *Масони на послу*, Београд, Време 4.10.1940; Светислав Стефановић, *Једина права линија*, Време, Београд, 11.9.1940; Стеван Клуић, *Масонерија кроз историју*, Београд, Време 1.8.1940; Ђорђе Димитријевић, *Масонерија и хришћанство*, Време, Београд, 6.8.1940; Ђорђе Димитријевић, *Масонске изопачености*, Време, Београд, 24.8.1940.

7 Мартин Матијашевић, Жељко Лазић, *Кривично дело тероризма у српском законодавству*, Култура полиса бр. 31, година XIII, Београд, 2016, 345-356.

8 Видети: Мартин Матијашевић, Жељко Лазић, *Појам и одлике кривичних дела против уставног уређења и безбедности Републике Србије*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Медивест, Ниш, 2016.

9 Videti: Nebojša Randjelovic, Željko Lazić, *Protocols of the congress of Paris and the Paris peace treaty 1856*, Medjunarodni naučni skup Dani Arčibalda Rajsa, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2015.

10 Небојша Поповић Небојша, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Београд, 1997, 119.

У Краљевини СХС, односно Југославији, јеврејска заједница је у уставно-правном погледу третирана као верска заједница, док су Јевреји појединци пред законом третирани као равноправни грађани.[11] Током 1929. године потписан је Закон о верским заједницама чиме је додатно омогућено повољно функционисање јеврејске заједнице. Верску заједницу Јевреја по овом Закону[12] образују сви припадници јеврејске вероисповести, који живе у Краљевини Југославији и њима је загарантована пуна слобода јавног исповедања вере.[13] Јеврејска заједница на територији Краљевине Југославије очигледно није била бројна. У самој Србији, пре уједињења, ова се заједница увећавала, али у демографском смислу, може се рећи да је тај број био занемарљив.[14] Занимљиво је да се у попису, припадници ове заједнице изјашњавали само по верској припадности. У одредницама које се тичу етничке припадности Јевреји се не препознају. У самој Србији су се, сходно уобичајеном изјашњавању током стасавања српске државе у XIX веку, многи Јевреји изјашњавали као Срби Мојсијеве вере. Управо је о Јевејима у српској средини изграђен позитиван стереотип због њиховог прихватања српског националног осећања као "Срба Мојсијеве вере". Оваква самоидентификација означавала је снажан српски патриотизам, али и очување сопственог идентитета. Било је раширено мишљење о двоструко народности србијанских, посебно београдских Јевреја.[15]

По питању гаратовања персоналних права, припадници ове заједнице се нису одвајали од осталих држављана, што је опет дубоко укорењено у традицији односа на овим просторима, а што се може видети и кроз приказане одредбе појединих Устава. Многи од припадника јеврејске заједнице вршили су високе државне функције. По питању материјалног и статусног положаја припадници јеврејске заједнице су углавном спадали у средње и више слојеве друштва, а по питању образовања, процентуално су спадали у најобразованији сегмент друштва.[16] Појаве антисемитизма нису биле правило. Биле су спорадичне и занемарљиве и нису се издвајале из појава опште нетрпељивости међу појединим етницитетима, што опет није било правило на нивоу читавог друштва. Уостало, постале су изражене тек у другој половини 30-тих година.[17]

Може се рећи да је овај период био златно доба за развој и напредак јеврејске заједнице на нашим просторима. Грађанска права Јевреја била су, као што смо већ поменули, потврђена и у Уставу Краљевине Југославије од 1931. године. Тек са јачањем националсоцијализма у Немачкој и са продором те идеологије на наше просторе, дошло је до промене става према јеврејској заједници. Ово се почело испољавати кроз деловање и писање појединих дневних листова, те са појављивљњем организација са нацистичком идеологијом и пронемачких политичара. Посебно се притисак на јеврејску заједницу могао осетити почетком четрдесетих година кроз негативне кампање које су против Јевреја водили поједини дневни листови, међу којима се истицао лист "Време". Антисемитизам је, дакле, и на нашим просторима био у порасту. Негативну кампању пратила је сложена спољнополитичка ситуација. Краљевина Југославија била је окружена Силама осовине, осећао се велики притисак на Владу Краљевине, на друштвене прилике условљене општим стањем у ратом већ захваћеној Европи. У складу са таквом политичком ситуацијом југословенска, влада се све више економски повезивала са Немачком и створено је једно стање које је значило велику добит за немачку политику на Балкану.[18]

Све ово довело је до тога да се под притиском појединих политичких кругова 5. октобра 1940. донесу и истовремено објаве две антијеврејске уредбе са законском снагом : "Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа", и "Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радња са предметима људске исхране".[19] Ове уредбе са ограничавајућим одредбама према

11 Н. Поповић, *нав. дело*, 123.

12 *Закон о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији*, Службене новине Краљевине Југославије, број 301, од 24. 12.1929.

13 Дејан Новаковић, *Верско законодавство Краљевине Југославије*, Зборник Правног факултета Свеучилишта Ријека, в. 33, бр. 2, Ријека, 2012, 948.

14 Жељко Лазић, *Увод у смрт – numerus clausus 1940. године и ограничавања права Јевреја у Краљевини Југославији*, Академија за националну безбедност, ЈП „Службени гласник", Београд, 2016, 49.

15 „Ционизам србијанских Јевреја", Жидов, бр. 41, Београд, 8.новембар 1926, 10.

16 Жељко Лазић, *Правни аспекти грађанских и верских слобода јеврејске заједнице на нашим просторима*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, год 54, број 71, Ниш, 2015, 309.

17 Ж. Лазић, *Увод у смрт*, 50.

18 Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1935-1937*, Просвета, Београд, 1968, 243-244.

19 Службене новине Краљевине Југославије, број 229-LXXX-A, Београд, субота 5. октобар 1940.

Јеврејима (numerus clausus) биле су противуставне: према тада важећем Уставу од 1931. године, грађанска права и дужности били су једнаки и гарантовани за све држављане Краљевине (члан 4. Устава гарантовао је да је држављанство у читавој Краљевини једно, да су сви су грађани пред законом једнаки, да сви уживају једнаку заштиту власти, да се не признаје племство ни титуле, нити икаква преимућства по рођењу, а члан 11. ујемчава слободу вере и савести, равноправност свих вероисповести пред законом, као и то да је уживање грађанских и политичких права независно од исповедања вере). Овим уредбама су флагрантно прекршене одредбе Устава и ускраћена су основна права јеврејске заједнице на образовање и рад. Убрзо по доношењу уредби, усложњавање спољнополитичке ситуације довело је до приближавања Краљевине Југославије Тројном пакту.

Упоредо са тим, имајући у виду донету антисемитску легислативу и мере које су биле спровођене против Јевреја у многим државама Европе, а посебно у нацистичкој Немачкој, дошло је до појаве великог броја Јеврејских емиграната. Први емигранти из Немачке почели су да пристижу у Југославију одмах по доласку нациста на власт, фебруара 1933. године.[20] Број јеврејских избеглица до 30. новембра обухватао је око 800 немачких Јевреја, од чега у земљи борави око 200, док је преко 600 њих отишло у Палестину.[21] Министар иностраних послова Анте Трумбић је обећао помоћ при проласку јеврејских насељеника ка Палестини.[22] У почетном периоду, Југословенске власти су имале благонаклон став према јеврејским избеглицама, међутим са променом геополитичке ситуације тај став се током 1938. године полако мењао. Оштрија контрола на државној граници, посебни услови за издавање боравишних дозвола и пролазних виза прва је фаза у промени тог односа, које су примењивале многе европске државе и влада Милана Стојадиновића.[23] Већину ограничавајућих мера усмерених према јеврејским избеглицама југословенске власти доносиле су под спољним притиском.

20 Н. Поповић, *Јевреји*, 130.

21 Сенат Краљевине Југославије. Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, Редован сазив за 1933/34, годину, VII редовни састанак 30. новембра 1933, књ. V, стр. 60.

22 Жидов, бр. 28, 18. октобар 1920, 1-2.

23 Милан Ристовић, *Југославија и јеврејске избеглице 1938 - 1941*, Историја 20. века, бр. 1, Београд, 1996, 27.

Продирање нацистичке идеологије у Југославију довело је и до активирања десничарске штампе, која је отпочела с отвореним нападима на Јевреје и масоне. Под све већим политичким и економским притисцима нацистичке Немачке, југословенска влада дозволила је неометани рад домаћих Немаца-фолксдојчера, који су путем своје штампе и разних противјеврејских брошура отворено проповедали расну и верску мржњу, позивајући се и на примену геноцида против Јевреја. Истим стопама пошла је и домаћа десничарска штампа, коју је финансирао Трећи Рајх.[24] Њихово писање је пратила и појачана антисемитска реторика, дошло је и до појаве разних расних теорија и истраживања о посебности расе на нашим просторима. О јачању антисемитске пропаганде, али и одговора на њу говори и чињеница да је од 1933. до 1939. објављено укупно пет антисемитских брошура и исти толики број публикација са критикама антисемитизма.[25] Неке од антисемитских брошура објављивале су спискове Јевреја и означавале их као масоне. У брошури Жидовски дух масонерије и Жидови освајају масонерију објављени су спискови Јевреја масона и припадност ложама.[26] Осим Збора, који је био изразито антимасонски и антијеврејски, долази до буђења антисемитизма и код немачке националне мањине у Краљевини оличене кроз деловање Културбунда.[27]

Упоредо са тим у ових неколико година долази до нагле продукције антисемитских и антимасонских садржаја, објављен је низ књига, брошура и летака који нападају Јевреје и поистовећују их са „масонима, бољшевистима, корупционашима“. У Загребу 1933. године поводом књиге “Secesio judaica” објављене 1922. године у Немачкој, излази брошура “Што је Жидовство”, са поруком “Чувајмо нашу расу од сваке нечисте примјесе туђих раса” у издању „Пријатеља за очување Југословенске расе“ појављују се следеће публикације: „Жидовска заблуда“, „Прави и криви антисемитизам“, „Сионизам и Сионисте“, а излазили су и чланци у којима се Јевреји оптужују да посредством

24 Јаша Романо, *Јевреји Југославије, жртве геноцида и учесници НОП-а 1941 - 1945*, Београд, 1980, 12.

25 Наташа Ђука, *Антисемитизам и критика антисемитизма у београдским брошурама 1933-1945*, Годишњак за друштвену историју, год. 1, бр. 3, Београд, 1994, 284-291.

26 Јеврејски историјски музеј, Београд, 606/2 к 3 - 1 – 1, Јевреји у Краљевини Југославији, бр. 1940 (ЈИМ).

27 Ж. Лазић, *Увод у смрт*, 174.

својих организација управљају нитима света. [28] У другој половини 30-тих „Јеврејско питање“ Јаше Томића је више пута штампано.[29] Са друге стране објављивана је литература која брани Јевреје, као што је на пример било издање “Јевреји - непобитна историјска истина или искрена реч у право доба”, уредништва Југословенске ревије, такође у Загребу 1933. године,[30] као и у Београду 1938. године књига под насловом “Југославија и Јеврејски проблем”, аутора Е.Б. Гајића, где се на објективан начин приказује Јеврејска заједница и дају контрааргументи антисемитизму.”[31] Без обзира на контрааргументе и литературу, почетком 40-тих предњаче антијеврејски и антимасонски написи у новинама и другим публикацијама у којима се посебно истицало “Време”. Посебно је забрињавала чињеница што је уз Политику, то била једна од тиражнијих новина.

Антинемачке демонстрације у Београду априла 1940. су јасно показале антинемачко, односно антинацистичко расположење становништва престонице. Због оштре реакције Немачке, појачана је цензура штампе и неки листови су забрањени.[32] Министар Корошец је као важан задатак истакао „аризирање наше земље“.[33] Др Лазар Прокић је са Грегорићем и Заријом Поповићем, бившим директором режимског синдиката Југословенски раднички савез (Југорас) основао “Антимасонски комитет”.[34] Мора се истаћи да су управо овакви и слични написи у ширем друштвеном контексту свакако имали одређеног утицаја на поједине грађане Краљевине, посебно у условима изражене политичке и економске кризе, и да је на неки начин требало да буду увод или подлога за даљи прогон Јевреја и масона. Матрица је била следећа: прво се вршила сатанизација јеврејске заједнице, посредством пронемачки оријентисане и финансиране штампе, публициста или политичких организација, да би се утицало на ширу јавност. У комбинацији са овим активностима Јевреји су идентификовани и изједначавани као оличење масонских организација. Следеће је било доношење антијеврејске регулативе, која легализује угрожавање права Јевреја, затим још оштрије регулативе до протеривања, одузимања имовине и физичких ликвидација. То је била матрица прогона нацистичке Немачке. Имајући у виду културу и традицију то ипак у Краљевини Југославији није успело у мери, у којој су њени протагонисти очекивали. Тек од окупације Краљевине Југославије и успостављања квислиншких институција, правни модел почиње да одсликава Немачке правне и институционалне механизме прогона, како Јевреја, тако и припадника масонских организација.[35]

Антијеврејски текстови „Кобна спрега“ у другој половини 1940. године.

Анализа писања дневног листа „Време“ показује постепено објављивање антимасонских и антисемитских садржаја. У „Времену“ од среде 10. јула 1940. налази се чланак у коме Корошец у својој изјави Италијанској штампи подвлачи пријатељске везе између Југославије и Сила осовине.[36] Након тога, креће серија таквих чланака све до 05. октобра, где се величају односи Сила осовине и Краљевине Југославије. Током јула и августа 1940. спорадично су преношене углавном антимасонске вести у којима се у негативном контексту помену и Јевреји. Управо је предводник антисемитске кампање у престоници током 1940. био дневни лист „Време“. Комесар листа био је истакнути присталица националсоцијализма и приближавања Немачкој, др Данило Грегорић. У јулу и августа 1940. у „Времену“ је објављен цели низ чланака Грегорића и других нацистичких присталица и антисемита какви су били др Лазар Прокић, Стеван Клуић, који се вратио из Немачке, инж. Милосав Васиљевић и други. По већ устаљеном обрасцу нацистичке пропаганде, Јевреји су оптужени као анационална организација и експонент масона. Масони су припремили пропаст Чехословачке, Француске и других земаља због чега треба забранити њихово јавно деловање и деструктиван рад.

28 Јеврејски историјски музеј, Београд, 1-9 -1 -7, Јевреји у Краљевини Југославији, бр. 1940 (ЈИМ).

29 Јеврејски историјски музеј, Београд, 1 - 9 - 20А, Јевреји у Краљевини Југославији, бр. 1940 (ЈИМ).

30 Јеврејски историјски музеј, Београд, 1 - 9 -6 - 9, Јевреји у Краљевини Југославији, бр. 1940 (ЈИМ).

31 Јеврејски историјски музеј, Београд, 1 - 9 - 106, Јевреји у Краљевини Југославији, бр. 1940 (ЈИМ).

32 Желимир Боб Јуричић, *Иво Андрић у Берлину*, Светлост, Сарајево, 1989, 143-145.

33 Видети опширније у: Политика, Београд, 8.август 1940; Парадокси данашњице. У духу Светог писма”,Жидов, бр. 33, 16.август 1940, 4.

34 Живко Аврамовски, *Балканске земље*, 504.

35 Ж. Лазић, *Увод у смрт*, 181.

36 Време, бр. 6629, Београд, среда 10. јул 1940.

Широко је коришћена кованица "јудеомасони" да означи спрегу ових тајних и по живот народа смртно опасних сила.[37]

Током септембра 1940. може се видети да је у нападима на Јевреје уредништво приступило доста опрезно и неупадљиво, за разлику од октобра исте године. У "Времену" од недеље 8. септембра 1940. године, на страни 5. налази се кратак чланак у коме "Загребачки лист" тражи да се објаве имена чланова слободнозидарских ложа. На страни 14. овог броја налази се вест да по уредби о сузбијању скупоће има сто двадесет пресуђених кривица и две стотине тужби само за осам месеци у Среском суду у Београду. Помиње се "Руски цар" као легло шпекулације.[38] На страни 4. овог броја налази се Билтен Антимарксистичког комитета о реформама, марксизму и масонима.[39] У уторак 10. септембра налази се вест о масонском терору у Савезу Сокола.[40] „Време", среда 11. септембар, страна 3. доноси чланак, под насловом „Једина права линија", где се нападају масони.[41] У новинама од сутрадан нема никаквих антијеврејских вести.[42] У овом броју на страни 3. налази се чланак "*Опет смутње*" у коме се велича Трећи рајх у односу на друге.[43] У „Времену" од 14. септембра објављен је чланак „Реформе и омладине" у коме се напада бољшевизам и захтевају корените промене омладине.[44] На страни 6. овог броја налази се чланак "Према општем мишљењу масонско зло ваља у корену сасећи", а на страни 7. огроман чланак "Раса Срба и Хрвата - динарска раса као расна основа нашег народа". Истиче се да се код нас може разликовати 19 раса. На страни 9. налази се ударна вест "Гангстерски подвиг јеврејског емигранта Курта фон Малвица - покушао да прода украдени ауто".[45] На страни 2. овог броја налази се кратка вест "Јеврејима забрањен улазак у Боливију".[46]

У „Времену" од 17. септембра, објављен је велики чланак "Леон Блум - типичан случај јеврејске левичарске оријентације", а на страни 6. чланак "Ваља што пре одбацити масонску губу".[47] У овом броју налази се кратка вест: „Образовање арапско-јеврејског корпуса у Палестини". Затим се наводи вест да сопственик кафане „Руски цар" одговара за нагомилавање кафе и шећера.[48] У „Времену" од 19. септембра нема никаквих антијеврејских вести.[49] Уочава се тенденција да после неколико узастопно објављених бројева са антијеврејским или антимасонским вестима, обавезно иде број који показује слику неутралних новина. У "Времену" од 20. септембар, на страни 5. налази се огроман чланак "Краљевска влада одлучно сузбија јеврејску спекулацију у земљи - строге мере за ослобођење наше привреде од штетног и разорног јеврејског утицаја". Оно што је интересантно је да су у претходним бројевима сензационално преношени судски процеси против Јевреја власника радњи због спекулације и гомилања залиха."[50] На страни 6. овог броја налази се чланак: "Јеврејски рат".[51] „Време" од 24. септембра, на страни 5. доноси чланак „ Јевреји у Француској", у коме се посебно напада њихов утицај у позоришту, штампи, политици, на страни 6. објављен је чланак „Масони у ротаријанским клубовима".[52] Генерално, новине одишу проосовинским вестима, стране 4, 5. и 6. резервисане су за нападе на бољшевике, масоне или Јевреје, док друге вести величају немачке ратне успехе и прецизно бомбардовање В. Британије, величају односе Немачке и Југославије, најављују Немачку као спасиоца у нашој спољној трговини, док се пред крај обично баве проблемима културе, исхране, несавесној спекулацији.

Може се видети да је до 25. септембра 1940. постојала релативна одмереност у писању антијеврејских чланака. Међутим, непосредно пре почетка октобра, креће талас чланака и наслова у којима се оштро нападају Јевреји и

37 Видети опширније у: Данило Грегорић, *Наша национална обнова и масони*, Време, бр. 6652, Београд, 1940, 3; Јован Маринковић, *Масонерија и јеврејство, њихови циљеви, путеви и методе*, Време, бр.6706, 6707, Београд, 1940, 5; Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2006, 395.

38 Време, бр. 6689, Београд, 8. септембар 1940, 5

39 Време, бр.6690, Београд, 9. септембар1940, 4

40 Време, бр. 6991, Београд, 10. септембар 1940, 4

41 Време, бр. 6992, Београд, 11. септембар 1940, 3

42 Време, бр. 6993, Београд, 12. септембар 1940, 4

43 Време, бр. 6994, Београд, 13. септембар 1940 3

44 Време, бр. 6995, Београд, 14. септембар 1940, 4

45 Време, бр. 6996, Београд, 15. септембар 1940,6-9

46 Време, бр. 6997, Београд, 16 септембар 1940, 2

47 Време, бр. 6998, Београд, 17. септембар 1940, 5-6

48 Време, бр. 6999, Београд, 18. септембар 1940, 4

49 Време, бр.7000, Београд, 19. септембар 1940, 5

50 Време, бр.7001, Београд, 20. септембар 1940, 5

51 Време, бр. 7003, Београд, 22. септембар 1940, 6

52 Време, бр.7005, Београд, 24. септембар 1940, 5

масони, посебно у области привреде, културе и образовања, што се може видети и у серији приказаних чланака: "*Кобна спрега*»: «Масонерија и јеврејство, њихови циљеви путеви и методе. Јасно се види координација и подршка структурама које су форсирале јеврејско питање у Краљевини Југославији. У бројевима од 28. септембра,[53] као и од 29. септембра[54] не налазе се никакви негативни чланци о Јеврејима, али бројеви одишу величањем Немачке, говори се о огромној кризи у Југославији. На страни 3. овог броја налази се чланак "Мит Асахвера" који говори о протоколима Сионских мудраца и о Шалому Алехему јеврејском писцу.[55] У бројевима од 1. октобра[56] и од 2. октобра[57] нема никаквих коментара, али се пише о проблемима образовања и исхране у Југославији и о неопходности реформе. Практично од 3. октобра 1940. године креће најјача кампања са текстовима на страни 3. овог броја где се налази чланак „*Спасавање од јудео-масонерије, а не прогон Јевреја*"[58] и чланак "*Масони на послу*", аутора др Данила Грегорића.[59] Прегледом и анализом садржаја несумњиво се може закључити да је лист "*Време*" као један од тиражнијих у том периоду био кључан за антијеврејску кампању и форсирање "јеврејског питања" у Краљевини Југославији. Може се видети да је писање имало за циљ да код јавности створи подршку у доношењу и спровођењу уредби и да утиче на доношење легислативе која би шире ограничавала права Јевреја у Краљевини. Кроз класификацију наслова могу се видети тенденције писања листа „Време" кроз наслове:[60]

Преглед наслова у дневном листу „Време" током 1940. године	
Временски период анализе:	септембар, октобар, новембар
Наслов поглавља:	Текстови:
Кобна спрега, Масонерија, јеврејство, циљеви, путеви, методе.	Шта је био циљ?; Масонерија у нашој привреди; Јевреји масони и њихови послови; Масонерија у просвети, Разорни рад на универзитету, У другим националним установама,
Привреда Војводине у рукама Јевреја.	Јеврејски капитал у Суботици; Привредним животом Сомбора диригују Јевреји; У Сарајеву гро капитала држе Јевреји; Млинска индустрија; Уредба о упису лица јеврејског порекла; За ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих учитељских и других стручних школа;
Са јучерашњим даном ступиле су на снагу уредбе Краљевске владе које се односе на Јевреје.	Огроман утицај Јевреја на хрватску привреду; Јевреји у политици; Главни власници новца – Јевреји; Забринутост у редовима загребачких Јевреја; Позив „Загребачке жидовске богоштовне општине"; Све сами Гутмани, Босковци, Хартмани, Гезе, Бергери и Клајни...; Босковци, Гутмани, Хартмани, Гезе и Клајни; Они који потсећају на нашуичку аферу; Сви претседници Трговинско индустриске коморе у Осјеку Јевреји; Сефарди и Ашкенази.
У свима привредним центрима са великим интересовањем очекују се резултати примене уредбе о Јеврејима.	Јевреји и масонске ложе; Утицај на политички живот; Црна јеврејска берза у Скопљу; Црна берза; Они на које се вероватно односи Уредба; Фаталан утицај; Одјек у Бањој Луци и Врбаској бановини; Јевреји у Барањи; Како је од Едена Сингера постао Еден Гајић; У Руми и у Срему са пуним превењем очекује се примена уредбе.
Уредбе о Јеврејима важе и на територији Бановине Хрватске.	У Славонском Броду већи део трговине је у јеврејским рукама; Јевреји у Словенији; Јеврејски привредници и корупција.

53 Време, бр. 6709, Београд, 28. септембар 1940, 6

54 Време, бр. 6710, Београд, 29. септембар 1940, 5

55 Време, бр. 6711, Београд, 30. септембар 1940, 3

56 Време, бр. 6712, Београд, 1. октобар 1940, 4

57 Време, бр. 6713, Београд, 2. октобар 1940, 3

58 Време, бр. 6714, Београд, 3. октобар 1940, 3

59 Време, бр. 6715, Београд, 4. октобар 1940, 3

60 Време, септембар, октобар, новембар, Београд, 1940, 3-7.

Јевреји – дошљаци успели су да се увуку у све гране наше привреде.	Три групе Јевреја у Југославији; Јевреји у мануфактурној бранши; У пословању на велико; 95 од сто трговачких агената су Јевреји; Јеврејски трикови; Јевреји у далматинској трговини и индустрији; Сплитски Јевреји баве се ситном трговином; Јевреји у индустрији.
Јевреји – дошљаци у Београду улажу милионске непокретности.	Јеврејске централе у Београду; Елитне београдске кафане седишта јевреја - дошљака; Лансирање лажних вести; Од 500 лекара у Загребу 130 су Јевреји.
У трговини и целокупној привреди Баната, Јевреји имају водећу улогу.	Јеврејин власник огромне пустаре порд Панчева; Спекулација са кукурузом; Солидарност Јевреја; Спекулација са гвожђем; О Јеврејина постао Ђура Јанковић; Јевреји и наш језик; Камелеонске способности Јевреја; Јевреји и хебрејски језик; Саботирање нашег језика; Јевреји су створили филмски језик; Трговац брашном Леон Адижес осуђен на месец дана затвора; Једини Јеврејин градски већник у Бјеловару поднео оставку.
Јеврејима – страним држављанима дозволе за боравак у нашој земљи неће бити продужаване.	Јевреји у Скопљу 60 година задржали страно држављанство; Сомборску чаршију држе Јевреји; Освајање Сомбора; Јеврејска предузећа; Учешће јевреја у трговини и индустрији; Јеврејски утицај у Босанској Крајини; Јевреји у Моравској Бановини.
Јевреји владају тржиштем коже.	Ускоро ће пар најјефтиније обуће стајати 300 динара; Ко су кожарски магнати; Огроман скок цена коже; Док су наши привредници у Срему пропадали, Јевреји су постали милионери.
Јеврејски капитали.	У Срему су уредбе о Јеврејима примљене са највећим задовољством; „Руски цар“ неће више бити централа Јевреја; Наставнички савет Нишких гимназија одредиће који ће ученици Јевреји моћи да продуже школовање.
Спремљене су Уредбе о надзору над филмовима, позориштем, и радио емисијама, штампарским, издавачким, књижарским и новинским предузећима.	Спекулантско пословање Јевреја у Шиду;Филијала три пута већа од централе; Сви житарски трговци у Старом Бечеју су Јевреји; У Суботици моћи ће да похађају гимназију сам три јеврејска ученика и четири ученице; Јеврејски Осјек;Од 350 адвоката у Загребу 110 су Јевреји; Сомборски Јевреји покушавају да пренесу своје фирме на Србе сиромашне чиновнике.
Јевреји у Загребу.	Јеврејске фирме у центру; Цела улица Илица у јеврејским рукама, „Палестина“; „Асторија“.
Саопштење управе града о ревизији јеврејских радњи на подручју Београда и Панчева,	Број ученика Јевреја у Панчевачким школама; Сарајевским житарским трговцима Шацу и Вајсу забрањен рад.[61]

Закључна разматрања

У анализи садржаја текстова објављених у дневном листу „Време“ може се уочити да антимасонска и антијеврејска кампања латентно крећу једним кратким чланком о негативном раду Јевреја и масона из августа 1940. године, да би се први директан медијски напад на ове друштвене заједнице десио 25. септембра кроз серију чланака објављених у овом броју „Времена“. Након серије негативних чланака, уочава се затишје у негативном писању од десет дана, где се испипава пулс јавности Краљевине Југославије, и како није било већих негативних реакција, антимасонска и антијеврејска кампања се наставља пуним јеком, практично током целог октобра 1940. године објављиван је низ негативних текстова, да би се по доношењу ограничавајућих уредби почетком октобра 1940. године, које су се односиле на Јевреје ова кампања додатно интезивирала. Циљ негативне кампање било је давање легитимности Влади Краљевине Југославије у очима јавности због доношења ограничавајућих антијеврејских уредби и приказивање масона и Јевреја као криваца за све невоље у Краљевини Југославији. Серија антимасонских и антијеврејских чланака „Привреда Војводине у рукама Јевреја:“ У почетним текстовима дневног листа „Време“ указује се на негативан утицај Јевреја и масона у целој Краљевини, док је сада према уредницима листа било неопходно спустити кампању на

61 Ж. Лазић, *Увод у смрт*, 319-322.

ниво бановина и локалних средина. Прегледајући серију антимасонских и антијеврејских чланака од јула до септембра 1940. године може су уочити периодика чланака у којима се нападају и идентификују масони и Јевреји. Од друге половине октобра, уредници дневног листа „Време“ праве благи отклон и преоријентишу се на антијеврејске текстове у којима говоре о пресудном утицају Јевреја на све аспекте привредног и друштвеног живота Краљевине Југославије. У појединим бројевима су се провлачили негативни текстови о масонима, али не тако масовно као крајем септембра и почетком октобра 1940. године. Протагонисти оваквих негативних чланака су вероватно проценили да ће у привредној кризи код осиромашеног становништва ови текстови остављати јачи утисак и ефикасније ширити незадовољство према превасходно јеврејској популацији. Серија чланака усмерена је на повезаност Јевреја са корупцијом у привреди, тенденциозно су пуштани текстови о њиховом утицају у свим већим привредним центрима Београду, Нишу, Загребу, Сарајеву, Скопљу, уједно и у центрима у којима је било настањено у већем броју јеврејско становништво. Југославија у периоду од 1935. до 1940. била је држава тражења унутрашњих и спољних компромиса. Притисци европских збивања у којима је Трећи рајх тражио прекомпоновање Европе оставиле су трагове на спољашње и унутрашње односе у Краљевини. Треба нагласити да пре доласка нациста на власт у Немачкој и продора антисемитизма у Краљевину Југославију припадници јеврејске заједнице нису се одвајали од осталих држављана, што је опет дубоко укорењено у традицији односа на овим просторима. Појаве антисемитизма нису биле правило. Биле су спорадичне и занемарљиве и нису се издвајале из појава опште нетрпељивости међу појединим етницитетима, што опет није било правило на нивоу читавог друштва, и постале су изражене тек у другој половини 30-тих година.

Управо је основ негативне медијске кампање коју је покренуо провладин дневни лист „Време“ био мењање позитивне слике о јеврејској заједници. У почецима кампање Јевреји су неодвојиво приказивани као припадници масонских организација о којима се у сеоском становништву Краљевине Југославије мало знало, а незнање о деловању масонских организација послужило је као основ да се у ширим слојевима становништва шири негативна слика о Јеврејима као члановима масонских организација. Став који је преовладавао у текстовима дневног листа „Време“ о изједначености Јевреја и масона историографија није, ни не може потврдити. Управо су основни принципи и постулати слободног зидарства у директној супротности са оваквим тврдњама. Слободно зидарство као космополитиска, мирољубива и правдољубива организација окупљао је у својим редовима све нације, без обзиран на верску, етничку или расну припадност, што се може видети и по члановима масонских ложа тога времена, а тако је и данас, а не искључиво припаднике једне нације. Позадина такве идентификације оличене у писању дневног листа „Време“ није имала ништа друго, сем за циљ да се једним ударцем елиминишу два опонента, јеврејска заједница која је имала битну и значајну позицију у друштвеном животу Краљевине Југославије и са њима заједно слободно зидарство у Краљевини Југославији које је у својим редовима окупљало многе угледне и самосвесне личности Краљевине. У писању дневног листа „Време“ аутори негативних текстова се у писаним конструкцијама користе посебно пропагандно тешким речима, као што су: утицај, одлучујући, приграби, брлог, морални олош, дограбили, шверц, клика, бескарактерни, материјалстички, грамзиви, кобна, забринутост, разорни. Текстови одишу оваквим кованицама којима се карактеришу Јевреји и масони. Посебно тендециозно писање и серија чланака усмерена је на веће привредне центре у којима су насељени Јевреји, као и на центре у којима се налазе испоставе масонских ложа. Најзад, крајњи циљ био је приказати политичко руководство Краљевине Југославије као опредељено за ширење идеја Немачког националсоцијализма који је у својој бити идеологија која се борила против Јевреја и принципа слободног зидарства.

Литература

Архивски извори

1. Јеврејски историјски музеј, Београд, 606/2 к 3 - 1 – 1, Јевреји у Краљевини Југославији, бр. 1940 (ЈИМ).
2. Јеврејски историјски музеј, Београд, 1-9 -1 -7, Јевреји у Краљевини Југославији, бр. 1940 (ЈИМ).
3. Јеврејски историјски музеј, Београд, 1 - 9 - 20А, Јевреји у Краљевини Југославији, бр. 1940 (ЈИМ).
4. Јеврејски историјски музеј, Београд, 1 - 9 -6 - 9, Јевреји у Краљевини Југославији, бр. 1940 (ЈИМ).
5. Јеврејски историјски музеј, Београд, 1 - 9 - 106, Јевреји у Краљевини Југославији, бр. 1940 (ЈИМ).

Монографије, чланци, публикације

1. Александар Крштенић, Мартин Матијашевић, *Проблеми обавештајних служби у процесу прилагођавања контексту савремених изазова, ризика и претњи*, Војно дело – пролеће, Београд, 2014.
2. Дејан Новаковић, *Верско законодавство Краљевине Југославије*, Зборник Правног факултета Свеучилишта Ријека, в. 33, бр. 2, Ријека, 2012, 948.
3. Жељко Лазић, Мартин Матијашевић, *Проблеми обавештајне анализе у ери глобализације*, Тематски зборник радова: Југоисточна Европа и положај Републике Србије, едиција Безбедност у постмодерном амбијенту, књига XX, Центар за стратешка истраживања националне безбедности, Београд, 2016.
4. Жељко Лазић, *Увод у смрт – numerus clausus 1940. године и ограничавања права Јевреја у Краљевини Југославији*, Академија за националну безбедност, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2016, 49.
5. Жељко Лазић, *Правни аспекти грађанских и верских слобода јеврејске заједнице на нашим просторима*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, год 54, број 71, Ниш, 2015, 309.
6. Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1935-1937*, Просвета, Београд, 1968, 243-244.
7. Желимир Боб Јуричић, *Иво Андрић у Берлину*, Светлост, Сарајево, 1989, 143-145.
8. Јаша Романо, *Јевреји Југославије, жртве геноцида и учесници НОП-а 1941 - 1945*, Београд, 1980, 12.
9. Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2006, 395.
10. Мартин Матијашевић, *Политички криминалитет у савременој Србији, појавни облици и импликације по националну безбедност*, Факултет безбедности, Универзитет у Београду, Београд, 2014, 78.
11. Мартин Матијашевић, Жељко Лазић, *Кривично дело тероризма у српском законодавству*, Култура полиса бр. 31, година XIII, Београд, 2016, 345-356.
12. Мартин Матијашевић, Жељко Лазић, *Појам и одлике кривичних дела против уставног уређења и безбедности Републике Србије*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Медивест, Ниш, 2016.
13. Милан Ристовић, *Југославија и јеврејске избеглице 1938 - 1941*, Историја 20. века, бр. 1, Београд, 1996, 27.
14. Nebojša Randjelovic, Željko Lazić, *Protocols of the congress of Paris and the Paris peace treaty 1856*, Medjunarodni naučni skup Dani Arčibalda Rajsa, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2015.
15. Небојша Поповић Небојша, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Београд, 1997, 119.
16. Наташа Ђука, *Антисемитизам и критика антисемитизма у београдским брошурама 1933-1945*, Годишњак за друштвену историју, год. 1, бр. 3, Београд, 1994, 284-291.

Правни извори

1. *Закон о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији*, Службене новине Краљевине Југославије, број 301, од 24. 12.1929.
2. Службене новине Краљевине Југославије, број 229-LXXX-A, Београд, субота 5. октобар 1940.
3. Сенат Краљевине Југославије. Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, Редован сазив за 1933/34, годину, VII редовни састанак 30. новембра 1933, књ. V, стр. 60.

Дневна штампа, чланци, објаве

1. Данило Грегорић, *Наша национална обнова и масони*, Време, бр. 6652, Београд, 1940, 3.
2. Данило Грегорић, *После претреса у ложи*, Време, Београд, 26.7.1940.
3. Данило Грегорић, *Почиње друга етапа*, Време, Београд, 3.8.1940.
4. Данило Грегорић, *Ми и Версај*, Београд, Време 23.8.1940.
5. Данило Грегорић, *Масони на послу*, Београд, Време 4.10.1940.
6. Јован Маринковић, *Масонерија и јеврејство, њихови циљеви, путеви и методе*, Време, бр.6706, 6707, Београд, 1940, 5;
7. Светислав Стефановић, *Једина права линија*, Време, Београд, 11.9.1940.
8. Стеван Клуић, *Масонерија кроз историју*, Београд, Време 1.8.1940.
9. Ђорђе Димитријевић, *Масонерија и хришћанство*, Време, Београд, 6.8.1940.

10. Ђорђе Димитријевић, *Масонске изопачености*, Време, Београд, 24.8.1940.
11. Време, бр. 6629, Београд, среда 10. јул 1940.
12. Време, бројеви 6689-6715, септембар, октобар, новембар, Београд, 1940, 2-9.
13. *Ционизам србијанских Јевреја*, Жидов, бр. 41, Београд, 8.новембар 1926, 10.
14. Жидов, бр. 28, 18. октобар 1920, 1-2.
15. Политика, Београд, 8.август 1940;
16. Парадокси данашњице. У духу Светог писма",Жидов, бр. 33, 16.август 1940, 4.

Резиме

Чланак: „Текстови о јеврејској заједници у дневном листу „Време" 1940. године", представља кратак осврт на фрагмент историје настао у предвечерје Другог светског рата, где се Краљевина Југославија нашла у независној спољнополитичкој и геополитичкој позицији. Кроз рад се јасно може видети да је тежину међународних односа проистеклих из супермације нацистичке Немачке и њене политике у Европи, Краљевина Југославија пренела и на терен унутрашње-политичких односа. Крај 30-тих година прошлог века је у целој Европи, па неминовно са тим и у самој Краљевини Југославији довео до јачања антисемитизма. У раду се расветљава један дискурс тог времена и приказује како су изгледали медијски механизми прогона јеврејске заједнице, која је од стране нацистичке Немачке и њених сателита означена као непожељна у новом светском поретку. Истраживање је фокусирано на оно што су изнедрили геополитички односи прве половине и средине двадесетог века, на граничне области прихватљивости нечега што су биле одлике тоталитарних режима у Европи. То је био делимични, са тенденцијом да постане општи, политички, па и физички прогон свих који нису одговарали успостављању новог светског поретка оличеног у супремацији нацистичке Немачке. Краљевина Југославија није била имуна на све токове које је донела европска и светска историја тог времена. Са свим својим добрим и лошим странама, ова држава је била само крхки део општег европског поретка у настајању и нестајању, па је природа њених унутрашњих односа била слика спољних односа у Европи. На научно утемељеном истраживању, у овом раду се анализира сегмент који је допринео стигматизацији једне друштвене заједнице - Јевреја и био увод у њихов прогону по окупацији Краљевине Југославије, извршен од стране окупационих снага Сила осовине. Ова тема није довољно истражена у историографији на овим просторима, што посебно даје значај овом раду.

TEXTS ON THE JEWISH COMMUNITY IN THE DAILY "VREME" IN 1940.

Summary: In this research, the support was found in newspaper sources, predominantly the newspaper "Vreme", for the period from August to November 1940. The main subject of the research is the analysis of articles and texts about Jews in the daily "Vreme", the spatial framework of the research includes the analysis of the press in the Kingdom of Yugoslavia, mostly Belgrade daily press, while the time frame of the research is limited to the second half of 1940. The research analyzes the intentionality, awareness and targeting of the daily "Vreme" against the Jewish community. A deeper analysis of these texts can be seen in the processes of provoking and creating social crises and conflicts that have a universal character.

Keywords: anti-semitism, Jewish, community, campaign, discourse, texts.

Др Оливера ДРАГИШИЋ[1]
Институт за новију историју Србије, Београд
Република Србија

UDK: 791.4(497.1)"1970/1990"
791.221.4(450)"1950/1980"
314.15(4)"1950/..."

Прегледни рад.

ИТАЛИЈАНСКЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ФИЛМСКЕ ПРЕДСТАВЕ ЕКОНОМСКИХ МИГРАНАТА

Апстракт: *У раду је извршена компаративна анализа представа економски мигранта-путника у италијанским и југословенским играним филмовима који су настали после Другог светског рата. Компаративна основа овог истраживања се заснива на чињеници да су и социјалистичка Југославија и капиталистичка Италија биле извознице радне снаге у земље развијеног европског севера. У обе земље се, с обзиром на висок број становника који их је напустио, појавила филмска представа човека који одлази на специфичну врсту путовања – на рад. У оба случаја радници (путници) су на такво путовање кретали мотивисани жељом за побољшањем свог материјалног, а time, како су веровали, и друштвеног статуса. Други ниво анализе се односи на упоредну анализу савременог двадесетовековног путника са његовим деветнаестовековним књижевним „претком" - романтичарским путником.*

Кључне речи*:* путник, емигрант, филм, Југославија, Италија

Проучавање филмске слике економског мигранта или „путника хладноратовског доба" и његова упоредна анализа са романтичарским књижевним представама путника, у крајњем исходу осветљавају неколико важних промена које су се догодиле у другој половини 20. века на европском континенту. Снажне економске миграције које су се одвијале из правца европског југо-истока ка северо-западу, а које су свој одраз пронашле на филму, посредно указују на измештање центра европске културе са њеног дуговековног класичног југо-истока и померање у правцу њеног новог политичког, економског и културног средишта - економски развијеног северо-запада. Феномен економског емигрирања рефлектује и постепену промену европских друштвених вредности и духа Европљана који су у другој половини 20. века у значајнијем обиму почели да жуде за материјалним благостањем и потрошњом. Најзад, истраживање доводи у питање ригидну хладноратаовску политичку поделу Европе на „Исток" и „Запад" (из које су се даље на исти начин развили подељени историографски дискурси), уводећи нови могући угао посматрања који европску карту ротира и дели на другачији начин: на њен „економски неразвијени југ" и „економски развијени север".

Истраживање се ослања на сазнања до којих су у својим радовима дошла два аутора. Прва је Ана Арп која је највећи део своје пажње усмерила ка испитивању феномена путника и путовања у делима из епохе романтизма.[2] Други је Петар Драгишић који је у више чланака и две монографије истражио феномен југословенске емиграције.[3] На рубовима њихових запажања настала је идеја о могућности да се гастарбајтер (економски емигрант) посматра као путник хладноратовског доба. Проширење подручја интересовања у овом раду са књижевности на филм (у односу на Арп), и са југословенског филма на италијански (у односу на Дргишића), представља допринос овог истраживања.

1 Ауторка је доктор историјских наука, научни сарадник у Институту за новију историју Србије у Београду; e-mail: nowrunlolarun@gmail.com

2 Ана Арп, *Путник – јунак њиховог доба. Анализа односа Путника и природе у књижевности и сликарству романтизма*, - https://anaarpart.com/2012/01/21/546/ , 03.05.2020; Низ текстова на тему путника и путовања ове ауторке се налази на интернет часопису А. А. А. - https://anaarpart.com/about/

3 Петар Драгишић, *Зидари туђе среће. Београдскак штампа о економском емигрирању из Југославије у Западну Европу крајем шездесетих и почетком седамдесетих година*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2018; Петар Драгишић, *Ко је пуцао у Југославију?: југослоенска политичка емиграција на западу 1968-1980*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2018; Петар Драгишић, "Гастарбајтер као филмски лик. Феномен југословенске економске емиграције у играним филмовима и серијама 70-их и 80-их година, *Токови историје* 2/2015, 175-190.

Анализа је извршена на више југословенских и италијанских филмова.[4] Од југословенских играних филмова (и серија) су анализирани:

1) Љубавни живот Будимира Трајковића (Дејан Караклајић, 1977)
2) Приче из радионице (Здравко Шотра, 1982)
3) Луде године (Зоран Чалић, 1977)
4) Мој тата на одређено време (Милан Јелић, 1982)
5) Грлом у јагоде (Срђан Карановић, 1975)
6) Јагоде у грлу (Срђан Карановић, 1985)
7) Видео јела, зелен бор (Горан Гајић, 1991)
8) Тамо и натраг (Александар Петковић, 1978)
9) Врућ ветар (Александар Ђорђевић,1979)
10) Не нагињи се ван (Богдан Жижић, 1977)
11) Чувар плаже у зимском периоду (Горан Паскаљевић, 1976)
12) Маховина на асфалту (Јован Ранчић,1983)
13) Последњи круг у Монци (Александар Бошковић, 1989).[5]

Од италијанских играних филмова су анализирани:
1) Il cammino della speranza (Pietro Germi,1950)
2) La ragazza in vetrina (Luciano Emmer, 1961)
3) I magliari (Francesco Rosi, 1959)
4) Bello onesto emigrato Australia sposerebbe ompaesana illibata (Luigi Zampa,1971)
5) L' emigrante (Pasquale Festa Campanile,1973)
6) Pane e cioccolata (Franco Brusati, 1974).

Разлог више да се осврнемо на наведене италијанске игране филмове смо пронашли у запажању уредника зборника радова *The Cinemas of Italian Migration: European and Transatlantic Naratives*[6] у којем је примећено да су у зборнику два филма неправедно запостављена: (*I magliari* из 1959. године і *La ragazza in vetrina* из 1961. године). Управо та два филма, анализирана за потребе овог рада, употпуњују представу о италијанским економским путницима-мигрантима.

Одакле је лик гастарбајтера (путника-мигранта) стигао у филм?

Суочен са искуствима и последицама два светска рата, двадесети век је у новонастали медиј – филм, увео нову врсту путника. То је био путник-мигрант. Он се, као и деветнаестовековни путник, у уметности јавио као последица историјских околности. Са процесима модернизације који су стари континент снажније захватили од краја 19. века, са потресима које су донели најпре Први светки рат и социјалистичка револуција у Русији, затим Други светски рат и Хладни рат, Европа је постала "континент у покрету". Од краја 19. века могуће је у великим миграционим таласима пратити исељавање европског, балканског становништва на амерички континент[7], потом снажан талас избеглица из Русије после 1917. године ка Балкану и Западној Европи[8], потом јеврејске миграције током рата, мигрирање немачког становништва после Другог светског рата из Источне Европе ка Западној, а овом низу се као снажан миграциони талас може придодати и огроман број економских миграната са југа на север Европе.[9] Управо је ова последња група путника-миграната била често тематизована у играним филмовима земаља које су се суочавале са друштвеним феноменом економске емиграције. Као што је деветнаестовековни романтичарски путник у књижевност стигао из друштвене и историјске реалности, тако је и путник (економски) мигрант стигао на филмско платно у другој половини 20. века.

4 Због ограничавајућег простора и форме чланка у овом тексту се нисмо бавили посебном анализом свих ликова из наведених филмова. У питању је покушај сублимације закључака свакако на штету детаљне анализе сваког филма и његових јунака, што може бити тема посебних истраживања.

5 Додајемо и два документарна филма која употпуњују представе о гастарбајтерима без обзира на то што је тема чланка истраживање филмски представа у играним филмовима – *Специјални влакови* (Крсто Папић, 1972) и *Хало Минхен* (Крсто Папић 1968).

6 *The Cinemas of Italian Migration: European and Transatlantic Naratives*, ed: Sabine Schrader, Daniel Wrinkler, Cambridge Scholars Publishing, 2013.

7 Шире о том таласу мигрирања у: Đikanović, Vesna, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslovensko iskustvo 1918-1941*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.

8 Шире о руској политичкој емиграцији после Првог светског рата видети у: Јовановић, Мирослав, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд: Чигоја, 2006.

9 Šire o migriranju nemačkog stanovništva iz Istočne Evrope ka Zapadnoj u: Janjetović, Zoran, *Between Hitler and Tito. The disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade, 2000.

Романтичарски путник – порекло и карактеристике

Мотиви путника и путовања су у књижевности били тематизовани од њених почетака . Међу најранијим путницима у писаној речи налазимо Гилгамеша, Јасона, Одисеја, библијске јунаке, Синбада, а потом се у ред таквих ликова укључују Фауст, Дон Кихот, Дон Жуан, Гуливер, Робинзон и други слични јунаци. Лик путника се ипак посебно пажљиво испитивао у књижевности романтизма. За разлику од својих "претходника" који су путовали у потрази за необичним пределима, народима, земљама и континентима, деветнаестовековни путник, романтични јунак, путовао је из необичног разлога – у потрази за собом. У средишту његовог нагона за покретом налази се унутрашња потреба за самоспознајом, за самоизграђивањем, образовањем, он је током путовања у процесу редефинисања своје личности, у процесу самообјашњења и у потрази је за смислом.[10]

Етимологија речи *туризам* изводи се из осамнаестовековног обичаја британских или француских племићких синова (ређе кћери) да крену на "велико образовно путовање" (Grand tour), обично ка Италији и обично у потрази за класичном европском културом и коренима њене цивилизације. Путовање тог типа представљало је статусни симбол припадника богате европске елите. Руска деветнаестовековна књижевност кроз Пушкинове, Љермонтовљеве или Тургењевљеве јунаке сведочи да се путовало и у другим правцима: из Русије ка Западној Европи или из западних делова Русије ка далеким источним пределима азијског континента.[11]

Деветнаестовековна књижевна традиција је забележила две врсте путника. У прву групу спадају они који су истовремено били и физички и егзистенцијални путници, односно они чије је путовање било и "спољашње" и "унутрашње". Другим речима, путовање је утицало на дух тих путника и модификовало га искуствима стеченим на путовању. Друга врста путника су били "луталице" за које је било карактеристично да се нису враћали дому. Њихова путовања нису била "кружна путовања" или "путовања повратка",[12] па је тако изостајала и њихова коначна самоспознаја. Таква врста путника је у књижевности настала у другој генерацији романтичарских писаца. У ту групу спадају Пушкинов Оњегин или Љермонтовљев Печорин чија путовања нису имала унапред одређен циљ или план. Они путују из хира, самоизгнанства, трагају за суштином свога бића али је не налазе, на путовање их покреће досада, охолост, несрећа, преступ који су починили, таштина и мрзовољност. Бежећи од себе, од своје прошлости, они су у неуспешној потрази за собом. Потребна им је спољашња динамика, теже за новим и непознатим, али упркос динамици коју им путовања пружају, јунаци остају статични, духом стоје у месту и њихова полазна тачка је свуда. Њихово образовање постаје јалово.[13] Такав романтичарски путник представља упоредну основу за оног који се у 20. веку појавио на филму као економски мигрант, путник-гастарбајтер.

Специфичности италијанског контекста и рађање италијанског путника-мигранта на филму

Екононмска миграција из земаља Јужне Европе која се упутила ка земљама развијеног севера, била је узрокована разним факторима. У најшири контекст спадају послератни *baby boom*, послератни економски опоравак северозападне Европе, смањена смртност новорођенчади

10 Ана Арп, *Путник – јунак њиховог доба. Анализа односа путника и природе у књижевности и сликарству романтизма*, у: А. А. А. Интернет часопис посвећен уметности - https://anaarpart.com/2012/01/21/546/ , 12.02.2020.

11 Пушкинов „путник" Оњегин бежи од почињеног преступа – убиства Ленског, Љермонтовљев лик Печорин птује из досаде, Тургењевљев Руђин бежи од себе и своје бескорисности, Гончаров је креирао лик Обломова чија путовања су имагинативна. Шире о таквој врсти путника који се у теорији књижевности још називају *сувишним људима* у: Оливера Драгишић,"*Генеза лика ` сувишног човека` и његова тематизација у филмовима Андреја Тарковског*", *Трећих*, Косовска Митровица 1/1/2021, 70-103.

12 Wiliam F. Theobald износи мишљење да реч *туризам* потиче од од латинске речи *tornare* и грчке речи "торнос" које су означавале кретање у круг или кретање око централне осе. Кретање кружном путањом доводи нас до тачке из које смо и пошли, па се због тога, као и круг, *tour* сматра путовањем које се завршава у тачки из које смо и пошли. Тако се туристи, за разлику од миграната, враћају на почетно полазиште путовања. - Wiliam F. Theobald, *Global Tourism*, Plant A Tree, Oxford 1994 (1998), p. 6-7.

13 Ана Арп, *Путник – јунак њиховог доба. Анализа односа путника и природе у књижевности и сликарству романтизма*, у: А. А. А. Интернет часопис посвећен уметности - https://anaarpart.com/2012/01/21/546/ , 12.02.2020.

и продужење европског животног века. Највећи увозник радне снаге са европског југа је била Савезна република Немачка, а поред ње и Француска, Швајцарска, Белгија.[14]

Италија се у својој савременој историји суочила са три снажна миграциона таласа: крајем 19. века, после Другог светског рата и током 90-их година прошлог века.[15] Други талас миграција је тема овог истраживања. Десетине хиљада италијанских радника се већ после 1946. године, на основу италијанско-белгијских уговора, упутило на рад у белгијске руднике (тај миграциони талас је приказан у филму Девојка у витрини - *La ragazza in vetrina*). Девет година касније је сличан уговор био склопљен и са Савезном републиком Немачком (талас италијански емиграната који се тада упутио на немачко говорно подручје презентован је у филму *I magliari*). Између 1945-1970. године је чак седам милиона Италијана напустило своју земљу (међу њима су се могли наћи и људи попут главних јунака филмова *Bello onesto emigrato Australia sposerebbe ompaesana illibata* и *Pane e cioccolata*). До 1969. године Итлијани су чинили најбројнију заједницу страних радника у СР Немачкој, да би после 1970. године југословенски радници избили на прво место. Такав тренд прилива стране радне снаге у СР Немачкој је био обустављен одлуком немачког канцелара Вилија Бранта 1973. године, што је коинцидирало са нафтном кризом изазаваном реакцијом арапских земаља на арапско-израелски рат вођен 1973. године.[16]

Други талас италијанских миграција се, парадоксално, поклопио са снажним економским развојем у Италији, такозваним "економским чудом" (*miracolo economico*). Ипак, економски развој се није једнако одразио на све Италијане, оствљајући југ Италије значајно неразвијенијим од севера. Тај фактор не само да је изазвао миграциони талас изван Италије, већ је покренуо и мигрирање са југа на север земље, о чему сведочи не мали број примера у италијанској кинематографији. Од 1955-1970. године унутар Италије се са југа на север упутило око три милиона Италијана, док је између 1946. и 1963. године Италију напустило око пет милиона њених становника.[17]

Специфичности југословенског миграционог таласа: неуспела економска реформа

У случају Југославије снажан миграциони талас повезује се са извесним парадоксом: реч је о економској реформи из 1965. године која је представљала кокетирање социјалистичког самоуправног система са принципима тржишне економије. Представљан у унутрашњој државној пропаганди као изетно успешан социјалистички економски модел по којем је државна контрола над производњом, ценама и платама радника била редукована, експеримент је у ствари био покушај адаптирања југословенског система према обрасцима капитализма и у основи је био неуспешан.[18]

Неуспела реформа је на југословенском тржишту рада произвела пометњу: суочен са проблемом пласирања робе и услуга, економски политички естаблишмент је прибегао стратегији обуставе запошљавања, али и отпуштања једног дела радника. Циљ је био настојање да се ниво зарада одржи на дотадашњем нивоу, али притисак *baby boom*-ера и пораст активног становништва, способног за рад, производили су додатни притисак на југословенски политички систем и његову економију која је била у кризи. Последица такве ситуације била је снажан миграциони талас крајем 60-их и почетком 70-их година, који је за југословенске политичаре представљао више политичко и економско решење, а мање губитак популације. Југословенска емиграција коју је чинило готово милион њених становника је била проузрокована компатибилним факторима: растућим потребама западноевропских капиталистичких економија и све затворенијим тржиштем рада у самој Југославији. Југославија се са својих 4.2% извезене радне снаге налазила између Португала који је са својих 5.7% био прва земља извоза радне снаге, и Италије са 3.4% економских миграната.[19]

14 Петар Драгишић, *Зидари туђе среће. Београдска штампа о економском емигрирању из Југославије Западну Европу крајем шездесетих и почетком седамдесетих година*, ИНИС, Београд, 2019.

15 *The Cinemas of Italian Migration: European and Transatlantic Narratives*, ed: Sabine Schrader, Daniel Wrinkler, Cambridge Scholars Publishing, 2013, c. 2; Miodrag Lekić, *Istorija Italije. Od Kavura do Montija (1861-2011)*, Beograd 2013.

16 Исто.

17 Петар Драгишић, *Шта смо знали о Италији? Поглед из Београда на Италију 1955-1978*, Београд 2019, с.34.

18 Петар Драгишић, *Зидари туђе среће. Београдска штампа о економском емигрирању из Југославије Западну Европу крајем шездесетих и почетком седамдесетих година*, ИНИС, Београд, 2019, с. 25-26.

19 Петар Драгишић, *Зидари туђе среће. Београдска штампа о економском емигрирању из Југославије Западну Европу крајем*

Тако снажно померање становништва које је несумњиво производило личне и колективне трауме, није могло остати непримећено у штампи, књижевности и коначно – на филму. У овом последњем медијуму родио се специфичан лик – гастарбајтер (на немачком: гост-радник).

Сличности и разлике између представа путника-миграната у италијанском и југословенском играном филму

Број филмова у којима је у обе кинематографије тема била посвећена економским емигрантима није био мали што представља својеврсно сведочанство о перцепцији тог историјског феномена у очима филмских стваралаца, продуцената и публике.

Без обзира на своја различита унутрашња уређења (социјализам у Југославији насупрот капитализма у Италији) и различите позиције у хладноратовској подели Европе (мада је југословенски случај специфичан јер се и Југославија на известан начин после Титовог сукоба са Стаљином затекла „на западу“), обе филмске индустрије су за главног јунака филмова о емигрантима имале радника, човека са маргине друштвеног миљеа, често и сељака. То што је у социјалистичкој Југославији радник и сељак био главни јунак филмова о емигрантима није нелогично јер је социјализам и почивао на идеолошкој спрези радништва и сељаштва. Необично је међутим што су земљу „радника и сељака“ напуштали управо радници и сељаци, али тај проблем у југословенском филму није тематизован.[20] Тако на пример, главни лик серије *Врућ ветар*, Шурда, одлучује се у једном специфичном тренутку свог живота да мигрира у иностранство да би постао “неко и нешто“. Путовање на Запад, у случају фризера Шурде, помогло је профилисању крајњих јунакових жеља, учвршћујући га у уверењу да треба да се врати у Југославију и да тамо покуша да се оствари. Путовање је (у његовом случају кружно) представљало процес самоспознаје и преиспитивања сопствених могућности и жеља.

Није нелогично што је и у италијанском филму емигрант најчешће био радник на рубу егзистенције јер је и италијански капитализам почивао на “израбљивању радника“. Пре Другог светског рата и непосредно по његовом окончању, италијанска комунистичка партија је била једна од највећих у Европи. Њена снага се заснивала управо на чињеници да је и у тој земљи неко морао заступати интересе „радништва“. Целокупна хладноратовска италијанска историја је, после савезничких послератних договора да се Италија препусти утицају западних савезника (превасходно утицају Америке), протекла у борби да се снажан утицај „левице“ ослаби. Тај процес слабљења „левице“ пратио је и тероризам, па се емигрирање огромног броја радника из Италије може разумети и као пораз италијанске левице. Перманентно нестабилна политичка ситуација на италијанској политичкој сцени, праћена таласима тероризма, утицала је на одлуку многих радника да крену путем економски развијеног севера, надајући се лаком и брзом добијању посла. То у реалности није ишло лако о чему на изузетно саркастичан и политички некоректан начин сведочи комедија *Хлеб и чоколада*. У једној сцени главни јунак тог филма каже да се у Италији ништа друго не може добити осим бомбе, алудирајући управо на сиромаштво и тероризам.

И италијански и југословенски играни филм су кроз своје ликове путнике-емигранте профилисали статусне симболе за којима су мигранти жудели. У случају југословенских филмова главни статусни симбол био је бели мерцедес. Слика мигранта је у југословенским представама клишеизирана: добростојећи рођак се ретко враћа у Југославију, али када дође он је „луксузно“ обучен (обично је у питању бело одело које производи ефекат гротеске) и долази белим мерцедесом који је тек понекад у стварном власништву мигранта, а чешће је изнајмљен на аеродрому. Такви су, на пример, ликови *тетка Вукице* из *Љубавног живота Будимира Трајковића* која из Швајцарске долази у бунди и белом мерцедесу, *Милорад Станковић* (*Приче из радионице*) који свој мерцедес поправља у једној радионици, у серијама Луде године и Мој тата на одређено време јунаци „из Немачке“ возе мерцедес, у серији *Јагоде у грлу* мерцедес се изнајмљује на аеродрому, а у филму *Не напиши се ван* главни јунак са мерцедесом долази у своје село иако главни јунак на крају признаје да га је рентирао: “Ништа оно није било моје... ништа ја немам“. Југословени на привременом раду су често били приказивани као људи нерафинираних манира и испотпросечног образовања. Приметно је да је у југословенским филмовима и серијама као помоћно средство у

шездесетих и почетком седамдесетих година, ИНИС, Београд, 2019, с. 33.

20 Са изузетком документарног филма *Специјални влакови* који улази у „срце проблема“ и приказује сав парадокс одласка радника из земље социјализма.

осликавању ликова таквих гастарбајтера коришћен и језик. Они углавном говоре простим и вулгарним језиком, зачињеним примесама наречја свог завичаја. Јунаци ових мрачних прича не успевају да реализују оне циљеве који су их одвели у иностранство и нису срећни. За оне срећније епилог је повратак у земљу.[21]

За разлику од југословенског филма, италијански филм гастарбајтера има као главног, а не споредног јунака. Та чињеница сугерише да се траума ових људи другачије проматрала у италијанском друштву. Слично југословенском филму, и италијански гастарбајтери-путници су имали свој „предмет обожавања" – "плаву" косу. До које мере је "плава коса" за тамнопуте Италијане, обично оне са југа који су чешће мигрирали од оних са севера, представљала статусни симбол, сведочи чињеница да се у свим посматраним филмовима главни јунак на северу Европе заљубљује у плавушу, осим у филму *Bello onesto emigrato Australia sposerebbe ompaesana illibata*, који инсистира на томе да му жена буде „поштена Италијанка" (Клаудија Кардинале као „црна"). Мотив "плаве косе", односно жуђење за њом, најупечатљивији је у филму *Хлеб и чоколада* у којем у једној сцени Италијани из прљавог пилићарника са одушевљењем посматрају младе и богате Швајцарце који на коњима и са пријатељима одлазе у природу. Италијани их у муку посматрају као богове што је у једној од наредних сцена резултирало одлуком главног јунака да се, желећи да живи као Швајцарци – офарба у "плаво". Савладавши основне манире поздрављања, ословљавања, кретања по улици, главни лик задобија поштовање Швајцараца (који нису схватили да се Италијан-мигрант „маскирао" у једног од њих фарбањем косе). Италијански гастарбајтери су били одушевљени и слободом жена на северу Европе. То је једна од разлика у односу на југословенски филм који никада не тематизује љубавни живот гастарбајтера у „туђини". Италијански филмови су, са друге стране, углавном љубавни филмови, односно окосницу филма чини однос мушкарца (Италијана) и жене (странкиње) изван Италије. Италијани су били фасцинирани еманципацијом жена на северу Европе због чињенице да је у Италији, католичкој и конзервативној, развод брака дуго био забрањен за разлику од социјалистичке Југославије у којој је еманципација жене на том пољу већ била узнапредовала. Слободна и плава жена као статусни симбол којем Италијан емигрант тежи, потврђен је и у Фелинијевом филму *Сладак живот* у којем крупна плавуша са севера, Анита Екберг, игра главну улогу.

21 Петар Драгишић, "Гастарбајтер као филмски лик. Феномен југословенске економске емиграције у играним филмовима и серијама 70-их и 80-их година, *Токови историје* 2/2015, 175-190.

Сличности и разлике хладноратовског путника-гастарбајтера и деветнаестовековног романтичарског путника

Романтизам је био последњи велики и обједињујући став Европљана о томе како треба живети, па отуда романтичарски јунак *путник* може бити репрезент једне генерације Европљана. Двадесети век није имао такву обједињујућу европску филозофску мисао јер су светски ратови и различите идеологије ту јединствену слику стремљења и живљења – разбили. Отуда смо у ситуацији да упоређујемо романтичарску слику путника као репрезентативног лика једне епохе са представама путника из доба разбијености европског континента на идеолошке и геополитичке блокове. Ипак, заједнички именилац остају *путник* и *путовање*. Осим тога, у средишту путовања и романтичарског путника и гастарбајтера налази се процес преиспитивања сопственог идентитета, без обзира на различите контексте и медије у којима их сусрећемо.

За разлику од свог деветнаестовековног „претка", филмски путник-мигрант припада најнижем социјалном стратуму. Док су деветнаестовековни путници припадали друштвеној и економској елити и на путовања одлазили да новац потроше, економски мигрант каквог видимо у југословенском и у италијанском филму на путовање одлази да би новац зарадио. Овај други путник није редак и усамљен попут деветнаестовековног путника, већ припада маси људи која се из економских, а не духовних и образовних разлога, покренула у правцу севера Европе. Милиони економских миграната на веома специфичан начин сведоче о демократизацији путовања. Могућност да сиромашнији део друштва који иначе не би могао да приушти туристичка или образовна путовања отпутује (макар и на рад) је, у околностима развоја северозапаног тржишта незаситог радном снагом, била дозвољавана, подстицана, организована и контролисана. Економске миграције су биле мотивисане обостраним интересима држава увозница и држава извозница радне снаге.

Друга разлика је у томе што романтичарски путник путује из правца северозападне, економски развијеније Европе ка њеном класичном, античком и ренесансном југу, док гастарбајтер путује из правца југоистока на северозапад, ка новом и модерном свету, најчешће ка Немачкој. Гастарбајтер напушта место класичне европске културе (Балканско полуострво, Апенинско полуострво, Пиринејско полуострво) која су инспирисала и надахњивала богате племиће 19. века и путује у сусрет модернизацији и економској развијености од које су романтичарски путници бежали.

За разлику од два деветнаестовековна типа путника, гастарбајтер каквог на филму видимо не може да реши дилему да ли жели да се врати у своју земљу порекла или заувек жели да остане у земљи у којој ради. Проблем ствара управо идентитет који гастарбајтер не жели да преиспитује попут деветнаестовековног путника. Он на путовање није пошао да "упозна самог себе", али му се то питање самоспознаје нехотично намеће у судару са "чудима развијеног света". Тако највећи број ликова у филмовима остаје растргнут између одласка и повратка у немогућности да схвати себе. Економски мигранти, како су приказани на филму, у северозападну Европу полазе да би постали "неко и нешто" што у њиховим очима значи - стицање одређеног материјалног, па самим тим, према њиховом мишљењу, и друштвеног статуса. Већина ликова, међутим, остаје "нико и ништа" што њихово путовање на спољашњем плану чини напорним, а на унутрашњем често трагичним.

Као што у деветнаестовековном романтичарском роману описи природе служе као огледало унутрашњег стања и духа јунака, тако и слике развијеног северозапада у филму служе за осликавање унутрашњег света гастарбајтера. Такве слике посредно говоре и о земљама порекла миграната. У тим земљама се нешто квалитативно променило на психолошком и друштвеном нивоу јер су јунаци филмова убеђени да на друштвеној скали могу аванзовати једино уколико се домогну материјалног благостања. Духовност и домицилна култура код једног броја људи, у овом случају економских миграната, нису могли да учине више ништа како би ти људи о себи мислили као о оствареним и задовољним људима. Посредно овај проблем отвара питање кризе религиозности.

Оно што још повезује *путнике* из друге половине 19. века са онима из друге половине 20. века је мотив превозног средства, најчешће воза. Честа слика миграната у возовима представља метафору дугог путовања, метафору одласка у далеко, путовања током којег ће јунак имати времена да размишља и да се навикне на чињеницу „да одлази". Ту су и кадрови „погледа кроз прозор" као одрази „стања душе" *путника*. За разлику од деветнаестовековног путовања где се уз воз појављивао и брод са својом сложеном симболиком (нове обале)[22], у случају хладноратовског путника брод као превозно средство ишчезава и замењују га аутомобил и авион као одраз промене технологије, али не и суштине путовања.[23]

Какав је звук Путовања? Арп је приметила да деветнаестовековног путника на његовом путу прати „бетовенски звук буке и беса" уз честе звуке „олује и удара".[24] Двадесетовековног хладноратовског путника прати звук тешког рада, модернизације и снажног друштвеног живота насупрот завичајних песама. Свет у који одлазе је узбуркан, динамичан, гласан, претећи, испуњен новим музичким (обавезно гласним) звуцима и џу боксовима, задимљеним кафанама и четвртима у којима даме продају своју пут. Насупрот бурног и гласног дана путнике-гастарбајтере обично чека тиха и усамљеничка ноћ.

За разлику од једне врсте деветнаестовековног путника код гастарбајтера нема напредовања у образовању, али известан процес самоспознаје је неминован. Гастарбајтер не доживљава „успињање на горе" (које се догађа једном делу романтичарских путника), чак не напредују ни на друштвеној летвици друштава у која одлазе, а не бивају прихваћени ни као путовањем преображени када се врате у своје средине. Ипак идеја пењања на трон, планински врх или друштвену летвицу је заједничка тежња и романтичарског и хладноратовског путника. Уколико су

22 Ана Арп, *Путник – јунак њиховог доба. Анализа односа путника и природе у књижевности и сликарству романтизма*, у: А. А. А. Интернет часопис посвећен уметности - https://anaarpart.com/2012/01/21/546/ , 12.02.2020.

23 Аутомобил као превозно средство је посебно наглашен у филму *I magliari* , док се у југословенском филму јавља и као симбол престижа. Авион се појављује у филму *Bello onesto emigrato Australia sposerebbe ompaesana illibata* у којем италијански и југословенски емигранти одлазе на раду у Аустралију.

24 Ана Арп, *Путник – јунак њиховог доба. Анализа односа путника и природе у књижевности и сликарству романтизма*, у: А. А. А. Интернет часопис посвећен уметности - https://anaarpart.com/2012/01/21/546/ , 12.02.2020.

имали илузија о побољшању свог друштвеног статуса и пењању на висине друштвене хијерархије, хладноратовски путници су током путовања те илузије изгубили.

За разлику од романтичарских путника, хладноратовски путници (економски мигранти) не воле осаму. Док романтичарски путник тежи равници, планини, хоризонту, пучини, док нам је окренут леђима, а призор који посматра одражава његово унутрашње психолошко и емотивно стање, дотле се хладноратовски путник креће по урбаним и индустријским зонама, бучним и пренатрпаним. Ти су призори посебно изражени у италијанском филму *La ragazza in vetrina*. Унутрашње биће путника-емигранта често одражава његов поглед кроз прозор превозног средства којим креће на пут или сусрет са великим железничким станицама и њиховим архитектурама које на гастарбајтере остављају снажан утисак „великог света" (сугеришући истовремено њихово сеоско или порекло са периферија). Иако се у теорији о емиграцији обично тврди да су мигранти људи који не желе да се врате у место из којег су пошли, филм сугерише да се гастарбајтер налази на „кружном путовању" одлазака и повратака, лутања између свог старог и новостеченог идентитета и није једноставно схватити који га од та два више мучи. Путник-мигрант у ствари представља трагичног јунака чија трагика произилази из нецеловитости његове личности која посебно долази до изражаја после првих искустава током путовања.

Закључак

Упоредна анализа представе *путника* у југословенском и италијанском играном филму, као и компарација хладноратовског путника са оним из епохе романтизма оправдава се континуитетом феномена путовања без обзира што се и *путовање* и *путник* јављају у различитим медијима и контекстима.

Путник хладноратовског доба који је у овом истраживању био анализиран је економски емигрант – гастарбајтер. Он је на филмско платно доспео из историје, односно из контекста у којем је економски развијени север Европе привукао милионе радника са њеног економски неразвијеног југа. Такав талас емигрирања није могао остати непримећен на филму. Истраживање је указало на чињеницу да је потреба за радницима на европском економски развијеном северу превазилазила политичку хладноратовску поделу Европе на „Источну" и „Западну", те да је без обзира на идеолошке разлике прихватала раднике са „југа" и „истока" без обзира на друштвено уређење из којег су радници долазили.

Фактори који су утицали на одлазак емиграната из Италије су били сиромаштво и тероризам, упркос чињеници што је Италија после рата ушла у фазу снажног економског развоја (економског чуда). Тај развој, међутим није обухватио једнако све делове италијанског друштва, нити све регије, па се углавном мигрирало са југа земље. У југословенском случају је реч о последицама неуспеле економске реформе која се манифестовала отпуштањем једног дела радника, као и нагомилавањем броја радно способних људи што је била последица "бејби-бума". Овај последњи фактор је заједнички и за социјалистичку Југославију и за капиталистичку Италију. Фактор који је са европског југа привлачио радну снагу на њен економски развијени север је био недостатак радне снаге на тржишту рада северне Европе, са једне стране, и настојање економских емиграната да свој друштвени и материјални статус побољшају запослењем у некој од развијених земаља, са друге стране.

Постоје разлике између италијанских и југословенских представа о емигранту-путнику на филму. У случају југословенског филма путник-емигрант је увек споредни лик, често гротескно приказан, без детаљног испитивања његове унутрашње драме. У италијанском филму емигрант је најчешће главни лик и његова лична драма преиспитивања идентитета је веома наглашена. Италијански путник доживљава и љубавну драму са плавом и еманципованом женом са севера, док то није случај са југословенским ликовима што можда указује на њихову клишеизираност. Путници економски емигранти желе да достигну одређене статусне симболе: у случају југословенског лика то је најчешће бели мерцедес, бело одело, новац и друштвени статус, док је у случају италијанских представа зарада новца такође на првом месту, али се као статусни симбол јавља „плава коса" (или јунак жели да је има или га привлаче жене „плавуше" са којима развија емотивне везе).

Путник хладноратовског доба је сличан романтичарском путнику по томе што се у средишту његовог путовања налази преиспитивање сопственог идентитета. Путовање је за гастарбајтере мучно и нежељено, мотивисано зарадом, док је у случају романтичарског путника

мотивација другачија и он на путовање креће како би новац трошио. Разлике су и статусне: роматичарски Путник је најчешће племићко дете које на пут креће како не би изневерио културолошки модел европске елите – да се током путовања образује и сазри као особа, најчешће да се омужеви јер су жене путнице биле ретке. Гастарбајтер полази на тежак и далек пут да би новац зарадио и он долази из најнижих стратума – радништва и сељаштва. Правац кретања је супротан: романтичарски путник путује ка југоистоку, у правцу колевке европске класичне културе, док путник гастарбајтер из те „колевке“ путује ка економски развијеном северу. Та разлика рефлектује и промену у разумевању вредности, унутрашњих порива и духовних потреба код две посматране врсте путника.

„Звук путовања“ је у књижевности романтизма био другачији од звука „хладноратовског емигрантског путовања“. Романтичарски путник (и читалац романтичарских текстова) чује природу, сурову и претећу, ону која највише подсећа на звуке Алпа преко којих су романтичарски путници прелазили како би се спустили у класичну и мирну долину Италије. То је звук ветра, кише, олује, провале облака, фијука, то су погледи у даљину и тишина која их прати. Хладноратовски путник емигрант несносну тишину доживљава током усамљеничке ноћи, када се са напорног рада врати у собу коју најчешће дели са другим емигрантима „са југа“. Уколико га не мори тишина, онда трпи несносну буку песма из завичаја којима његови сапатници еманирају успомене „из свог краја“, али то свакако нису једини звуци које гастарбајтер чује: ту су звуци урбанизације, буке машина, цу-бокса, гласних журки, градилишта и бучног саобраћаја.

Тема у својој укупности рефлектује померање центра европске културе са њеног дуговековног класичног југо-истока у правцу новог центра, економски развијеног северо-запада. Уједно, рефлектује и промену духа који почиње да жуди за материјалним благостањем и потрошњом. Најзад доводи у питање ригидну поделу Европе током Хладног рата на „Источну“ и „Западну“ јер се капитализам са својим новим центром изместио на северозапад Западне Европе, руинирајући постепено основне источног социјализма. Путник се овде јавља само као индикатор важних промена које су се у европској историји друге половине двадесетог века одиграле.

Резиме

Упоредна анализа представе *путника* у југословенском и италијанском играном филму, као и компарација хладноратовског путника са оним из епохе романтизма оправдава се континуитетом феномена путовања без обзира што се и *путовање* и *путник* јављају у различитим медијима и контекстима.

Путник хладноратовског доба који је у овом истраживању био анализиран је економски емигрант – гастарбајтер. Он је на филмско платно доспео из историје, односно из контекста у којем је економски развијени север Европе привукао милионе радника са њеног економски неразвијеног југа. Такав талас емигрирања није могао остати непримећен на филму. Истраживање је указало на чињеницу да је потреба за радницима на европском економски развијеном северу превазилазила политичку хладноратовску поделу Европе на „Источну“ и „Западну“, те да је без обзира на идеолошке разлике прихватала раднике са „југа“ и „истока“ без обзира на друштвено уређење из којег су радници долазили.

Фактори који су утицали на одлазак емиграната из Италије су били сиромаштво и тероризам, упркос чињеници што је Италија после рата ушла у фазу снажног економског развоја (економског чуда). Тај развој, међутим није обухватио једнако све делове италијанског друштва, нити све регије, па се углавном мигрирало са југа земље. У југословенском случају је реч о последицама неуспеле економске реформе која се манифестовала отпуштањем једног дела радника, као и нагомилавањем броја радно способних људи што је била последица “бејби-бума”. Овај последњи фактор је заједнички и за социјалистичку Југославију и за капиталистичку Италију. Фактор који је са европског југа привлачио радну снагу на њен економски развијени север је био недостатак радне снаге на тржишту рада северне Европе, са једне стране, и настојање економских емиграната да свој друштвени и материјални статус побољшају запослењем у некој од развијених земаља, са друге стране.

Тема у својој укупности рефлектује померање центра европске културе са њеног дуговековног класичног југо-истока у правцу новог центра, економски развијеног северо-запада. Уједно, рефлектује и промену духа који почиње да жуди за материјалним благостањем и потрошњом. Најзад доводи у питање ригидну поделу Европе

током Хладног рата на „Источну“ и „Западну“ јер се капитализам са својим новим центром изместио на северозапад Западне Европе, руинирајући постепено основне источног социјализма. Путник се овде јавља само као индикатор важних промена које су се у европској историји друге половине двадесетог века одиграле.

Литература:

Ana Arp. *Putnik – junak njihovog doba. Analiza odnosa putnika i prirode u književnosti i slikarstvu romantizma.* – A. A. A. Internet časopis posvećen umetnosti. Available at: https:// anaarpart.com/2012/01/21/546/ - 13.04.2022.

Ivana Dobrivojević, U potrazi za blagostanjem: Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje Zapadne Evrope 1960–1976, *Istorija 20. veka*, 1/2008, 89-100.

Ivo Baučić, *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971*, Zagreb, 1973.

Ivo Baučić, *Social Aspects of External Migration of Workers and the Yugoslav Experience in Protection of Migrants*, Centre for Migration Studies, Mičigen, 1975.

Manfred Beller, *Perception, Image, Imagology. Imagology: The Cultural Construction and Literary representation of national characters.* New York, 2007.

Јовановић, Мирослав, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд: Чигоја, 2006.

Драгишић Оливера, Перцепција Истока, Запада и самоперцепција у југословенској штампи 1948–1949. године, Токови историје, 2/ 2015, 155-174.

Оливера Драгишић,“*Генеза лика ` сувишног човека` и његова тематизација у филмовима Андреја Тарковског*”, *Триптих*, Косовска Митровица 1/1/2021.

Петар Драгишић, *Зидари туђе среће. Београдска штампа о економском емигрирању из Југославије у Западну Европу крајем шездесетих и почетком седамдесетих година*, Институт за новију историју Србије: Београд, 2019.

Петар Драгишић, Шта смо знали о Италији? Поглед из Београда на Италију, Институтт за новију историју Србије: Београд, 2020.

Петар Драгишић, Гастарбајтер као филмски лик. Феномен југословенске економске емиграције у играним филмовима и серијама 70-их и 80-их година, *Токови историје*, 2/2015 175-190.

The Cinemas of Italian Migration: European and Transatlantic Naratives, ed: Sabine Schrader, Daniel Wrinkler, Cambridge Scholars Publishing. Wiliam 1998: Wiliam, Theobald F. Global Tourism. Oxford 1994 (1998), 2013.

Vesna Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslovensko iskustvo 1918-1941*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.

Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965-1973*, Institut za saveremenu istoriju: Beograd, 2012.

Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. The disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade, 2000.

Списак анализираних филмова:

Југословенски:

1) Љубавни живот Будимира Трајковића (Дејан Караклајић, 1977)
2) Приче из радионице (Здравко Шотра, 1982)
3) Луде године (Зоран Чалић, 1977)
4) Мој тата на одређено време (Милан Јелић, 1982)
5) Грлом у јагоде (Срђан Карановић, 1975)
6) Јагоде у грлу (Срђан Карановић, 1985)
7) Видео јела, зелен бор (Горан Гајић, 1991)
8) Тамо и натраг (Александар Петковић, 1978)
9) Врућ ветар (Александар Ђорђевић,1979)
10) Не нагињи се ван (Богдан Жижић, 1977)
11) Чувар плаже у зимском периоду (Горан Паскаљевић, 1976)
12) Маховина на асфалту (Јован Ранчић,1983)
13) Последњи круг у Монци (Александар Бошковић, 1989)
14) Специјални влакови (Крсто Папић, 1972)
15) Хало Минхен (Крсто Папић, 1968)

Италијански:

16) Il cammino della speranza (Pietro Germi,1950)
17) La ragazza in vetrina (Luciano Emmer, 1961)
18) I magliari (Francesco Rosi, 1959)
19) Bello onesto emigrato Australia sposerebbe ompaesana illibata (Luigi Zampa,1971)
20) L' emigrante (Pasquale Festa Campanile,1973)
21) Pane e cioccolata (Franco Brusati, 1974).

The Italian and Yugoslav film display of the economic migrants

The comparative analysis of presenting *the traveler* in Yugoslav and Italian feature films and comparing the cold war traveler with the traveler from Romanticism is justified by the continuous phenomenon of traveling no matter that *the traveling and the traveler* are in different media and contexts. The cold war traveler was in this research analyzed as the economic migrant-gastarbeiter. He came to the film screen from history, i.e. from the context in which developed north of Europe drew millions of workers from the economically undeveloped south Europe. That kind of migrating wave had to be shown in the films as well. The research pointed out that the need for workers in the European developed north surpassed the political cold war division of East and West Europe. Also, in spite of the ideological differences and social system, the workers from the East or South were accepted. The poverty and terrorism were the factors for migrants to leave Italy, in spite of the fact that Italy was economically strong (economic miracle) after the war. However, not all social parts or regions in Italy were developing in the same way. The migrations mostly came from the south of the country. In Yugoslavia, the effects of the unsuccessful economic reformation which led to firing some workers and piling a number of people capable of working resulted in "baby-boom".

This last factor is mutual for socialist Yugoslavia and capitalist Italy. The lack of workers in northern Europe was the factor that attracted southern workers on one side and on the other, it was the thriving of economic migrants to make their social and material status better in some of the developed countries. This topic generally points out the shift of the center of European culture from classical south-eastern to the new center, i.e. economically developed north-west. At the same time, it reflects the change of needs-for material security and consumerism. Finally, the rigid separation of Europe (East and West) during the cold was questioned. Capitalism shifted to the northwest of West Europe, tearing down the bases of Eastern socialism. Traveler has been a mere indicator of the significant changes in Europe in the second half of the 20th century.

Проф. мр Драган ШАЛЕР[1]
Академија техничких струковних студија Београд,
Примењене инжењерске науке Пожаревац
Република Србија

UDK: 929:62 Костовић О.
001.895:62(4)"18/19"(093.2)

Стручни рад.

КОНСТРУКЦИЈЕ И ПРОЈЕКТИ ОГЊЕСЛАВА КОСТОВИЋА

Апстракт: Огњеслав Степановић Костовић је био инжењер, велики проналазач и конструктор који је највећи део свог радног века провео у Русији. Школовање је завршио у Пешти и у прво време је радио као капетан на једном од пароброда очеве компаније. Тада су се по први пут исказале његове конструкторске способности. Након Руско-турског рата сели се у Русију где је основао погон за израду производа од метала и дрвета. Ту се до пуног изражаје показао његов проналазачки потенцијал. Као свестран инжењер увек је радио на новим идејама и проналасцима који су често били знатно испред свог времена. Признато му је више стотина проналазака и патената и није без разлога назван "краљем проналазача". У раду су приказане неке од конструкција Огњеслава Костовића.

Кључне речи: арбирит, аеронаутика, аеростат, авион, дирижабл.

Увод

Огњеслав Костовић је рођен 1851. године у Визбургу (*Wiesburg*), Аустрија, као најстарији од петоро деце. Отац му је био трговац житом а поседовао је и паробродску компанију. Мајка му је била пореклом Аустријанка, такође из богате трговачке породице. Живели су у Будимпешти, а отац му је био неколико пута изабран за председника Српске црквене општине.

Основну школу и гимназију је завршио у Будимпешти. Обзиром да се од раног детињства интересовао за технику, почетком седамдесетх година XIX века је завршио студије на Високој техничкој школи.

Слика 1. Портрет Огњеслава Костовића

Након завршених студија Огњеслав је у почетку радио као капетан на очевом пароброду "Слога" са којим је најчешће Дунавом и Тисом превозо шлепове са житом између немачких градова и лука на Црном мору. Тада је имао прилике да се суочи са разним техничким проблема па су тако дошле до изражаја његове проналазачке способности.

Међу првим његовим проналасцима је био систем за вађење потопљених објеката уз помоћ балона. Балоне би закачили за потопљени објекат и пунили их ваздухом који је стварао потисак довољан да објекат исплива на површину. Такође је осмислио и неколико система опреме за роњење.

1 Аутор је професор на Академији техничких струковних студија; дипломирао је и магистрирао на Машинском факултету Универзитета у Београду - тема магистарског рада „Оптимизација параметара конструкције склопа крило-закрилце Јункерс". Ужа специјалност: аерокосмотехника. Активно се бави стручним и научним радом. Формирао је кабинет за рачунаре и програмирање. Написао је скрипта за рачунаре и програмирање и збирку испитних задатака из Машинских конструкција и монтаже. Аутор је 33 научно-стручна рада, 6 приручника за вежбе, 3 стручне књиге и 35 осталих књига и издања; е-маил: dragan.saler@gmail.com

Тада је успешно реализовао и идеју за регулатор броја обртаја елисе на паробродима који је обезбедивао мирнији рад парних машина и спречавао честе хаварије. Касније је у Русији Костовић ову идеју патентирао, тако да је регулатор коришћен дуги низ година у руској морнарици и другде у свету.

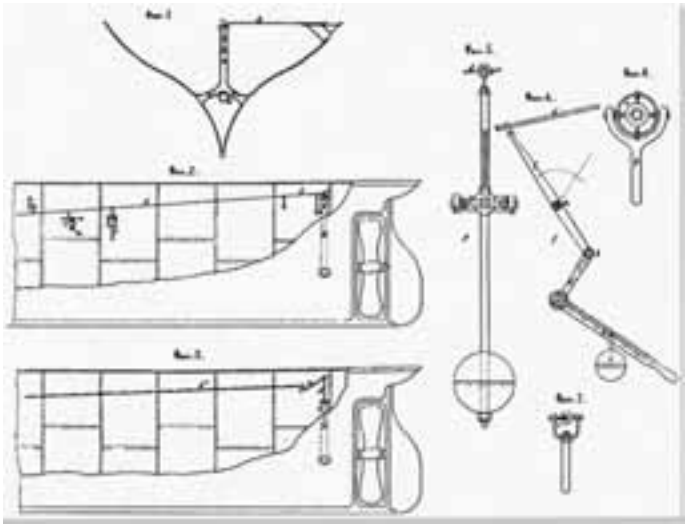

Слика 2. Цртеж из патентне пријаве регулатора броја обртаја бродског пропелера (Привилегия Но162).

У жељи да помогне руској војсци која је на почетку Руско-турског рата 1877.године имала проблем са форсирањем Дунава на територији Румуније, капетан Костовић је на име бродарске компаније свога оца купио два мања пароброда. Планирао је да их Дунавом, поред турских положаја, допреми Руској војсци али се показало да је овај подухват веома рискантан. Иако је у близини Видина Костовић рањен у главу парчетом турске гранате, ипак је успео да један пароброд спроведе до румунске територије и преда га руској посади.

У Бечу је подвргнут операцији где му је рана обрађена и санирана. Након опоравка, наредне 1878.године је одлучио да се пресели у Русију.

Одлазак у Русију и неки од значајних пројеката

Костовић се настанио у Санкт Петербургу, престоници царске Русије, њеном највећем индустријском, економском, научном и културном центру. Убрзо је у месту Малоје Рубицкоје (*Малое Рыбацкое*), индустријском предграђу, уз очеву финансијску помоћ, отворио погон за обраду дрвета а нешто касније и радионицу за израду металних делова.

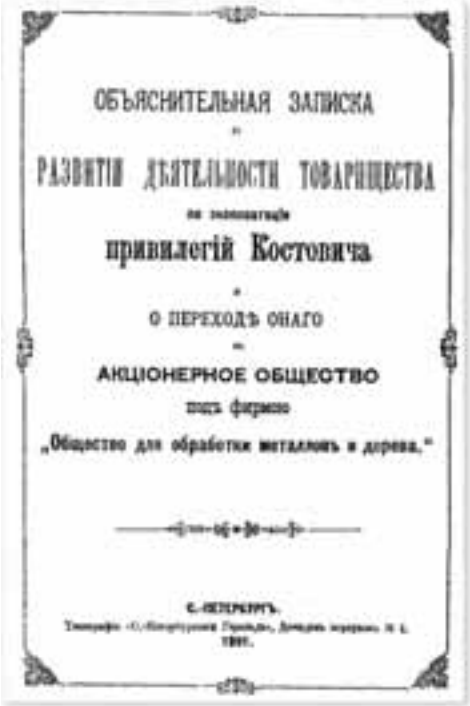

ОБЪЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА

РАЗВИТІИ ДѢЯТЕЛЬНОСТИ ТОВАРИЩЕСТВА

привилегій Костовича

О ПЕРЕХОДѢ ОНАГО

АКЦІОНЕРНОЕ ОБЩЕСТВО

подъ фирмою

„Общество для обработки металловъ и дерева."

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Слика 3. Насловна страна «Књиге делатности» Костовићевог акционарског друштва за обраду метала и дрвета.

Због подвига и показане храбрости током рата као и због своје комуникативности, иако млад, Костовић је упознао многе значајне личности престонице. Сам престолонаследник, велики кнез и будући император Александар III (*Александр III Александрович*) му је заказао аудијенцију у јесен 1878. године током које је Костовић приказо неколико својих проналазака, од којих је најинтересантнији био пројкат подморнице.

Убрзо је стекао углед великог проналазача.

Арборит је Костовићев производ чију је технологију осмислио још пре доласка у Русију. Овај материјал мале специфичне густине је створен наконе дуготрајних истраживања. Током израде је коришћено више слојева танко сеченог фурнира који су се постављали под различитим угловима и међусобно спајали специјалним лепком. Након тога је производ подвргаван дејству различитих смола и водене паре под притиском па је смола продирала у све поре дрвета. Тако је добијена импрегнирана компактна маса отпорна на утицај влаге и спољашњих нечистоћа, која временом не трули а уједно подноси знатно већа механичка оптерећења у свим правцима подједнако. Испитивања обављена у лабораторији Саобраћајног института у Санкт Петербургу су дала неочекивано добре резултате. Костовић је овај изум патентирао 1887.године у Русији а 1906. и у Америци.

Често га је користио у конструкцијама, а у свом погону је од њега израђивао многе производе: монтажне понтонске мостове, транспортне сандуке, чамце, јарболе, козачка копља, бурад и друге производе. Сам је осмислио процес производње и конструисао све потребне машине, алате и опрему.

експеримената је презентово током предавања члановима Физичко-хемијског друштва.

Обзиром да је изградња овако велике конструкције захтевала знатна материјална средства формирано је "Друштво за изградњу ваздушног брода" чији је

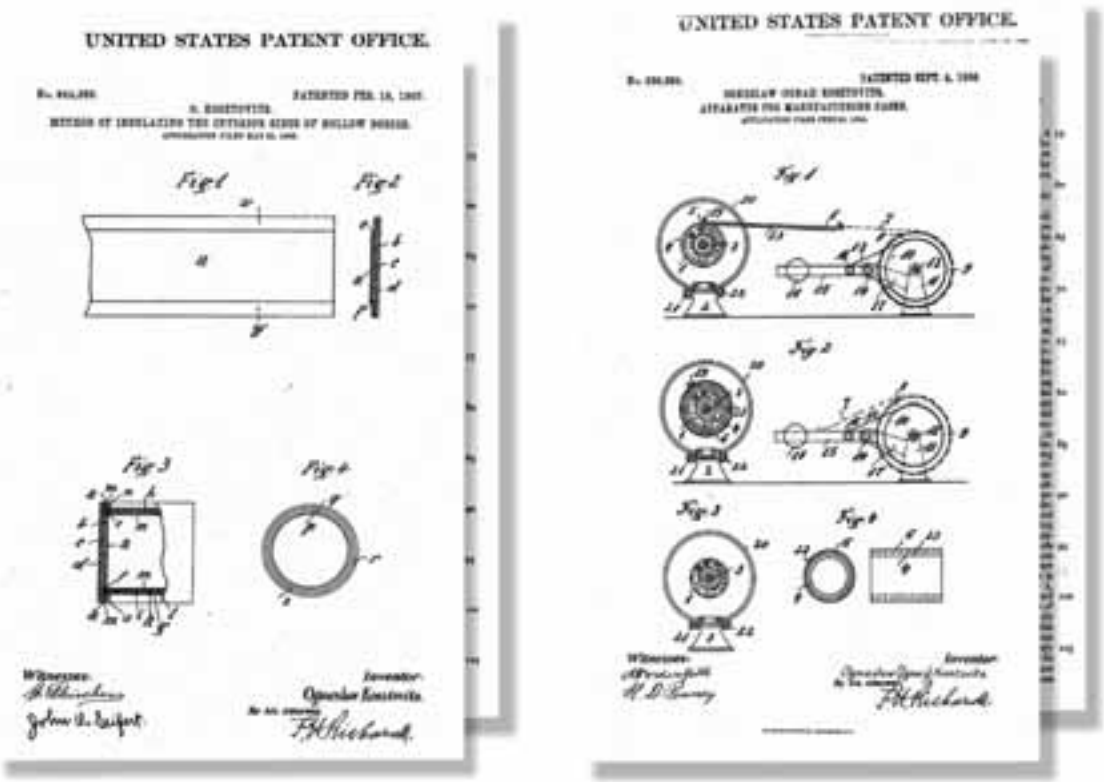

Слика 4. Две Костовићеве патентне пријаве америчком патентном заводу везане за технологију производње арборита и производа од њега (USA patent No830,084 и USA patent No844,369).

За арборит се може рећи да је претеча композитних материјала. Тридесетак година каније сличан материјал је коришћен у ваздухопловним конструкцијама под називом "монокок".

Дирижабл Русија је био највећи Костовићев пројекат. Под утицајем познатог руског научника Мендељејева (*Дмитрий Иванович Менделеев*) који се бавио и ваздухопловном техником, Костовић је почео интензивно да проучава конструкције летелица. Идејни пројекат управљивог ваздушног брода – дирижабла је урадио крајем 1879. године, а почетне цртеже, прорачуне и резултате

председник био Костовић. Захваљујући успашној кампањи, друштво је до 1882.године успело да створи новчани фонд у вредности од 200.000 рубаља. Друштво је од Министарства војске добило одобрење да за изградњу дирижабла може користити радионице и велики дрвени хангар Адмиралског бродоградилишта Охта, на обали реке Неве у предграђу Санкт Петербурга.

Како је провобитна идеја дирижабла више залазила у домен маште а тако замишљена конструкције је имала озбиљних недостатака, Костовић је знатно прерадио првобитни пројекат и конструисао сасвим нови ваздушни брод.

Изградња је започета почетком августа 1882. а у пролеће наредне године новине доносе следећу вест: "*Како смо обавештени, конструкција ваздушног брода облика птице, господина Костовића убрзано напредује. Радови ће, како претпостављају, бити завршени у августу ове године*".

Дирижабл назван "Русија" (*Руссія*) је имао труп цилиндричног облика са благо заобљеним конусним завршецима на оба краја. Био је дугачак 64*m*, пречника 12*m* и укупне запремине преко 5000m^3. Планирано је да буде напуњен лаким гасом – водоником, а имао је и балонет којим се управљало потиском.

ром. Испод брода се налази круто везана гондола, у којој су смештени мотор и опрема неопходна за лет. Изнад је била осмартачница која је спиралним стрпеницама повезана са гондолом. Дрвена структура дирижабла, гондола, елиса као и већина осталих делова је израђена од арборита, а целокупна конструкција трупа је пресвучена са око 1850m^2 јаке импрегнисане свиле високог квалитета.

Сама градња дирижабла је потрајала знатно дуже него што је било планирано. За ово постоји више оправданих разлога, а главни је тај што је Костовић, поред ангажовања на градњи самог дирижабла, много времена потрошио на конструисање и израду мотора, потребне опреме,

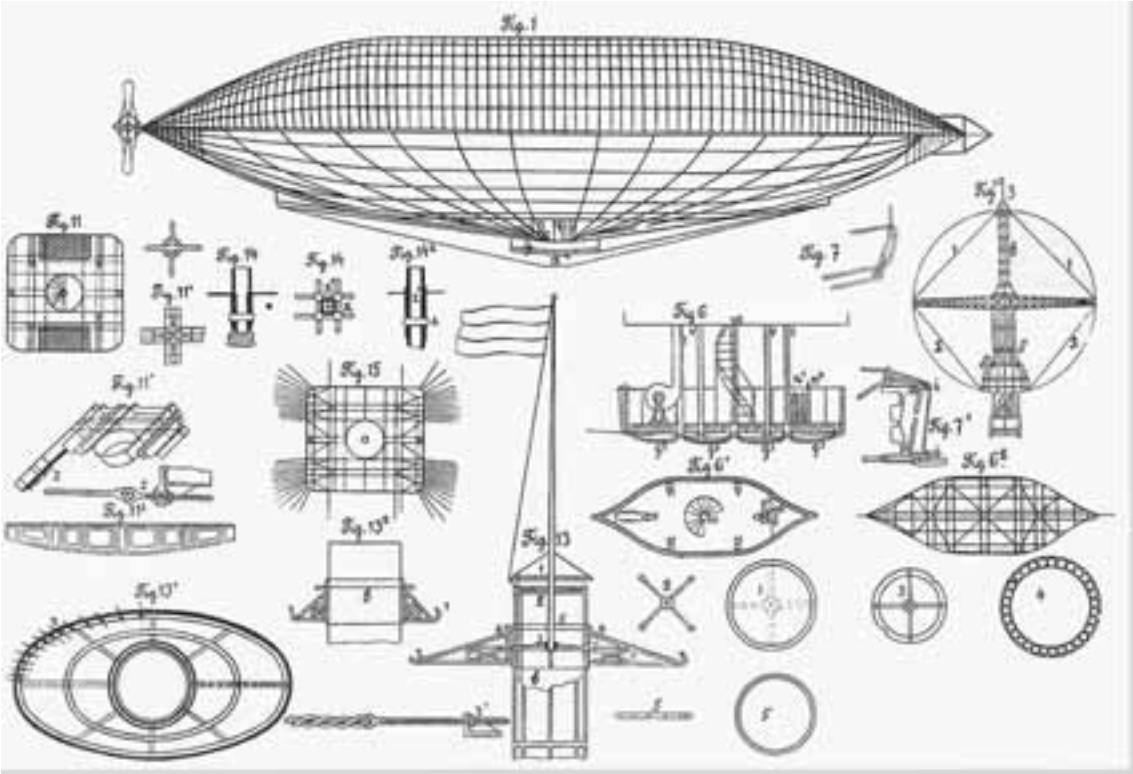

Слика 5. Технички цртеж са детаљима склопова пројекта дирижабла «Руссія».

Основу конструкције је представљао чврст хоризонтално постављен оквир који је пратио средишњу линију трупа са олакшаним попречним решеткастим гредама. Кроз средиште дирижабла је постављена цилиндрична структура на чијем се доњем делу налазио простор за смештај посаде и путника, а изнад је било машинско одељење са редуктоинструмената и пратећих система. Разлог је и неискуство ангажованхи радника у овако специфицним пословима. Такође, због непланирано високих трошкова Костовић је неколико пута био принуђен да затражи финансијску помоћ од Министарсва војске, на коју је морао да чека и по више месеци.

Средином 1888.ододине су радови били у завршној фази, монтирани су склопови и изгледало је да се градња коначно приводи крају. Септембра те године, након велике олује и удара грома избио је велики пожар у радионици бродоградилишта. Том приликом су знатно оштећени и неки делови дирижабла.

Због пожара, управа охтанског бродоградилишта је ускратила раније додељени простор за градњу, па је Костовић готове склопове морао да пребаци у своју фабрику. Наредне, 1889. године, дошло је до персоналних промена у Министарству војске, тако да је Костовић изгубио дотадашњу неизмерну подршку високих војних кругова. Све је ово утицали да се градња дирижабла обустави.

Делови Костовицевог дирижабла су 1924. године смештени у депо новоотвореног ваздухопловног музеаја у Лењинграду. Није познато да ли још увек постоје и где се сада налазе.

Мотор са унутрашњим сагоревањем је био један од највећих изазова које је Костовић имао током израде ваздушног брода. Избор мотора потребне снаге је у том тренутку био веома ограничен. На располагању су били парни мотори, електромотори и мотори са унутрашњим сагоревањем који су се појавили тих година. Уградња парног мотора би представљала огроман ризик због могућности стварања неконтролисаног пламена, паљења водоника којим је дирижабл био напуњен и експлозије. Електромотори и мотори са унутрашњим сагоревањем су били неупотребљиви, претешки и у то време веома мале снаге, до 3*KS* (2,2*kW*). Обзиром да је за погон дирижабла био потребан знатно снажнији мотор, Костовић је био принуђен да га сам конструише и направи. Пројекат је започет вероватно крајем 1881. године.

По пројекту је то био четворотактни мотор са унутрашњим сагоревањем који је имао осам хоризонталних цилиндара постављених на платформу у два реда осно симетрично. Имао је четири коморе у којима се налазио обртни електроконтакт који је производио варницу "на окидање", као и по један усисни и издувни вентил. Свака комора за паљење је била спојена са по једним гасним агрегатом (претеча карбуратора) у којем се ствара смеша паре горива и ваздуха. Електричну енергију за рад електроконтакта је обезбеђивао један акумулатор.

Због сложености појединих склопова, Костовић је био принуђен да ангажује неколико произвођача из Немачке. Иако су то биле фабрике са репутацијом, испорука је доста каснила, а поједини елементи су морали и да се додатно машински обраде. Завршен је током 1884.године, али су испитивања, дораде, преправке и побољшања на њему рађене још неколико година. То је био први бензински мотор велике снаге, а такође и први мотор наменски направљен за погон летелице.

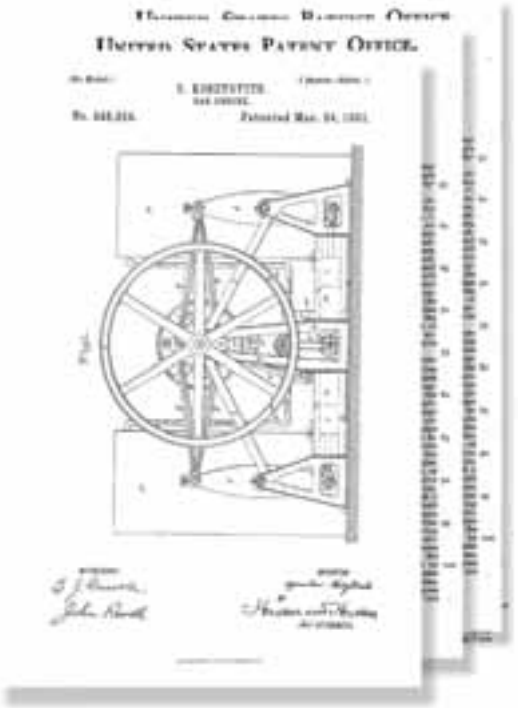

Слика 6. Патентна пријава Костовићевог мотора са унутрашњим сагоревањем снаге 80KS (USA patent №488,924) из 1891. године.

Имао је снагу од 80*KS* (59*kW*), са максималним бројем обртаја од преко 400min^{-1}. Димензије су износиле 1,69×1,91×1,64*m* а маса 240*kg*. У тренутку када је завршен поседовао је снагу приближно једанаест пута већу, а специфичну масу (однос масе и снаге) тринаест пута мању од дотадашњих најбољих мотора са унутрашњим сагоревањем. Током испитивања је показао веома добре резултате.

Костовић је за мотор у Русији поднео патентну пријаву средином 1888.године, а која му је призната 1892. година. Том приликом је добио десетогодишњу "привилегију" №343 за "*усавршени мотор који ради на бензин, керозин, нафту, петролеј и друге гасовите и експлозивне супстан-*

це". Исте године је поднео патентну пријаве у САД-у (No 448.924, призната 1891.) и у Великој Британији (No 8273).

Костовић је у својој фабрици арборита користио сличан мотор снаге 65*KS* (47*kW*) а такође је, по наруџбини, израдио још неколико мотора мање снаге.

Када се дефинитивно одустало од изградње ваздушног брода "Русија", мотор је смештен у посебно обезбеђену и запечаћену просторију бродоградилишта Охта, одакле је тек 1947.године изнесен и пребачен у Ваздухопловни музеј у близини Москве где се и сада налази. Две функционалне копије овог мотора су направљене 1965.године.

Ваздушно торпедо је била идеја да се балон користи као средство којим је могуће бомбардовати непријатељске положаје из ваздуха, а стара је колико и сам балон. Почетком 1883.године Костовић је понудио веома оригинално решење

Систем за бомбардовање се састојао од колске запреге са чекрком и намотаним електричним каблом. Изнад запреге је на одређенојој висини позициониран главни балон који је ужадима фиксиран за земљу. Почетак електричног кабла је везан за носач бомбе коју носи први балон. Величина овог балона је зависила од тежине окачене бомбе.

При ветру повољног правца пуштао би се балон са бомбом који је носи ка циљу, а чији је бацач спојен са електричним каблом. Кабл би се одмотавао уз помоћ чекрка са котуром који се налазио на главном балону. Да би се кабл одржао у ваздуху за њега се местимично, на одређеном растојању, везују мањи балони.

Када би балон са бомбом дошао изнад циља, електромагнетним прекидачем са уређаја на колима би се преко електричног кабла активирао носач који би ослободио бомбу. Уређај се напајао једносмерном електричном струјом из динамо машине коју је покретао бензински мотор, такође Костовићеве конструкције. Овај систем је назван "ваздушно торпедо" а овако бомбардовање из ваздуха је у то време представљао незамисливу војну акцију "*...којој се не може супротставити и која ће изазвати огромну панику код противника*".

Идеја је била оригинална, али овако замишљен систем је ипак био недоречен, доста сложен и имао је много недостатака. Највећи недостатак је што могућност и прецизност бомбардовања зависе првенствено од атмосферских елемената на које се не може утицати, као што су изненадна промена правца и јачине ветра, појава термичких струја и слично. До реализације пројекта није дошло и поред тога што се о овој идеју писало у више наврата.

Аеростатски телеграф је био систем за визуално слање порука на велике даљине. У то време још увек није постојало средство за овакав вид комуникација, па су многи проналазачи покушавали да нађу прихватљиво решење.

Костовићев систем се састојао од балона, кола са чекрком и намотаним електричним каблом. који је једним крајем био везан за телеграфски уређај на колима, а другим за корпу са електричним лампама на везаном балону. Балон би се подигао на жељену висину, а телеграфским уређајем су се преко електричног кабла палиле и гасиле лампе и на тај начин слали светлосни сигнали Морзеовом азбуком. Систем је поседовао и мањи бензински мотор који је преко динамо машине обезбеђивао потребну електричну енергију и рад агрегата за прављење водоника капацитета око 28m^3. Све пратеће компоненте овог система су такође израђене по Костовићевој замисли.

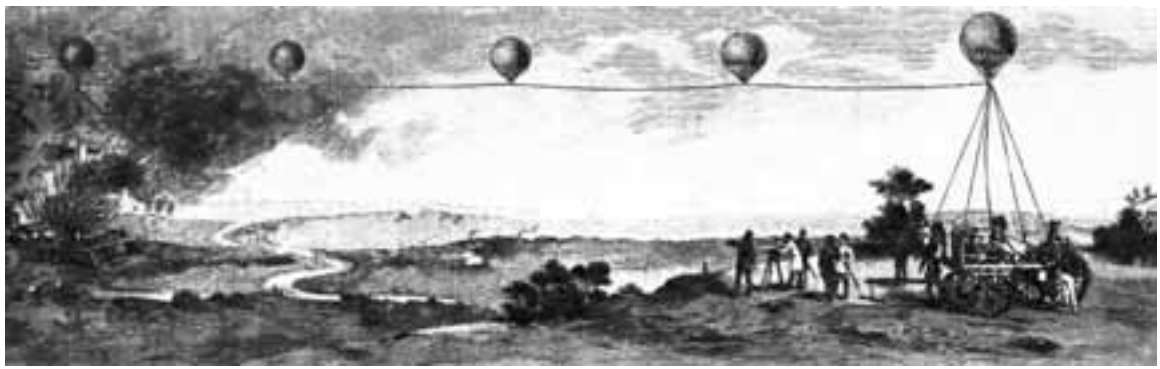

Слика 7. Цртеж даљинског бомбардовања Костовићевим «ваздушним торпедом» непријатељских положаја објављен у часопису «Нива».

Проналазак је понуђен Министарству за поморство које је понуду прихватило, а Главна инжењеријска управа наручила један "аеростатски телеграф". Прва испитивања су обављена у адмиралском бродоградилишту Охта

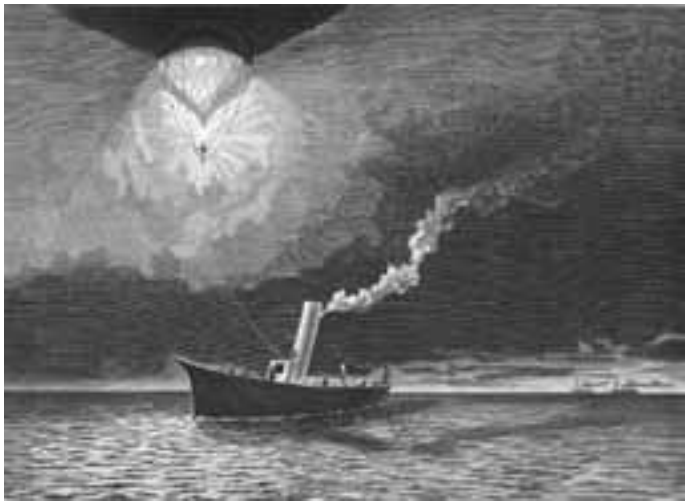

Слика 8. Цртеж објављен у часопису „С. Петербургские ведомости" приказује употребу „аеростатског телеграфа" инсталираног на миноловцу „ Взрив" током великих маневара на Балтичком мору 1884.године.

средином 1884.године. Исте године је, током поморских маневара Руске морнарице на Балтичком мору, систем испробан у реалним условима. Аеростатски телеграф је инсталиран на миноловцу "Взрив" (*Взрыв*), а поруке су се могле видети на одстојању и до 70*km*.

Након успешних испитивања Министарство војске је прихватило предлог Главне инжењерске управе да се Костовићев „електрични аеронаутички телеграф" уведе у наоружање војске и формира посебна команда која би организовала обуку и рад са њиме. Ипак до његове широке употребе у Руској војсци и морнарици није дошло јер су се у свету развијали знатно савршенији системи.

Крајем осамдесетих година Костовић је уз помоћ свог брата Владислава, који живео у Београду, успео да заинтересује Врховну команду Српске војске и прода јој један комплетан систем. Након испитивања балон и опрема су смештени у војни магацин где су временом заборављени, тако да су крајем деведесетих година расходовани.

Балон Апраксин-Костовић је био заједнички пројекат Огњеслава Костовића и грофа Антона Апраксина (*Антон Степанович Апраксин*). Апраксин, потомак богате племићке породице, је у то време био пензионисани гардијски генерал и велика средства је улагао на необичне проналаске, нарочито балоне. Посебно се заинтересовао за конструкцију комбиниваног аеростата засновану на комбинацији балона пуњеног лаким гасом и топлим ваздухом.

Да би остваро своју идеју, морао је да уради пројекат, изведе прорачуне, конструкцију и разради детаље. Гроф Апраскин је био свестан да ови захтеви превазилазе његове могућности, па је зато 1883. године одлучио да ангажује већ познатог конструктора балона и дирижабла, Огњеслава Костовића.

Костовић је био веома заинтересован за овај пројекат. Како је у то време градња дирижабла „Русија" била у току, одлучио је да у балон угради идентичну опрему и на тај начин провери њену функционалност.

Конструкција Апраксиновог комбинованог аеростата се састојала од два балона. Главни, велики балон, је био облика торуса, запремине око 4000m^3 и напуњен незапаљивим амонијаком који је дупло лакши од ваздуха. Његова функција је да обезбеди константну силу потиска довољну за лебдење. Поседовао је механизам за аутоматско одржавање сталне висине лета уз помоћ електромагнетног уређаја и пумпи које су аутоматски отварале и затварале вентиле на балону и боцама амонијака.

За главни балон је системом ужади била везана пространа затворена гондола у којој је било места за десет путника. У њој је смештена и специјална пећ за загревање ваздуха помоћног балона као и боце са амонијаком. Конструкција гондоле је израђена од арборита.

Мањи, помоћни балон сферичног облика и запремине 500m^3 је служио за регулисање висине лета. Налазио се изнад или испод главног балона и пунио се топлим ваздухом загреваним из пећи у гондоли. Топао ваздух се помоћу термички изолованог канала, допремао у мали балон. Подешавањем температуре ваздуха се регулисала сила потиска, па се тако управљало аеростатом по висини. Аеростат је био опремљен индикатором правца и јачине ветра, аеронаутичким компасом, манометрима, термометрима и другим инструментима.

Пројектован је у две верзије. У првој "А" верзији мали балон је позициониран изнад великог балона, док се у другој "В" верзији налазио испод.

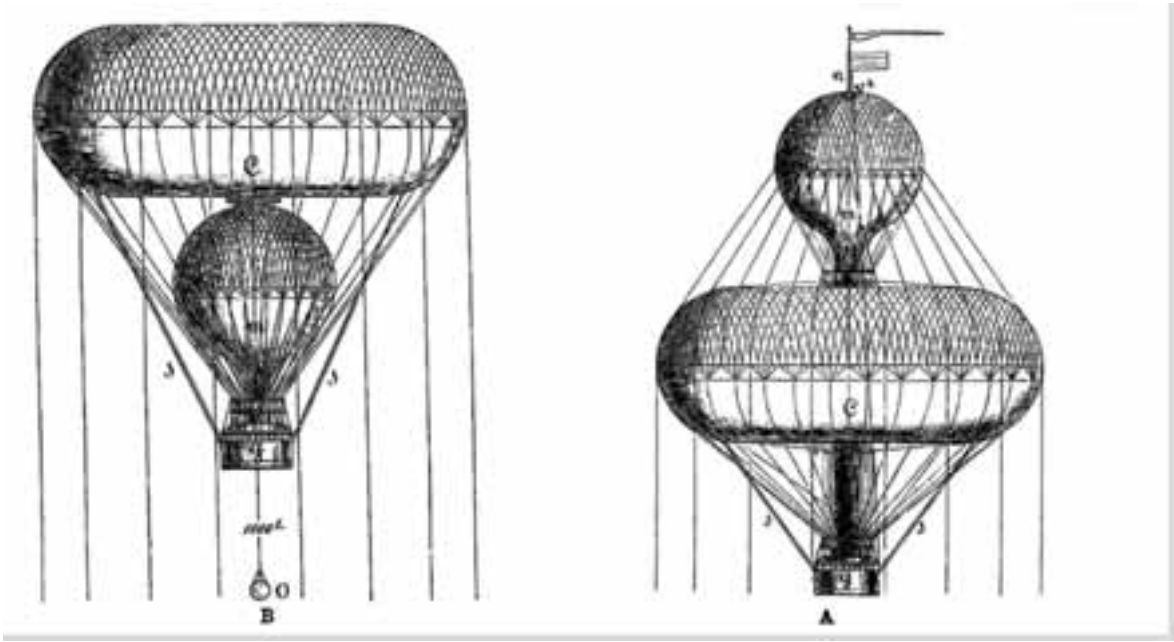

Слика 9. Цртеж из техничке документације пројекта «Апраксин Костовићевог балона» приказује два могућа конструкциона решења.

За разлику од класичних балона, Апраксин-Костовићев аеростат је носио врло мало баласта који у суштини представља пасиван терет и који се, према потреби, одбацује током лета. Такође је знатно смањена и количина лаког гаса који се током лета неповратно испушта у атмосферу. Све ове предности омогућавају веома дуге летова тако да је у новински чланак донео вест: "*Врло је вероватно да ће ова летелица имати прилику да изврши лет до Северног пола. Уз претпоставку да ће се кретати брзином од једног степена географске ширине за 6 сати, од Санкт Петербурга до пола може доћи за седам и по дана...*".

Аеростат је грађен у адмиралском бродоградилишту Охта, као и Костовићев дирижабл. У пролеће 1884. године је изгледало да ће балон бити брзо завршен, али се у међувремени показало да је постављени рок преамбициозан. Неочекивано су се појављивали многи технички проблеми које је требало решавати. Радови су се отегли све до 1899. године иако је цео пројекат био финансијски обезбеђен. Те године је гроф Апраксин преминуо не дочекавши завршетак изградње свог аеростата а његови наследници нису били заинтересовани за даљи рад на пројекту.

Костовићеви авиони су пројектовани након 1910.године. Средином наредне године новине су донеле вест да "*...познати проналазач О. С. Костовић гради тренутно два авиона сопствене конструкције – од којих је један триплан а други моноплан*". Намеравао је да истовремено конструише и направи један трокрилац и један једнокрилни хидроавион. Идејним решењем је планирао да угради точкове са лопатицама, које би покретао мотор летелице а који би омогучавали брзо полетање са кратком дужином залета. Труп хидроавиона је имао облик чамца што је у то време представљалоо оригиналну идеју, а могао је "*...да полети како са земље или палубе брода, тако и са воде и да нормално слети на њих*". Патентну пријаве за своје летелице је поднео септембра 1911. године, а патентна право је добио две године касније.

Током градње хидроавиона извршене су многе модификације на структури тако да се коначни изглед знатно разликовао од првобитне замисли, а систем точкова са лопатицама је одбачен као нереалан. Крајем 1912. године градња хидроавиона је била у поодмаклој фази, али из непознатих разлога није довршен.

Изградња трокрилца никада није ни започета.

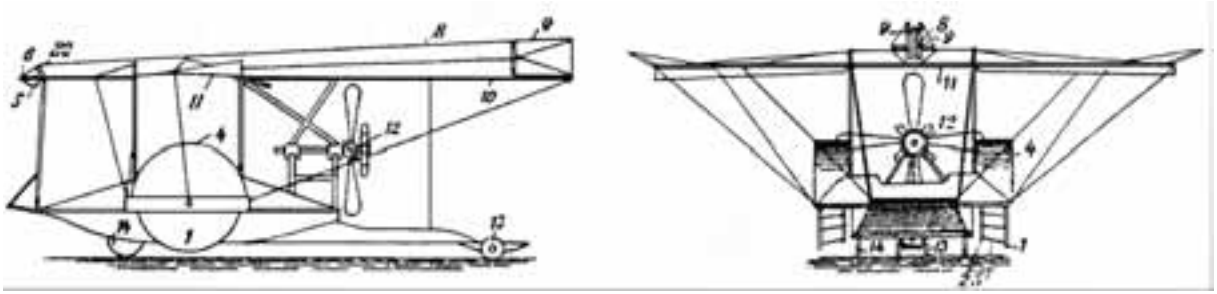

Слика 10. Првобитно идејно решење Костовићевог хидроавиона. Током израде конструкције је знатно измењена тако да има веома мало сличности са приказаним цртежом.

Костовић је током 1913. и 1914. године саградио нови двокрилни хидроавион намењен војсци. Хидроавион је завршен, али због немогућности набавке четрнаестоцилиндричног ротационог мотора Гном Омега-Омега од 100*KS* (74*kW*) и изостале помоћи војних власти, на авиону нису обављени пробни летови, тако да није ни предат на коришћење.

Током 1916. године Костовић је започео рад на трећем хидроавиону, али нажалост, није доживео завршетак његове градње. Преминуо је 31. децембра 1916. године у 65. години живота.

Резиме

Огњеслав Костовић је био један од највећих српскух конструктора и проналазача крајем XIX и почетком XX века. Већи део живота је провео у Санкт Петербургу, где је био веома цењен и поштован а ту је засновао и своју породицу. Говорио је пет језика. Признато му је више стотина проналазака и патената, а у новинским чланцима су га често називали "краљем проналазача". Као свестран инжењер, увек са новим идејама, често је радио и на више проналазака истовремено. Поред велике удаљености, редовно је долазио у посету мајци и сестрама у Нови Бечеј (*Турски Бечеј*), као и млађем брату Владиславу у Београд. Последњи пут је посетио Србију и Београд 1912.године непосредно пред почетак Балканских ратова.

Литература

1. М. Станисављев, *Огњеслав Костовић велики проналазач*, Зборник матице српске, бр.17, Београд, 1957.
2. *Биржевые ведомости*, 16.03.1881., Санкт Петербург.
3. Ч. Јанић, *Проналазач и конструктор Огњеслав Костовић*, Скривени хоризонт, САНУ и УК, Крагујевац, 2006.
4. В. Б. Шавров, *История конструкций самолетов в СССР до 1938. года*, Машиностроение, Москва, 1969.
5. *Московские ведомости*, 24.04.1883., Москва.
6. *Нива*, Но.33, 14.08.1882., Санкт Петербург.
7. *Наша крила*, Но.3, 1925, Београд.
8. В. П. Федоров, *Воздухоплавание в применении к военом делу*, Рязань, 1896.
9. *Вестник воздухоплавания*, Но.10, 1911., Санкт Петербург.
10. *Политика*, 21.10.1928., Београд.

THE CONSTRUCTIONS AND PROJECTS OF OGNJESLAV KOSTOVIĆ

Ognjeslav Stepanović Kostović was an engineer, great inventor and constructor who spent most of his working life in Russia. He finished his education in Pest, Hungary. In the beginning, he worked as a captain on a steam ship in his father's company. His constructor skills were clearly visible at that time. After the Russian-Turkish war, he moved to Russia where he founded a company for making wood and metal materials. It was evident he was a brilliant inventor, working on new ideas and inventions. He was greatly ahead of his time. More than hundred of his inventions and patents were acknowledged, therefore he was called "the inventor king" for a reason. This article presents some of Ognjeslav Kostović's constructions.

Key words: arbonite, aeronautics, aerostat, plane, dirigible.

Јована ДИНИЋ[1], мср.
Министарство спољних послова Републике Србије, Београд
Тамара ПЕЈИЋ[2], мср.
Република Србија

UDK: 327:316.722(497.11:439)

Претходно саопштење.

КУЛТУРНА И ДИПЛОМАТСКА САРАДЊА СРБИЈЕ И МАЂАРСКЕ

Абстракт: У раду се анализира значај међународне културне дипломатије и сарадње кроз призму билатералних односа и стратешког партнерства Републике Србије и Мађарске. Показатељ успона економских, дипломатских, политичких и културних билатералних односа ова два суседа јесу стратешко партнерство и подршка коју Мађарска као држава чланица Европске уније пружа Србији. У раду се истиче значај културне дипломатије и анализирају могућности за даље унапређење културне сарадње ових двеју држава у областима филма, музеологије и заштите културног наслеђа.

Кључне речи: ***културна сарадња, културна дипломатија, Србија, Мађарска***

1. Увод

Међународни културни односи представљају значајан сегмент међународних односа. Њих карактеришу бројне и развијене релације у којима се „укрштају различити феномени савременог друштва, од глобализације, преко вишеструких идентитета, до изазова интеркултурне комуникације" (Рогач, 2011: 188).

Термин „културна дипломатија" (Cultural Diplomacy) користи се од 1948. године, када је употребљен у Декларацији о људским правима Уједињених нација (члан 27 (1)). Међународно-правни статус културне дипломатије регулисан је Бечком конвенцијом о дипломатским (1961) и конзуларним (1963) односима, Конвенцијом УНЕСКО-а о заштити и унапређењу разноликости културних израза, Резолуцијама Европског парламента из 1974. и 2007. године, Уговорима о Европској унији из Мастрихта 1992, као и заједничком културном политиком Европске уније (Никшић, 2012: 5).

Културна дипломатија објашњава се као „мека моћ" тј. способност убеђивања кроз културу, вредности и идеје. На тај начин обликује се позитивно мишљење о некој земљи и потире њен лош имиџ. Културна дипломатија је и „размена идеја, информација, уметности и других аспеката културе између држава и њихових народа, у циљу подстицања међусобног разумевања" (Cummings, 2009: 1). Сматра се и подсистемом јавне дипломатије" јер обухвата „свесна настојања неке државе да утиче на свој имиџ у свету", и види се као „важнија компонента средстава неке земље у вођењу њених спољних послова" (Визомирски, Шнајдер, 2003: 5-10).

Неки аутори међународне културне односе посматрају као саставни део спољне политике и сматрају их неизоставном чиниоцем званичне државне дипломатије. „Међународни културни односи вођени су политичким циљевима, као што су јачање утицаја у другој земљи или региону, изградња националног имиџа и репрезентација националног идентитета, тако да ће користити све позитивне резултате националних културних политика у циљу постизања тих политичких циљева" (Рогач Мијатовић, 2013: 147).

Билатералне дипломатске и конзуларне односе Србије и Мађарске карактерише комплексност, као и смена периода сукоба и сарадње, о чему ће више речи бити у раду. Билатералну културну сарадњу карактеришу споразуми потписани између две државе и њихових Влада, као и заједнички програми и пројекти. Односи између два суседа су кроз историју имали успоне, падове, отворена питања и изазове, али их у последњој деценији одликују стабилност и сарадња.

1 Ауторка је аташе у Министарству спољних послова Републике Србије; мастер безбедности и докторанд на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, e-mail: jokadimitrijevic93@gmail.com

2 Ауторка је мастер безбедности, докторанд на Факултету политичких наука Универзитета у Београду e-mail: tamara.p.pejic@gmail.com.

2. Историјат дипломатских односа Србије и Мађарске (Аустро-Угарске)

Од времена досељавања Мађара у X веку па до данас смењују се периоди сарадње, али и сукоба између Срба и Мађара. Са данашње историјске дистанце може се констатовати да су билатерални односи у дужим временским периодима били добри, чак и врло присни, као у време српских жупана почетком XIII века, али и касније у појединим периодима владавине Немањића и периода отпора Турцима.

Билатерални односи устаничке Србије са Аустроугарском најизраженији су били у периоду од 1804 до 1813. године. Србија и Аустроугарска су одржавале трговачке, саобраћајне, имовинскоправне и друге односе и сви односи су се одржавали непосредно пред српским властима, без икаквог турског председништва. Аустрији су били потребни производи из Србије, нарочито стока и пољопривредни производи, а Србији из Аустрије жито, со и индустријски производи (Милић, 1959).

Први аустроугарски конзул у Србији био је Михан Антоновић који је службовао од 1836-1838. године, а један од најистакнутијих аустроугарских конзула је био Бенјамин Калај, који је службовао у периоду од 1868-1875. године. Након службовања у Србији, он је 4.јуна 1882. године именован за аустроуграског министра финансија у чији ресор је спада тада и надзор на земљаском управом Босне и Херцеговине. Калај је ту функцију обављао до своје смрти, настојећи да ојача власт Аустроугарске у Босни и Херцеговини и реши национално питање стварањем босанске нације (Деспотовић, 2019).

Значајна година за анализу билатералних односа ових двеју држава је 1881. када Србија потписује са Аустроугарском тајну конвенцију и доспева практично под аустроугарско покровитељство, у замену за аустроугарску подршку тежњама кнеза Милана да се крунише за краља и да Србију учини краљевином (Тејлор, 1954: 276). Друга важна година је 1882. када Србија постаје Краљевина и када се званично успостављају дипломатски односи Краљевине Србије и Аустроуграске.[3]

Правни основ за отварање Генералног конзулата Краљевине Србије у Будимпешти 1882. године је управо Конзуларна конвенција између Србије и Аустроугарска од 5.јуна 1881. године, којом се предвиђа да свака уговорна страна има право да отвара конзулате (Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, 1882: 215). Краљ Милан Обреновић је указом од 21.11.1882. године именовао за Генералног конзула у Будимпешти, Петра Срејића, дотадашњег начелика административног одељења Министарства иностраних дела. Организационо, Генерални конзулат у Будимпешти био је хијерархијски потчињен Посланству Краљевине Србије у Бечу (Лопичић, 2007).

Генерални конзулат Србије у Будимпешти је према врсти и обиму послова био најзначајнији конзулат Србије у иностранству. За разлику од других српских конзулата у иностранству, који су обављали поред конзуларних и друге политичке послове, највећи део делатности овог конзулата били су класични конзуларни послови. Интензивни и класични конзуларни послови су били условљени тиме што је што је Аустроугарска суседна и једина европска држава, највећи економски партнер Србије (Игић, 1991).

Током Првог и Другог светског рата, Србија (Југославија) и Мађарска (Аустроуграска) биле су на супротним странама и исходи ових ратова су додатно погоршали односе суседа. Затим, Хладноратовски период, карактеришу мирондопски али лоши регионални односи. Деведесете године XX века и ратови у Југославији додатно су оптеретили односе са суседном Мађарском, који су кулминирали 1999. године, отварањем мађарског ваздушног простора Северноатланстком савезу (НАТО) у противправном бомбардовању СР Југославије.

Након петооктобарских демократских промена 2000. године, као и стратешког окретања Србије ка евроинтеграцијама, долази до побољшања сарадње са Мађарском. Међутим, питање статуса Косова, поново је постао камен спотицања, јер је у марту 2008. године, Мађарска признала "независно Косово". Упркос свему, односи су се брзо нормализовали и покренута је нова етапа развоја билатералне комуникације и сарадње. Ова два суседа постају пример добре међуграничне сарадње и стабилних суседских односа, посебно током последње деценије долази до продубљивања билатералне сарадње и интезивирања контакта државних руководстава Србије и Мађарске.

Позитиван тренд развоја односа крунисан је стратешким партнерством које карактеришу чести сусрети председника Србије и председника Мађарске, заједничке седнице двеју Влада, као и кооперација у области економије, енергетике и културе. Квалитету, сада пријатељских

3 Више о томе на: https://www.mfa.gov.rs/spoljna-politika/bilateralna-saradnja/madjarska

билатералних односа двеју земаља, допринели су и положаји мањина са обе стране границе – српске у Мађарској и мађарске у Србији.

Република Србија и Мађарска су потписале 146 билатералних уговора, од којих се најпре издваја Меморандум о разумевању између Владе Републике Србије и Владе Републике Мађарске о унапређењу интеграције Србије у ЕУ потписан 10. јуна 2010. године. Сходно томе, Мађарска као искусна чланица ЕУ пружа значајну подршку Србији на путу ка пуноправном чланству у ЕУ, као и подршку кроз размене искустава на пољу унапређења националног законодавства у циљу усаглашавања са европском легислативом

3. Културна дипломатија Србије

Комплексни регионални и међународни односи су последњих деценија условили настанак новог метода дипломатских односа: културне дипломатије. Међународни културни односи Србије са светом, засновани на аутентичној интеркултурној комуникацији и доприносе унапређењу међународних културних веза и побољшању имица Републике Србије у свету. Веома је значајно „препознавање јавне и културне дипломатије као дугорочно ефективних средстава у јачању угледа и позиције Републике Србије у међународним односима" (Рогач, Мијатовић, 2013: 159). То имплицира потребу дефинисања основних циљева и концепције јавне и културне дипломатије, у оквиру спољне и културне политике Републике Србије. Афирмација и промоција идентитета, представљање културне баштине, али и креативности и научних иновација као дела културног капитала земље, могу бити значајни фактори како за побољшање угледа и имица Србије, тако и за успостављање поверења и поштовања у међународним односима (Рогач Мијатовић, 2013: 159).

Србија као територијално и демографски мала држава, војно неутрална, треба да улаже више средстава у културну дипломатију и да путем своје културе, традиције и историје приволи друге државе да сарађују са њом и на тај начин створи позитиван имиц у међународној заједници. Влада и Министарство културе Републике Србије осмишљавају националну стратегију и културну политику, док Министарство спољних послова Републике Србије кроз дипломатско-конзуларна представништва пласира идеје и пројекте из области уметности.

Главни субјекти у области међународне културне сарадње Републике Србије, су Министарство спољних послова (МСП) и Министарство културе и информисања . Ради обављања тих послова МСП има „мрежу и деташиране дипломате, а Министарство културе осмишљава националну стратегију и културну политику.

Српска култура промовише се првенствено у мултикултуралним срединама и у значајним организацијама, као што су Европска Комисија и Европски Парламент у Бриселу, УНЕСКО у Паризу, Уједињене нације у Женеви и Њујорку, Савет Европе у Стразбуру, али и на бијеналима у Венецији, Пекингу, Истанбулу и осталим значајнијим фестивалима. Када су у питању програми из области културе, програми углавном кореспондирају с годишњицама и другим значајним датумима везаним за српску културу или сличним програмима у земљама пријема (Стаменковић; према: Сретеновић, 2013).

Такође, Србија у културној дипломатији консолидује и своју дијаспору. Истакнути и цењени представници српске дијаспоре могу да учине много на промоцији српске културе, српског идентитета, као и промени имица Србије у свету. Матица, такође, допрриноси унапређењу образовања и информисања на српском језику у заједницама српске дијаспоре у иностранству (Мујовић Прајс, 2019). Дипломатско-конзуларна представништва са удруженом дијаспором уз ангажовање медијских стручњака и стручњака у култури у великој мери развијају културне односе и доприносе позитивном имицу Србије.

Када говоримо о почецима одређене културне делатности и оснивању српских институција свакако морамо споменути оснивање Матице српске, која је најстарија српска књижевна, културна и научна институција основана у Будимпешти 1826. године, а касније пресељена у Нови Сад (Gyurity, Ђурић, 2017: 392). Не смеју се изоставити ни појединци са простора садашње Мађарске, од Саве Текелије, Милоша Црњанског, Јакова Игњатовића, Катарине Ивановић, Корнелија Станковића и многих других који су оставили печат у целокупној српској, али и мађарској култури и историји (Gyurity, Ђурић, 2017:392a).

Посебно треба истаћи улогу српских културних институција у иностранству као што је Српски културни и документациони центар у Мађарској који делује проактивно у циљу јачања веза унутар српске заједнице у Мађарској, јачања веза са матицом и јачања сарадње са институцијама Мађарске (Gyurity, Ђурић, 2017:392).

Значајну улогу има и Аутономна покрајина Војводина са културним центром у Новом Саду, која организује бројне културне манифестације и научне конференције и на тај начин доприноси позитивном имицу Републике Србије. Осим што је препознатљив по мултикултуралности и богатом историјском и културним наслеђем, Нови Сад је проглашен европском престоницом културе 2021. године од стране Европске уније, у чему је имала и значајну подршку званичне Будимпеште.

4. Културна сарадња Србије и Мађарске

Један од приоритета Владе Мађарске и Владе Србије, у оквиру стратешког партнерства је блиска сарадња у области културе. Значај те сарадње уоквирен је Програмом сарадње у области образовања, науке и културе. Такође, Србија и Мађарска су 2021. године, у Будимпешти потписале и Меморандум о разумевању у филмском сектору који ће омогућити заједничке филмске пројекте, односно снимање филмова и серија који се односе на важне догађаје и личности заједничке историје које спајају ова два суседа. Ту се, пре свега, мисли на снимање заједничких пројеката, као што је серија о Јаношу Хунјадију, познатијем као Јанку Сибињанину.

Осим сарадње у области кинематографије, врло је актуелна и сарадња у области преводилаштва. С обзиром да су Мађари трећа по величини националних мањина у Србији и да постоје школе у којима се настава изводи на мађарском језику, сарадња у области преводилаштва је разграната.

Од посебног значаја је област заштите и очувања културног наслеђа. Заједнички пројекти током 2019. и 2020. године у овој области били су: отварање зграде Препарандије за јавност као места сталне поставке музеја Српске православне цркве у Сентандреји, пројекат обнове синагоге у Суботици, подизање спомен-обележја у Будиму у знак сећања на срушену српску цркву Светог Димитрија, подизање споменика Јаношу Хунјадију у Земуну, а у најави је и подизање реалистичног споменика Николи Тесли у Будимпешти. На основу иницијативе Мађарске, Србија је прихватила да приступи и изради мултинационалне номинације „гајдашке праксе“ за УНЕСКО-ву Репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа.

У оквиру ове области издваја се и пројекат “Дворци Србије“ којим се у будућности планира реновирање вила, двораца, летњиковаца, као и средњовековне Цркве Арачаи. С обзиром да је Србија на почетку тог процеса, а Мађарска има богато искуство са преко 2.000 двораца и стручњаке, за Србију је стручна подршка и партнерство у оквиру овог пројекта врло значајно.

Када је у питању позоришна област, треба споменути Јоакима Вујића, оца српског театра, чија је представа „Крешталица“ изведена 1813. године у Будиму и важи за прву позоришну представу на српском језику. Управо овај догађај везује се за почетак позоришне делатности код Срба. У XX веку овај театар у Будимпешти звао се „Српско-хрватско позориште-казалиште“, а због турбулентних збивања и најаве рата на овим просторима крајем 80-их је обуставио рад. Неколико година касније позориште је обновљено и данас делује под именом „Српско позориште“ у Мађарској.[4] С друге стране, установа од посебног значаја за мађарску националну мањину у Србији је Новосадско позориште „Ujvideki Szinhaz“, основано 1974. године са циљем очувања и неговања културног идентитета Мађара у Војводини. Ово позориште данас важи за једно од најрелевантнијих позоришних адреса у Србији и у региону.[5]

Централна културна манифестација Српског културног и документационог центра у Мађарској „Месец српске културе” је једна од најзначајнијих и најсадржајнијих традиционалних српских културних манифестација у иностранству која својим садржајем доприноси очувању културног, историјског и верског идентитета Срба у региону, као и оснаживању културне, просветне и научне сарадње дијаспоре и Срба у региону са Републиком Србијом. Овај пројекат траје месец дана (од септембра до октобра), а његов циљ је промоција српске културе и традиције, као и савременог уметничког стваралаштва. Програм се, поред Будимпеште, одвија и у Сантову, Мохачу, Печују, Бати, Помазу, Десци, Батањи, Калазу – и осталим насељима широм Мађарске, где живе Срби. Програмом су сваке године предвиђене изложбе, концерти, позоришне представе, пројекције филмова, књижевне вечери и промоције, као и модне ревије и разни фолклорни и гастрономски фестивали, а међу учесницима су српски, али и страни уметници из читаве Европе.

4 Више о томе на: https://p-portal.net/srpsko-pozoriste-u-madarskoj-zelja-za-izrazavanjem-na-vlastitom-jeziku/

5 Више о томе на: http://www.uvszinhaz.com/sh/o-pozoristu

Значајну улогу у промоцији културне сарадње у овом региону има и Европска унија. Наиме, у оквиру ИПА пројекта прекограничне сарадње Србије и Мађарске и инвестиције под назовом „Разнобојна сарадња“ (Colourful cooperation), од краја марта 2019. године у пограничном мађарском месту Морахалом, почео је с радом и нови Српски културни центар „Коло”. Са српске стране, на Палићу се гради и Мађарски културни центар. Овај пројекат замишљен је као интеграција националних и мањинских култура и мост који повезује културе Балкана и Европе.[6]

5. Закључак

На основу свега наведеног на нама је да препознамо важност улоге културе и културне дипломатије за друштво и државу. Научна заједница у сарадњи са државним службеницима и свима који су заинтересовани за промоцију културе и културне дипломатије треба да инсистира на сарадњи свих друштвених актера у општем интересу и на презентовању наше државе у најбољем светлу пред међународном заједницом.

Богата историја, географска блискост и традиција односа Србије и Мађарске чине ове две државе блиским суседима. Предузети су први кораци на промоцији кутуре и културне дипломатије као најразвијенег сегмента билатералне сарадње ових двеју држава, али има простора за још много активности на овом пољу. Билатерална културна сарадња Србије и Мађарске се темељи на повезивању културних установа, сарадњу музеја и архива, сарадњу у области филмске индустрије, као и креирању заједничких културних пројеката.

Културни центри широм света представљају мостове између народа и држава. Самим тим, могли бисмо рећи да Српски културни и документациони центар у Мађарској представља мост између српске и мађарске културе. Он у свом раду делује у више праваца: окренут је према традицији, али и савреном културном стваралаштву; такође и према Србима у Мађарској, али и према широј мађарској публици. Да би ова институција имала запажено пословање, неопходна је константна комуникација са потенцијалном публиком, и све то у циљу што боље промоције саме делатности Српског културног и документационог центра у Мађарској.

6 Више о томе на: http://www.interreg-ipa-husrb.com/srb/news/latest-news/proslava-dana-evropske-saradnje-2019/

Примери добре културне сарадње Србије и Мађарске су доказ превазилажења прошлости и проналажење заједничких вредности и потенцијала због међусобне упућености српског и мађарског народа у истом региону. Углавном су сви културни пројекти Мађарске на простору Војводине или Београда, тако да у будућем периоду треба размотрити имплементацију културних пројеката и јужно од Београда. Област културе најлакше превазилази било какве границе, а управо у овој области српско мађарска прожимања су у традиционалном духу добра и обостарно плодна. Ипак, мостови културе сматрају се најбољим и најчвршћим везама међу народима.

Литература

Cummings, M. (2009) Cultural Diplomacy and the United States Government: a Survey. Washington: Americans for the Arts.

Деспотовић, Љубиша М. (2019). *„Срби Мухамедове вере: Од Калајевих Бошњака до Алијиних Новобошњака*” Култура полиса: Часопис за неговање демократске политичке културе.

Игић Никола (1991) Краљевски Српски Генерални конзулат у Будимпешти (1882-1914), Архивски преглед, Београд.

Лопичић, Ђорђе (2007). Конзуларни односи Србије (1804-1918) Завод за уџбенике, Београд.

Gyurity, Д.; Ђурић. М. (2017). РАЗВОЈНА СТРАТЕГИЈА СРПСКОГ КУЛТУРНОГ И ДОКУМЕНТАЦИОНОГ ЦЕНТРА У МАЂАРСКОЈ. Годишњак Факултета за културу и медије, бр. 9, год. IX

Милић Даница (1959): Аустро-српска трговина 1813-1815. Година и покушај оснивања аустријског конзулата у Србији. Београд: Историјски часопис IX-X

Никшић, Љ. (2012) Културна дипломатија – „мека моћ” у међународној политици. Очување и заштита културно-историјског наслеђа Србије у иностранству IV. Београд: Институт за међународну политику и привреду, 13- 43.

Prajs, Б, Мујовић. В (2019). Културна дипломатија и улога уметника у промени имица Србије”. *Српска политичка мисао* 279-302.

Рогач Мијатовић, Љ. (2011) Међународни културни односи и интеркултурна комуникација у функцији репозиционирања Србије у европској и светској јавности

(докторска дисертација). Београд: Универзитет уметности, Факултет драмских уметности.

Рогач Мијатовић, Љ. (2013) Порука у боци: Изазови стратешког конципирања јавне и културне дипломатије Србије. Култура, бр. 139. Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Taylor Alan J. P (1954): Struggle for Mastery in Europe 1848–1918, Oxford University Press, Oxford.

Wyszomirski M. J., Burgess Ch., C. Peila (2003) International Cultural Relations: A Multi-Country Comparison. Columbus: The Ohio State University.

Close cultural cooperation priority in relations with Hungary, the Government of the Republic of Serbia, Belgrade, 21. February, 2022.

Декларација о људским правима, (1948). Уједињене нације.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији (1882), бр. 37 Београд.

https://www.euronews.rs/kultura/aktuelno-iz-kulture/27070/srbija-i-madarska-sire-saradnju-u-oblasti-kinematografije-u-buducnosti-moguci-zajednicki-filmski-projekti/vest.

https://pannonrtv.com/rovatok/vesti-na-srpskom/saradnja-madarske-i-srpske-filmske-industrije.

https://www.mfa.gov.rs/spoljna-politika/bilateralna-saradnja/madjarska.

www.un.org/Overview/rights.html.

https://www.srbija.gov.rs/vest/en/185446/close-cultural-cooperation-priority-in-relations-with-hungary.php.

https://www.dijaspora.gov.rs/mesec-srpske-kulture-u-madjarskoj-2017/.

Cultural and diplomatic collaboration between Serbia and Hungary

This article analyses the importance of international cultural diplomacy and collaboration through the bilateral relations and strategic partnership between Republic of Serbia and Hungary. The indicator of the rise of the economic, diplomatic, political and cultural bilateral relations is the strategic partnership and support to Serbia from Hungary, as a member of the European Union. This article points out the importance of cultural diplomacy and analyses the possibilities for improving the future cultural collaboration between the two countries when film, museology and protection of the cultural heritage are concerned.

Key words: cultural collaboration, cultural diplomacy, Serbia, Hungary

Рената МИНИЋ[1], **мср.**
Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац
Република Србија

UDK: 026/027(=163.41)(497.11)"1847"
027.022(497.11)"1847/1987"

Претходно саопштење.

ЗНАЧАЈ 1847. ГОДИНЕ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ И БИБЛИОТЕКЕ

Сажетак: Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац, основана је на Савиндан, 27. јануара 1847. године. Повод за писање овог рада је прослава 175 година од оснивања Библиотеке, али не треба заборавити ни да је 1847. година од епохалног значаја за српску културу и библиотеке. Ова година позната је по победи Вукове језичке и правописне реформе, којој су допринели превод „Новог завета“ Вука Стефановића Караџића, „Рат за српски језик и правопис“ Ђуре Даничића, „Песме“ Бранка Радичевића и „Горски вијенац“ Петра II Петровића Његоша, али је, такође, и година када је основано више библиотека у Србији.

Кључне речи: Библиотеке, Култура, Књиге, Књижевност, Писменост

Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац 2022. године обележава јубилеј - 175 година од оснивања пожаревачког Читалишта. Мало је установа које могу да се сврстају у ред најстаријих културно-просветних установа у Србији. После ослобађања од Турака, у Србији је било веома мало писмених људи, а то потврђује и чињеница да су „Србске новине“ почеле да излазе 1834. године, као прве новине у Кнежевини Србији, са књижевним, просветним, научним и друштвеним темама, а да се при том пријавило само 150 претплатника, од тога 100 из Београда, а 50 из осталих делова Србије.[2]

Прво читалиште у Србији отворено је у Београду 24. јануара 1846. године. У слично време, поводећи се једни за другима, оснивала су се читалишта у: Крагујевцу, Смедереву, Неготину, Шапцу и Пожаревцу. Начелство

НОВИНЕ
ЧИТАЛИШТА БЕОГРАДСКОГЪ.

Новине Читалишта београдског

Округа пожаревачког је 30. априла 1846. године известило Попечитељство преосвештенија, на чијем челу се тада налазио Јован Стерија Поповић[3], како су службеници пожаревачке општине, добровољно удружени грађани[4],

1 Ауторка је дипломирани библиотекар саветник, Библиотека Костолац – Огранак Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац; е-маил: renataminic@gmail.com

2 Миладиновић, Михаило Ј. Споменица стогодишњице пожаревачке градске народне читаонице и књижнице, Народна библиотека у Пожаревцу: 1847-1987, Пожаревац, 1987.

3 Јован Стерија Поповић (1806 - 1856) био је српски књижевник и један од водећих интелектуалаца свога времена.

4 На жалост, није познато ко су оснивачи и први чланови пожаревачког Читалишта, јер документација није сачувана, већ само може да се нагађа по претплатама за књиге које су излазиле у то време и по казивањима старијих грађана забележених у књигама. Помињу се имена: Мојсило Живојиновић, сремски писар, Живан Ковачевић, учитељ, Прота Јосиф Стефановић, Михајло Стојановић, ћурчија, Сава Стокић, председник општине, Алекса Цветковић, поштар, Михајло Николић, трговац, Бога Маринковић, абаџија, Коста Јанковић, помоћник Начелства, Димитрије Јовановић, трговац, Константин Ђорђевић, учитељ, Јован Гвоздић, трговац, Маринко Николић, учитељ, Матеј Радишић, учитељ, Мита Костић, комет,

љубитељи писане речи, основали друштво из разлога отварања читалишта у Пожаревцу. Саставили су и потребна правила, циљеве и задатке и доставили их Министарству просвете на одобрење. Одобрење за оснивање пожаревачког Читалишта стигло је већ почетком маја 1846. године, али се до званичког почетка рада чекало до 27. јануара 1847. године, када је, на Савиндан, свечано отворено. Свечаност је започела освећењем дома, да би затим Мојсило Живојиновић[5], писар Окружног начелства, одржао говор о Светом Сави и просвети. Између осталог, рекао је: „Блажен је онај који садашњи златни век и ову слатку времена епоху на ползу не само своју но и своји потомака употребити уме. Тај ће заиста и у сину, унуку и праунуку вечно живети. Тај ће који се трудио подранити просвештење у раду свом неувели венац глави својој сплести, тај ће као живи спомен у срцу свакога Србина живети, тога морају гласи народа спомињати, јер је био на полцу отечества свога“.[6] Након њега говорио је о слози и просвети Јован Туцаковић[7], председник суда. Исте вечери одржао се и бал у корист Читалишта. Одмах се уписало и 60 чланова[8].

Читалиште је, од 1847. до 1945. године, било културна институција које су основали и издржавали добровољно

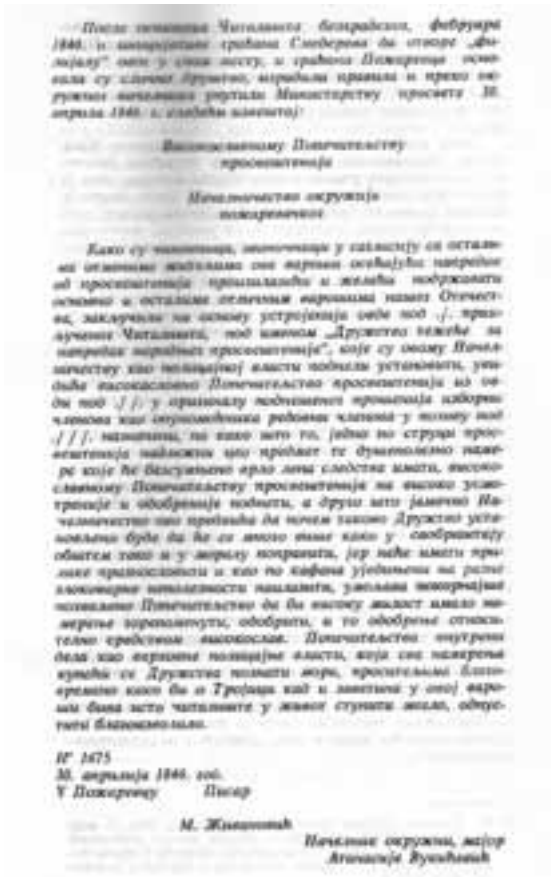

Из књиге Народна библиотека у Пожаревцу 1847–1987, Пожаревац, 1987.

удружени грађани Пожаревца. Чланови Читалишта су биле многе угледне личности из Пожаревца и околине: трговци, учитељи, професори, адвокати, лекари, апотекари, књижевници, свештеници...[9] У то време, рад у Читалишту

Стеван Рогић, трговац и његов син Станоје Рогић, Стефан Начић, болтација, Обретко Томић, казначеј (благајник) Начелства, Димитрије Стефановић, Стојан Савић, Коста С. Протић, Јован Ђорђевић, практикант и Мита Николић-Шапинац, трговац. – у: Народна библиотека у Пожаревцу: 1847-1987, Пожаревац, 1987.

5 Мојсило Живојиновић, рођен је 1811. године у Иланци или у Долову. Учио је три године латинску школу у Великом Бечкереку, богословију у Вршцу и „школу начертанија“. Био је учитељ у Пожаревцу од 1838. године, а 1844. се помиње као писар среза хомољског. Основао је позориште у Пожаревцу крајем 1840. године. Преминуо је 1856. године. Податак преузет са сајта Енциклопедија Српског народног позоришта (https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=2766)

6 Из говора Мојсила Живојиновића, Сербске новине, Београд, Год. XIV, бр. 7 (1847. година).

7 Јован Туцаковић, председник Магистрата од 1844. до 1846. године.

8 Не постоји прецизан податак колико је књига имало Читалиште у тренутку оснивања. Зна се да су се у Читалишту углавном читале новине и водиле расправе о хуманитарним активностима чланова. Постоји податак да је у 1874. години Читалиште имало 20 наслова новина и 280 књига. На основу сачуваних књига из 19. века (фонд Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац), може се видети да је пожаревачко Читалиште било њихов пренумерант (у прилогу су фотографије публикација „Авала или Забавник за годину 1847.“ Јована Филиповића и „Света Гора са стране вере, художества и повеснице“ Димитрија Аврамовића из 1848. године). По последњем попису монографских публикација из 2021. године, Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац у свом поседу има 141.503 књига и 2.679 уписаних чланова, од којих је 1.959 уписаних у Пожаревцу и 720 у Огранку у Костолцу.

9 Током година, Читалиште у Пожаревцу било је средиште окупљања заљубљеника у писану реч. У претходним монографијама библиотеке помињу се имена знаменитих личности Пожаревца које су биле чланови пожаревачког Читалишта. Неке од њих су: Михајло Коцић, председник пожаревачке општине, Стојан Павловић, дуванџија (деда Милене Павловић Барили), Ђура Јакшић, учитељ, песник и сликар, Ђорђе Поповић, професор, Љубомир Стојадиновић, професор (брат Милице Стојадиновић Српкиње), Јосиф Чечелски, апотекар, Стеван Максимовић, адвокат, Јован Ђокић, лекар, Стеван Ловчевић, професор Гимназије, Милан Николић, секретар суда, Димитрије Јовановић, директор Гимназије, Милан Дескашев, судија, Рудолф Бикловић, професор, Босиљка С. Павловић, председница Кола српских сестара, епископ Митрофан Рајић, Миодраг Ј. Јовановић, новинар, Стеван Милосављевић, лекар, Ђорђе

био је волонтерски и представљао је одраз поверења и поштовања.[10] Читалиште није од државе примало редовна финансијска средства, од општине су добијани скромни поклони у књигама или часописима, а новчани прилози били су ретки. И поред тога, оно је временом проширивало своје активности и прилагођавало свој програм према интересовањима корисника. Организоване су забаве уочи Нове године, игранке, концерти и посела, а од прихода су куповане нове књиге и претплате за часописе и новине. [11]

Те 1847. године, за српску културу и библиотеке веома значајне, када су се читалишта широм Србије основала, појавила су се четири значајна дела на српском народном језику, која су значила победу Вукове борбе за увођење народног језика у књижевност: превод *Новог завета* Вука Стефановића Караџића[12], *Рат за српски језик и правопис* Ђуре Даничића[13], *Песме* Бранка Радичевића[14] и *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша[15]. Вуков превод

Вук Стефановић Караџић

НОВИ ЗАВЈЕТ

ГОСПОДА НАШЕГА

ИСУСА ХРИСТА.

Вуков превод Новог завета из 1847.

Новог завјета показао је да се на српски народни језик може превести најзначајнија књига човечанства. Даничићев *Рат за српски језик и правопис* показао је да се на српском народном језику могу писати и научна дела. *Песме* Бранка Радичевића биле су доказ, да се језиком

Наумовић, штампар, Војислав Живковић, судија и многи други.

10 Први плаћени управник Читалишта, био је Божидар Лојаница, учитељ, који је био на тој дужности од 1950. до 1963. године.

11 Пожаревачко Читалиште преселило се 1974. године у просторије где се и данас налази, у улици Дринска 2. Те исте године је и име промењено у Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац. Свечаност поводом тога одржала се 15. марта 1975. године.

12 Вук Стефановић Караџић (1787 - 1864) био је први српски лингвиста, реформатор српског језика, сакупљач народних умотворина и писац првог речника српског језика. Учествовао је у Првом српском устанку као писар и чиновник у Неготинској крајини, а након слома устанка преселио се у Беч, 1813. године. Ту је упознао Јернеја Копитара, цензора словенских књига, на чији је подстицај кренуо у прикупљање српских народних песама, реформу ћирилице и борбу за увођење народног језика у српску књижевност.

13 Ђура Даничић (1825-1882) био је српски филолог, бранилац Вукових погледа и велики поштовалац његовог рада, један од најзначајнијих радника на проучавању српског и хрватског језика. Своје право име и презиме Ђорђе Ј. Поповић, заменио је 1847. године у Ђура Даничић, којим се потписао на свом првом научно–полемичком раду Рат за српски језик и правопис, и при томе је остао до краја свог живота. Његова дела су: Житије Св.Саве, Житије Св. Симеона и Св. Саве од Доментијана, Никољско јеванђеље, Животи краљева и архиепископа српских и многа друга мања дела. Превео је и Стари завет. У свом започетом делу Рјечник хрватскога или српскога језика, Даничић је предложио реформу латиничног писма, по угледу на Вукову реформу ћирилице.

14 Бранко Радичевић (1824-1853) био је српски романтичарски песник. Уз Ђуру Даничића, био је најоданији следбеник Вукове реформе правописа српског језика и увођења народног језика у књижевност. Током свог кратког живота, написао је педесет четири лирске и седам епских песама, два одломка епских песама, двадесет осам писама и један одговор на критику.

15 Петар II Петровић Његош (1813-1851) био је црногорски православни владика и поглавар Старе Црне Горе од 1830. до 1851. године. Његош је поштован као песник и филозоф, а најпознатији је по својој епској поеми „Горски вијенац“, која се сматра за ремек-дело српске и јужнословенске књижевности. Друга његова важна дела су „Луча микрокозма“, „Огледало српско“ и „Лажни цар Шћепан Мали“.

ГЛАСНИКЪ

ДРУЖТВА СРБСКЕ СЛОВЕСНОСТИ.

Свеска I.

У БЕОГРАДУ.

Гласник Друштва србске словесности из 1847.

Петар II Петровић Његош

Бранко Радичевић

ПЕСМЕ

БРАНКА РАДИЧЕВИЋА.

I.

У БЕЧУ

1847.

Песме Бранка Радичевића из 1847.

обичног народа може писати одлична уметничка поезија. Његошев *Горски вијенац* показао је да се на српском језику као могу писати озбиљна филозофска и мисаона дела. Током 1847. године, објављено је и педесетак књига. Почело је да излази девет српских листова и часописа и седам календара. Неки од њих су: *Гласник Друштва српске словесности, Славјанка Младежи српске у Пешти за 1847, Новине читалишта београдскої* (1847–1849), *Чика Срећков лист за србске земљедјелце* (1847–1848*), Народни календар* (1847–1848). Из перспективе развоја српске књижевности примећује се да је 1847. година донела нов тоналитет у књижевности, романтизам је потиснуо класицизам и од епохалног је значаја за српску културу и библиотеке због неформалне победе књижевног (вуковског) језика над славеносрпским (доситејевским) језиком.

„Пиши као што говориш, а читај као што је написано“ цитат је из 18. века немачког граматичара и филолога Јохана Кристофа Аделунга[16], чијим принципом се водио Вук Стефановић Караџић када је направио драстичне помаке у реформи српског језика. Као што је познато, српски језик је једини језик на свету који користи истовремено два писма - и ћирилицу и латиницу. Ћирилично писмо је званично писмо наше земље и за његов данашњи облик заслужан је управо Вук Стефановић Караџић. Слова као што су „љ“, „њ“, „ц“, „ђ“ и „ћ“ су јединствена и постоје само у српској азбуци. Од почетка своје реформе Вук Стефановић Караџић

16 Јохан Кристоф Аделунг (1732 -1806) је био немачки граматичар и филолог, чији је списатељски рад веома обиман. Поред одличних књига о граматици, речника и других књига о немачком језику, допринео је значајно на пољу ортографије и побољшавања стандарда свог матерњег језика. Снажно је веровао да би правопис језика требало да се подудара са говорним језиком.

Ђура Даничић

Рат за српски језик и правопис Ђуре Даничића из 1847.

говорио је о правилностима и о правилима у српскоме језику, тј. о „неправилности" славеносрпског језика, који је „обична бесправилна смјеса Српскога и Руско-Славенскога". Сматрао је да сваки глас треба да има само једно слово, па је из дотадашње азбуке избацио све непотребне знакове који су се писали, а нису изговарали. У предговору „Српског рјечника" о значају језика Вук Стефановић Караџић написао је следеће: „Језик је хранитељ народа. Докле год живи језик, докле га љубимо и поштујемо, њим говоримо и пишемо, прочишћавамо, дотле живи и народ, може се међу собом разумијевати и умно сједињавати, не прелива се у други, не пропада."

Ретки су људи у нашем народу који су тако стално били прожети уверењем да раде за народно добро и који су томе уверењу све у животу потчињавали. Вук Стефановић Караџић значајан је у историји српског језика због реформе језика, залагања да народни језик буде књижевни, као и због писања првих српских граматика и речника. Рад Вука Караџића значајан је и у историји књижевности јер нам је управо његов сакупљачки рад очувао велики број српских народних песама, прича, загонетки и обичаја. Познато је и да је Вук својом реформом књижевног језика радикално прекинуо са средњовековном традицијом, али да тај радикалан рез који је направио није одговарао потребама интелектуалног стваралаштва тога доба. Реакције на његов превод „Новог завјета" биле су жестоке. Митрополит карловачки Јосиф Рајачић, патријарх Српске православне цркве, обратио се непосредно царској круни, највишој инстанци у Хабзбуршкој монархији, да изрази свој протест што је у штампарији у Бечу, која је држала лиценцу за штампање књига ћирилицом, објављен на српском језику „Нови завјет Господа нашег Исуса Христа". Тврдио је да је књига штампана без сагласности цркве, да може да *заведе читаоца*, па би је зато требало забранити и све њене примерке запленити. Сличан захтев упутио је митрополит београдски Петар Јовановић српској влади, тражећи од попечитеља просвећенија – министра просвете, да се спречи уношење и „распространение" ове опаке књиге, те да се сви овакви примерци конфискују и прекршитељи подвргну строгој казни. Вуков превод „Новог завета" подигао је општу узбуну и због тога су морали да одреагују органи власти, како у Аустрији тако и у Србији. У Србији је ова књига одмах била забрањена и забрана је објављена у Србским новинама, у броју од 26. септембра 1847. године. У Аустрији је спроведена темељна полицијска истрага и утврђено је да при Дворској библиотеци у Бечу добијена дозвола од цензора за српски језик. Српска православна црква се жалила, с разлогом, јер према царском указу из 1783. године, ниједна књига из њене области није се смела објавити без претходне сагласности цркве, тако да је Вук завршио на полицијском саслушању. Док се у Аустрији водила полицијска истрага, у родној Србији приређена је хајка на Вуков превод „Новог завета". Крагујевачки начелник јавио је да је сместа приступио извршавању наређења; крушевачки „да се исти Завјет јошт нигдје у окружју овом појавио није"; у Ћуприји је оглашено да „књиге овог рода не сме куповати нико"; ужички начелник прописује да „ту робу не сме нико продавати"; јагодинска полиција је чак претресала домове грађана и „нашла није ничега"; у Пожаревцу је полиција „путем добоша грађанима обратила

пажњу да се смотрено чувају Новог завета"; у Неготину је начелник поставио стражу „која ће чувати да тамо не би продрео Завет као ни буди која друга авет". Управник полиције вароши Београд, како је књигу узео из *ђумрука*, одмах ју је и прочитао, а потом, наравно, дао и књазу Александру Карађорђевићу да је прочита.[17] Хајка на Вуков превод „Новог завета" завршена је 1848. године. Вук је умро 1864. године, а његов књижевни језик и правопис озваничени су тек 1868. године.

СРБСКЕ НОВИНЕ.

Новине српске забрана Вуковог превода

О значају 1847. године за српску културу и библиотеке писано је до сада много пута, али сагледано на различите начине. Оно што је неоспориво је да је значај те године непроцењив и увек се може наћи још нешто о чему се може, из неког новог угла, написати и самим тим допринети овој теми.

17 Константиновић, Зоран. Сто педесет година Вуковог Новог завета, Даница: српски народни илустровани календар за годину, год. 4, 1997, стр. 58-66.

Народна библиотека „Илија М. Петровић" Пожаревац прати важне године и годишњице значајне за културу и током свог постојања разноразним културно-уметничким и научним дешавањима доприносила је обележавању 1847. године. Тако је, поводом 150 година од оснивања библиотеке, 23. септембра 1997. године, одржано предавање под називом *Значај 1847. године за српску књижевност и културу*, на којем је о културном препороду говорио др Васо Милинчевић, професор Универзитета у Београду, а текстове из значајних дела тог времена читала је глумица Верица Микић. Истог дана отворена је и изложба „1847. година у српској култури" ауторке Милице Исаковић, књижничара Библиотеке у Пожаревцу

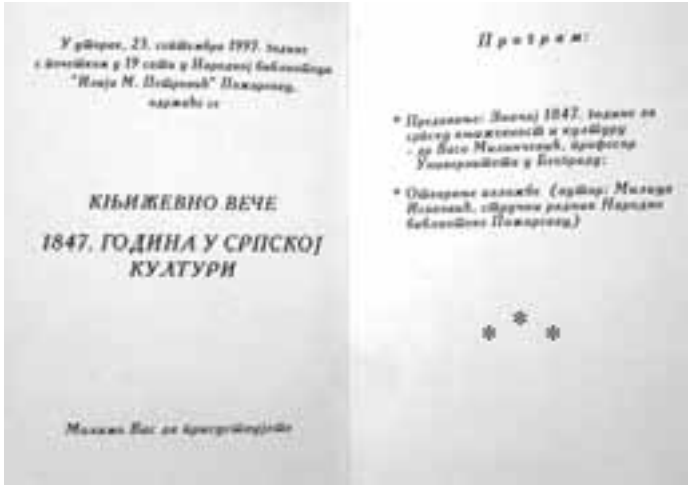
КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ

1847. ГОДИНА У СРПСКОЈ КУЛТУРИ

Позивница за књижевно вече и изложбу у Библиотеци

Ове године Библиотека обележава 175 година од свог оснивања. Сви догађаји, који су се одржали и који ће се одржати у Народној библиотеци „Илија М. Петровић" Пожаревац и у њеном Огранку у Костолцу до краја 2022. године, посвећени су овом за све нас веома значајном јубилеју.

Резиме:

Година 1847. представља прекретницу у једном раздобљу, у коме се завршава период владавине конзервативне традиционалистичке струје и почиње ново доба узлета књижевног језика народног типа, који се тада одваја од говорне базе и креће сопственим путем промене. На-

кон те преломне 1847. године, у којој су се одважили и објавили своје књиге Вук Стефановић Караџић, Бранко Радичевић, Ђура Даничић и Петар II Петровић Његош, у Србији се појављује све више писаца који почињу да пишу обичним, народним језиком: Јоксим Јовић Оточанин, Љубомир Ненадовић, Богобој Атанацковић, Јован Илић, Јован Јовановић Змај, Ђура Јакшић, Лаза Костић и многи други. Сви ти писци и њихове велике књиге, сјајан су приказ српског духа, књижевног, уметничког, језичког и научног. Приказ одважности и храбрости једне генерације. Свестан прекренице у развоју књижевног језика, Ђуро Даничић написао је следеће: „Тијем се завршује једно вријеме, а друго истом настаје: завршује се старо вријеме којему је на крају народни језик у данашњем свом стању, а настаје ново, којему је на почетку тај језик".

Овом победом Вукове културне и језичке револуције, отворен је нови праваца у српској култури, науци и књижевности, па се развој културе у Србији може са правом поделити на доба пре Вука и након Вука.

Литература:

1. Дурковић-Јакшић, Љубомир. Историја српских библиотека 1801-1850, Београд, Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1963.
2. Ристановић, Слободан. 1847. победа Вукове културне револуције, Београд, Vukan's, 1997.
3. Година 1847: преломна тачка савремене српске културе. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2018.
4. Народна библиотека у Пожаревцу: 1847-1987, Пожаревац, Центар за културу; Народна библиотека „Илија М. Петровић" Пожаревац, 1987.
5. Нови завјет Господа нашега Исуса Христа, превео Вук Стеф. Караџић, Београд, Просвета, 1969.
6. Даничић, Ђура. Рат за српски језик и правопис, Горњи Милановац, Привредна књига; Београд, Народни музеј - Одељење Вуковог и Доситејевог музеја, 1984.
7. Стојановић, Јелица. Пут српског језика и писма, Београд, СКЗ, 2016.
8. Богдановић, Милан. 1847 година и Његош, Београд, Коларчев народни универзитет, 1948.
9. Стаматовић, Десанка. Читалишта у Србији у XIX веку, Панчево, Градска библиотека, 2011.

Електронски извори:

1. http://www.nbpo.rs/
2. https://sr.m.wikipedia.org/
3. https://digitalna.nb.rs/
4. www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=2766

The importance of 1847 for the Serbian culture and libraries

Summary: The Public Library "Ilija M. Petrovic "Pozarevac, was founded on Saint Sava's Day in 1847. The reason for writing this article is the celebration of the 175th anniversary of the founding of the Library, but the year 1847 is of epochal significance for Serbian culture and libraries. The year is known for the victory of Vuk's reform of language and spelling, which which was highlighted by the translation of Vuk Stefanović Karadžić's "New Testament", Đuro Daničić's "War for Serbian Language and Spelling", Branko Radičević's "Songs" and Petar II Petrović Njegoš's "Gorski vijenac", but it was also the year in which several libraries in Serbia were founded.

Keywords: Libraries, Culture, Books, Literature, Literacy

Горан МИТИЋ
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 343.272(497.11)"1945/1946"(093.2)
791.64(497.11)"1945/1946"(093.2)

Претходно саопштење.

ПОСЕБНИ ПОРТРЕТ СА ФИЛМСКОМ АПАРАТУРОМ У ПОЗАДИНИ

Апстракт. У овом тексту се најпре указује на суштинске друштвене преокрете у Југославији после Другог светског рата, а потом се пажња усмерава на судбину појединца који је, након што је проглашен за ратног добитника, постао жртва тог новог система. Проучавањем архивске грађе дошло се до недвосмислених података на основу којих је могуће успоставити више него јасан узрочно-последични след догађаја који су директно утицали на живот угледног жагубичког биоскобџије Миодрага Крчевинца, коме је револуционарна власт у име државе и народа конфисковала приватну имовину.

Кључне речи: биоскоп, филмска апаратура, судски процес, конфискација, ратни добитник.

Разнолики друштвено-историјски процеси на југословенским и српским просторима остављали су неумитне трагове на душама људи. Смењивали су се политичко-економски системи, али су за собом увек остављали данге, дубоке трагове на леђима човековим. Многи нису успевали да се снађу и прилагоде новом послератном социјалистичком добу – оно је доста обећавало, али је исто тако умело и да престраши и препадне појединца, озбиљно утичући на његов даљи животни пут. Али долазак новог поретка и такозване друштвене реформе често су били праћени недостатком правне заштите и адекватне законске регулативе. А кад год посустане или нестане правна држава, почиње да преовладава сила.

Изградња новог друштвено-економског и политичког поретка после Другог светског рата славодобитно се заснивала на новом облику својине и новим друштвеним односима. Надолазећи социјалистички систем идеолошки се ослањао на другачије друштвене темеље и праведнију расподелу добара, односно на подржављење/подруштвљавање и укидање приватне својине. Све те процесе пратило је доношење одговарајућих законских аката, међу којима предњаче они о конфискацији, аграрној реформи и национализацији. На основу ових закона и уз помоћ појединих прописа у рукама државе нашло се око осамдесет процената некадашњег приватног власништва. Покушај да се изгради праведније друштво најпре се заснивао на укидању најамног рада и поправљању економских односа, а претворио се у честа одузимања имовине обојена политичким трзавицама и мимоилажењима. Како су идеје о колективном власништву почеле да се примењују у пракси, основна људска права (па тако и право на имовину) све су директније и очигледније нарушавана.

У том смислу је поступак конфискације подразумевао одузимање приватне имовине (ствари, неке вредности, имања) у корист државе. У демократским, правно уређеним земљама изрицана је конфискација само оним лицима која су имовину стекла чињењем неког кривичног дела. Али применом конфискације као револуционарне мере променили су се својински односи. У власништво државе прелазила је имовина приватних сопственика, и то изрицањем казни по разним законским основама и проглашавањем појединаца за ратне злочинце, народне непријатеље, привредне саботере и слично. Закон о конфискацији имовине и о извршењу конфискације донет је 12. јуна 1945. године, а његове измене и допуне 30. јула 1946. 30. јула 1946. У бројним кривичноправним поступцима који су на основу тог закона вођени донета су и решења о конфискацији, али не као главна, већ као споредна казна. Као главне санкције најчешће се појављују лишење слободе до изрицања смртне казне, казна принудног рада или пак лишење политичких, грађанских и других права. Догађало се чак и то да се донесе мера конфискације и у односу на лица над којима је већ извршена смртна казна.

Кап свеће на српској историји

Настајање специфичног југословенског политичког система подразумевало је да се ништа не препушта случају. Чак постоје приче, које су се и у штампи провлачиле, да ни 25. мај није случајно изабран за Дан младости и Титов рођендан, већ да се истраживала прошлост и стигло до открића да је тог датума годинама уназад падало најмање кише. А то је само једна у низу нарастајућих активности система који је био окренут колективитету. У складу са тим вршена је константна контрола над појединцима под изговором бриге за праведнију будућност и боље заједничке односе. Због тога су следиле опомене за сваки пропуст у вези са преношењем имовине у државно власништво, као што је, на пример, био случај с власницима воденица или вуновлачара.

Осим утврђивања ратне добити и одузимања хотела, магацина и циглана, у једном је тренутку пажња усмерена и на власнике биоскопа. У духу стварања новог поретка, који је донекле грађен по угледу на совјетску државу, приступило се после Другог светског рата формирању новог биоскопског живота, а њега је конципирала сама држава. По сведочењима појединих хроничара града Жагубице, али и на основу остављених писаних трагова, филмски репертоар у том месту био је после рата, сходно томе, у великој мери испуњен совјетским филмовима. Међу првим филмовима који су приказани у Жагубици била су остварења *Василиса Прекрасна* (*Василиса Прекрасная*, 1940) Александра Артуровича Роуа (Александр Артурович Роу), затим *Свињарица и пастир* (*Свинарка и пастух*, 1941) Ивана Пирјева (Иван Александрович Пырьев), *Стаљинградска битка I* (*Сталинградская битва I*, 1949) и *Стаљинградска битка II* (*Сталинградская битва II*, 1949) Владимира Петрова (Владимир Михаилович Петров). Филмови су се низали и репертоар је постепено улазио у некакав устаљени ритам. Али како је тај жагубички биоскоп постао колективно власништво?

Случај Миодрага Крчевинца из хомољског среза имао је веома необичан ток. Овај власник биоскопа у Жагубици проглашен је за ратног добитника. Али пре него што се прецизније посветимо „случају Крчевинац", указаћемо на акт који је јавни тужилац Србије послао бројним окрузима, па и пожаревачком, не би ли се посебно истражило питање некадашњих власника биоскопа.

Јавни тужилац округа пожаревачког
Он бр. 32/46-1
22-II-1946 год.
Пожаревац

Предмет/:Ревизија и контрола рада биоскопских предузећа

Окружној комисији за утврђивање ратне добити

Јавни тужилац Србије актом својим ОН 512/46 од 16-II-1946 год. издао је следеће:

Јавни тужилац ФНРЈ актом ОН бр.238/46 од 6.02.-1946 год. доставио је следеће:

„Примећено је готово у свим федералним јединицама, да се у поступању народних власти при утврђивање ратне добити, није довољно пажње обратило на власнике биоскопа. Међутим, нотарно је, да су многи власници за време окупације седели у својим предузећима, приказивали немачке филмове и богатили се. У свим тим случајевима треба створити расправу и донети правилну одлуку о ратној добити.

Исто тако, ни у поступку против сарадника, окупатора и домаћих издајица, власници биоскопа нису довољно обухваћени, и ако су се они у великом броју убележили као такви. Чињеница да је скоро 30% биоскопа отворено за време окупације, већ индицира сарадњу власника са окупатором, и даје довољно основа за покретање поступака у коме по установљењу кривице, поред осталих казни треба изрећи и конфискацију предузеће.

Најзад власници биоскопа, и данас се служе разним недозвољеним средствима ради постизања што веће добити, као што је на пр. варање државе са бланкетима бесплатних карата који се добијају ради бесплатне поделе. Уствари они и ове карте наплаћују и на њима постижу још већу добит, обзиром да су оне ослобођене пореза. Овакви и слични поступци власници биоскопа, такође дају повода за покретање поступака по закону о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже, у коме поред осталог треба да дође и евентуално одузимање предузећа.

Доставља се предње са тим да нас привремено извештавате о мерама које сте предузели.

Смрт фашизму — **Слобода** народу!

Достављено: Свим јавним тужиоцима
Делегатима као и одељењу унутрашњих послова
И окр. комисији за утврђивање ратне добити

Јавни тужилац
Округа пожаревачког,
Војислав Богић

У Жагубици је власник тон-биоскопа с апаратуром, кафеџија Миодраг Крчевинац, 1946. године проглашен за ратног добитника, а његова имовина је пренета на државу, Федеративну Народну Републику Југославију (ФНРЈ). Чудно је да је овај процес, започет непосредно после Другог светског рата, окончан тек пресудом Среског суда у Жагубици из 1957. године. Биоскоп је са свим својим деловима као ратна добит пренет на државу. Иначе је био у власништву Миодрага Крчевинца и Даринке уд. Ђорђевић из Жагубице и носио назив „Ново Хомоље", а састојао се од зграде тврдог материјала ширине девет метара и дужине двадесет и седам и по метара, са шупама за дрва и осталим споредним просторијама. Једна зграда се састојала од сале, кабине, преткабине и чекаонице, а друга близу ње је служила за смештај дрва, агрегата и свега другог што је потребно за рад биоскопа. Сви објекти налазили су се на плацу површине од сто седамдесет четири квадратна метра. У пописну листу имовине предузећа „Ново Хомоље" уписана је биоскопска апаратура марке „Ернеман Дајс бр. 1" са домаћим тонским уређајем и свим деловима. Поред ове имовине уписана је и зарада предузећа, али је наведен и утврђени дуг предузећа према Среском народном одбору Жагубица. У том периоду, после Другог светског рата, конфискација и национализација имовине биле су праћене и обавезним наглашавањем одговарајућих идеолошких карактеристика, па је и код Миодрага Крчевинца била подвучена његова „прљава прошлост" оданог сарадника четника у срезу. Истицано је да је био један од главних курира у штабу Симеона (Синише) Оцокољића Пазарца и Блажа Радовановића, а жигосан је и као један од реакционарних сплеткароша, баш као што је, уосталом, и његов зет Веселиновић обележен као члан преког суда при четничком штабу. Подвучено је и да је Миодраг Крчевинац увећао своје своте новца за време окупације, али да нема конкретних података о увећању његове имовине.

У 1946. години Сресни народни одбор Жагубица обавестио је контролну комисију при инспекторату за Округ пожаревачки да је у жагубичком срезу проглашено шест ратних добитника. Међу ратним добитницима среза жагубичког налазили су се Илија Паузановић, Миодраг Крчевинац, Павле Кекић и Јеврем Босић (сви из Жагубице), као и Сима Бицуљевић из Осанице и Живојин Питић из Влаола. Оно по чему се издваја предмет Миодрага Крчевинца, пре свега када је у питању животна судбина овог човека, јесте и трновит пут једне филмске апаратуре и необично дуго решавање овог предмета ратне добити. Очекивало се да ће одузимање биоскопске апаратуре и наплата ратне штете ићи веома брзо, као и код осталих случајева. У први мах је било предвиђено да ова апаратура „отпутује" к омладини која је градила железничку пругу, јер се сматрало да ће емитовање филмова младим ударницима одржати константно расположење током периода изградње нових пруга. Апаратура марке „Ернеман 1" није, међутим, тамо ни стигла, већ је завршила на сервисирању код београдске фирме „Коцић", која је имала искуства у поправљању филмских апаратура. На инсистирање власти из фирме су стизали одговори да кино-апарат није у исправном стању, све то без прецизнијих појашњења. Тек је касније представник Среског народног одбора Жагубица открио да је фирма „Коцић" неовлашћено продала апаратуру другом лицу, због чега је била подигнута пријава суду против наведене фирме.

Филм често уме да се поигра са главним јунацима, а у случају Миодрага Крчевинца живот је био крајње непредвидив режисер. Филмска апаратура је била пописана и требало је да кинематографски апарат буде пренет у државну својину. На тај би начин Миодрагу Крчевинцу из Жагубице била извршена принудна наплата ратне добити, али недостајала је сама кинематографска апаратура па се све одужило. Ако се поново вратимо на саму суштину, то јест на конфискацију имовине, напросто се намеће једно горко питање: зашто је конфискација најпре почела да се спроводи у Србији, и то много раније него у другим областима Југославије? Али то питање захтева ширу анализу једног друштва, менталитета и околности.

Можда ће нека будућа истраживања донети више података о породици Крчевинац из хомољског краја. Остаје пак, као недвосмислени траг у времену, специфичност овог процеса који и дан-данас симболизује упорност система у притиску на појединца. Филмска апаратура је у

1077: German Movie Projector „Ernemann I" (35 mm), 1924

„Ernemann I" Movie Projector, c. 19147

поменутом случају парадигма оног што се може догодити индивидуи када се нађе на раскршћу историјских путева и бурној ветрометини једне превратничке епохе. Бол која је тада настала другачије мери проток времена. Кажу да један тренутак може бити много радоснији, али и болнији од деценија живота. Остаје нада да ће неке нове генерације бити посвећеније једне другима и да ће се боље међусобно разумети. Можда до тога неће лако доћи, али не смемо престати да чинимо велика дела и чекамо једно такво доба.

Закључак

Формирање државне имовине одвијало се најпрогресивније у периоду од 1945. до 1950. године у оквиру послератне изградње новог друштвено-политичког система. После Другог светског рата у државно власништво прешли су велики поседи индустријалаца, њихове фабрике и друга приватна имовина. Прво значајно подржављење капитала наступило је конфискацијом имовине Немачког рајха, дакле немачке националне имовине, а међу првима је одузимана имовина „народним непријатељима" и ратним злочинцима.

Подржављење приватне имовине одвијало се у неколико почетних етапа и остваривано је у неколико облика: путем конфискације, секвестрације и национализације, док су велики земљишни поседи у мањој мери одузимани путем конфискације, а највише применом прописа о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији. Према одређеним анализама и статистикама случајеви ратне добити су у Пожаревачком срезу доста ефикасно решавани.

Закон о одузимању ратне добити стечене за време непријатељске окупације донет је 29. маја 1945. године. Ни подручје жагубичког краја није остало имуно на „револуционарни" третман ратних добитника. У такав један предмет убрајамо и низ несвакидашњих догађаја у вези с „ратном добити" Миодрага Крчевинца из Жагубице, власника тамошњег биоскопа. Поред тога што је био оптужен за сарадњу са Југословенском војском у отаџбини и контакте с Блажом Радовановићем и Симеоном (Синишом) Оцокољићем Пазарцем и што је био проглашен за ратног добитника, и сам процес против Крчевинца је необично дуго трајао. Биоскопској апаратури се изгубио траг у послератним вихорима револуције па се дуго чекало на њен повратак и закључење свих околности које се тичу рада самог биоскопа. Овај биоскобџија је, после прецизно

пописане имовине, судског поступка и свих радњи које су га пратиле, зависио и од филмске апаратуре на коју се чекало, а која је из његовог биоскопа прошла „чудан пут" до повратка и доношења пресуде.

Управо су се кроз судбину једног човека и његовог биоскопа изоштриле све друштвено-историјске специфичности послератног социјалистичког доба.

Извори и литература:

Сресски народни одбор Жагубица, Пожаревац 1946–1950. г. (имовинско-правни предмети)

Окружни народни одбор Пожаревац 1945–1947. г. (имовинско-правни предмети)

Стојадиновић, Љубица, *Хроника Хомоља-Жагубица*, Спортско-културни центар, Жагубица

A unique portrayal with the film equipment in the background

This article is about the crucial social turns in Yugoslavia after World War 2. Furthermore, the focus is on the fate of one individual, who was proclaimed a war profiteer and then became the victim of the new system. The unambiguous data, which clearly show the cause and effect sequence of events affecting the life of respectable Miodrag Krčevinac, Žagubica cinema man, emerged from the research of the archival data. The entire property of Miodrag Krčevinac was confiscated in the name of the state and welfare of the people.

Keywords: cinema, film equipment, judicial proceedings, confiscation, war profiteer.

из рада архива

iz rada arhiva

from the archives of

from the archives of
iz rada arhiva
из рада архива

Др Драгана МИЛОРАДОВИЋ[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 343.81(497.11)"1918/1945"(091)(082)(042)
94(497.11)"1918/1945"(082)(042)

Претходно саопштење.

ПРЕДСТАВЉАЊЕ ДРУГЕ КЊИГЕ ПРОЈЕКТА „КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ - ПРИМЕР КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ЗАВОДА ПОЖАРЕВАЦ, ЗАБЕЛА 1918-1945."

Центар за културу Пожаревац
9. јун 2022. године

Апстракт: Док је прва књига монографије посвећена казнено-поправним заводима у Србији на примеру Казнено-поправног завода Пожаревац датована на половину 19. века, пратећи развитак законодавства и казнене политике новонастајуће државе на путу њене независности - до краја Првог светског рата - друга књига научне монографије националног значаја пружа један свеобухватан увид у примењиване мере заштите државе од криминалитета, а кроз њихову примену социолошке, антрополошке, културолошке, политичке, верске, економске и правне разлике Краљевине у периоду 1918-1945. Свечаност представљања друге књиге монографије је не само препорука научног и стручног штива јавности, већ жива реч еминентних професора и научника о проучаваној теми.

Кључне речи: Казнено-поправни завод, Забела, Пожаревац, монографија, архивска грађа

Историјски архив Пожаревац и Криминалистичко-полицијски универзитет Београд своју сарадњу на пројекту „Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац" започели су још 2015. године, ради обележавања стопедесет година трајања, рада и деловања казнено-поправног завода у Пожаревцу. Пројекат, који обухвата истраживање и публиковање монографија, спроводи се под покровитељством Града Пожаревца.

Вишегодишња успешна сарадња Историјског архива Пожаревац и Криминалистичко-полицијског универзитета у циљу реализације пројекта, започета је истраживањем и публиковањем прве монографије под насловом "Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918", презентујући слику Кнежевине и Краљевине Србије кроз законодавство и казнену политику стасавајуће државе.

Велики пројекат истраживања архивске грађе у Архиву Србије, Архиву Југославије, Историјском архиву Пожаревац - донео је обиље грађе за период после Првог светског рата. Стасавање нове државе, Краљевине СХС, а потом и Краљевине Југославије, својим новим границама, новим проблемима националног питања, неуједначене економије, разнородних културних нивоа, различитим религијским кодексима, али пре свега, различитим правним и законским наслеђем унетим у нову заједницу "три народа" - учинило је процес утврђивања кривице и казне за учињена дела дугим процесом покушаја уједначавања законодавних норми и казнене политике новостворене заједничке државе.

Аутори научне монографије су проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић и проф. др Радован Радовановић, редовни професори и др Невенка Кнежевић Лукић са Криминалистичко-полицијског универзитета, др Мартин Матијашевић из Министарства правде Републике Србије, др Драгана Милорадовић и др Јасмина Живковић, архивски саветници у Историјском архиву Пожаревац, мр Небојша Ђокић из Српског научног центра у Београду, и Слободанка Цветковић, виши архивист у Историјском архиву Пожаревац.

1 Ауторка је доктор етнологије - антропологије и архивски саветник у Историјском архиву Пожаревац; e-mail: draganamiloradovic@arhivpozarevac.org.rs

Научну монографију националног значаја рецензирали су угледни професори и истакнути научници из области наше националне историје: проф. др Александар Растовић, директор Историјског института САНУ у Београду, проф. др Саша Недељковић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду и др Ивана Добривојевић Томић, виши научни сарадник Института за савремену историју у Београду.

Главни и одговорни уредник и уредник научне монографије националног значаја, али и покретач пројекта који је резултирао до сада објављеним књигама на основу комплексног истраживања архивске грађе, је др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац.

Подршку у реализацији овог пројекта Историјском архиву Пожаревац пружио је Град Пожаревац и Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду.

Друга књига научне монографије - дела вишегодишњег пројекта "Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945." доноси сведочења о предузетим мерама и процесу усклађивања суживота у новој полиморфној држави. Поглавља која су обрађена у другој књизи су:

- *Кривично право у Краљевини СХС/Југославији од 1918. до 1941.* и
- *Организација казнених завода у Краљевини СХС/Југославији*, ауторке проф. др Иване Крстић Мистрицеловић,
- *Казнена политика и заштита јавне безбедности у Краљевини СХС/Југославији*, аутора др Мартина Матијашевића,
- *Просторни, амбијентални и безбедносни услови за издржавање казни лишења слободе у Пожаревачком казненом заводу (1918-1941)*, ауторке др Невенке Кнежевић Лукић,
- *Наоружавање чувара у казненим заводима Кнежевине Србије, Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије*, аутора мр Небојше Ђокића и проф. др Радована Радовановића,
- *Осуђенице Пожаревачког казненог завода у периоду између два светска рата*, ауторке др Драгане Милорадовић,
- *Осуђенички живот у Пожаревачком казненом заводу, 1918-1941 - случај политичких и војних осуда, велеиздаје и малолетних осуђеника*, ауторке др Јасмине Живковић,
- *Казнени завод Забела под окупацијом (1941-1945)*, ауторке Слободанке Цветковић.

Према одабраним темама аутори су пружили свеобухватни увид у историју кривичног права, сучелили разлике између бановина - њихове унутрашње организације на пољу кривичног права, организације казнених установа.

Научна монографија о казнено-поправном заводу у Пожаревцу у периоду 1918-1945. године, прво је представљена српској и београдској научној јавности 8. јула 2021. у амфитеатру Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду.[2]

Јавност града Пожаревца имала је прилику да буде упозната са другом књигом монографије 9. јуна 2022. У Великом холу Центра за културу Пожаревац, у присуству великог броја гостију, публици су се обратили:

- Др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац и главни и одговорни уредник и уредник капиталне монографије,
- Проф. др Александар Бошковић, проректор Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду,
- Проф. др Александар Растовић, директор Историјског института САНУ у Београду, у име рецензената, и
- Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, редовни професор Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, у име групе аутора.

Промоцији су присуствовали угледни гости и представници Министарства унутрашњих послова, Министарства правде, Министарства одбране и Војске Србије, Историјског института САНУ у Београду, Института за новију историју Србије у Београду, Института за судску медицину Медицинског факултета Универзитета у Београду, Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, Музеја науке и технике у Београду, суграђани и медији.

Др Јасмина Николић, обраћајући се испред Историјског архива Пожаревац и као покретач и главни и одговорни уредник и уредник научне монографије, истакла је:

„170 година трајања Казнено-поправног завода Забела јесте драгоцен податак о стању у области казнене политике у Републици Србији, а још више сведочанство о идентитету и особености Града Пожаревца. Отуда се Историјски архив Пожаревац у сарадњи са КПУ у Београду подухва-

2 О чему је резенент монографије сачинио преглед у 10. броју часописа "Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац", проф. др Александар Растовић,"*Реч на промоцији књиге „Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918–1945, књига друга", стр. 286-290.*

тио активности на истраживању и проучавању историјата настанка и функционисања ове значајне институције у оквиру казнено-васпитне политике Србије, кроз вишегодишњи научни пројекат који је обухватио објављивање научних резултата добијених истраживањем архивске грађе у посебним издањима и на изложбама. Архивска грађа је самосвојно културно добро, примарни историјски извор од изузетне вредности за истраживање прошлости, идентитет народа, културу, науку, развој државе и њене организације у свим сегментима и као таква ужива приоритетну заштиту и прилику да буде представљена јавности.

Прва књига „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918“ и истоимена изложба архивских докумената о историјату ове установе, да подсетимо, стављена је на увид јавности 2016. У њој је група аутора из Историјског архива Пожаревац и КПУ дала општу слику развоја и уобличавања српске државе, њеног казненог система, оснивања и функционисања казнених завода са посебним нагласком на Пожаревачки казнени завод у периоду од 1865. до 1918. године, који је обрађен кроз неколико тема у оквиру којих су анализирани сама установа казненог дома, ред, дисциплина, рад, правила понашања, исхрана, медицинска нега и лечење осуђеника, чување малолетних осуђених лица. У књизи су посебно осветљене жене са друштвених маргина или жртве породичног насиља, њихова етничка и политичка припадност, болести, одећа, њихова деца у затвору и помиловања, као и политички тренутак који је стварао бројне политичке кривце који су издржавали казну у пожаревачком затвору под сталном присмотром затворске управе у најтежим, нехигијенским и несношљивим условима, а који су претходно били писци, министри, председници влада, професори. Друга књига „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945“, чијој промоцији данас присуствујемо, садржи осам поглавља у којима се разматрају прилике и положај затвореника у казненим заводима на примеру Пожаревачког завода. Поглавља су формирана према расположивој архивској грађи, правној и историографској литератури и на посебан начин осветљавају важне теме из правне историје Краљевине Југославије од 1918. до 1941. године. Са друге стране, на примеру Казнено-поправног завода Забела у периоду од 1918. до 1945. године, обрађени су и просторни, амбијентални и безбедносни услови за издржавање казни лишења слободе, осуђенички живот,

др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац

случајеви политичких и војних осуда, велеиздаје, малолетних осуђеника и жена осуђеница, као и функционисање институције под окупацијом од 1941. до 1945. године.

Свако од сарадника је понудио део својих истраживачких резултата у оквиру заједничког вишегодишњег пројекта истраживања и проучавања историјских извора о казнено-поправним заводима у Србији на примеру пожаревачког завода у периоду од 1853. до 1945. године, којима се ствара истинита слика прошлости, што је добра основа за даље научно изучавање ове теме. Износећи на светло дана низ нових, до сада непознатих података, књига је сведочанство о свеукупном стању казнено-поправног система Србије у периоду од 1918. до 1945. године. И ово је само део информација које нам о животу осуђеника у Пожаревачком казненом заводу пружају објављене публикације. А на нама је, уважени аудиторијуме, да их објективно вреднујемо, анализирајући историјску вертикалу, време некад и сад, узроке и последице, евентуалне остатке прошлости, покушавајући да сагледамо начин размишљања и опстанка у затворској средини која свакако представља посебан социјални, нормативни и културолошки систем живљења.”[3]

3 Др Јасмина Николић, говор на свечаности представљања научне монографије, Пожаревац, 9. јун 2022. рукопис.

Проф. др Александар Бошковић, проректор Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду

Проф. др Александар Растовић, директор Историјског института САНУ у Београду

Проф. др Александар Бошковић, проректор Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, у свом обраћању дао је изузетну оцену сарадњи КПУ и Историјског архива Пожаревац, уз подсећање да су две установе потписале *Протокол о научној и културној сарадњи*. У свом обраћању, проректор је истакао да

„и ова монографија има свакако вишеструку вредност, имајући у виду да скоро стоседамдесет година постојања казнено-поправног завода у Пожаревцу, представља једно друштвено и културно достигнуће, што је од изузетног значаја за систем казнене политике и целокупни правни систем Републике Србије."

Као рецензент научне монографије, о радовима аутора који су учествовали у реализацији пројекта, проф. др Александар Растовић дао је своју оцену.[4]

„Аутори су на наведене изазове одговорили стручно и савесно. Са посебним задовољством истичем да је коришћена најрелевантнија историјска грађа, како она објављена тако и она необјављена, и адекватна старија и новија литература. Поменућу да су аутори користили драгоцене фондове Државног архива Србије и Архива Југославије - фонда политичког одељења Министарства правде као и Управе казниона из Сремске Митровице, Пожаревца и Марибора - Недићеву архиву која је похрањена у Војном архиву, као и драгоцене фондове Историјског архива у Пожаревцу и Крагујевцу."

У име ауторског тима, аудиторијуму се обратила проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, редовни професор Криминалистичко-полицијског универзитета. Аутор прва два поглавља у монографији, проф. др Крстић Мистрицеловић је објаснила да је у новонасталој Краљевини СХС/Југославији вршен покушај уједначавања правних одредби и праксе, али резултанта је њихово усложњавање. И док је на територији државе било 12 казнених завода,

"на подручју бивше Краљевине Србије било их је четири: у Београду, Нишу, у Скопљу и у Пожаревцу, при чему је београдски казнени завод био угашен 1930. тако да је у заједничкој држави, на подручју Србије било 3 казнена

4 Рецензија проф. др Александра Растовића публикована је у јубиларном 10. броју часописа "Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац": *Реч на промоцији књиге „Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918–1945, књига друга*", *стр. 286-290.* - изречена на промоцији друге књиге монографије у амфитеатру Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, 8. јула 2021, а која је саопштена и у Пожаревцу пригодом свечаности представљања монографије 9. јуна 2022.

Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, Криминалистичко-полицијски универзитет

завода. Затвори су били мешовити, дакле у њима су казне лишавања слободе издржавали и мушки и женски осуђеници, и пунолетни и малолетни. Она идеја која је још у 19. веку била покренута, а то је да се одвоје и по роду и по старости осуђеници да би се у пуној мери могла постићи и индивидуализација казне и њихова ресоцијализација, никада у пракси није остварена."

Након одржане промоције монографије, званице и гости присуствовали су отварању изложбе „Форензика више од века", коју су приредили Музеј науке и технике и Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду. Тиме је дат допринос визуелизацији дела тема из претходно представљене монографије.

Гости на представљању научне монографије у Пожаревцу, 9. јуна 2022.

Гости на представљању научне монографије у Пожаревцу, 9. јуна 2022.

Закључак

Сматрамо да је дат изузетан допринос историјско-правној науци и архивистици, публиковањем дела до сада необјављених докумената који својом изворношћу, датовањем, аутентичношћу, сведоче о правним нормама - њиховом поштовању или другачијем тумачењу у светлу појединачних случајева, уобличавају амбијенталну слику притворних јединица, затвора или казамата одређеног али веома комплексног периода пуног конфронтација, дата је социјална слика осуђеника, осуђеница и малолетних осуђених лица и њихових преступа, поступање са политичким и војним осуђеницима и осуђеницама.

Кроз анализирана документа сазнали смо о унутрашњем уређењу, обезбеђењу и ангажованим чуварима и административном особљу, верској служби, кућном реду појединих затвора који су се битно разликовали у својим нормама, предузетој превентивној и куративној нези заточених лица - што је укључивало и стоматолошке интервенције, али и о исхрани, одећи, имовном стању и заради осуђених лица ангажованих у радионицама или у пољу. Нажалост, процес ресоцијализације, који је током издржавања затворске казне планиран и устројен, по истеку заточења није праћен и документован - изузев примера повратника ради усложњавања казне. Посебна пажња посвећивана је повратницима политичким осуђеницима, услед сложених друштвених прилика у Краљевини СХС/Југославији, али и у ратном периоду 1941-1945. године.

Друга књига научне монографије националног значаја пружа један свеобухватан увид у примењиване мере заштите државе од криминалитета, а кроз њихову примену социолошке, антрополошке, културолошке, политичке, верске, економске и правне разлике Краљевине у периоду 1918-1945.

Свечаност представљања друге књиге монографије је не само препорука научног и стручног штива јавности, већ жива реч еминентних професора и научника о проучаваној теми.

Извори:

1. Проф. др Александар Растовић, *Реч на промоцији књиге „Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918–1945, књига друга“*, *у: часопис „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац”*, број 10 / година 10, Пожаревац, 2021, 286-290.

2. Др Јасмина Николић, *Говор на свечаности промоције научне монографије Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела, 1918-1945*, Центар за културу, Пожаревац, 9. јун 2022, рукопис.

3. Недељник *Реч народа* од 14. јуна 2022. године, бр. 3.738, стр. 22.

4. Регионална телевизија *Sat TV*, Promocija monografije „KPZ u Srbiji – primer KPZ Požarevac, Zabela 1918 1945”, tv-prilog, dostupno: https://www.youtube.com/watch?v=aLY2j6dovn8

Фотографије: у тексту коришћен фото-материјал Центра за културу Пожаревац.

-PRESENTATION OF THE SECOND BOOK OF PROJECT ON THE DEPARTMENTS OF CORRECTION IN SERBIA, THE DEPARTMENT OF CORRECTION IN POŽAREVAC, ZABELA 1918-1945.

The first monograph book on the Departments of correction in Serbia with the example of the Department of correction in Požarevac, dating from the middle of the 19th century, was about the development of law and correction policy of the young country emerging to its independence till the end of World War I. The second scientific monograph book of national importance gives a comprehensive insight into the applied measures of state protection from criminality. The applied measures show the sociological, antropologic, cultural, political, religious, economic and juridical differences in the Kingdom from 1918 to 1945. The presentation of this significant second monograph book recommends this scientific material to the public and also the eminent professors and scientists present their opinion on this researched topic.

Key words: the department of correction, Zabela, Požarevac, monograph book, archival data

Др Јасмина НИКОЛИЋ[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 271.222(497.11)-9"1836/1888"(093.2)(042)
27-9(4-12)"1836/1888"(093.2)(042)

Претходно саопштење.

ЕДИЦИЈА „ЗБОРНИЦИ ДОКУМЕНАТА“ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ И ПРЕДСТАВЉАЊЕ ЗБОРНИКА АРХИВСКИХ ДОКУМЕНАТА „ПОЖАРЕВАЧКИ ПРОТОПРЕЗВИТЕРАТ, 1836-1888“

Апстракт: У раду је представљена едиција „Зборници докумената“ Историјског архива Пожаревац, у оквиру које је објављено осам зборника одабраних архивских докумената насталих у другој половини 19. и првој половини 20. века. Истакнута је важност постојања едиције овакве врсте и објављивања историјских докумената различите провенијенције, у циљу пропагирања значаја архивске грађе као примарног историјског извора и културног добра. Постојање едиције и публиковање наслова у њој, доприноси популаризацији архивске грађе и њеног приближавања ширем кругу корисника, научних радника и истраживача. У раду је, такође, приказана и свечаност представљања јавности седмог зборника докумената о Пожаревачком протопрезвитерату у периоду од 1836. до 1888. године, на којој су истакнути научни и културни посленици дали своје оцене о проучаваној теми - црквеном и народном животу друге половине 19. века.

Кључне речи: Зборници докумената, едиција, архивска грађа, Пожаревац, Протопрезвитерат 1836-1888, представљање јавности;

Објављивање докумената као мултидисциплинарних извора сазнања је од посебног значаја за историографију, али и за многе друге научне дисциплине. Водећи издавачки пројекти Историјског архива Пожаревац јесу едиције „Зборници докумената“ и „Научноинформативна средства о архивској грађи“, које се раде по основним методолошким начелима о издавању архивске грађе у циљу очувања њене целовитости и аутентичности.[2]

Едиција „Зборници докумената“ Историјског архива Пожаревац утемељена је 2011. године, уз подршку Министарства културе Републике Србије, објављивањем првог наслова „Књажеска канцеларија, Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревцу 1825-1839“[3]. Публиковањем архивског фонда *Кнежев конак и породица у Пожаревцу, 1825-1839.* из збирке *Књажеска канцеларија*, јавности је омогућен увид у збивања на двору Књаза Милоша у Пожаревцу у наведеном периоду, што је од посебне вредности с обзиром на то да до објављивања овог првог наслова у новоутемељеној едицији, није публикована грађа о двору Књаза Милоша у Крагујевцу и Београду, па је овај зборник докумената био прва и једина објављена архивска грађа која сведочи о животу и раду на једном од дворова Књаза Милоша. Појава ове едиције те 2011. године изражавала је увереност иницијатора идеје, оснивача и првог главног и одговорног уредника др Јасмине Николић да постоје снаге које ће хтети и знати да одговоре тешким и сложеним захтевима које такав подухват неизбежно тражи. За то су постојале и повољне околности, јер је постало опште место да се у архивима чува *историјско памћење народа*, да је архивска грађа сваког народа сведочанство и доказ његовог идентитета и да ће увек бити незаобилазан извор правног и сваког другог постојања и нације и појединца.

Едиција је настављена 2013. године публиковањем архивске грађе из збирке „Књажеска канцеларија“ Архива

1 Ауторка је доктор етнологије-антропологије, архивски саветник, директорка Историјског архива Пожаревац, e-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

2 са предговором, уводном студијом и напоменама приређивача, основним текстом архивске грађе, научним апаратом, индексима личних имена, тема и географских назива.

3 Приређивач др Мирољуб Манојловић

Србије, насловом „Нахијски суд Пожаревац 1821-1839“[4], због историјски верификованог сазнања да је Пожаревачки суд основан као први Нахијски суд у Србији 1821. године (*Совјет пожаревачки*), којим је указано на значај који је варош Пожаревац тада уживала у привредном, политичком и социјалном миљеу државе.

Надаље, 2015. године, публиковањем архивске грађе из фонда „Окружни народни одбор Пожаревац 1944-1947“ Историјског архива Пожаревац, насловом „Записници са седница органа Окружног Народноослободилачког и Народног одбора Пожаревац, 1944-1947“[5] јавности је презентована документација ради стицања слике о организацији и функционисању народне власти у преломном периоду последње ратне године и непосредно по ослобођењу, када су постављени темељи нове државне организације, економског и социјалног система суштински различитог од претходног.

Већ тада, новоустановљена едиција и поменути наслови објављени уз подршку Министарства културе и информисања Републике Србије и Града Пожаревца, дали су допринос неговању завичајне историје као дела велике српске историјске баштине и подстицај за проучавање историје пожаревачког краја и постизања нових научних резултата, као и допринос заштити, коришћењу и промоцији архивске грађе као културног наслеђа.

Едиција „Зборници докумената“ настављена је 2018. године, публиковањем необјављених докумената из групе фондова „Српска влада Милана Недића“ Војног архива Министарства одбране Републике Србије, насловом „Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ Пожаревачки, 1941-1942 – том I“[6] и „Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ Пожаревачки, 1943-1944. године – том II“[7]. Документа су објављена са намером да се презентовањем њихове садржине укаже на значај и суштину организације окружних начелстава у оквиру система локалне управе, на карактер извештаја и њихов значај за даља истраживања историје окупиране Србије и Пожаревачког округа у Другом светском рату, као и на методе немачке окупационе политике у Србији и начин на који су окружна и среска начелства постали непосредни извршиоци немачке политике и носиоци репресивних мера одржавања реда и мира на територији округа. Такође, објављени извештаји обилују и подацима о настанку и ривалству различитих политичких покрета на окупираној територији, збрињавању избеглица из НДХ, Косова, Словеније и Бачке, улози председника владе Милана Недића, покрету Косте Пећанца, као и о Равногорском покрету.

На пољу даљег проучавања Другог светског рата на простору Србије и посебно Пожаревца, едиција је настављена 2020. године објављивањем шестог наслова „Деловање народноослободилачких јединица на територији Србије и Пожаревачког округа у Другом светском рату – одабрана документа“[8]. Презентована су документа у изворном облику из „Групе фондова Народноослободилачка Војска Југославије“ и „Збирке докумената о Радничком покрету и НОБ-у“, који се чувају у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије и Историјском архиву Пожаревац. Објављена историјска документа сведоче о организационим и политичким активностима, активностима покрета отпора првенствено Народноослободилачке војске и Пожаревачког народноослободилачког партизанског одреда „Вељко Дугошевић“, о оружаним дејствима, односу према окупатору, колаборационистичкој управи у Србији и Равногорском покрету, пропагандним и агитационим напорима, чиме је употпуњена слика историјске стварности ратних година у Пожаревцу и Србији. Наведени зборници приређене архивске грађе као примарног историјског извора из периода Другог светског рата, настали у сарадњи Историјског архива Пожаревац и Војног архива Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, под покровитељством Министарства одбране Републике Србије и Града Пожаревца, објављени су са намером да се историчарима који се боре против ревизије историје Другог светског рата понуде докази који могу допринети заустављању кривотворења чињеница.

Едиција „Зборници докумената“ у 2020. години обогаћена је седмим по реду зборником докумената о црквеном и народном животу друге половине 19. века, насловом „Пожаревачки протопрезвитерат, 1836-1888“.[9] Такође, до-

4 Приређивач др Мирољуб Манојловић

5 Приређивач Јасмина Живковић

6 Приређивачи др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић

7 Приређивачи др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић

8 Приређивачи др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић; зборник докумената је објављен поводом обележавања 75 година од победе над фашизмом и нацизмом у Другом светском рату.

9 Приређивач Наташа Милошевић Дулић; зборник докумената је објављен поводом обележавања 10 година од потписивања Протокола о сарадњи Историјског архива Пожаревац и Епархије браничевске СПЦ;

кумента о случајевима ратне добити на територији Пожаревачког округа и раду надлежне Комисије Округа за утврђивање ратне добити, која се чувају у оквиру архивског фонда „Окружни народни одбор Пожаревац, 1944-1947“ у Историјском архиву Пожаревац, објављена су у осмом зборнику докумената „Записници са седница Комисије за утврђивање ратне добити Окружног Народног одбора Пожаревац, 1944-1947“[10]. Објављивање наведених зборника приређене архивске грађе омогућили су Град Пожаревац и Министарство културе и информисања Републике Србије.

Можемо констатовати да претходни десетогодишњи период објављивања архивских докумената и пропагирања значаја архивске грађе као културног добра, њеног приближавања ширем кругу корисника, научних радника и истраживача, јесте леп континуитет и чињеница која потврђује наш изузетан допринос очувању националног културног наслеђа. Сматрамо да је дат значајан допринос историјској науци и архивистици, публиковањем до тада необјављених архивских докумената који својом изворношћу, датовањем, аутентичношћу, сведоче о многим важним историјским догађајима 19. и 20. века.

Представљање зборника докумената „Пожаревачки протопрезвитерат, 1836-1888“

Поводом обележавања десет година од потписивања Протокола о сарадњи између Историјског архива Пожаревац и Епархије браничевске Српске Православне Цркве, под покровитељством Града Пожаревца, у амфитеатру Образовног центра „Ecclesia Viminaciensis“ у Пожаревцу, 30. децембра 2021. године, представљено је заједничко издање, зборник приређене архивске грађе „Пожаревачки Протопрезвитерат 1836-1888”, приређивача архивисте Наташе Милошевић Дулић.

Свечаност представљања седмог зборника докумената је не само препорука научног и стручног штива јавности, већ жива реч истакнутих научних и културних посленика о проучаваној теми.

Његово Преосвештенство Епископ Пожаревачко-браничевски Господин Господин др Игнатије је, на свечаној промоцији издања, истакао да се ради о издању појединих архивских докумената из времена када је још увек Епархија браничевска била под јурисдикцијом београдско – карловачке Митрополије:

Ови документи који су нам заостали и који су сачувани, односе се на преписке поводом различитих догађања овде у Пожаревачком протопрезвитерату, која су била на процени Митрополије, али и на његове неке коначне одлуке. Тако, та преписка садржи драгоцени материјал из оног времена, званична писма која су упућивана од стране митрополита београдско – карловачког и овдашњег свештенства поводом различитих догађаја – некада радосних, а некада тужних и непожељних. Ту се види са каквим проблемима су се сусретали тадашњи црквени оци и коју су помоћ тражили од митрополита. Ово је драгоцено не само за цркву јер она то чува у архивама, за разлику од пређашње наше комунистичке државе која је то уништавала. И данас имамо проблем са државом јер нису у стању да нам врате наше црквене књиге из разних разлога. Највећи разлог је тај што они у ствари немају своје књиге, па су се тада држали црквених књига и сада када би их нама вратили настао би вакум и по многим питањима по којима би се грађани обраћали њима, они не би могли да одговоре зато што никакву евиденцију нису ни водили. Зато сматрам да је ово драгоцени подухват да се публикују многи документи који су, може се рећи, искључиво црквени, али уствари задиру у шири друштвени живот. Наравно, од 1920. године Епархија је поново успостављена у својим границама и поново има своје седиште и епископа и води засебну архиву независно од других епархија, односно Митрополије београдско – карловачке.[11]

Директорка Историјског архива Пожаревац и главни и одговорни уредник др Јасмина Николић, нагласила је да седми зборник приређене архивске грађе доноси 125 одабраних изворних архивских докумената о црквеном и народном животу друге половине 19. века:

Први објављени документ у зборнику је Решење Конзисторије Митрополије Књажества Српског о разводу брака Раје и Грозде Николић, од 18. новембра 1836. године, док је последњи приређени документ Распис Конзисторије Митрополије Књажества Српског за држање „молебствија“ против великих киша, од 12. маја 1888. године. Зборник је опремљен регистром докумената и имена, као и пописом 48 илустрација архивских докумената и фо-

10 Приређивач др Јасмина Живковић

11 Реч Епископа браничевског др Игнатија на промоцији зборника докумената у Образовном Центру Ecclesia Viminaciensis у Пожаревцу, 30. децембра 2021. године, објављено у новинском чланку Дарка Динића „Представљен зборник докумената Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888“ у недељнику „Реч народа“ од 30.12.2021.

Наташа Милошевић Дулић, епископ др Игнатије, др Јасмина Николић, проф. др Златко Матић (Историјски архив Пожаревац)

тографија из фундуса Историјског архива Пожаревац. Објављивањем и популаризацијом архивских докумената о историји цркве и друштва из фонда „Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888“, потврђујемо посвећеност очувању духовног, националног и културног блага и идентитета српског народа.

Редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду и секретар Одбора за просвету и културу Епархије браничевске протођакон проф. др Златко Матић, који је и рецензент издања, нагласио је да објављивање овог зборника докумената представља покушај пожаревачког Архива и Епархије браничевске да заједничким снагама представе и заједничко културно наслеђе – архивско сведочанство о црквено-народном животу једног сложеног полувековног периода:

Документа су пред нама, очекује се стручна анализа различитих посленика науке и истраживача широких академских кругова. Данас се нећу директно њима бавити, јер сам у поменутом уводу већ указао на неколико изазовних области вредних дубље анализе. Тек ради примера, помињем теме, као што су сусрет црквеног Предања и нових европских традиција; теологија брака и социолошка, политичка, психолошка и економска анализа те институције; друштвена улога Цркве у најширем смислу; социјални статус свештеномонаха, „који се бори за елементарну егзистенцију (‘према награди не може ни најудаљеније потребе имати’, али који „ни у ком случају не доводе у питање свој даљи рад на њиви Господњој, макар морали да наставе да, заједно са својом паством, ‘иду у кулук’ и плаћају таксе“).

Уместо тога, користим ову свечану прилику, наиме, да укажем на шири контекст комуникације и интердисциплинарне сарадње различитих наука и богословља уопште. Православна теологија полази од чињенице јављања Тројичног Бога човеку. Наше богословље је откривењског карактера, „Бог је Господ и јави се нама“, реч од Бога је предуслов наше речи о Богу, која треба да се преобрази у реч у Богу, у наше сједињење са њим, које жељно ишчекујемо. Овако конципирана теологија, могла би изгледати страно и далеко данашњем човеку инструменталне рационалности, а посебно научнику, који ову методологију не поји и не прихвата, јер је математички неизразива, логички необухватљива. Вера да се Бог нама јавио, да је постао један од нас, да је ушао у историју, с друге стране, омогућује дијалог у апсолутном смислу речи, дијалог без икаквих препрека, дијалог науке и вере, науке

и богословља. Тај догађај је база интердисциплинарности, оваплоћење Сина Божјег (празник Божић), омогућује дијалог Творца и творевине, а тиме и све друге разговоре које можемо замислити и спровести у дело. Одавде извлачимо још једну последицу: спасење света и човека је догађај који је повезан са једном историјском личношћу, са Исусом из Назарета. Јеванђелиста Лука врло прецизно даје хронолошке координате Исусовог времена, каже како је Претеча рођен „у 15-ој години владавине ћесара Тиберија, кад Понтије Пилат управљаше Јудејом, а Ирод четверовласник Галилејом, а Филип Итурејом и Лисаније Авилином…“ (Лк 3, 1). То значи да је од првих дана Цркве Божје хришћанима ***историја била врло битна****. Боримо се за њу, покушавамо да све створено сачувамо и да ништа не буде изгубљено или заборављено. Радимо на томе да хронос (проточно време смрти) преобразимо у керос (погодно време, вечно време, векове векова). Зато хришћани имају своју историју, црквену или историју спасења. Она тече у овом времену, па стога и користимо сећање и овог времена, користимо, конкретно историјске архиве, желећи да све људе подстакнемо на размишљање о вечности и незаборраву. У Христу, пак, разлучујемо између пролазног (злог и смртног) и вечног (оног што ће остати). Зато понављамо за светим Игнатијем Богоносцем, да су и нама „архиви – Исус Христос“. У њему архивирамо љубав и сећање, вољене особе, знајући да ће их Он унети у вечну памјат (сећање) његовог и нашег Оца.*

Негујући овакав дијалошки теолошки приступ истини и знању, верујући у Бога који је све створио са циљем да ништа не пропадне, него да живи вечно, Епархија браничевска и њен Одбор који се бави просветом и културом, чува и архивира историју за вечност. Истинитог сапутника на том путу нашли смо у Историјском архиву Пожаревац. Књига коју промовишемо зрео је плод ове сарадње. Сигуран сам да ћемо, уз међусобно поштовање и строгу примену методолошких и егзистенцијалних претпоставки рада наших наука, бити у прилици да реализујемо и друге стваралачке подухвате.[12]

12 Проф. др Златко Матић, Реч аутора на свечаној промоцији зборника докумената, у Образовном Центру *Ecclesia Viminaciensis*, у Пожаревцу, 30. децембра 2021. године, у рукопису. видети и: Протођакон доц. др Златко Матић, Архивски фонд Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888: сведочанство борбе за црквени и друштвени просперитет, у: Зборник докумената 7 „Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888“, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2022, 7-8.

О самом архивском фонду *Пожаревачки протопрезвитерат* и богатству докумената говорила је приређивач зборника Наташа Милошевић Дулић, која је истакла да се у структури архивске грађе Епархије браничевске може издвојита целина која обухвата изворе од 1835. до 1922. године (када је окружни протопрезвитер примао уредбе, наредбе и прописе од Митрополије београдске којој је слао и одређене спорове на решавање) и целина која се односи на период после 1922. године (када је Духовни суд Епархије браничевске преузео некадашње црквено-административне надлежности Конзисторије Митрополије београдске):

Архивска грађа фонда који је предмет овог зборника припада првој целини. Фонд који се чува у Историјском архиву Пожаревац је непотпун, а већи део архивске грађе чува се у архиви Епархије браничевске. Део ове архиве који се односи на уредбе и прописе Митрополије београдске је публикован и на тај начин представљен црквеној и научној јавности. Језик докумената је славеносрпска језичка мешавина. Писмо грађе је грађански писани тип ћирилске азбуке без јасних правописних норми. Грађу фонда чине уредбе, прописи, правила и решења Архијерејског сабора које је Конзисторија, односно Духовни суд Митрополије београдске, преко окружног протопрезвитера, прослеђивала подручном свештенству, као и преписка између локалног свештенства и Пожаревачког протопрезвитера. Највећи део ове преписке односи се на брачне парнице и молбе, жалбе и представке грађанства за ступање у брак, за мирење супружника, сведочанства окружних и варошких физикуса о способности за брак малолетних лица, о утврђивању трудноће код удовица које желе да поново ступе у брак. Посебно се могу истаћи две интересантне појаве, а то су „добеглице“ и узимање у роду. Још једна група докумената се одликује већом заступљеношћу, а то је честа појава ванбрачних заједница, где нису била од помоћи сва настојања свештеника да саветима доведу до раздвајања ових лица, али ни конзисторијална наређења о њиховом раздвајању. У таквим случајевима је често интервенисала и полицијска власт, али углавном безуспешно, јер су после одређеног времена ова лица настављала заједнички живот у ванбрачној заједници. У овом архивском фонду се налази већи број докумената који се односе на решења у вези са пријавом жена за лоше поступање њихових мужева или његове родбине према њима, као и неколико сведочанстава окружног физикуса у којима се потврђује да су жене тучене. Може се закључити да су сачувана документа погодна за истражи-

вање брачних прилика и супружничких односа. Не по броју, али свакако по значају посебно се издвајају документа која су у вези са општим организационим и богословским питањима цркве, њеним значајем и утицајем у тадашњем друштву, као и она која осликавају однос цркве према држави и владарима. Одређени број докумената сведочи о друштвеном и економском положају цркве а нарочито о положају свештеника, њихов живот у сиромаштву и борбу за елементарну егзистенцију.[13]

Публиковањем докумената архивског фонда „Пожаревачки протопрезвитерат 1836–1888“, који представљају архивско сведочанство о црквеном и народном животу једног турбулентног полувековног периода, зборник је постао незаобилазан извор за даља истраживања у области социјалне, политичке, црквене и културне историје.

Извори:

1. Епископ браничевски др Игнатије, Говор на свечаности промоције зборника докумената у Образовном Центру *Ecclesia Viminaciensis* у Пожаревцу, 30. децембра 2021. године; објављено у новинском чланку Дарка Динића „*Представљен зборник докумената Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888*“, недељник „Реч народа“ од 30.12.2021. године; видети и на: ТВ САТ Пожаревац, tv-prilog Požarevački protoprezviterat 1836-1888, dostupno: https://www.youtube.com/watch?v=5ZN093rlq8o&t=1s

2. Др Јасмина Николић, *Реч унапред*, у: *Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888*, зборник докумената 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2022, 6; видети и на: ТВ САТ Пожаревац, tv-prilog Požarevački protoprezviterat 1836-1888, dostupno: https://www.youtube.com/watch?v=5ZN093rlq8o&t=1s

3. Проф. др Златко Матић, *Реч аутора на свечаној промоцији зборника докумената Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888*, у Образовном Центру *Ecclesia Viminaciensis*, у Пожаревцу, 30. децембра 2021. године, у рукопису; видети и: Протођакон доц. др Златко Матић, *Архивски фонд Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888: сведочанство борбе за црквени и друштвени просперитет*, у: Зборник докумената 7 „Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888“, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2022, 7-8.

4. Наташа Милошевић Дулић, Говор на свечаности промоције зборника докумената у Образовном Центру *Ecclesia Viminaciensis* у Пожаревцу, 30. децембра 2021. године; објављено у новинском чланку Дарка Динића „*Представљен зборник докумената Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888*“, недељник „Реч народа“ од 30.12.2021.године; видети и: Наташа Милошевић Дулић, *Напомена приређивача Пожаревачки протопрезвитерат – Пожаревац, 1836-1888*, у: Зборник докумената 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2022, 11-12.

5. Регионална телевизија Sat TV Požarevac, tv-prilog Požarevački protoprezviterat 1836-1888, dostupno: https://www.youtube.com/watch?v=5ZN093rlq8o&t=1s

13 Говор Наташе Милошевић Дулић на свечаности промоције зборника докумената у Образовном Центру *Ecclesia Viminaciensis* у Пожаревцу, 30. децембра 2021. године; видети у: Наташа Милошевић Дулић, *Напомена приређивача Пожаревачки протопрезвитерат – Пожаревац, 1836-1888*, Зборник докумената 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2022, 11-12.

HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC PUBLICATION: “COLLECTION OF DOCUMENTS”, PRESENTATION OF THE ARCHIVAL DOCUMENT BOOK POŽAREVAC PROTO -PRESBYTERIANISM,1836-1888

This article presents the publication “Collection of documents”, of the Historical Archives of Požarevac, which presents eight the collection of archive documents, created in the second half of the 19th century and the first half of the 20th century. The importance of such publication is underlined as well as the publishing of historical documents of various provenance. The initial goal is to point out the significance of the archival material as a primary historical source and cultural good. The publication of this collection and its existence represents a way to make archival data known to the public and to broaden the field of users-scientists and researchers. This work is a public representation of the 7th collection of documents on Požarevac proto-presbyterianism from 1836-1888. The eminent scientific and respectable people in culture have given their opinion on the topic: The ecclesiastical and folk life in the second half of the 19th century.

Key words: collections of documents, publication, archival data, Požarevac, proto-presbyterianism, 1836-1888, presentation to the public.

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА
АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляется 1810, Россійскій — подданный отставной Ахмистр

которому для собранія мухъ и обрѣзки пробокъ, дана сія жалованная
за подписаніемъ и съ прикладываніемъ герба Своего Императорскаго
съ срокомъ на

ИХЪ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Коллежскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

дня 1809 года.

Благородному Господину
Сыну Отечества Кавалеръ
Зорбу Богдановичу

Господинъ Новой Сербской Милостивый
Государь и Князь Нашъ, дошло до высокаго
Двора и Нашего Сербскаго Сенатъ
подъ 10 мая С. № 1551 Высочайшій Указъ Его
Славнаго Попечительскаго Совѣта
дѣла и попечительства объ
Высокославнаго Попечительскаго
подъ 10 мая № 1551
Ее Сербскаго
Высочества

ВИКАНДЪ ОБРЕНОВИЋЪ III
ПО МИЛОСТИ БОЖІЕЙ И ВОЛЬИ НАРОДА
КНЯЗЪ СРБСКІЙ

№ 958
Апрѣля 8 по
Г. Попоревъ

Господину
Новой Кавалеръ
Милосевичу

Ордена Почетнаго
Милоше Зорбе

међународна архивска и културна сарадња

međunarodna arhivska i kulturna saradnja

international archival and cultural cooperation

international archival and cultural cooperation

међународна архивска и културна сарадња

međunarodna arhivska i kulturna saradnja

Др Маријана МРАОВИЋ
Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Београд
Република Србија

УЧЕШЋЕ ПРЕДСТАВНИКА ВОЈНОГ АРХИВА ИСИ УО МО НА МЕЂУНАРОДНОМ АРХИВИСТИЧКОМ СКУПУ „15. СУБОТИЧКИ АРХИВСКИ ДАН“ У ОРГАНИЗАЦИЈИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА СУБОТИЦА

Историјски архив Суботица,
29-30. септембар 2022. године

Међународном архивистичком скупу у Суботици „15. Суботички архивски дан“ на тему: „Архиви установе културе или...“ у организацији Историјског архива Суботица, присуствовали су представници српских, мађарских и хрватских архивских установа.

Међу учесницима Међународног архивистичког скупа били су директори, помоћници директора, архивски стручњаци горе наведених установа, међу којима бисмо издвојили др сц. Влатку Лемић, руководиоца Универзитетског архива у Загребу, председника Међународног удружења ICARUS и члана Европског архивског већа; др Кењереш Иштвана, генералног директора Будимпештанског градског архива; Петра Елеза, директора Државног архива у Вуковару и Слободана Мандића, помоћника директора Историјског архива Београда.

Представници Војног архива су на међународном архивистичком скупу имали задатак да изложе рад на тему: „Улога, значај и место Војног архива у Министарству одбране“ са циљем презентовања улоге, значаја и места Војног архива у Министарству одбране, почевши од сажетог приказа историјата, фундуса Војног архива, пројеката који су обележили рад ове значајне установе у протеклој деценији и тиме допринели очувању и јачању националног идентитета Републике Србије, до приказа усложњене легислативе која у бављење архивском делатношћу у Министарству одбране доноси потпуно нову димензију. Презентација припадника Војног архива била је нарочито запажена. Након излагања учесника није била предвиђена дискусија.

Посебно упечатљиво излагање и презентацију одржала је др сц. Влатка Лемић у вези са пројектом ICARUS на тему: „Отворени архиви - глобални и стручни трендови у дигиталном окружењу“. Учесници су се у потпуности придржавали теме међународног архивистичког скупа и задатих временских оквира за презентовање радова. О међународном архивистичком скупу и учешћу припадника Војног архива објављено је саопштење на сајту Историјског архива Суботица. Детаљан приказ садржаја међународног архивистичког скупа биће публикован у предвиђеном формату од стране организатора.

Успостављени су контакти са истим или сродним институцијама из других држава, размењене су информације из области архивистике и архивске делатности у циљу подизања угледа Министарства одбране и Војног архива као чувара архивске грађе која представља културно добро. Стечена су драгоцена искуства која се односе на проблематику статуса јавног архива као установе заштите архивске грађе и документарног материјала, као и на креирање будућих архивских стандарда на државном и међународном нивоу у складу са новим Законом о архивској грађи и архивској делатности.

Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ[1]
Драгана ЈОВАНОВИЋ[2]
Милан СТАНКОВИЋ, мср.[3]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

МЕЂУНАРОДНО АРХИВИСТИЧКО САВЕТОВАЊЕ „Мећавник 2022“ Мокра Гора, 5-7. октобар 2022. године

У периоду од 5. до 7. октобра 2022. године на Мокрој Гори је одржано Међународно архивистичко саветовање „Мећавник 2022“ у организацији Архивистичког друштва Србије, партнера у организацији Међуопштинског историјског архива Чачак, а уз финансијску подршку Министарства културе и информисања Републике Србије и пријатеља саветовања *Тревис доо Београд*. Саветовање је ове године одржано под слоганом „Чувамо прошлост – мислимо на будућност“, а обрађене теме *Архивистичка служба питања и одговори* и *Извори за повесницу културе*. Саветовање је окупило преко 150 учесника и гостију из земље и иностранства. У три дана, колико је саветовање трајало, представљена су нова достигнућа и практична искуства у архивистици у Србији и окружењу.

Саветовање је отворено поздравним речима председнице Архивистичког друштва Србије Леле Павловић, директора Државног архива Србије др Мирослава Перишића, директора Архива Војводине др Небојше Кузмановића и др сц. Ива Орешковића из Државног архива Дубровник. Затим је регистратури *НИС Србија* додељено признање „Најбоља регистратура”. Признање је у име добитника примио Дарко Ангелески. Уследила је промоција *Зборника радова Архивска грађа у теорији и пракси*, број 5. На промоцији су говорили уредник зборника, Слободанка Цветковић, др Саша Илић, архивски саветник (Архив Народне банке Србије) и др Љубинка Шкодрић, виша научна сарадница Института за савремену историју из

Плакат саветовања

Београда, као део рецензентског тима. Уследила је промоција Информативног билтена АДС *Архивски гласник*, број 16 о коме су говориле уредник Љиљана Дожић (Архив Војводине) и члан Редакције Мирјана Миленковић

1 Ауторка је архивист у Историјском архиву Пожаревац, e-mail: natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs

2 Ауторка је дипломирани економист, руководилац финансијских и рачуноводствено-књиговодствених послова у Историјском архиву Пожаревац, e-mail: dragana_jovanovic@arhivpozarevac.org.rs

3 Аутор је дипломирани економист – мастер и архивист у Историјском архиву Пожаревац, e-mail: milanstankovic@arhivpozarevac.org.rs

(ИА Београда). На крају првог дана саветовања присутнима се обратио директор пријатеља саветовања *Тревис доо Београд* Јовица Зековић.

Наредни дан саветовања отворила је промоција издања, *Библиографија часописа „Гласник архива и архивистичких удружења Босне и Херцеговине" (1961–2020)*, приређивача Амеле Бедаковић и Сејдалије Гушића, а које су промовисали Омер Зулић, Селма Исић и Сејдалија Гушић. Затим је настављен рад у две одвојене сесије. Тема једне сесије била је *Архивска служба – питања и одговори* и на ову тему своје реферате су презентовали: Марија Милошевић, Државни архив Србије, *Обавезе јавних архива по Закону о архивској грађи и архивској делатности*, Сандра Марковић, Државни архив Црне Горе - Архивски одсек Подгорица (Црна Гора), *Zakon o arhivskoj djelatnosti - Crna Gora*, Милена Поповић Субић, Архив Војводине (Србија), *Јавна и приватна архивска грађа*, Стјепан Прутки, Државни архив у Вуковару (Хрватска), *Uredba o uredskom poslovanju u Republici Hrvatskoj – kako premostiti i ujednačiti nesuglasja?*, Бојан Цвелфар, Архив Републике Словеније (Словенија), *Projekt E-ARH.SI 2016-2021 in njegove ključne rešitve*, проф. др Михаил В. Ларин, Руски државни универзитет за хуманистику, Москва (Руска Федерација), др ас. проф. Андреј Рибаков, Белоруски истраживачки институт за документацију и архивистику, Минск (Белорусија), *International Scientific Cooperation in the archives management*, који су се присутнима обратили видео саопштењем, Димитар Григоров, Централни државни архив, Софија (Бугарска), *Организација и рад бугарске Државне агенције „Архиви"*, Доцент Наталија Генадиевна Суровцева, Руски државни универзитет за хуманистику, Москва (Руска Федерација), *Проблемы категоризации и классифицирования архивных документов в электронной среде/ Problems of categorization and classification of archival documents in the electronic environment*, (видео саопштење), мср Светлана Перовић Ивовић, Архив Југославије (Србија), *Стратегија заштите архивске грађе у Србији у складу са изазовима и могућностима савремене конзервације*, Синиша Домазет, Архив Босне и Херцеговине (Босна и Херцеговина), *Identificiranje i zaštita oštećenih dokumenata u Arhivu Bosne i Hercegovine*, Шимун Новаковић, Архив Босне и Херцеговине (Босна и Херцеговина), *Uspostava i rad laboratorija za restauraciju i konzervaciju u Arhivu BiH*, Мирјана Димитријевић, Историјски архив Лесковац (Србија), *Примена нових законских решења у заштити архивске грађе и документарног материјала ван архива*, Драган Р. Лекић, Историјски архив „Топлице" Прокупље (Србија), *Рад службе заштите архивске грађе ван архива на територији Топличког округа*, Марија Тодоровић, Историјски архив „Шумадије" Крагујевац (Србија), *Заштита архивске грађе и документарног материјала стваралаца из области привреде*.

Тема друге сесије била је *Извори за повесницу* и на ову тему своје радове презентовали су: Мирослав Јовановић, Борко Масалушић, Архив САНУ (Србија), *Збирка одликовања Архива САНУ*, Предраг М. Видановић, Историјски архив Пирот (Србија), *Збирка поклона и откупа у Историјском архиву Пирот*, Милутин Милтојевић, Историјски архив Ниш (Србија), *Збирка рукописних хроника, аутобиографија и биографија учесника НОР-а 1941–1950. Историјског архива Ниш*, Дарко Опалић, Државни архив Србије (Србија), *Збирка Драгослава Страњаковића – Стара питања и нови Изазови*, Славко Степановић, Историјски архив „Шумадије" Крагујевац (Србија), који је био спречен да присуствује, а чији је реферат на тему *Историја малог човека и свакодневнице кроз Оријенталну збирку Историјског архива Шумадије Крагујевац* прочитала Слободанка Цветковић, др сц. Иво Орешковић, Државни архив Дубровник (Хрватска), *Obiteljska pisma: kultura pisane komunikacije iseljenika s dubrovačkog područja*, Ивана Божовић, Архив Југославије (Србија), *Архивска грађа Државног архива Јужне Африке као извор за писање породичних историја*, др Драгомир Бонџић, Институт за савремену историју (Србија), *Трагови руских универзитетских професора белоемиграната у београдским архивима*, Бранислав Милићевић, Ненад Шегуљев, мр Синиша Ђуричић, самостални истраживачи (Србија, Хрватска), *Ново датовање рада Франсоа Никола Стар Де Бенсторфа са освртом на имиликације у истраживањима у домену развоја градова и градитељског наслеђа*, Јованка Алимпић Вујичић, Ивана Петровић, Архив Војводине (Србија), *Грађа Архива Војводине као извор за генеалошка истраживања*, мср Драган Белеслић, Срђан Сивчев, Историјски архив Кикинда (Србија), *Архивска грађа као извор за писање породичних историја и генеалошких истраживања у Историјском архиву Кикинда*, Тамара Вијоглавин Манчић, Архив Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине (Босна и Херцеговина), *Proučavanje prošlosti Jevreja posredstvom stranica razrednih knjiga prosvjetnih ustanova Brčko*.

Истовремено са радом по сесијама, првог дана саветовања организована је радионица за архиваре, коју је осмислила др Јасмина Живковић (Историјски архив Пожаревац), а реализовала Миломирка Аџић из Међуопштинског историјског архива Чачак, а уз помоћ запослених у спољној служби из више архива у Републици Србији. Том приликом је промовисана брошура под насловом "*Од архиве до архива - корак по корак*" - *Кратак водич за поступање са архивском грађом и документарним материјалом*, ауторки Слободанке Цветковић (Историјски архив Пожаревац) и Марије Милошевић (Државни архив Србије).

Први дан саветовања завршен је радним састанком запослених у јавним архивима у Србији, коме је присуствовао директор Државног архива Србије др Мирослав Перишић и директори и запослени у јавним архивима у Србији. Састанком је председавао др Мирослав Перишић са колегиницама Славицом Соломун и Маријом Милошевић из Државног архива Србије. Разматрани су актуелни проблеми у архивима и могућа решења. Акценат у дискусији је био на финансирању јавних архива, недостатку смештајног простора и кадровима.

Другог радног дана саветовања настављен је рад по темама у две сесије. На тему *Архивска служба – питања и одговори* своје реферате су презентовали: Душан Гутеша, Државни архив Србије (Србија), *Седамдесет година од првог течаја за архивисте при Државној архиви НР Србије: почеци организованог стручног оспособљавања запослених у архивима*, Мирјана Миленковић, Историјски архив Београда (Србија), *Даница Гавриловић – визионарка српске архивистике*, Данијела Бранковић, Архив Војводине (Србија), *Мр Средоје Лалић – доајен српске и југословенске архивистике*, изв. проф. др сц. Мартин Пре-

вишић, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу (Хрватска), мр Томислав Бранђолица, Факултет хрватских студија, Свеучилиште у Загребу (Хрватска), *Arhivska eksplozija u Hrvatskoj: Izmjene Zakona o arhivskom gradivu i arhivima 2017. i 2018. godine*, Споменка Пелић, Мухамед Гачић, Кантонални архив Травник (Босна и Херцеговина), *Kako doći do namjenske zgrade – primjer Kantonalnog arhiva Travnik*, Јасмина Латиновић, Историјски архив Београда (Србија), *Техничка заштита архивске грађе – Услови смештаја*, Милорад Јовановић, Историјски архив „Средње Поморавље" Јагодина (Србија), *Питање периодизације и утврђивања архивских фондова органа власти и управе у постсоцијалистичкој Србији*, Видосава Ераковић, Весна Ђокић, Архив Југославије (Србија), *Валоризација архивске грађе фонда Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Административно – правно одељење (1918–1941)*, мр Мирјана Богосављевић, Државни архив Србије (Србија), *Из грађе Државног архива Србије: Фонд Министарство социјалног старања НРС 1944–1951.*, Александар Бережнов, Историјски архив Краљево (Србија), *Утицај корона вируса на рад са истраживачима у Историјском архиву Краљево.*

На тему *Извори за повесницу-Архиви и едукација* радове су презентовали: др Борис Булатовић, Архив Војводине (Србија), *Лични фонд академика Светозара Петровића као извор за изучавање књижевноисторијских и књижевнотеоријских тема*, мр Александра Пијук Пејчић, Хисторијски архив Сарајево (Босна и Херцеговина), *Исидор Ђурђевић и његова оставштина*, др Светлана Стефановић, Архив Југославије (Србија), *Криста Ђорђевић – прилог за биографију*, Горан Милосављевић, Историјски архив „Шумадије" Крагујевац (Србија), *У улози повереника Кнежевине Србије: Анализа личног фонда Антонија Орешковића*, Ванда Војводић Мицова, Историјски архив Зрењанин (Србија), *Лични фондови у Историјском архиву Зрењанин са посебним освртом на лични фонд Тодора Манојловића књижевника*, Зорица Смиловић, Историјски архив Београда (Србија), *Архивска педагогија – анализа, искуства, значај*, Ивана Гојковић, Архив Војводине (Србија), *Рад Архива Војводине на очувању и неговању културе сећања*, Оливера Митровић, Историјски архив Зрењанин (Србија), *Архиви и едукација – Улога архива у ширењу знања, образовања, културе сећања (примери из праксе ИА Зрењанин)*, Агим Јануза, Велибор Тодоров, Историјски архив Зајечар (Србија), *Едукација и архив у служби грађана*, Никола Арсић, Историјски архив Ниш (Србија), *Часопис „Пешчаник" – Од локалног до националног.*

На Међународном архивистичком саветовању „Мећавник 2022" представљено је укупно 46 радова (од 48 планираних у програму) учесника из Србије, Босне и Херцеговине, Хрватске, Црне Горе, Словеније, Руске Федерације, Белорусије и Бугарске. Аутори су били из Државног архива Црне Горе, Државног архива у Вуковару, Архива Републике Словеније, са Руског државног универзитета и Белоруског истаживачког института за документацију и архивистику, Централног државног архива из Софије у Бугарској, са Свеучилишта, односно Филозофског факултета у Загребу, Архива Босне и Херцеговине, Државног архива у Дубровнику, Института за савремену историју из Београда, Кантоналног архива Травник, Хисторијског архива Сарајево, Архива Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине. Од архива у Србији аутори су били из Државног архива Србије, затим из историјских архива из Лесковца, Прокупља, Крагујевца, Ниша, Кикинде, Београда, Јагодине, Краљева, Зрењанина, Зајечара, Архива САНУ, Архива Војводине и Архива Југославије. Програм су пратиле и колеге из бројних других архива у Србији, а из Историјског архива Пожаревац архивисти Наташа Милошевић Дулић, Милан Станковић, Драгана Јовановић и Слободанка Цветковић. Саветовању су присуствовали и представници Архивистичког удружења Босне и Херцеговине, Удружења архивских радника Републике Српске, Архивистичког удружења Федерације БиХ, Друштва архивских запосленика Тузланског кантона, директорка Архива Босне и Херцеговине, Данијела Мрда, директор Архива Републике Српске, др Бојан Стојнић, директор ЈУ Архив Тузланског кантона, мр Омер Зулић. Поздраве Хрватског архивистичког друштва у име председнице Силвије Бабић, пренео је др Иво Орешковић. Сви прихваћени и овом приликом презентовани радови биће публиковани у Зборнику радова „Архивска грађа у теорији и пракси", број 6. Саветовање је ове године обиловало радовима у којима су аутори покушали да дају одговоре на значајна питања из архивске теорије и праксе на основу сопствених искустава. Општи је закључак да је саветовање добро организовано, а да су сарадња и размена искустава и информација архивиста из Србије и окружења драгоцени извор нових сазнања.

Фотографије: Архивистичко друштво Србије

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА
АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляем: 1810, Россійскій — подданный отставной Х[illegible]

которые для собранія мухъ и обрѣтенія пропитанія, дѣлаютъ изъ лакированныхъ и съ прикладываніемъ мухъ листовъ, съ срокомъ на [illegible] мѣсяцъ [illegible]

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Коммерцъ-Коллегіи Государя нашего Ассистентъ Сенатскій Совѣтникъ, Х[illegible] Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

дня 1809 года.

№ 8302

Благородному Господину
Коллежскому Асессору Орденъ Св. Анны 3 степени
Георгію Богдановичу

Господинъ Новобѣлградскій Милостивый Государь и Князь Нашъ, дошло до насъ свѣдѣніе, что у тебя [illegible] с. № 1551 Высочайшій Указъ Сенату Повелѣвающій [illegible]

Повелѣваемъ дабы [illegible]
Высокославнаго Правительствующаго
Сенатъ [illegible]
Ее Свѣтлости
Князю

Господину
Новобѣлградскій Коллежскій Асессору
Милосавлевичу

Орудія [illegible]
[illegible]

№ 958
Апрѣля 8 110
Понедѣльникъ

Милорадовичъ

Милорадовичъ

ВЫСОКОСТЕПЕННЫЙ ВЛАДѢТЕЛЬ
ПО МИЛОСТИ БОЖІЕЙ И ВОЛЕЙ НАРОДА
КНЯЗЬ СРБСКІЙ

Господину [illegible]

прикази и расправе

prikazi i rasprave

views and discussions

views and discussions

prikazi i rasprave

прикази и расправе

Dr. sc. Mile BAKIĆ[1]
Podgorica
Republika Crna Gora

IZVJEŠTAJI MITRA BAKIĆA, CRNOGORSKOG POSLANIKA U CARIGRADU 1885-1887, KNJIGA 1, ZBORNIK DOKUMENATA, PRIREDILI: PREDRAG VUKIĆ, VUKOTA VUKOTIĆ, SRĐA PEJOVIĆ, CETINJE 2022.

1. Ove godine Državni arhiv Crne Gore je izdao zbornik dokumenata, knjiga 1,: „Izvještaji Mitra Bakića, Crnogorskog poslanika u Carigradu 1885-1887", priredili: Predrag Vukić, Vukota Vukotić, Srđa Pejović, koji ovim arhivskim izdanjem obilježava 170 godina od rođenja, a naredne godine 130 godina od smrti Mitra Bakića, visokog državnog dužnosnika, poznatog diplomate, istoričara Crne Gore iz druge polovine 19. vijeka.

Biografski podaci sa kojima se o njemu raspolažu bilježe da je Mitar (Dmitar) Bakić rođen 1852. godine u Zabrđu kod Andrijevice, Vasojevići, od oca Zarije plemenskog kapetana, barjaktara, poznatog narodnog junaka i majke Marte, rođene Asanović, osnovnu školu i Bogosloviju (1869-1872) završio je u Cetinju, školovanje nastavlja u Duhovnoj akademiji u Kijevu gdje je proveo tri godine, potom u Petrogradu, koju je završio 1878. godine, i Univerzitetu u Ženevi gdje je studirao radi usavršavanja francuskog jezika.[2],[3],[4].

Tokom svog školovanja u Rusiji je napisao na ruskom jeziku dvije knjige iz istorije Crne Gore 1878. godine: „Crna Gora pod upravom vladika", objavljena u Petrogradu u časopisu Ministarstva prosvjete, br.198 za 1878. godinu i „Crna Gora najnovijeg vremena", objavljena isto u Petrogradu u časopisu „Građanin" u nastavcima od broja 1 do 25. za istu godinu. [5]

Ove dvije istorije Crne Gore Mitar Bakić napisao je sa navršenih 26. godina života, što govori o „njegovoj erudiciji i snazi njegove intelektualne ličnosti", ali i o njemu kao mladom i već afirmisanom istoriografu, čija dvotomna Istorija Crne Gore spada u red najstarijih napisanih istorija Crne Gore, koja je sa istorijom Crne Gore Milakovića, izdata 1856. godine, zasnovana na dostignućima savremene istorijske nauke, literaturi, dokumentima, za razliku od drugih istorija: Vasilija Petrovića, Milutinovića, i dr., koje više koriste narodno pamćenje, epsku poeziju i dr. [6] Šteta i nenadoknadiv gubitak za istoriju je što je Mitar Bakić napustio je i posvetio se diplomatiji „čime je država i diplomatija mnogo dobila, a nauka mnogo izgubila. Zasigurno bi bio veliki u nauci i iza sebe bi ostavio brojna i dragocjena naučna djela". [7] Po okončanju školovanja istoriografski izvori dalje bilježe da se Mitar vratio na Cetinje i stavlja sa službom na raspolaganje knjazu Nikoli, te do stupanja u diplomatsku službu obavlja državne dužnosti: profesor Bogoslovije, sekretar Ministarstva inostranih djela i član Velikog suda u Cetinju.

Vukota Vukotić jedan od priređivača ovog zbornika dokumenata autor je Predgovora, kraće istorijske i arheografske bilješke (str. 5-28) u kojoj ističe u početnom dijelu značaj diplomatije za "izgradnju i očuvanje" državnosti Crne Gore i da istorija njene diplomatije nije dovoljno izučena, te da je bila uvijek u "fokusu istorijske nauke." (str. 5)Dodao bih ovome, diplomatija Crne Gore stara je koliko i njena država i neraskidivo je za nju vezana, a sve dinastije koje su vladale Crnom Gorom, pored državnih vodile su i diplomatske poslove. Na naučnom skupu održanom povodom stogodišnjice smrti Mitra Bakića, 2003. godine sam istakao: "Dinastija

1 Autor je diplomirani politikolog, magistar i doktor informacijskih znanosti – smer arhivistika; bio je direktor Državnog arhiva Crne Gore (1991-1996.godine); glavni i odgovorni urednik časopisa "Arhivski zapisi" (1994-1996. godine); od 1997. godine u JU Službeni list Crne Gore odgovorni urednik izdavačke djelatnosti i izdanja "Službeni list Crne Gore-Međunarodni ugovori";

2 Nikola Racković, Leksikon Crnogorske kulture, Cetinje, 1987,18.

3 Vukota Vukotić, Predgovor, Izvještaji Mitra Bakića, crnogorskog poslanika u Carigradu, 1885-1887, Knjiga 1, Zbornik dokumenata, 2022, 16.

4 Mile Bakić, Mitar Zarijin Bakić diplomata u Knjaževini Crnoj Gori, Mitar Bakić, državnik, diplomata,Andrijevica, 2004, 88.

5 Radovan Bakić, Mitar Bakić o značaju geopolitičkih odnosa u istorijskim zbivanjima Crne Gore i Vasojevića do Berlinskog kongresa, Mitar Bakić državnik diplomata, Andrijevica, 2004, 39.

6 Mile Bakić, Mitar Zarijin Bakić diplomata u Knjaževini Crnoj Gori, Mitar Bakić državnik, diplomata, Andrijevica, 2004....88,89.

7 Isto, 89.

Petrović, za razliku od svih prethodnih je imala vrlo definisanu, konzistentnu i dugoročno orjentisanu diplomatiju, odnosno spoljnopolitički oslonac i savezništvo sa Rusijom. Začetnici ove politike su Mitropolit Danilo Petrović i ruski imperator Petar Veliki od 1711. godine i traje nepromijenjeno između dinastija Petrović i Romanov do njihovog svrgnuća i nestanka sa državne i istorijske scene.[8] Mišljenja sam, što je mišljenje i Vukotića da savremena crnogorska diplomatija formalno, pravno i institucionalno nastaje neposredno poslije Berlinskog kongresa, 1878. godine, a do tada je bila više ad hoc diplomatija, kada je Crna Gora međunarodno priznata samostalnom državom, godinu dana kasnije ona formira Ministarstvo inostranih djela, a za prvog ministra inostranih poslove je imenovan vojvoda Stanko Radonjić (str. 13). Ono je bilo zaduženo da profesionalno obavlja ove poslove i zastupa spoljnopolitičke i diplomatske interese Crne Gore u zemlji i inostranstvu, dalje trebalo je stvarati diplomatski kadar i diplomatska predstavništva. [9] Vukotić ističe u ovom pogledu veličinu Mitra Bakića, "rad Mitra Bakića kao prvog karijernog diplomate u Crnoj Gori, od izuzetnog je značaja za crnogorsku diplomatsku istoriju. Njegovo bavljenje u prijestonici osmanskog carstva, u dva navrata, od 1885. do 1887. i od 1890. do 1903. godine na mjestu zastupnika Knjaževine Crne Gore, učinio je da ovo poslanstvo bude najvažnije crnogorsko diplomatsko predstavništvo, a on jedan od doajena carigradskog diplomatskog kora." (str. 7.) Nakon toga predano se krenulo na formiranju crnogorskih diplomatskih predstavništava u inostranstvu i uspostavljanju diplomatskih odnosa sa pojedinim državama; Crna Gora ima tri svoja diplomatska predstavništva, u: Carigradu, Skadru, Kotoru, kasnije u Beogradu, te uspostavlja diplomatske odnose sa: Rusijom 1879. godine, Velikom Britanijom, Austro-Ugarskom, Italijom, Turskom, 1880. godine, sa Francuskom, 1881. godine, sa Grčkom, 1897. godine, sa Srbijom i Bugarskom, 1905. godine, sa Amerikom i Njemačkom, 1906. godine, tako da je u periodu od 1878. do 1916. godine na Cetinju bilo 12 diplomatskih predstavništva sa brojnim diplomatskim osobljem i diplomatskim korom.[10]

Vukotić dalje ističe da na osnovu arhivske građe zbornika se može vidjeti da je diplomatija Mitra Bakića, u okviru njegove diplomatske misije u Carigradu bila fokusirana na sledeća pitanja:

- Rad sa crnogorskim podanicima, koji su bili na radu u Carigradu, nešto manje u drugim turskim gradovima. Ova ekonomska emigracija je brojala koloniju od oko 5000 ljudi, Mitar Bakić je preuzeo ulogu Hrvat-baše, kojeg je lično postavljao knjaz Nikola, imao je rang plemenskog kapetana, svo vrijeme je predano radio na njihovoj pravnoj zaštiti, zaštiti pred turskim vlastima i sudovima, rješavanju njihovih međusobnih sukoba, njihovom zapošljavanju i dr [11] (str. 18).
- Bojansko pitanje, odnosno ideja isušenja Skadarskog jezera, čime bi se dobilo 20.000. hektara obradivog zemljišta, na čijoj realizaciji je Mitar Bakić predano radio po instrukcijama Vlade na Cetinju i imao pregovore sa visokim zvaničnicima porte, pa i samim sultanom, koja je bila jedna od prvih inicijativa u Crnoj Gori, poslije sticanja nezavisnosti. Crna Gora je za nju bila životno zainteresovana, međutim ona nije realizovana, zbog nezainteresovanosti i sporosti turskih vlasti (str. 19,20).
- Uspostavljanje i razvijanje kontakata sa drugim diplomatskim zastupnicima u Carigradu. Preko njih kao "daroviti i pronicljivi diplomata" Mitar se upoznavo sa "prilikama" u svijetu, Balkanu, Turskoj o "odnosima i ličnostima koje čine carigradski diplomatski kor toga vremena", o čemu je redovno izvještavao Vladu na Cetinju (str. 19). Mitar Bakić je bio doajen diplomatskog kora u Carigradu, što je stekao "kao zaslužan, cijenjen i poštovan diplomata", a posebno je njegovao i razvijao političke veze sa diplomatskim predstavništvima, pravoslavnih slovenskih zemalja, sa ruskim ambasadorom Zinovjevim, carigradskim patrijarhom Joakimom je imao prijateljske odnose, a kao "mudar i iskusan diplomata" ostvario je "neposrednui efikasnu saradnju" i sa najvišim turskim vlastima, pa i samim sultanom.[12]
- Ujedinjenje Bugarske je pitanje kojim se Mitar Bakić kao diplomata bavio u Carigradu. Ono je tada u Evropi bilo veliko političko pitanje i izazvalo je velike tenzije u međusobnim odnosima. U svojim izvještajima Cetinju Mitar Bakić prati ove događaje, koji su imali odraza i na zemlje Balkana, pa i Crnu Goru, koja je "bila neutralna", o njima "iznosi mišljenje kroz perspektivu diplomatskih kora Carigrada" (str. 22,23).

8 Mile Bakić, nav. djelo 84,85

9 Isto, 87.

10 Isto 86, 87.

11 Vidi Mile Bakić, nav. djelo, 90, 91.

12 Isto, 91.

2. Ovaj zbornik dokumenata, prva knjiga, obuhvata Izvještaje crnogorskog poslanika u Carigradu Mitra Bakića za vrijeme njihovog prvog diplomatskog mandata od januara 1885. do oktobra 1887. godine, kada na lični zahtjev napušta ovu dužnost. On sadrži 126 dokumenata, u okviru kojeg su njegovi izvještaji, telegrami, pisma, poruke i dr, koja su cjelovito i izvorno publikovana, nalaze se u dva arhiva fonda Državnog arhiva Crne Gore, Cetinje: Ministarstvo inostranih djela i Poslanstvo Carigrad. Vukotić u predgovoru ukazuje da je rad na ovom projektu započeo prerano preminuli Predrag Vukić, jedan od priređivača, koji je obradio izvještaje iz 1885. i 1886. godine iz fonda Ministarstva inostranih djela, njegov rad su preuzeli i nastavili: Vukota Vukotić i Srđa Pejović,koji su obradili i 1887. godinu i dodali dokumenta iz fonda Poslanstvo Carigrad. Na kraju zbornika dati su registri ličnih imena i geografskih pojmova, da bi čitaocima omogućili lakše i efikasnije korišćenje publikovanih dokumenata. Riječ je o prvoj knjizi zbornika, biće ih više, što govori o značajnom i obimnom izdavačkom projektu, koji kad bude u cjelini završen će imati adekvatne naučne, arhivske dimenzije, veličinu i valorizaciju. Sva dokumenta u zborniku su po pravilima arhivske struke i nauke za objavljivanje priređena i obrađena. Zbornik što ističe i Vukotić u svojoj uvodnoj, istorijskoj bilješci je važan istorijski i arhivski izvor iz diplomatske istorije Crne Gore i njenim odnosima i Osmanske istorije, koji će biti od velike naučne pomoći istraživačima za izučavanje ovih pitanja.

Мр Дејан ЈАКШИЋ[1]
Архив Војводине, Нови Сад
Република Србија

КОМПЛЕТИРАНА СЕРИЈА СВЕЗАКА АНАЛИТИЧКОГ ИНВЕНТАРА АРХИВА ВОЈВОДИНЕ ЗА ФОНД ДРУШТВО ЗА СРПСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ

- Ненад Предојевић, Друштво за Српско народно позориште – Нови Сад (1861–1941), Аналитички инвентар, свеска 4, Архив Војводине, Нови Сад 2021, електронско издање, електронски оптички диск (CD-ROM), стр. 342.

Серија XX едиције *Научноинформативна средства о архивској грађи* Архива Војводине, у оквиру које се публикује аналитички инвентар и пренети садржај фонда Друштво за Српско народно позориште (Ф. 35), богатија је за још једну свеску, и овога пута у облику електронског издања (CD-ROM). Свеска је, као и остала дигитализована издања Архива Војводине, доступна на архивском сајту.[2] Овом четрвртом свеском окончан је рад на публиковању фонда, и целокупан његов садржај доступан је јавности у штампаном и електронском облику. Фонд чува документациону грађу истоимене важне националне и културне организације и категорисан је као културно добро од изузетног значаја.

Српско народно позориште (СНП) у Новом Саду је најстарије професионално позориште код Срба. Основано је у Новом Саду јула 1861. године из потребе за неговањем националне културе, књижевности и језика. Имало јасан циљ и недвосмислену друштвену функцију и културну мисију, уз чврст ослонац у широком политичком и националном покрету српског народа. Иако здушно прихваћено и помагано од народа, СНП се упорно борило, не само са званичницима у Пешти и Бечу, него и са опозицијом и расколима у својој средини. СНП је био нарочит, јединствен духовни покрет заједништва који је упркос свим поделама, сукобима, различитим интересима, спајао социјалне и класне групе српског друштва. СНП било је углавном путујуће позориште које је, после краће сезоне у Новом Саду, одлазило на гостовања по разним местима да врши своју националну мисију. По таквој својој организацији и деловању био је јединствен театар у свету.

До Првог светског рата мезимче међу народним институцијам, после Рата ради у веома тешким, потпуно новим политичким и друштвеним условима нове заједничке јужнословенске државе каја је тежила брисању националне одреднице. Међуратни период је најнеповољније раздобље у историји СНП-а, када је радило под више имена и организационих облика и када оно није успело да достигне ниво предратног. После Другог светског рата Позориште добија статус државне установе.

*

За старање о СНП-у, Српска читаоница на Оснивачкој скупштини јуна 1862. године установљава Друштво за Српско народно позориште (ДСНП), које тада доноси свој *Устав*, највиши правни акт којим је детаљно регулисан рад Друштва. Према одредбама *Устава* главни органи су били Главна/ Ванредна скупштина и Управни одбор кога су чинила су два бројем једнака одсека – Позоришни и Економски. Сваки од ова два одсека држао је одвојене седнице; у заједничким пак седницама оба одсека заседала су и одлучивала као Управни одбор. Главни задатак скупштине је био да води надзор над иметком СНП-а, да се брине о умножавању фонда. Друштвене послове обављала је Главна скупштина и Управни одбор. Скупштину су чинили редовни и почасни чланови и они су бирали управу на три године.

Позорипни одсек је извршавао закључке Управног одбора, руководио књижевно-уметничким пословима и управљао Позориштем, постављао редитеља и глумце и одређивао им плате; утврђивао репертоар и распоред

1 Аутор је магистар историје, архивски саветник у Архиву Војводине у Новом Саду; е-маил: dejan.j@arhivvojvodine.org.rs

2 https://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/sr/o-nama/digitalizovane-knjige

представа, разматрао и подмиривао потребе Позоришне дружине; набављао оригинална и преведена дела за потребе репертоара и одобравао комаде који се могу узимати у припрему; пратио рад на пробама, уметнички развитак и понашање глумаца и спроводио над њима дисциплину; изрицао глумцима казне у дисциплинском поступку, сем казне отпуштања из дружине, о чему је одлучивао Управни одбор на заједничкој седници. Редитељ и Позоришна дружина били су под непосредном управом и надзором Позоришног одсека, особито његовог председника.

Економски одсек се бавио материјалним стварима. Већ од почетка рада тежило се да се уметничка настојања што више ослободе бриге за свакодневне потребе, да треба одвојити материјална питања од стручних и уметничких. Тако је Позоришни одбор, основан на скупштини Српске читаонице 1861. године подељен у два одсека: Литерарно-артистички и Економски. Друштво је 1862, преузело је исту организационо-управну схему. Економски одсек био је веома добро повезан са месним одборима који су прикупљали средства и чланарине, а приликом гостовања у свом месту трупи обезбеђивали смештај и удовољавали осталим материјалним потребама. Сем обезбеђивања текућих материјалних средстава, Економски одсек се старао и о стајаћем фонду, чија је главница била намењена изградњи зграде, а камата се трошила за текуће потребе. Због тога је Економски одсек повремено имао два благајника, једног за текућа средства, а другога за фонд. Фонд ДСНП, материјална основа Друштва прописана *Уставом*, био је намењен финансирању рада, подизању зграде Позоришта и набавци намештаја и опреме, обезбеђивању репертоара али и друге потребе. Чинили су га члананарина, прилози појединаца, новчана помоћ организација, закладе и легати, као и специфична давања као што су *Ковчежић* и *Крајцарошки прилози*. Ипак највише готовинских прихода доносила је Позоришна дружина од приређених представа.

Српска народна позоришна дружина, глумачка екипа и стручни сарадници, били су основа Позоришта. На самом почетку, из јасних разлога своје мисије, предвиђено је било да посећује места насељених Србима широм Монархије. Било је неопходно да се организује добро разграната мрежа месних позоришних одбора која би се у локалним срединама организацијом престава и разним питањима везаним за организацијом рада у локалу али и целини. Одбори су радили повремено по потреби док су људи који су се прихватали нелаке дужности повереника били у функцији стално.

ДСНП је у пуном обиму своје мисије радило до почетка Првог светског рата, када је настао привремени прекид у његовом раду, као и раду позоришне трупе. Друштво је наставило са радом и у периоду Краљевине СХС/ Југославије, али са далеко мањим значајем и утицајем на рад Позоришне дружине. Оно је и даље управљало стеченом имовином (фондовима) Друштва и расписивало је конкурсе за награђивање оригиналних позоришних дела домаћих аутора и преводилаца страних драмских дела. ДСНП је престало са радом почетком Другог светског рата.

*

Грађа фонда које се налази у депоима Архива Војводине (три књиге и 17 кутија списа), по својој прилици преузета од од Матице српске, је некомплетна јер се према сазнањима обрађивача, добар део докумената још увек налази у Музеју Војводине, Позоришном музеју Војводине, Рукописном одељењу Матице српске и архиви СНП-а. Приликом коначног сређивања и ревизије такође је констатовано да одређени број докумената недостаје. Нажалост, документација о раду ДСНП у периоду 1912–1941. је слабо сачувана, али зато је за период 1861–1912. године документација добрим делом сачувана (списи). Књиге евиденција о настанку и кретању докумената (деловодни протоколи и регистри) нису уопште сачувани, док су финансијске књиге, у мањем обиму сачуване.

Прва свеска садржи аналитичке описе (кратак садржај појединачног предмета) који се односе на рад Главне скупштине и Управног одбора ДСНП (записници са седница), укупно 1.200 описа записника са Скупштина и тачака дневног реда (1861–1922). Као предакта и прилози уз записнике, појављују се документа о статусним променама (оснивање) и нормативна акта (*Устав*, правила, уредбе и упутства).[3]

Друга свеска садржи аналитичке описе предмета који се односе на записнике са седница Управног одбора, Главне скупштине, Позоришног и Економског одсека у периоду од 1863. до 1927. године.[4] У прве две свеске

3 Ненад Предојевић, *Друштво за Српско народно позориште (1861–1941)*, Аналитички инвентар, свеска 1, Нови Сад 2016.

4 Ненад Предојевић, *Друштво за Српско народно позориште – Нови Сад (1861–1941)*, Аналитички инвентар, свеска 2, Архив Војводине, Нови Сад 2018, електронско издање, електронски оптички диск (CD-ROM).

научноинформативно средство примењено у обради овог фонда је аналитички инвенар, који подразумева опис садржаја сваког предмета. Међутим, трудом аутора и због специфичности грађе, он има елементе регеста, када се детаљно обраћа пажња на важне документе, и каталога одабраних садржаја документа, када се повезују типске тачке дневног реда у једну.

Трећа свеска садржи аналитичке описе који се односе на преписку Јована Ђорђевића (кут. 9–10), док су у кутији 11 обрађена документа која се односе на рад Управног одбора и Скупштине ДСНП, као и документа опште архиве (преписка). Документа обухватају период од 1851. до 1923. године.[5] Посебно је занимљива, жива и садржајна, обимна преписка оснивача и управника Позоришта Јована Ђорђевића.[6]

Ова, четврта свеска саржи 1.279 аналитичкких описа предмета (кутије 12–18) који се односе на рад Економског одсека и Управног однора (ку. 12–14), Општу преписку (кут. 15–16), грађу која се односи на рад других позоришта, попис гардеробе и лист *Позориште* (кут. 17) и позоришне плакате и фише (кут. 18). Документа обухватају период од 1849. до 1954. године.

Тематика списа целог фонда и ове публикације обухвата многе теме: рад Друштва и Позоришта, обезбеђење материјалних и правних услова, живот и стаус глумаца, репертоар, гостовање, извођење представа, документи о културним и политичким питањима, преписка итд. Фонд садржи обиље података о многим знаменитим личностима и многим јавним делатницима тога времена, који су били непосредно везани за Друштво или су с њим сарађивали. Актери збивања око Позоришта и Друштва су легендарни глумци и јавне личности. Документа овог фонда пружају нам својеврстан увид у разне сегмента живота друге половине 19. и прве половине 20. века: односи у друштву, стремљења, размимоилажења, вредности, политичке вододелнице.

Предговор доноси шири историјски осврт на деловање СНП-а, као и детаљан опис начина рада и организације Друштва за Српско народно позориште.

У централном делу публикације, број испред текста аналитичког описа означава архивску сигнатуру, а то је истовремено редни број у публикацији (и он се наводи у регистрима, односно по њему се тражи предмет). У горњем левом углу изнад текста аналитичког описа налазе се подаци о датуму и месту. У доњем левом углу, испод текста описа, наведен је језик/језици којим је предмет написан, а у десном број листова. Архивски бројеви (архивске сигнатуре) теку у континуитету (од 1 надаље) и односе се на редослед предмета смештених у одређеној кутији.

На крају публикације налазе се помоћна информативна средства, регистри: Предметно-тематски, Именски и Географски.

Аналитичке описе за ову свеску и пратећи научноинформативни апарат израдио је архивски саветник Ненад Предојевић, који је претходно ревидирао и средио фонд. Аналитичке описе предмета који су настали на страним језицима, за потребе овог издања израдиле су: Љиљана Бубњевић, виши архивист, за предмете на немачком, а за предмете на мађарском језику Жужана Мезеи, виши архивист.У изради описа за ову публикацију аутор се трудио да сачува лексику, синтаксу и интерпункцију, особине и дух оновременог српског језика, укључујући и честе и препознатљиве опште скраћенице које се налазе у оригиналним документима.

*

Непроцењиво важну културну и националну мисију и неизбрисиве трагове рада Друштва за Српско народно позориште у Новом Саду преносе нам садржаји аналитичких описа докумената које је проучио и на прави начин обрадио Ненад Предојевић, искусни архивиста Архива Војводине. Аутор је велики познавалац оновремених историјских прилика и рада државне управе, друштвених збивања, многих јавних личности, рада овог и Историског друштва у Новом Саду[7].

5 Ненад Предојевић, *Друштво за Српско народно позориште – Нови Сад (1861–1941)*, Аналитички инвентар, свеска 3, Архив Војводине, Нови Сад 2020, електронско издање, електронски оптички диск (CD-ROM).

6 Јован Ђорђевић (1826–1900) био је неуморни јавни радник, књижевник, новинар и уредник, професор, политичар и много тога још. Сматрајући да је улога поориштa незамењива у очувању народног језика и културе, велики део живота и енергије посветио је театру. У Позоришту и Друштву обављао је све управне и артистичке дужности. и има претежне заслуге за оснивање СНП-а као установе са професионалним континуитетом. Пословно и приватно дописивао се са многим јавним делатницима, глумцима, мрежом повереника, представницима цркве и власти. Значајан део импозантне преписке, наравно највише везане за позоришну делатност, сачувана у Фонду ДСНП Архива Војводине.

7 Ненад Предојевић, *Историско друштво у Новом Саду (1927–1941) 1861–1941*, Аналитички инвентар (1927–1941), Нови Сад 2012.

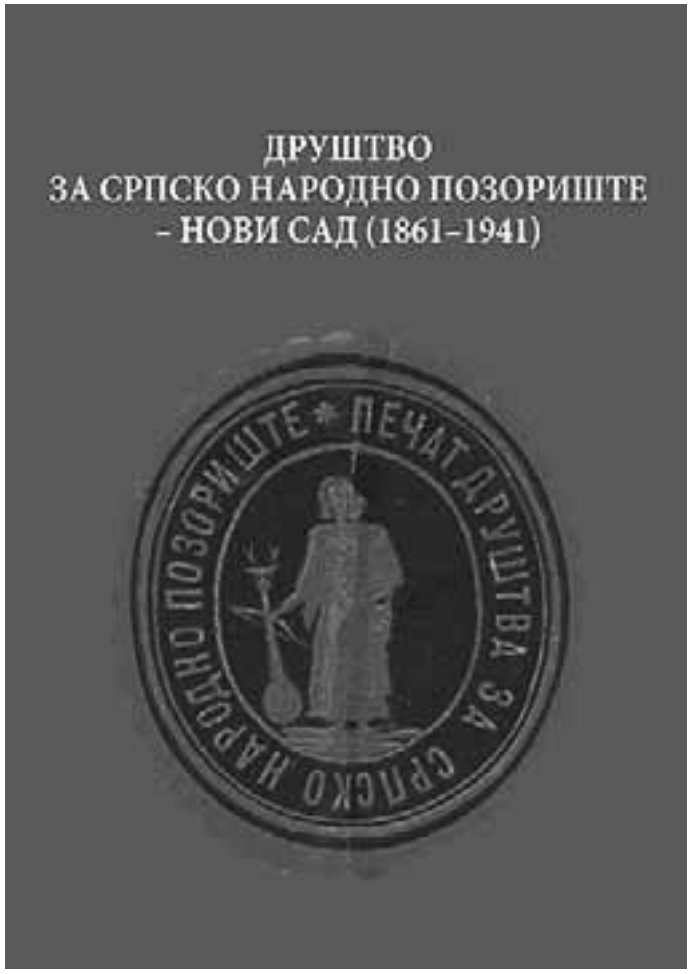

Сигурни смо да ће све четири објављене књиге, у штампаној и електронској форми, послужити бољем упознавању културне и политичке историје, појединости из прошлости институција, друштава и појединаца. Сматрамо да је овај фонд добар и још неискоришћен извор за биографске податке о личностима и догађајима из друге половине XIX и прве половине XX века. Ово научноинформативно средство препоручујемо свакоме као одлично полазиште за истраживање.

Dr. Sc. Mile BAKIĆ
Podgorica
Republika Crna Gora

MR.SC. MARTIN MODRUŠAN, VELIKI NAUČNIK, ČOVJEK I HUMANISTA

1. Uvaženog kolegu mr. Martina Modrušana sam najprije upoznao preko arhivističke literature, knjiških publikacija i autorskih radova u časopisima o mikrofilmovanju arhivske građe, značajnom i nezamjenjivom postupku tehničke zaštite arhivske građe u svrhu njene bezbjedonosne zaštite i zaštite arhivske, kulturne baštine. On je jednim od njegovih utemiljavača u bivšoj SFRJ, koji je svojim znastvenim radom i iskustvenom, praktičnom djelatnošću mnogo doprinio razvoju i osavremenjavanju teorije i prakse mikrofilmovanja arhivske građe u skladu sa međunarodnim standardima i dostignućima u ovoj arhivskoj oblasti.

Njegov stvarački opus je veoma značajan i obiman: više arhivističkih studija, monografija, priručnika i dr. i preko sto radova u periodici. Mr. Martin Modrušan svestrano obrazovan bavio se i uspješno iskazao u više naučnih disciplina, sem što je poliglota, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu je završio grupu romanskih jezika: latinski, italijanski, francuski, vrstan je znanstvenik i poznavalac pored latinske i glagoljske paleografije, glagoljice, geneologije i rodoslovlja.

Poslijediplomske studije iz informacijskih znanosti je završio 1984.godine na kojima je odbranio magistarski rad „Sigurnosno mikrofilmovanje u arhivima s posebnim osvrtom na arhive u SR Hrvatskoj“. Ovaj naučni rad je mnogo značajan za hrvatsku arhivsku nauku, ali i za arhivsku nauku bivše SFRJ, dijelom i širim regionalnim razmjerama. Uvaženi kolega mr. Martin Modrušan je obavljao vrlo uspješno visoke državne arhivske dužnosti: voditelj Središnjeg laboratorija za mikrografiju i fotografiju, Mikroteke Hrvatskog državnog arhiva. Na osnovu svog značajnog arhivističkog djela i radova objavljenih iz arhivske struke i nauke stekao je zvanje arhivskog savjetnika i da je upisan u Registar istraživača Ministarstva znanosti, tehnologije i informatike. Za svoj pregalački i plodonosan rad na području nauke i zaštiti arhivske građe, kulturne baštine Hrvatske, sa kojima je nastavio po odlasku u penziju dobio je i odlikovanje Danice Hrvatske sa likom Marka Marulića.

2. Uvaženog kolegu mr. Martina Modrušana sam upoznao prilikom odbrane mog magistarskog rada na Sveučilaštu u Zagrebu. Pratio je sa velikom pažnjom tok moje odbrane i po njenom pozitivnom okončanju zdušno, prijateljski mi je čestitao. U nešto kasnijem razgovoru u kojem je djelovao kao izuzetan čovjek, pokazao se i kao veliki znanstvenik, interesujući se za iskustva i dostignuća u oblasti mikrofilmovanja arhivske građe u Crnoj Gori, uputio mi je niz dragocjenih naučnih savjeta i iskazao spremnost da uvijek kada bude trebalo pomogne u projektovanju i izgadnji sistema mikrofilmovanja arhivske građe u Crnoj Gori. Nastupio je rat i sve ono ružno što je on donio, mi smo nastavili kontakte, par puta sam ga zvao oko uslova kandidovanja i odbrane doktorskog rada koji sam namjeren braniti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na doktoratu sam već radio, plašio sam se da li će se prema nama sada inostranim doktorantima uslovi rigorozno promijeniti ili čak, zbog Dubrovnika, Konavlja i dr., će nam biti onemogućene dalje naučne, doktorske studije. On je u njemu svojstvenom maniru me ohrabrivao da na doktoratu i dalje radim, da će i ovaj rat kao i svi dosadašnji ratovi proći i da će se kao prije stvoriti normalni uslovi za nauku, magistarske i doktorske studije. Uvaženi kolega mr. Martin Modrušan je bio veliki patriota, mnogo je volio Hrvatsku i tu svoju veliku ljubav prema domovini je iskazivao na jedan krajnje osebujan način, plemenito, aristokratski, ali i na „strašnom mjestu biti i postojati“, što je pored ostalog i pokazao svojim angažmanom na spašavanju hrvatske arhivske građe na područjima izloženim ratnim djestvima, rizikujući često puta sopstveni život, što je zasigurno ostavilo posljedice na njegovo zdravlje.

3. Na naučnom skupu u Beču sam imao priliku sresti gospodina mr. Martina Modrušana. Kao da se ništa nije prije toga dešavalo se našim zemljama, mislim na ratno stanje, prenaglašenu medijsku i patriotsku halabuku i dr. naš susret je bio posve prijateljski, svodio se na razgovor o temi naučnog skupa, gdje njegova zemlja je imala mnogo viša

teorijska i iskustvena dostignuća od moje. Uvaženi kolega mr. Martin Modrušan u istom izdanju kakvim sam ga i prvi put sreo: besprekorno dobar, čestit čovjek, human, aristokratke i plemenite naravi plenio je sve nas svojim znanjem u svom izlaganju i diskusijama koje smo imali u završnom naučnom danu.

Prosto, spontatno, smireno, bez ikakve teatralnosti u jednoj od pauza naučnog skupa kolega mr. Modrušan mi je rekao: „Gospodine Bakiću molim Vas možete li pozdraviti moga kuma Miomira Cvijovića iz Bijelog Polja i zamoliti ga da po svaku cijenu sačuvamo kumstvo. Proći će ovaj rat kao svi dosadašnji, a mi ćemo ostati i dalje kumovi.“ Ja sam naravno sa zadovoljstvom potvrdno odgovorio i da je to lako izvodljivo, imam direktan voz iz Podgorice za Bijelo Polje, za što mi je potrebno nešto više od dva sata vožnje. Malo mi je bilo neobično, nijesam dobro u početku razumio da je više puta svesrdno i što se kaže, iz sve duše ponovio svoju molbu, što govori koliko mu je do nje bilo stalo i koliko je bio častan čovjek.

Gotovo kroz šalu, onim poznatim našim šeretom i neposrednošću sam rekao najdalje par dana nakon što stignem u Podgoricu poći ću u Bijelo Polje predati Vašu poruku gospodinu Miomiru Cvijoviću. Tada njegove posljednje riječi su bile „Gospodine Mile neka Te dragi Bog čuva“, nijesmo se nakon toga više nikada sreli, sem što smo se telefonom u par navrata čuli.

Gospodin Miomir Cvijović je tada bio direktor Gimnazije „Miloje Dobrašinović“, u Bijelom Polju, prestižne gimnazije u Crnoj Gori, sreo sam se sa njim na njegovom radnom mjestu, prenio mu molbu kuma mr. Martina Modrušana da po svaku cijenu sačuvaju kumstvo, koju je primio sa velikim zadovoljstvom, kako i priliči našoj tradiciji i čojstvu. U sadržajnom, prijatnom razgovoru sa njim sam napomenuo da sam magistrant sa Zagrebačkog državnog sveučilišta i gdje i kako sam sreo gospodina mr. Martina Modrušana. Gospodin Miomir Cvijović sa zadovoljstvom je kazao da je studirao francuski jezik u Zagrebu, sa mr. Martinom Modrušanom je bio kolega na fakultetu i cimer iz studentske sobe, odakle se i rodilo i kumstvo. Tek kad sam krenuo da se vraćem za Podgoricu „uhvatio me strah“, kao i za moju porodicu, da nam ne naude, jer sam već imao negativno iskustvo u Bijelom Polju, kada su me sa par naučnika fizički napali prilikom promocije srednjovjekovne rukopisne knjige „Cetinjski ljetopis“, njen izdavač je bio Državni arhiv Crne Gore iz Cetinja, čiji sam bio direktor, kada je i isključivo mojom zaslugom u Bijelom Polju i osnovan arhiv. Shvatio sam koliko je gospodin mr. Martin Modrušan bio hrabar i human čovjek da u tom zlom vremenu po njegovu i moju zemlju pokrene inicijativu za očuvanje kumstva sa kumom Miomirom Cvijovićem iz Crne Gore, koliko je on častan i čestit čovjek i koliko je veličanstven ovaj čin, dostojan antičkih vremena i njenih heroja. Često se sjetim ovog „sobitija“, dijeleći radost da sam i ja u ovom veličanstvenom ljudskom činu dijelom učestvovao, ali i tugu što uvaženi kolega mr. Martin Modrušan je preminuo i nije više sa nama, iza koga bi još ostala brojna naučna, arhivska, humana djela. Pokazao je svima nama arhivistima svojim djelom da su to ljudi visokog morala, plemenitog soja, hrabri vitezovi, humanisti, i kako u najtežim vremenima pored ostalih i ovim vrijednostima se brani i promoviše svoja domovina i arhivska profesija.

Vrlo često u noći i jutarnje praskozorje, kao iz daljine odnekud čujem Martinove riječi „Mile neka Te Bog dragi čuva“. Počivaj u miru uvaženi kolega Martine i želim Ti carstvo nebesko, neka Te Bog blagoslavi i Tvoja djela.

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА
АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляем: 1810, Россійскій — подданный отставной Х[illegible]

которое для собранія чинъ и обрядовъ протоколъ, дѣлъ его Императорскаго
за подписаніемъ и съ приложеніемъ сего дѣла дѣлъ [illegible]
съ срокомъ на [illegible] мѣсяцъ

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Коллежскій Государя нашего Ас-
сессоръ Сенатскій Сенатскій, Хер-
сонскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

дня 1809 года.

№ 8302

Благородному Господину
Коллежскому Асессору Орденъ Св. Анны 3 степени
Георгу Богдановичу

Сенатъ Новаго Сербскаго Королевскаго Государя и Князя Нашего, дѣлъ не можетъ отвѣтствовать и чтобы дѣло и отвѣтъ имѣть было, с
ордеръ 12 мая С. № 1551 Высочайшій Указъ Сенатъ
Славному Попечительскому Опекунству дѣла
дѣлъ не исправности объ чинѣ [illegible]
Обязываетъ дѣлъ [illegible]
Высокославному Попечительскому
ордеръ 12 мая № 1551
Се Сенатъ
Хаджи

№ 958
Апрѣля 8 110
Г. Попоревъ

Господину
Коллежскому Асессору
Георгу Богдановичу

Сенатъ Новаго Сербскаго Королевскаго Государя и Князя Нашего, дѣлъ не можетъ отвѣтствовать и чтобы дѣло и отвѣтъ имѣть было, ордеръ 12 мая С. № 1551 Высочайшій Указъ Сенатъ Славному Попечительскому Опекунству дѣла дѣлъ не исправности объ чинѣ [illegible]
Обязываетъ дѣлъ [illegible]
Се Сенатъ
Хаджи

Попечительскому
Опекунству
Георгу Богдановичу

Попечительскому
Опекунству
Георгу Богдановичу

Попечительскому
Георгу Богдановичу

ПЕТАРЪ II ОБРЕНОВИЋЪ III
ПО МИЛОСТИ БОЖІЈОЈ И ВОЉИ НАРОДА
КНЈЕЗ СРБСКІЈ

Г. Георгу Богдановичу

упутство сарадницима

uputstvo saradnicima

instructions to authors

упутство сарадницима

uputstvo saradnicima

instructions to authors

УПУТСТВО АУТОРИМА

Рукопис (граматички и правописно исправан) за Годишњак Историјског архива Пожаревац *Записи*, треба послати електронским путем на адресу: info@arhivpozarevac.org.rs **најкасније до 1. јуна текуће године** у којој ће бити штампан.

Уз то, треба доставити и један примерак текста одштампаног на папиру, Изјаву да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом за објављивање, као и Изјаву о додели ауторских права својих радова Издавачу, на адресу Уредништва: Историјски архив Пожаревац, 12000 Пожаревац, др Воје Дулића 10, за часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац".

Рад треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word-у, дужине (укључујући сажетак и резиме на српском и/или на енглеском, слике, табеле и друге прилоге) до 28.500 словних знакова; врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова: 12. Раду приложити и резиме (од 10 до 15 редака) на српском и/или на енглеском са три до шест кључних речи (највише до 10 речи), у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте, ...) морају бити адекватно скенирани (300 dpi). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: jpg или tiff.

Структура радова:

- име и презиме;
- адреса аутора и установе у којој ради;
- наслов рада;
- сажетак (50–100 речи);
- кључне речи (3–6 речи);
- текст рада (обима до једног ауторског табака – 16 страница);
- резиме (300–500 речи).

Форма текста:

- текст процесор Word;
- стил Normal;
- формат стране А4;
- маргине (цм): горе –2.5, доле – 7.2, лево – 2, десно – 6.3, гутер – 0;
- фонт Times New Roman, 20pt наслов, 16pt поднаслов, 11pt основни текст, 9pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Пристигле радове уредништво прослеђује рецензентима на уређивање и оцену. Ако рецензенти утврде да рукопис треба модификовати или допунити, шаље се извештај аутору са захтевом да унесе потребне измене или допуне текста или пружи аргументовано објашњење свог неслагања са предложеним примедбама рецензената.

Коначну одлуку о прихватању чланка за објављивање доноси главни уредник.

Радови које је Уредништво часописа одобрило за публиковање, биће штампани са УДК бројем Народне библиотеке Србије. Примљени радови се не враћају ауторима.

ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив дела – курзивом, место издања, година издања. Ако се наводи и број странице, пише се без икаквих додатака (стр., p., pp., ff., dd. и слично). После места издања ставља се запета.

Пример: Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад, 2004, 218.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (на пример 2008[2]).

Уколико се у књизи помиње више места где је издата, наводе се прва два раздвојена цртом (дугачка).

Пример: Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад–Панчево, 2003, 43.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА се наводи на исти начин као и монографске публикације, а **НЕОБЈАВЉЕНА** (архивска) грађа се наводи на следећи начин: при првом навођењу пун назив архива, место архива, редни број и назив фонда, сигнатура предмета. У загради на крају обавезно написати скраћеницу под којом је води одређени архив и под којом ће се појављивати у следећим навођењима.

Пример: Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 23, Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат, Президијални списи, бр. 1964 (АВ, СВТБ).

ЧЛАНЦИ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив чланка – курзивом, назив часописа, новина или друге серијске/периодичне публикације, број и годиште, место издања, година, број странице без икаквих додатака (као и код навођења књига).

Пример: Слободан Бјелица, *Трансформације идеје о аутономији Војводине*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 137, Нови Сад, 2011, 509–520.

Пример: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Зборник Филозофског факултета, Књ. 12, 1, Београд, 1974, 567–575.

Уколико је назив часописа дугачак, приликом првог навођења у заградама се наводи скраћеница под којом ће се даље појављивати.

Пример: Васа Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, Гласник Историског друштва у Новом Саду (ГИДНС), 6, 1–2 (14–15), Нови Сад, 1933, 1–159.

Уколико постоји више аутора монографије или чланка (до четири), раздвајају се запетом. За више од четири аутора наводи се само први, а затим et. al.

Пример: Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 555.

Уколико се у раду цитира само један рад одређеног аутора, код поновљеног навођења тог текста, може се скратити име аутора на почетно слово иза којег стоји тачка, уз презиме аутора, следи скраћеница *нав. дело* (за српски језик) или скраћеница *op. cit.* (за стране језике).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новога Сада*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: М. Ердујхељи, *нав. дело*, 428.

Уколико се у цитирању дела једног аутора текст налази на истој страници, а употребљен је у следећој фусноти, користи се реч Исто (српски језик), односно Ibidem (страни језици).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новога Сада*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: Исто.

Уколико се цитира више радова истог аутора (књига или чланака), а пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, при поновном навођењу, после скраћеног имена и пуног презимена аутора, ставља се скраћени назив монографије или чланка, број странице.

Пример: Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*; *Асимилациони успеси Мађара у Бачкој, Банату и Барањи*, Нови Сад, 2006, 72.

Скраћено: Д. Кириловић, *Помађаривање*, 84.

Уколико се цитира текст са више страница које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, а после тога следи тачка. Уколико се цитира више страница које се не одређују тачно, употребљава се реч *passim*.

Пример: Васа Стајић, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад, 1951, 41–49.

Скраћено: В. Стајић, *Грађа за политичку историју*, *passim*.

Када се цитира чланак у зборнику радова на страном језику, после назива зборника, у загради се наводе имена уредника. Уколико их је више ставља се ознака *eds.* пре њихових имена, ако је један уредник, испред имена је назнака *ed.*, односно одговарајућа скраћеница у другом језику (нпр. у немачком *Hrsg.*). Када се цитира чланак у зборнику радова на српском или јужнословенском језику, после назива зборника, у заградама се наводи име или имена уредника са назнаком *ур.* пре имена. После ових података наводи се издавач и година издања, број странице и тачка.

Пример: Ненад Лемајић, *О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић, Балкан и Панонија кроз историју* (ур. Славко Гавриловић), Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад, 2009, 387–403.

Пример: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception od Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Цитирање текстова с интернета треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану италиком и датум приступања страници.

Пример: Југослав Вељковски, *Прва сређивања грађе новосадског магистрата*, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. април 2012.

Страна имена транскрибују се ћирилицом на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у заградама у изворном облику на страном језику курзивом, нпр. Ришеље (Richelieu).

ПРОПРАТНО ПИСМО (SUBMISSION LETTER). Уз рукопис обавезно приложити образац који су потписали сви аутори, а који садржи: 1) изјаву да рад претходно није публикован и да није истовремено поднет за објављивање у неком другом часопису, 2) изјаву да су рукопис прочитали и одобрили сви аутори који испуњавају мерила ауторства, и 3) контакт податке свих аутора у раду (адресе, имејл адресе, телефоне итд.). Бланко образац треба преузети са интернет-странице часописа.

Такође је потребно доставити копије свих дозвола за: репродуковање претходно објављеног материјала, употребу илустрација и објављивање информација о познатим људима или именовање људи који су допринели изради рада.

НАПОМЕНА. Рад који не испуњава услове овог упутства не може бити упућен на рецензију и биће враћен ауторима да га допуне и исправе. Придржавањем упутства за припрему рада знатно ће се скратити време целокупног процеса до објављивања рада у часопису, што ће позитивно утицати на квалитет чланака и редовност излажења часописа.

За све додатне информације, молимо да се обратите на:

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ
ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република Србија
Телефон +381 12 223 082
e-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

UPUTSTVO SARADNICIMA

Rukopis (gramatički i pravopisno ispravan) za Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac *Zapisi*, treba poslati elektronskim putem na adresu: info@arhivpozarevac.org.rs **najkasnije do 1. juna tekuće godine** u kojoj će biti štampan. Uz to, treba dostaviti i jedan primerak teksta odštampanog na papiru, kao i Izjavu da rad nije (niti će biti) objavljivan ili ponuđen nekom drugom za objavljivanje, na adresu Uredništva: Istorijski arhiv Požarevac, 12000 Požarevac, za *Godišnjak* IAP, dr Voje Dulića 10.

Rad treba da bude napisan ćirilicom u Microsoft Word-u, dužine (uključujući sažetak i rezime na srpskom i/ili na engleskom, slike, tabele i druge priloge) do 28.500 slovnih znakova; vrsta slova: Times New Roman; prored: 1,5; veličina slova: 12. Radu priložiti i rezime (od 10 do 15 redaka) na srpskom i/ili na engleskom sa četiri do šest ključnih reči, u proredu 1, veličine slova 11. Fusnote (napomene uz tekst, spuštenice): prored 1, veličine slova 10.

Strana imena u radu pisati onako kako se izgovaraju, s tim što se pri prvom navođenju u zagradi ime daje izvorno.

Ilustrativni prilozi uz radove (fotografije, grafikoni, geografske karte, ...) moraju biti adekvatno skenirani (300 dpi). Svaka ilustracija mora biti označena brojem, mora da ima legendu i naznačeno mesto unutar teksta gde će se naći. Format ilustracije može biti: jpg ili tiff.

Struktura radova:

- ime i prezime;
- adresa autora i ustanove u kojoj radi;
- naslov rada;
- sažetak (50–100 reči);
- ključne reči (3–10 reči);
- tekst rada (obima do jednog autorskog tabaka – 16 stranica);
- rezime (300–500 reči).

Forma teksta:

- tekst procesor Word;
- stil Normal;
- format strane A4;
- margine (cm): gore –2.5, dole – 7.2, levo – 2, desno – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt naslov, 16pt podnaslov, 11pt osnovni tekst, 9pt napomene;
- prored Single,
- napomene Footnotes u neprekinutom nizu od 1 dalje.

Pristigle radove uredništvo prosleđuje recenzentima na uređivanje i ocenu. Ako recenzenti utvrde da rukopis treba modifikovati ili dopuniti, šalje se izveštaj autoru sa zahtevom da unese potrebne izmene ili dopune teksta ili pruži argumentovano objašnjenje svog neslaganja sa predloženim primedbama recenzenata.

Konačnu odluku o prihvatanju članka za objavljivanje donosi glavni urednik.

Radovi koje je Uredništvo časopisa odobrilo za publikovanje, biće štampani sa UDK brojem Narodne biblioteke Srbije. Primljeni radovi se ne vraćaju.

PRAVILA ZA NAVOĐENJE

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv dela – kurzivom, mesto izdanja, godina izdanja. Ako se navodi i broj stranice, piše se bez ikakvih dodataka (str., r., rr., ff., dd. i slično). Posle mesta izdanja stavlja se zapeta.

Primer: Slavko Gavrilović, *Vojvodina i Srbija u vreme Prvog ustanka*, Novi Sad, 2004, 218.

Ukoliko knjiga ima više izdanja, može se navesti broj izdanja u superskriptu (na primer 2008[2]).

Ukoliko se u knjizi pominje više mesta gde je izdata, navode se prva dva razdvojena crtom (dugačka).

Primer: Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad–Pančevo, 2003, 43.

OBJAVLJENA GRAĐA se navodi na isti način kao i monografske publikacije, a **NEOBJAVLJENA** (arhivska) građa se navodi na sledeći način: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta. U zagradi na kraju obavezno napisati skraćenicu pod kojom je vodi određeni arhiv i pod kojom će se pojavljivati u sledećim navođenjima.

Primer: Arhiv Vojvodine, Novi Sad, F. 23, Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat, Prezidijalni spisi, br. 1964 (AV, SVTB).

ČLANCI se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv članka – kurzivom, naziv časopisa, novina ili druge serijske/periodične publikacije, broj i godište, mesto izdanja, godina, broj stranice bez ikakvih dodataka (kao i kod navođenja knjiga).

Primer: Slobodan Bjelica, *Transformacije ideje o autonomiji Vojvodine*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 137, Novi Sad, 2011, 509–520.

Primer: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knj. 12, 1, Beograd, 1974, 567–575.

Ukoliko je naziv časopisa dugačak, prilikom prvog navođenja u zagradama se navodi skraćenica pod kojom će se dalje pojavljivati.

Primer: Vasa Stajić, *Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu (GIDNS), 6, 1–2 (14–15), Novi Sad, 1933, 1–159.

Ukoliko postoji više autora monografije ili članka (do četiri), razdvajaju se zapetom. Za više od četiri autora navodi se samo prvi, a zatim et. al.

Primer: Peter Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002, 555.

Ukoliko se u radu citira samo jedan rad određenog autora, kod ponovljenog navođenja tog teksta, može se skratiti ime autora na početno slovo iza kojeg stoji tačka, uz prezime autora, sledi skraćenica *nav. delo* (za srpski jezik) ili skraćenica *op. cit.* (za strane jezike).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: M. Erdujhelji, *nav. delo*, 428.

Ukoliko se u citiranju dela jednog autora tekst nalazi na istoj stranici, a upotrebljen je u sledećoj fusnoti, koristi se reč Isto (srpski jezik), odnosno Ibidem (strani jezici).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: Isto.

Ukoliko se citira više radova istog autora (knjiga ili članaka), a pošto je prvi put naziv svakog rada naveden u punom obliku, pri ponovnom navođenju, posle skraćenog imena i punog prezimena autora, stavlja se skraćeni naziv monografije ili članka, broj stranice.

Primer: Dimitrije Kirilović, *Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj*; *Asimilacioni uspesi Mađara u Bačkoj, Banatu i Baranji*, Novi Sad, 2006, 72.

Skraćeno: D. Kirilović, *Pomađarivanje*, 84.

Ukoliko se citira tekst sa više stranica koje su tačno određene, one se razdvajaju crtom, a posle toga sledi tačka. Ukoliko se citira više stranica koje se ne određuju tačno, upotrebljava se reč *passim*.

Primer: Vasa Stajić, *Građa za političku istoriju Novog Sada*, Novi Sad, 1951, 41–49.

Skraćeno: V. Stajić, *Građa za političku istoriju*, *passim*.

Kada se citira članak u zborniku radova na stranom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradi se navode imena urednika. Ukoliko ih je više stavlja se oznaka *eds.* pre njihovih imena, ako je jedan urednik, ispred imena je naznaka *ed.*, odnosno odgovarajuća skraćenica u drugom jeziku (npr. u nemačkom *Hrsg.*). Kada se citira članak u zborniku radova na srpskom ili južnoslovenskom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradama se navodi ime ili imena urednika sa naznakom *ur.* pre imena. Posle ovih podataka navodi se izdavač i godina izdanja, broj stranice i tačka.

Primer: Nenad Lemajić, *O nekim nejasnim pitanjima iz istorije porodice Belmužević*, *Balkan i Panonija kroz istoriju* (ur. Slavko Gavrilović), Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 2009, 387–403.

Primer: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception od Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Citiranje tekstova s interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice ispisanu italikom i datum pristupanja stranici.

Primer: Jugoslav Veljkovski, *Prva sređivanja građe novosadskog magistrata*, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. april 2012.

Strana imena transkribuju se ćirilicom na srpskom jeziku kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradama u izvornom obliku na stranom jeziku kurzivom, npr. Rišelje (Richelieu).

PROPRATNO PISMO (SUBMISSION LETTER). Uz rukopis obavezno priložiti obrazac koji su potpisali svi autori, a koji sadrži: 1) izjavu da rad prethodno nije publikovan i da nije istovremeno podnet za objavljivanje u nekom drugom časopisu, 2) izjavu da su rukopis pročitali i odobrili svi autori koji ispunjavaju merila autorstva, i 3) kontakt podatke svih autora u radu (adrese, imejl adrese, telefone itd.). Blanko obrazac treba preuzeti sa internet-stranice časopisa.

Takođe je potrebno dostaviti kopije svih dozvola za: reprodukovanje prethodno objavljenog materijala, upotrebu ilustracija i objavljivanje informacija o poznatim ljudima ili imenovanje ljudi koji su doprineli izradi rada.

NAPOMENA. Rad koji ne ispunjava uslove ovog uputstva ne može biti upućen na recenziju i biće vraćen autorima da ga dopune i isprave. Pridržavanjem uputstva za pripremu rada znatno će se skratiti vreme celokupnog procesa do objavljivanja rada u časopisu, što će pozitivno uticati na kvalitet članaka i redovnost izlaženja časopisa.

Za sve dodatne informacije, molimo da se obratite na:

ADRESA REDAKCIJE
ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република Србија
Телефон +381 12 223 082
Email: info@arhivpozarevac.org.rs

INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS

The manuscript for the Historical Archives of Pozarevac Yearbook - *Zapisi* , should be sent electronically to the address jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs till June 1st at the latest, in the year that it is planned to be published. You are kindly requested to send one copy of the printed text (followed by the written statement that the text has not been previously published or given to someone to publish it) to the following address of the Editorial: The Historical Archive of Požarevac, 12000 Požarevac, Voje Dulića 10, Serbia - for Godišnjak HAP-

If the manuscript is written in English, the font should be Times New Roman, not more than 28.500 characters; space 1,5; font size 12. The work should have a summary (10 to 15 lines) in English with four to six key words, space 1, font size 11. Various footnotes: space 1, font size 10.

The illustrative attachements to the work/manuscript (photos,charts, maps ...) should be properly scanned (300 dpi). Each illustration should be numbered and should have a legend and its place in the text. The illustration type can be: jpg or tiff.

The Structure of the work:

- name and surname;
- author address and institution (work) address;
- tittle;
- abstract (50–100 words);
- key words (3–10 words);
- text (16 pages);
- summary (300–500 words).

The Text Form:

- text procesor Word;
- style Normal;
- page A4;
- margines (cm): up –2.5, down – 7.2, left – 2, right – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt tittle, 16pt subtittle, 11pt basic text, 9pt notes;
- space Single,
- Footnotes in continuous stream from 1(and on).

The works that have been approved by the Editorial will be published UDC (Universal Decimal Classification) number of The National Library of Serbia. The accepted manuscripts will not be returned.

HOW TO ADD REFERENCES/BIBLIOGRAPHY

MONOGRAPH should have: the author's full name and surname, name of the book/work (in italic), place and year of publishing. If number of the page is mentioned, please do not add **p**, **pp**, **ff**, **dd etc.** After the place of publication please put a comma (,).

THE PUBLISHED SOURCE is stated in the same way as monograph publication, and **THE UNPUBLISHED (ARCHIVE) SOURCE** is stated in the following way: when first stated –full name of the archive, place of archive, serial number and name of the fund, case signature. Please write in the brackets ( ) the abbreviation under which a certain archive is and the abbreviation under which it will appear in the statements.

Example:

M Argles, *British Government Publications in Education during the Nineteenth Century* (1971)

J Vaughan, *Board of education Circulars: A Finding List and Index* (1972)

J M McCarthy, *An International List of Articles in the History of Education, Published in Non-Educational Serials, 1965-69* (1973)

D W Thomas, *The History of Technical Education in London 1904-40* (1976)

S M Parkes, *Irish Education in the British Parliamentary Papers 1801-1920* (1978)

V F Gilbert and C Holmes, *Theses and Dissertations on the History of education Presented at British and Irish Universities between 1900-1976* (1976)

M Argles and J E Vaughan, *British Government Publications Concerning Education during the Twentieth Century* (1982)

J S Hurt, *Education and the Working-Classes from the Eighteenth Century to the Twentieth Century* (1985)

R Szreter, *The History of Education in Non-Education Learned Journals 1939-1984* (1986)

A R Allan, *University Bodies: a Survey of inter- and Supra-University Bodies and Their Records* (Liverpool *c*1990). Includes an extensive bibliography of sources useful for the history of higher education.

M C Britton (ed), *Improved Visibility: An International Bibliography on the Education of Women and Girls 1978-1989* (Librarians of Institutes and schools of education 1991).

J D Browne and G R N Smart, *Colleges of Education: A Checklist of Archives* (History of Education Society *c*1981).

C R Chapman, *The Growth of British Education and its Records*, (Dursley Lochin 1992).

J Craigie, *A Bibliography of Scottish Education before 1872* (University of London Press 1970).

D Crook 'Net gains? The Internet as a research tool for historians of education' in D. Crook and R. Adlrich (eds) *History of Education for the Twenty-first Century* (London, Institute of Education) pp.36-49.

J C Davies, 'Documents relating to the History of Education,' in *Durham Research Review*, 2 (Sept 1951), pp 1-10.

History of Education Society, *Archives and the Historian of Education* (1975).

A Morton, *Education and the State 1833-1966* (PRO 1997).

T A O'Donoghue, 'Sources for the Study of the History of the Secondary School Curriculum: A Survey of the Irish Scene, 1921-62,' in *HES Bulletin*, (Autumn 1990), pp. 46-51.

Public Record Office of Northern Ireland, *Guide to Educational Records* (1993). Includes an appendix listing all state schools with surviving records held at PRONI.

Sources for Tracing School Teachers in the National Society Archives and Library (Church of England Record

SUBMISSION LETTER the manuscript should have a form which is signed by all the authors and has to contain: 1) the statement that the articles was not previously published and given to another magazine for publication. 2) the statement that the article has been read and approved by all the authors who meet the criteria of being the authors. 3) contact information on all the authors (the addresses, phone numbers and other information on the contacts). The blank document should be downloaded from the magazine Zapisi website.

Furthermore, the copies of all consents for reproducing the previously published material, the use of illustrations and disclosure of information on famous people or names of the people who contributed to the creation of the article.

NOTE: The article which does not meet the criteria of this instruction cannot be sent to be reviewed and it will be returned to the authors to be edited and completed. Following the instruction for preparing the article will consume less time on the preparation process for publishing in the magazine. It will also have an impact on the quality of the article and the regular publication of the magazine.

For all additional information, please contact the editorial board of Zapisi magazine

The Historical Archives of Požarevac Yearbook,
Dr Voje Dulić 10, 12000 Požarevac, Republic of Serbia,
phone number +381 12 223 082
e-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.25(497.11)

ЗАПИСИ : годишњак Историјског архива Пожаревац = Zapisi : The Historical Archives of Požarevac Yearbook / главни и одговорни уредник Јасмина Николић. - Год. 1, бр. 1 (2012)- . - Пожаревац : Историјски архив, 2012- (Смедерево : Newpress). - 23 x 23 cm

Годишње. - Текст на више светских језика.
ISSN 2334-7082 = Записи (Пожаревац)
COBISS.SR-ID 196053772

ISSN 2334-7082